

Мотря

Богдан Лепкий

ТОМ ПЕРШИЙ

Пам'яті батька

ЦАР

Оркестр загравав "Гей, не дивуйтесь", і в бенкетний зал увійшло 12 хлопців у білих фалендишових каптанах і в жовтих чобітках зі срібними підківками. Один в одного гарні, як мальовані, рівного росту, з рівно підстриженим руським волоссям; вуси їм ще й не засівалися. По двох несли великі срібні підноси, на котрих, ніби живі, зривалися до лету великі фазани. Хлопці рядом усталися від дверей до креденсу, біля якого за бар'єром тупцював старий ключник і поралося двох крайчих.

Ті розглянули підноси, чи страві чого не хибує, вибрали щонайкращий і разом з хлопцями, котрі його тримали, пішли через зал у верх стола, де сидів... його величество цар Петро.

Наліво біля царя — Олександр Данилович Меншиков, а направо — господар хати Іван Степанович Мазепа.

Крайчі склонилися низько, й хлопці пристанули між царем і гетьманом.

Гетьман доторкнувся рукою важкого підносу і попросив високого гостя, щоби ласкав почати страву.

Високий гість був справді високий, а буйна темна грива робила його ще вищим, бо інші гості здебільшого були гладко причесані. Пир тривав вже яку годину, з'їли страв чимало, а чарок випили ще більше, що й видно було по червоних обличчях і потусклих очах, котрі всміхалися тим солодким усміхом, який викликає сите задоволення.

Обличчя Петра, жовтувато-бліде, широке, мов надуте, подобало на місяць уповні, тільки що на місяці голим оком не побачиш тих мертвих гір-вулканів, які на ньому є, а на царському виду було чимало прищів, з яких струмками спливав піт, бо жара надворі стояла величезна. Була половина липня, коли у Києві починаються найбільші спеки.

Цар порозпинав свій генеральський каптан так, що тільки лента від Первозванного Андрея не пускала наверх сорочки. Але й це не багато помагало. Йому подавали одну хустину за другою до втирання лица, і він їх мокрими відкидав поза себе, де стояло двох, мов струна витягнених, лакеїв. Остання одному з них попала просто на голову, і лакей так і стояв з нею, не сміючи скинути з себе високоцінної реліквії. Полковник Апостол перший побачив це і всміхнувся своїм лівим оком, а за ним стали й другі підсміхатися та штовхати себе, аж гетьман шепнув Войнаровському на вухо, щоби зняв хустину з лакея, що цей і зробив. Але саме тоді Петро знову відкинув хустину і мало не попав нею у лице Войнаровського.

— О, пардон, мосіє Войнаровскі, — сказав і розсміявся своїм голосним хохотом.

Щолиш тоді всі стали голосно сміятися, аж зал гуготів.

Тільки світліший Олександр Данилович Меншиков навіть оком не моргнув. Сидів

випрямлений, доторкаючись всіма десятима пальцями стола, прикритого дорогоцінним обрусом, мережаним та вишиваним у полтавські квіткові узори шовками лагідних красок, що ніби полиняли на яркім київським сонці.

— Гарні у вас птиці літають, Іване Степановичу, — сказав цар, встромляючи бажантові [1] ніж у хребет з такою силою, що хлопці з підносом аж присіли. — Чи то тутешні, чи заграничні?

— З мого хутора на Бондарівні прилетіли до стіп вашого величества.

— Не до стіп, а до зубів і до жолудка, пане гетьмане, — відповів цар, набираючи собі спорий шматок і стільки ж накладаючи на срібну тарілку гетьманові.

Гетьман припіднявся і подякував цареві, а крайчим дав головою знак, щоб піднесли страву Меншикову.

Тоді й решта хлопців з підносами підійшли до столів, і пишні птиці пропадали, роздроблюючися по тарілках так, що тільки хвости й крила осталися на підносах.

— Щоби ця птиця в жолудках не літала, то треба її напоїти анижівкою, — сказав пар.

Гетьман, побувши це, сейчас власною рукою налив і підніс цареві велику золоту чарку, на якій по-мистецьки вирізьблений був гулящий похід Вакха.

Цар підняв чарку, а на галереї роздалось многолітствіє, виконане гетьманським партесним хором. Дисканти, альти, тенори й баси були так гарно дібрані і так зіспівані, що подобали на один чарівний інструмент, на яким грав якийсь незвичайний мистець.

— Не знаю, що у вас, Іване Степановичу, краще, анижівка чи хор. Їй-Богу, такої анижівки я зроду не пив, — сказав цар і поставив чарку на стіл з такою силою, що будь вона зі скла, то вдребезги розлетілася б.

— Радуються вельми серце моє господарське, що наш домашній трунок припав до вподоби мому найдостойнішому гостеві, і, коли сміливість моя не переступить меж дозволеної приличності, я осмілюсь одну барилочку напиту цього покотити до воріт нової столиці.

— Та що ж, — відповів цар, — поляки кажуть: добрий трунок на фрасунок; коти, Іване Степановичу, коти! Будемо пити за твоє здоров'я та думати, як би тобі віддячитися за таку анижівку. Правда, Даніліч?

— Що ваше царське величество звелять сказати, все суцця правда, — відповів Меншиков, зриваючись з місця і стаючи з руками по швам.

— Сідай, князю! — гукнув на нього цар і сіпнув так сильно за рукав, що Меншиков перестрашено глянув, чи він ще рамена тримається. — Ти ж не бублики продаєш, — говорив до нього півголосом, — а на пиру в гетьмана за столом сидиш, зрозумів? А пустих компліментів теж не потребуєш казати, бо я на них не ласий. Говори прямо, що славна Мазепина анижівка і що ти її вип'єш, якщо я тобі позволю, а за це ми придумаємо Мазепі такий дарунок, якого він і не сподівається.

— Ваше царство, ваша й сила, — відповів гетьман, — а для мене вже й тої честі багато, що такого великого гостя вітаю у своїй мізерній хаті.

— Дай Боже всякому такої мізерії, як у вас, Іване Степановичу, — казав цар. — Та

не лиш, як у вас, але як і у ваших людей. Може, Кочубей бідний?

— Гетьман знає, що у нас нічого немає, — відповів Кочубей, викликаючи загальний сміх, бо всім відомі були його багатства.

— Веселий народ малороси, — завважив цар, — вам і блазнів і карлів не треба, а мої понадуваються, як сичі, що ї страва мені не смакує. Налий же, Іване Степановичу, ще моєї анижівки, їй же Богу, хороша.

Гетьман налив, цар підняв чарку, хор заспівав "Многая літа".

— Гарний край та ваша Україна, — хвалив цар, — тільки жарко дуже і до моря далеко. Я б ті ваші пороги до чортової матері геть порозбивав та флотилію у Понтус Евксінус [2] пустив, турецькому султанові під самий його закоцьорблений ніс. Правда, Даніліч? Подумаємо над тим.

Меншиков по старій звичці хотів знов зірватися з місця, але цар так кріпко поставив йому руку на коліно, що йому аж у пальцях затріщало.

— Ну, отже! Але ти, Іване Степановичу, — звернувся цар до гетьмана, — прости за слово, дурний.

— Його величество, — почав Меншиков, хоча чи злагодити гострий вислів царя, але цей не дав йому прийти до слова:

— Пошийсь і ти у дурники та їдж бублики, от що! — казав до Меншикова, а повертаючись знову до гетьмана, говорив: — А дурний ти, Іване Степановичу, тому, бо нас так славно гостиш. Мої люди і без того просяться на Україну. Дозволь, мовляв, царю, піти й хорошенько обловитися, бо під царським оком у Петербурзі годі здирства робити. А якщо цей пир ще яку годину потриває, то й Даніліч захоче на Україну проситися... Не переч, князю, не переч! Ти ж. перед хвилиною сказав, що кожде моє слово — це суцця правда, значиться, я правду кажу. Чого доброго, тобі ще й гетьманської булави захочеться...

Цар уже таки добре був випив, і в його що було в серці, те й було на язиці. Від трунку та від горяча понабігали йому жили на висках і на великих мозолистих руках, високе чоло морщилося, а бистрі очі вискакували з лоба й бігали направо й наліво. Цар кивав нервово головою, жмутки буйного волосся тряслися, і він подобав тоді на льва, що шукає жертви, щоб кинутися на неї.

Подавали нову страву. Зі шматків усякого м'ясива був вироблений по-мистецьки олень, що лежав на підносі, ніби в лісі на мураві. До м'яса обносили в срібних сосієрах підливи чотирьох родів: чорну, жовту, рожеву й червону, яку хто хотів. Остальня була з томатів, що якраз тоді входили дуже в моду. В підливі тій плавали цілі гарні червоні овочі, начинювані начинкою, так смачно приладженою, що хто її засмакував, то й м'яса відрікався, а ще тої червоної підливи казав собі давати.

Один з царських людей якось неуважно набирав собі страву, і томат покотився на білий обрус, значучи на ньому червону доріжку.

Цар спалахнув. Ціле його велетенське тіло стрепенулося, грива наїжилася, викотисті уста відчинилися, показуючи великі рідкі зуби.

Всім було відомо, що царський гнів вибухав несподівано, як улітку громи, і що не

було тоді сили, яка би могла його зупинити. Він, як буря, торошив усе кругом, як розгукана стихія, нівечив оточення і, звичайно, щопиш у сні вертав до рівноваги. Царським людям душа влізла в п'яти; вони витверезилися нараз, їх обличчя з червоних робилися білими, а очі з усміхнених ставали перестрашеними.

Небезпека висіла на волосинці.

Але цар, мабуть, пригадав собі, що він не в себе дома, запанував над собою, і тільки з його широких грудей, як з ковальського мішка, добулося важке зітхання. А все ж таки він ухопив рум'яний хлібець, що стояв біля срібної тарілки, і жбурнув його просто в лоб невважливого свого "чоловіка".

— Та й возися тут з такими азіатами! — сказав, звертаючись до Меншикова. — Його в конюшню, а не в Європу пускай, скотина... Уф! Та й гарячо як... Може б, ще анижівки?

— Від алкоголю, смію зауважити, — казав Меншиков, — підноситься температура.

— Як у кого, а в мене клин клином вибивають, наливай, Іване Степановичу.

Гетьман налив, оркестр на хорах гукнув грімкого марша, цар випив, обтер велике лице свіжою хустиною і кинув її мокрою, як хлющ, позад себе, влучаючи тим разом у шибку вікна.

— Чув ти, Іване Степановичу, який я скупий. Кажуть, що я циркель ношу в кишені і, як прислуга не бачить, міряю ним хліб після обіду, а перед вечерею перемірюю, чи не вкрали. Га, га, га! Хай кажуть, не зашкодить. У нас і так злодій на злодію їде і злодієм поганяє. Хай бережуться! Правда, Даніліч?.. Та ще кажуть, що я як всерджуся, то на різницю біжу і волам голови рубаю, ніби кругом мене і без того мало волів; волів, ослів, цапів і всякої скотини... Але тому північному "шпуцерові" я таки мушу ті його тонкі ноги підшибнути; він мені ними заскоро бігає по Європі. І тую решту волосся вискубу йому з лисого лоба, бо й так воно торчить, як когутячий гребінь. Коли б я його раз тільки попав у свої руки!

— Попадемо, ваше величество, — піддобрювався князь Меншиков. — При першій баталії зловимо його.

— Ти його зловиш, Саша? Ха-ха-ха! От ткнув, як пальцем у небо. Карло авантюрист, він шведів веде у загибель, але все-таки він герой, як не лев він, то тигр, а ти тільки лисиця. Лисиця тигрові не пара.

Цар був напідпитку, його гадки не трималися купи.

— Люблю я скороходів, а мої люди ходять, як медведі. Їм усе здається, що вони халатами московське болото загортають. Вони все ще рукою за бороду — мац, а бороду цар узяв, добре, що голову лишив, а то й вона декому не потрібна. Голов забагато, а розуму чортма. А все-таки я цей розум добуду, як не чим другим, то моєю дубинкою. Правда, князю, славна в мене дубинка?

Попавши на улюблену тему, хвалився, чого-то він не зробить. Як наскучить Петербург, то Царгород звоює, хрест на Софії почепить, Середземне море флотом своїм замкне і на Індію піде, бо на місці стояти не любить.

Коли цар говорив, усі мовчали й слухали набожно, тільки крайчі бігали по залу та

прислуга справно й мітко збирала зі столу посуду й подавала нову. Стояли її цілі стоси в креденсі, який по-старому мисником називали. Срібні тарілки, півмиски, ножі й вилки всіляких розмірів і різного фасону. Цар їв із золотої посуду. Але вилок ні ножа не вживав, м'ясо пальцями дер, казав, що так і Генріх VIII робив.

Прислуга змінила обруси. Замість білих, з тонкого лляного полотна, накрили столи шовковими, блідо-голубої краски з золотими, ручно вишиваними квітками. Замість срібних тарілок подали фарфорові з малюнками козаків і коней біля шатер і крамів, у яких гарні шинкарки шинкували мід та горілку.

— Отся чисто як Кочубеїха, — казав полковник Скоропадський, показуючи свою тарілку сусідові з правої руки.

— Пізнати з мови, якої хто голови, — відповів Кочубей, зачувши слова, трохи заголосно вимовлені.

Може б, вони й даліше перемовлялися, бо щось мали на пеньку, але в зал увійшло дванадцять хлопців в ясно-синіх чемерках з золотими гудзиками й потребами. Чотирьох двигало величезний піднос під накривкою з французького тіста. Інші у кришталевих чашах розносили солодкі підливи, смажені Овочі, турецький мід і сорбетти. Ті, з підносом, скорим кроком побігли у верх стола і стали між гетьманом і царем. Гетьман підняв покриву, і на підносі показався Петербург, царський двірок і порт, а в порті корабель. Море — то була солодка морожена страва. На кришах будинків на набережній, на стовпах — скрізь білівся цукор, як іней. Штука була так гарно з цукру вироблена, що цар не міг нахвалитися і казав, що коли б це не літо і коли б не треба було спішитися, бо "кунштик" розплинеться, він волів би дивитися на нього, як їсти.

Набрав мороженого повну золоту ложку і гетьманові наложив, а тоді піднос помандрував кругом столів. Крайчі налили чарки старим угорським вином, від котрого по залу понесло пахощами, так принадними для вибагливого носа.

Гетьман встав і виголосив одинокий тост в руки достойного гостя.

Дякував за честь, яка його і його генеральних старшин і цілий край нинішньої днини стрінула, бажав цареві Мавтузалемових літ і Самсонової сили, щоб він під ноги свої покоровив усякого врага й супостата, щоби про нього слава на весь світ залунала і щоби вівіки вічні не вмовкала.

— А нас, помічників своїх вірних, котрі і здоров'я свого для тебе вколупали б, коли б можна, збережи й надаліше у своїй пам'яті і ласці царській.

Ціле товариство вислухало стоячи недовгого, але дуже кроснорічиво виголошеного тосту, суто підмашеного латиною і цитатами зі Святого письма. Нараз дехто мало чарки не випустив з рук, бо ще гетьман не проголосив останнього слова, як з валів ревнули гармати.

Дано 12 сальвів, від яких задрижала земля і посипалися спілі грушки в гетьманському саді.

Цар піднявся у весь свій превеликий ріст, в ліву руку взяв золотий пугар, а правою стиснув тонку долоню Мазепи.

— Спасибі, гетьмане Іване Степановичу, славу гостину зготував еси нам нині,

тільки не вистрілюй порошу даром, на ворогів ховай.

— У мене є свої млини, скільки треба, тільки змелемо сірої муки, щоб було чим ворогів угостити.

— Ну, то й добре, — і цар пригорнув гетьмана до себе та поцілував його.

Тоді келих підняв до уст і пив, пив, поки дна не побачив.

Випивши, сів на свій високий фотель, червоним сап'яном вибиваний, і відсапнув.

— Уф, та й яка ж жара! Добре, що мух нема. А то, коли б ще від них прийшлося відганятись...

Слуги змінювали воду, що у великих мідяних посудинах стояла по углах залі, щоби від неї ішла прохолода. До води вливали рожавий олій, відчинювали горішні вікна й кипарисовими гілками навівали прохолоду. Царські очі дивилися кудись далеко, далеко, заходили туманом, маліли, і на них звільна, як вечірні сумерки на вікна, опускалися повіки.

Голова царська опустилася на сап'янову спину високого фотелю, руки кріпко стиснули голову львів на різьблених поруччях, широка андріївська лента подалася, сорочка розтворилася, буйне волосся розлилось неспокійними хвилями кругом круглого обличчя, і — цар заснув.

Його обличчя, перед хвилиною ще таке грізне й непевне, як буревісна хмара, лагідніло й набирало виразу старої дитини, якій сниться якийсь химерний сон. Хто вгадає, що снилося тоді Петрові? Може, ревія флоту біля берегів його столиці, на яку приїхали Дніпром і новими каналами кораблі з Чорного моря, може, його нова палата над розкішними берегами Босфору, може, великокняжий дворець у Києві, де колись стояв пристіл святого Володимира, а може, прямо повні груди його цариці, на яких він заснув, а вона своєю кріпкою рукою гладить його кучері і промовляє стиха: "Спи, мій неуговканий хлопчику, спи!"

Меншиков притулив два пальці до уст: "Тс!" — і в гетьманській палаті зробилося тихо, хоч мак сій, ніби в казці про сплячу царівну. Хто де з прислуги стояв, там і до місця прилип. Царські люди дух затаїли в собі. Меншиков боявся, щоби котрий не гикнув. Дав рукою знак — і вони, не шураючи кріслами, встали, показав на двері, — на пальцях вийшли.

Гетьманські старшини пішли їх слідом.

На голову царя лилося крізь одно з вікон золоте київське сонце. Гетьман власною рукою засунув червону оксамитну занавісу, власною рукою застановив бронзовий голландський годинник, котрий за кілька хвилин мав почати свою курантову арію.

Гетьман з Меншиковим вийшли із залу останні.

Цар спав.

Він привик до того здавна.

І в Петербурзі, від п'ятої години зранку шибави собою по усіх усядах, як по пустині ураган, то працюючи, то зганяючи свій невмолений гнів на винуватих і безвинних, він щопиш за обідом присідав тихо на хвилинку, а з'ївши й випивши за трьох, засипляв сном дитини.

Гетьман знав його стару звичку і біля їдального залу казав приготувати відпочивальню для царя з великим і кріпким дубовим ліжком, накритим новою, гарно виправленою шкірою з оленя.

Та цар не дійшов туди. Видно, що й фотель, червоним сап'яном побитий і гарно кінським волосом вимощений, високий і широкий, бо в яким-будь, як для звичайних людей, цар не вміщався, видно, що й цей фотель, після випитих чарок та ще в жарку літню днину, вколисав бурливого царя до спокійного сну. Цар спав...

СЛУХАЙ, ЩО МЕНШИКОВ СКАЖЕ

Гетьман Мазепа попід руки зі світлішим Олександром Даниловичем Меншиковим увійшли до сусідньої кімнати.

Була вона вистелена пушистими перськими диванами, котрі глушили навіть ходу здорових боярських стіп. Тільки козацькі сап'янці поскрипували злегка.

Кругом кімнати стояли шафи, а в них за мосяжними решітками уставлені в білий пергамін [3] пооправлювані книжки. Було й декілька переплетених у людську шкіру. Привіз їх гетьман ще колись давно з заграниці як доказ, що й там, де висока культура, лучаються прояви варварства. Над шафами висіли ритовини своїх і заграничних мистців, між котрими гетьман, зокрема, любив портрети Гондіуса.

У шкіряних вигідних фотелях і на дубових данцігських стільцях сиділи гуртками генеральні старшини, і полковники, і другі гості, розмовляючи півголосом із собою.

Прислуга розносила чорну каву, варену на турецький лад. Не мололи її, лиш товкли на крупі і пражили у мідяних риночках з довгими ручками. Кипучу, з шумкою, приносили й наливали з риночок у філіжанки з гербами Мазепи.

Запах кави мішався з тютюновим димом, бо чури розносили файки на довгих цибухах, набивши їх турецьким тютюном, котрого повно було у слонових ящиках на круглих столах. Дехто із старшин не приймав файки, лиш витягав із шараварів свою власну, на короткім цибушку, носогрійку і набивав тютюном з власного городу, до котрого так привик, що й гетьманський не підходив йому під смак.

Стародубський полковник Скоропадський, з лагідним панським обличчям, тримав у своїй тонкій долоні пухку руку генерального судді Кочубея і впевняв його, що йому й не снилася така грішна гадка, щоб обидити його "зацну й вельми шановну малжонку", Любов Федорівну. Нехай би й сам генеральний суддя приглянувся був до його тарілки, то сказав би певно, що це ніби живий "контерфехт" пані Кочубеїхи. Кочубей вузькими, татарського крсю очима дивився на стародубського полковника і похитував головою, аж довге товсте волосся скоботало його по потилиці. — Із-за такої пустої причини годі нам, пане полковнику, своєї товариської приязні псувати. Кажуть, що коли добре дивишся на місяць, то побачиш, як там брат брата на вилах тримає. Чому ж тоді і на гетьманській тарілці не можна було вам добачити портрету моєї пані? Що моя дружина — жінка стійка, з того я собі великого сорому не маю, бо вона мені, за недостатком часу, у моїх маєтностях велику поміч повседневно чинить, за що я Господові, встаючи й лягаючи, з глибини серця мого щиро дякую, що не спарував мене з якоюсь модницею, легким вітром підшитою. Кажуть про неї, що нібито як вона гляне, то молоко кисне. Та

це лиш вигадки такі, бо, дивіть, кілька я літ з нею прожив, а й досі не скис.

— Якщо на вас, пане суддю генеральний, дивитися, то треба сказати, що у вас дружина, що й кращої не треба.

— А так! Вона, бачите, не з тих, що, як то кажуть, через твою яму на другого гляну.

— Але й ви, мабуть, не з тих, щоб можна сказати: одну милу в яму, на другу гляну.

— Хорони мене, Боже, я не з тих, що, як той мовляв, взяв Бог жінку, а я візьму дівку. В мене вже тая пісня давно відспівана, і вдруге я її співати не хочу. Я чоловік старої моди, не теперішній. Ви, пане стародубський полковнику, знаєте, як воно є, бо чую, що й ваша пані Настя, не в гнів їй кажучи, не іншого кшталту; жінка цнотлива, але за словом до сусіди не йде. А що про мою всячину плещуть, то тому, бо вона гетьманові не злюбилася, а знаєте, що від голови риба смердить.

— Тс! — і стародубський полковник смикнув Кочубея за рукав, бо гетьман недалеко від них сидів і з Меншиковим щось пошепки балакав.

— Від тої вашої чорної "кагуї", — казав світліший, — хміль мені з голови вишумів, а я, правду сказати, таки чимало випив, бо й пивниця ваша дійсно гетьманська.

— Кава — напитек добрий. Я до неї ще за молодих літ привик. У Марселі і в Парижі є окремі доми, кофейнями звані, куди сходиться інтересний народ, письменники, комедіанти тощо. В Лондоні славний лікар Гарвей записав лікарській колегії цілих 56 фунтів зернят отсеї кави, щоб вона пила й розсліджувала її вплив на жолудок. І я впевнився також, що проти сонності, проти втоми, коли чоловік не може гаразд умово працювати, цей напитек кратний всілякого ліку. Так випиймо тоді по чарці.

Меншиков пив і курив файку, пускаючи дим далеко позад себе, щоб він не ліз гетьманові в очі.

Гетьманське обличчя, хоч старе, було таке свіже й гарне, що всякий мимохіть шанував його, навіть Меншиков, котрий, крім царя, не шанував нікого, бо й нікого тоді не боявся.

— Цар був нині до вас дуже прихильний, — казав світліший, — дуже! Таким прихильним я його вже давно до нікого не бачив. Вам, пане гетьмане, Іване Степановичу, треба би пильно дбати, щоб не втратити царської ласки.

Лівий куток гетьманових уст злегка задрижав, і ліва брова піднялась вгору. Гетьманові не подобався такий вислів впливового царського достойника, колишнього бублейника. Але він погадав собі, що це гість і гість, котрий випив не трохи, і відповів спокійно:

— Знаю я, що панська ласка на бистрім коні їздить, але я вже, бачите, надто старий, літами і службою прищений, щоб мені підбігати за нею.

— Підбігати не підбігати, а все-таки мати на виду, щоб вона не перескочила на когось другого.

— На другого?

— А так. Гадаєте, що ніхто з ваших не запопадає їй. Гадаєте, що це все ваші приятелі? — і він рукою показав на гетьманських старшин. — Це такі приятелі, що з ними дружи, а ніж під полою держи. От що! Це я вам по прихильності до вашої світлої

особи кажу, а не з іншої причини.

— Спасибі вам, князю Олександрє Даниловичу, у прихильність вашу мені нема що й сумніватися. Я числю на неї, як на чотири тузи. Але скажіть же ви мені, будь ласка, якими способами можу я ще більше задокументувати свою вірність цареві? Хіба ж я з Голіциним не ходив на Перекоп, а що похід не вдався, так це його, а не моя вина. І невже ж я на приказ царський не будував кріпостей на річці Самарі і на Орелі, зражуючи собі Запорозьке військо, бо тії кріпості, як вашій світлості відомо, заступали шлях українському людові на Запорожжя? Хіба ж я мало мав турботи з Петриком за ті три роки, що він баламутив на Україні, невже ж я не брав Кізікермен, не посилав 15 тисяч козаків на Азов, а Іскру з моїми охочекомонними на Лівонію, то знову 10 тисяч козацтва у Псков? Невже ж не ходили в далекі і трудні походи мої полковники Борухович. Апостол і Миклашевський, затрачуючи чимало козацького народу на царських вислугах? Всього й не перечислиш, і не хочу я вичислювати, щоб не здавалося світлості вашій, що про свої заслуги нагадую, нагороди якоїсь собі бажаючи, бо мені, старому, ніяких нагород уже не треба, крім вічної, о котру я Всевишнього в церквах, моїми коштами, на більшу його славу і на утвердження віри нашої святої, благочестивої, побудованих, повсякчасно благаю. Ремствує на мене народ за ті тягарі, якими я його обкладаю, за ті безнастанні походи, за консистенцію славного війська його величества на Україні, за те, що я Палія приборкав, лад і дисципліну завів і за всякії другі тягарі, яких я від нього, стиснувши своє власне серце в жмені, вимагаю. Але я не багато послуху тим жалям і ремствуванням даю, маючи одну велику ціль на оці, щоб цей великий і провидінням Божим багато вивінуваний край заспокоїти і щоби, між нами кажучи, далеко не малі бажання нашого найдос тоннішого пана й володаря вдоволити.

Хитрі й пронизливі очі Меншикова вибігали з його гарного, але мало інтелігентного обличчя й повисали на краснорічливих устах Мазепи, котрий коли хотів, то вмів мовою своєю кожного за серце брати. Здавалося, ніби Меншиков й собі хотів тої штуки навчитися і жалувал, що він нині замало тверезий, щоб бути гідним учеником такого знаменитого вчителя.

Набивши файку тютюном і підставивши її чурі, щоб запалив, він відповів спроквола:

— Об вірності вашої милості найяснішому панові нашому ніякого сумніву бути не може. В мене, пане гетьмане, й гадки такої не було, щоб її у сумнів подавати. Я тільки натякав на людей ваших, котрі задуже в пір'я вбилися і зависоке хочуть літати. Кождому з них здається, немов то він у полку своєму якийсь суверен незалежний, і нема між ними такого, котрий би й чортові самому не запродався, щоб тільки булаву вашу гетьманську запопасти в руки та ще синові своєму її на дальше передати. Пора вам, гетьмане Іване Степановичу, приборкати ворогів ваших, пора показати свою владу й силу.

Гетьман кинув оком по залу і, зауваживши, що дехто зі старшин вдає, ніби він кудись далеко гадками своїми блукає, а кожде словечко всесильного царського любимця з воздуха ловить і втямку кладе, відповів з притиском, щоби вони почули:

— Того я не можу зробити; не можу й не хочу!

— Чому ж бо то так? — питався Меншиков, присуваючись до гетьмана.

— А тому, бо не пора тепер, мавши великого ворога заграничного і не звоювавши його, визивати на бій домашніх ворогів, не пора починати найгіршої зі всіх хатньої війни.

— Хатнього того ворога гетьманові Мазепі нема чого щадити, бо він гетьмана свого не щадить. Троюдить і коверзує. Канцелярія царська могла би щось більше про це сказати, та не місце і не пора нині до того.

— Всі ми люди грішні, живемо та й грішимо, — перебив князеві гетьман.

Але князь говорив даліше:

— А боятися того хатнього ворога гетьманові Мазепі тому нема що, бо за гетьманом цар. Але ж цареві треба тую вірність ще й тим отес способом довести і на віки вічні добру пам'ять по собі лишити, що от, мовляв, один був вірний гетьман Іван Степанович Мазепа, що так багато добра зробив для царя і для Московської держави...

У цей мент з грюхотом відчинилися поліровані двері від бенкетного залу і на порозі в цілій своїй величі появився Петро.

Генеральський каптан, заціпнутий на всі гудзики, лента через плече, волосся доведене до ладу, очі свіжі й бистрі, голова піднесена вгору.

— Даніліч! — гукнув як перед фронтом, — пора нам їхати! Година п'ята, моя галера жде. Якір вгору! — повторив улюблену моряцьку команду.

Меншиков зірвався на рівні ноги, піднявся з місця також гетьман і його старшини.

— Відпочивали, Іване Степановичу, після обіду? — спитав цар, повертаючися ввічливо до гетьмана.

— Ні, ваше величество, ми провели декілька хвилин на цінній для мене розмові з Олександром Даниловичем.

— То не добре. Розмова розмовою, а природа домагається своїх прав, тіло потребує відпочинку та ще у вашому віці. У вас же подагричні болі.

— І хірагричні, і в лівому боці щось мені долягає, чого мій хірург розібрати не вміє.

— Отже, бачите. Вам треба на себе більше вважати. Я другого Мазепи не маю і, мабуть, не скоро знайду... Даніліч, — звернувся нараз до Меншикова, — подбай, щоб усе було до від'їзду готове.

— Слухаю вашого величества! — відповів князь, віддавши цареві військовий поклін і назадгузь подавався до дверей.

— Лиши це другим, ступай прямо, а то лоб розіб'єш, — сказав цар до Меншикова і взяв гетьмана під руку. Увійшли до бенкетного залу.

Тут все ще стояло так, як тоді, коли цар замкнув до пообідньої дрімки свої достойні повіки. Годинник стояв, пахла рожана вода, крізь кармазинові занавіси падали теплі блиски пополудневого липневого сонця.

— Випили ми на славу, — сказав цар, похитуючи своєю великою головою, — добре випили. Але ж і погребі твої, гетьмане, гарні, бо в голові ніякої тяжесті не чую. Великі гроші стоїть такий пир, — і він зітхнув... — Можна би за них для цілого полку чобіт

нашити. Та це вже твоє діло, Іване Степановичу, а не наше. Нам тільки подякувати тобі, що я отсिम і чиню. — І цар стиснув гетьманову руку. — Як скінчимо війну з нашим північним авантюристом, приїдеш до мене в гостину. Побачиш, як ми забавляємося. Але вважай, Іване Степановичу, бо якщо погрішишся проти моїх товариських інструкцій, то, їй же Богу, доведеться тобі осушити "кубок Большого Орла". Я собственною рукою піднесу його тобі, ха-ха! — Нараз, ніби щось пригадав собі: — Мая в 16 день, в неділю П'ятидесятниці, фортецію заложили і нарекли ім'я оной Санкт-Петербург... От як воно! — І цар пустився з гетьманом кругом бенкетного залу такою скорою ходою, що гетьман ледве підбігав за тим великаном. Позираючи, чи зачинені двері, чи не підслухає хто, цар говорив:— Пороху і куль якнайбільше наготовити, мости понаправляти, де їх нема, нові побудувати, коней, не конче до управи ріллі потрібних, реквірувати, щоби їх торговці на ярмарках для ворожої кавалерії не викупили, київську кріпость скоро будуй, а сама головна річ, людей своїх крізь густе сито перепусти. Хто не цілком надійний, того геть, хай іде до чорта в зуби. — Перебігаючи попри одні з дверей, копнув їх, ніби нехотючи, ногою. Двері відчинилися, і цар заглянув туди. Але кімната була пуста. Ніхто, значиться, не підслухував, і цар був вдоволений. — Та ще одне, — говорив дальше, бігаючи по залу, — твої люди, пане гетьмане, ніяк не хочуть учитися нашої мови. Це погано. Як же нам тоді порозумітися з вами? Польськими словами бесіду свою, як кашу вишкварками, радо підмащують, а то й латиною закидають, а нашою русскою мовою гордують. Це не гаразд. І взагалі вони, де можуть, там від нас бокують, ніби якісь інодержавні. Це мені не по нутру. — На хвилину пристав. — Тямиш, як тебе гетьманом на річці Коломаці обирали місяця липня дня 25, року божого 1678? Там-то й прочитано Переяславські пакти Богдана Хмельницького і до них додано 22 статті. В одній із них на гетьмана накладався обов'язок піклуватися про те, щоб чимдужче єднати українців із московськими людьми через подружні та другі зв'язки. Якось-то, гетьмане Іване Степановичу, великих наслідків такого піклування я не бачу.

Гетьман слухав уважно кожного Петрового словечка й готовив відповідь задалегідь, бо знав, що цар у розмові не допускав ніяких пауз. Нема відповіді, значиться, співбесідник не має що відповісти, і він перескакував на іншу тему. Тому-то, як тільки цар скінчив, гетьман почав:

— Хай мені буде вільно довести до відома вашого величества, що вина тут не по нашому боці. Це московські люди не хочуть входити з нами у подружні зв'язки.

— Невже ж?

— Доказом мій небіж, котрого я, як свого сина, люблю і покладаюся на нього, — Войнаровський. Він сватався до сестри Олександра Даниловича.

— І що?

— Олександр Данилович зразу обіцяв, навіть ніби рад був тому подружньому зв'язкові, а згодом відмовився. Дозволу свого опікунського не дав.

— Князь Олександр Данилович, — сказав цар і притупнув ногою, — дурак! Він гадав сестру свою царицею зробити. Високо він літає, боюся, щоб низько не сів. — І

нараз, запримітивши гарне червонувате освітлення залу, сказав: — Як фейєрверк! Люблю огненну потіху... Жаль, що тепер день, а не ніч, побачив би я, які у вас фейєрверки.

— Щасливий буду, — відповів гетьман, — якщо ваше величество зволять заночувати у Києві. Весь город переміниться в одну велику "огненну потіху".

Цар покрутив нервово головою.

— Неможливо. Не люблю змінювати моїх планів. Оставмо це до другого разу. Не за горами наш Київ. І не пора тепер на потіху. Тепер пора на діло. Числю, гетьмане, на тебе... Слухай, що Меншиков скаже... Ходім!..

Слова "слухай, що Меншиков скаже" він вимовив з притиском, надаючи їм окремої ваги.

Цар повернувся нараз і кроками великана з казки переходив кімнати, незважаючи на людей, що, як колосся перед бурею, низько кланялися перед ним. Прощали його, горді, що обідали з царем, і щасливі, що його не побачуть.

Гетьман, слідуючи за царем, повторяв у душі: "Слухай, що Меншиков скаже". Ці слова чимраз глибше всвердловувалися йому у серце і — боліли... Наліво від входових дверей, на майдані, стояв почетний відділ сердюків, хлоп в хлопа вибраний і вимуштруваний, — стояли, як витесані з мармору. Старшина підняв шаблю вгору, і роздалась команда: честь!

Цар глянув і нахмутив брови; нараз, ніби ним трясця затрясла, заперечив рукою: не треба!

Перед сходи під'їхала гетьманська парадна карета. Від дверей двірця до дверцят карети простелено грубе червоне сукно. Карета темно-синя, з золоченими прикрасами, велика й вигідна, запряжена шестернею білих арабських коней. На борозних сиділи гайдуки, двох їх стояло на лавочці ззаду. Перед каретою передня, за нею задня сторожа. За цим "ридваном", призначеним для царя, поза задньою сторожею, ще декілька повозів для царських людей, а далше тупцювали осідлані коні козацьких старшин. На вулиці відділ царського війська не допускав, щоб тиснулася товпа. З усіх вікон придорожніх хат визирали голови цікавих. Хлопці повилазили на криші, а навіть на дерева в садах.

Гетьман хотів відпровадити царя, але цар не дозволив.

— Не треба! — сказав коротко.

— Як же так? Що собі погадають люди? Скажуть: попав Мазепа в неласку у царя.

— Нехай гадають що хочуть, а тобі треба спочити: втомлений і недужий. Остаєшся. Я приказую. І карети не треба було. Невже ж до Дніпра далеко?

Зігнувся і ледви вліз у дверці. Повіз на сталевих пружинах і на шкіряних пасах перехилився набік під вагою царя.

— Садовись! — гукнув на Меншикова цар, показуючи місце біля себе. — Бачиш, що віз перехилився; треба тебе для рівноваги... Якор вгору!

Візник рушив віжками, гайдуки заколисалися, коні помчали вділ. Цар любив скору їзду.

За ним пустилася задня сторожа, за нею повози з царськими людьми, один, другий, десятий, за повозами дехто з козацьких старшин на гарно вбраних конях.

Гомін, тупіт, шум, і тільки по великій куряві знати було, куди переїхав цар.

— Перешуміла буря, — сказав Данило Апостол до гетьмана, оглядаючись, чи їх хто не чує.

— Боюся, пане полковнику, чи вона щоби не надтягає, — відповів гетьман.

— Відверни її, Господи милосердний, від нас та поверни на дебри і яруги, — зітхав Апостол.

— Бога взивай, а руки прикладай, — сказав гетьман і увірвав, бо надходили старшини.

Дехто прощався з господарем, кажучи, що приїхав до Києва з сім'єю і треба йому до неї поспішати, дехто від'їздив до полку, бо часи були вельми неспокійні. Народ хвилювався, як перед бурею море.

— Що ж там у вашому полку нового та доброго чувати? — питався гетьман чернігівського полковника Павла Полуботка, прощаючись з ним.

— У його полку чорт має толку, — відповів, жартуючи, Скоропадський.

А на те йому Павло:

— На чужий коровай очей не піднімай, лиці про свій дбай.

Розійшлися у добрій злагоді, кланяючись гетьманові в пояс.

Розпрощався і генеральний суддя Кочубей, бо казав, що у Ковалівці в його новому дворі чимало всілякої роботи. Там порядкує Любов Федорівна, і йому спішно туди, щоб дати деякі розпорядки.

— Йому так спішно, що аж на серці млісно, — сказав генеральний хорунжий Іван Судима, коли вже Кочубей сидів у повозі.

— Чому ж то так? — питався Сулими Кожухівський.

— Відома річ, не рада курка на вечорниці, так несуть. Не рад наш суддя у Ковалівку, та мусить, бо жінка жде. Новин визирав, не його.

— А чому ж тоді з мужем до Кивва не приїхала? Була б їх скорше почула.

— Питаєте? Як же так? У Києві цар і Кочубеїха, і не їли вкупі обіду.

— Ага...?!

НЕ ЛИШ МОЛОТОМ, АЛЕ Й МЕЧЕМ

Біля гетьмана осталися самі близькі до нього: миргородський полковник Данило Апостол, лубенський — Зе-ленський, компанійські полковники Кожухівський і Андріяш, генеральний хорунжий Іван Сулима і найближчі з усіх Орлик і Войнаровський.

В їх товаристві гетьман пішов на вал, щоб подивитися, як буде відпливати цар.

Дивилися хто голим оком, а хто крізь далекогляд.

Бачили, як цар вискочив з повозу, мов перун із хмари, і влетів на галеру.

— Починається царська забава, — сказав Сулима, що, як про нього люди балакали, крізь стіну бачив, такі мав добрі очі. — Цар сердиться на залогі галери. Ось один з офіцерів схопився за щоку, ніби його зуб дуже розболів, ось другий вже лежить на чердаку, добре, що в воду не скотився... Цар прикази дає, сам за стерно вхопив,

відчалили...

— Хай їх Бог провадить, — сказав гетьман, а Данило Апостол пошепки додав, ніби боявся, щоб цар не почув його слів:

— А чорт нехай їх пхає.

Вже легкий вечірній туман, що після гарячої днини серпанком мерехтливим послався по Дніпру, закрив перед очима наших видців царську галеру, а вони ще стояли на валі й дивилися перед себе. Чи хотіли впевнитися, що цар дійсно від'їхав і вже більше не верне, чи причарував їх Дніпро?

Бачили його не раз, не могли досить налюбуватися його красою, та нині він їм чомусь ще кращим здавався і ще дорожчим серцю, ніби хтось близький, з ким прийдеться їм розлучитися надовго, може, навіки...

В заходячому сонці мерехтіли золочені хрести на куполах церков, а їх фасади, то мохом старим покриті, то свіжістю блискучі, знімалися поверх зелених садів, у котрих потопав цей старий прегарний город.

— Гетьмана ніби хтось заворожив, так задивився, — озвався до Орлика Зеленський.

— Наш гетьман дуже любить Київ, — відповів стиха Орлик.

Нараз Мазепа, ніби почув ці слова, повернувся до них і промовив:

— Багато їздив я по світі й чимало всякої краси надивився, але садів таких, як наші київські, і другої такої ріки, як наш Дніпро, я ніде більше не бачив. Гарний та нещасливий город.

— Чому ж то нещасливий? — спитав котрийсь.

— Ви ще питаєте? Від Андрея Боголюбського донині немає йому спокійного життя, щоби він міг розгорнути всі свої сили і розкинутися широко й далеко на славу собі і цілій нашій країні. Що одне покоління збудує, то друге руйнує, і навіть свої не вміють свого пощадити, не знаючи ціни йому. Погадайте, скільки праці українського ума даром пропало, скільки мистецьких творів змарнувалося або на чужину пішло. Пригадайте собі тільки, що року 1554 перевезено з Києва до Москви знамениту бібліотеку Ярослава Мудрого. Між дорогоцінними книгами була, як кажуть, одинока рукопись Гомера. За книгами потягли на північ і наші вчені і тягнуть тим шляхом до нинішньої днини. Коли ж цей відліт скінчиться, коли настане весна, щоб наші птиці назад до нас вернули?

Товариство, заслухане в гетьманську мову, що звеніла, ніби пісня туги, мовчало, а він говорив далше:

— В нашій лаврі Печорській, у Святій Софії і в других церквах є ще й нині чимало цінного. В Лаврі, як знавці говорять, є навіть образи божественного Рафаеля Санті з Урбіно. Дрижу за них. Дорогоцінним образам іншого світла, крім сонішного, і то, як воно на них згори, крізь прислонені вікна паде, не видати. А в наших церквах воскові свічки горять. Коли Господь дозволить мені ще декілька літ прожити, то збудую в Києві камінну бібліотеку і галерею, безпечну від огня і злодіїв... Але Київ будувати нам треба не лиш молотом, а й мечем.

Полковники і решта старшин, почувши останнє слово, мимохідь шукали руками

своїх шабель.

Їх не було.

Відпоясали, сідаючи з царем Петром до обіду.

НЕЗНАЙОМІЇ

Смеркалося, як гетьман зі своїми вернувся до двора. Тут стрів його молодий Чуйкевич.

— Маю сміливість доложити ясновельможному пану гетьманові, що його величество цар щасливо доїхав до Дніпра, ступив на свою галеру і відплив у дальшу дорогу.

Гетьман вислухав звіту і сказав, що відплив галери бачив з валів, але йому цікаво знати, як царя стрічав по дорозі народ.

— Не міг ніяк стрічати, бо царські драгуни кнутами розганяли людей. Хто не встиг податися назад, попадав коням під ноги. Декілька людей покалічено, одного хлопчика, літ може вісім, переїхала карета.

— Що з ним?

— Віднесли до найближчої хати й покликали нашого хірурга. Казав, що надії на видужання нема, може, вже й помер.

— А батьки?

— Не знаю, хто вони такі, мабуть, із бідних, так можна було гадати по одежі.

Гетьман звернувся до Войнаровського:

— Завтра скажеш розвідатися, чия це дитина. Поховати на мій кошт і батькам дати допомогу.

Войнаровський добув із кишені записну книжку й занотував.

Гетьман відпустив Чуйкевича. Казав йому позамикати ворота й поставити варту, щоб ніхто не входив:

— Гетьман утомлений і недужий, відпочиває. Розумієш?

— Так! — і Чуйкевич відійшов.

— Його величество любить скоро їздити, — казав Зеленський до Орлика, — йому й байдуже, чи по камінню їздить, чи по людях.

— А ви ж як, пане полковнику, хотіли, — відповів Войнаровський. — Даємо їздити по собі, та й їздить. Він, мабуть, щоби набирати розгону. Як не спинимо завчасу того розгуканого коня, то він нам черепи поторощить.

— Легко сказати, як не спинимо, але хто його має спинити, — і Зеленський нахилився Орликові до вуха, — гетьман? Бачите, як він йому годить, аж прикро дивитися. Петро — молодик, наш гетьман міг би йому батьком бути.

— Що батьком? Краще кажіть — дідом, Петрові літ за 30, а гетьманові скільки!

— Ото ж то й біда. Цей антихрист узяв гетьмана під свою владу, а хто раз в його лабету попаде, того він вже ніколи не випускає.

— Кажете, антихрист? — питався Орлик.

— Так в Росії говорять. Мабуть, навіть така книжка є, що в ній Петро змальований

як антихрист. Сидить у зеленім мундирі з червоними відворотами й мідяними гудзиками, в ріжкатім капелюсі і зі шпагою. Я не бачив, — говорять. Та ще розказують, немов то він і зовсім не цар, а самозванець, якийсь опир Гришки Отреп'єва. Німець з Кукуївської слободи чи щось таке.

— Мало чого не балакають люди, — відповів Войнаровський, — але нам нема що голову забивати собі такими вигадками.

— Вигадками? А бачили ви, як він їсть? Наш брат не дурний добре попоїсти, а й йому страшно дивитися, скільки в цей царський шлунок лізе, як у якусь безодню. А подивіться ви, як він п'є! Переспався якої півгодини і наче склянку воли проковтнув, тверезіський. Кажіть що хочете, а це якась несамовита людина.

— Чимало в історії бувало несамовитих, візьміть першого Тамерлана. Але нам треба дивитися на Петра як на чоловіка, тільки незвичайної міри чоловіка. Нам нема що вірити, що він антихрист, нема що сподіватися кінця світа або чекати, аж вдруге народиться Христос. Це добре для баб-кликуш та для одержимих — хлопів. Наше діло обороняти останків тієї волі, яка нам залишилася, щоб і її не відняли у нас.

— Обороняти, але як? Ви вчений чоловік, скажіть, як нам обороняти тієї волі, коли гетьман, наш провідник, про оборону й не гадає. Ви близький до нього чоловік, ви з його кості й крові, кажіть, що він гадає?

— Один Бог знає, один Бог відає, що наш гетьман думає-гадає. І так воно мусить бути. Гетьман політик, а в політиці ширості нема. Але міркую собі, що коли би він бачив серед старшини кріпку волю одностайно за наші свободи козацькі стати й однодушне нашої прежньої, прадідної слави обороняти, то, може би. Він і виявив нам свою думку, а так, коли в нас нема ні згоди, ні братолюбія, а лиш один другому завидуємо та ногу підставляємо і навіть на гетьмана свого московським людям всячину нашіптуємо до вуха, так що ж тоді йому робити?

— Та й це правда, і то сумна правда, пане товаришу, — відповів Зеленський. — Але пора й нам до гурту, а то скажуть, що ми якийсь заговор підготовляємо.

І вони увійшли до столової, в котрій гетьман звичайно обідав та вечеряв, як не було в нього чужих знатних гостей.

Кімната була до половини стін виложена дубом, старим, аж чорним, мабуть, довго моченим у воді, котрого тепер і сокира не вчіпилася б. В углах стояли шафки, теж дубові, за склом, а в них усякі фаянсові та глиняні поливані збанки, тарілочки й звірики, гарно повироблювані, з домашніх робітень і з заграниці. На шафках голландські курантові годинники, що по черзі вигравали години. Верх дубових обкладів висіли дорогоцінні макати й гобелени, шляхотні в красках, гарні в рисунках, бо господар двора не любив на будь-що дивитися. Не любив різких красок, ні золочених оздоб, нічого, що хапає за очі та бентежить спрацьовану думку.

Покоєві запалювали у мосяжнім свічнику, старокутської ручної роботи, нові свічки і зачинювали віконниці, бо по гарячій днині збиралося на бурю, може, й на град. Вправді, у вікнах були невеличкі, в олово вправлені шибки, але буває, що й їх сильний

град геть поторощить.

Далека наддніпрянська перспектива звужувалася, ніби якась чорна стіна надвигалася з півночі, і в повітрі висіло щось гнітючого й важкого, як іноді буває перед бурею.

Та коли позачинювано віконниці і свічки, ніби в церкві, замерехтіли в гетьманській їдальні, розбуджуючи тих фавнів і німф, що у вечірніх сумерках стали були дрімати на фантастичних полях gobelens, в кімнаті зробилося затишно й привітно.

— Тепер я зі своїми друзями, — сказав гетьман, — сідайте, панове, повечеряємо по-нашому. Ви всі мені рівно близькі і милі сердцю моему, сідайте, де кому краще, незважаючи на літа, заслуги, ні на уряд, який хто тримає. Ми всі тепер товариші для себе, й більш нічого.

Вечеря була дійсно своя, не така, як обід. Добрий борщ, який недаром називали гетьманським, голубці з підливою, начинюване поросся і якась солодка страва з рижу, меду, коринтських родзінків, ще й придобрена ванілією. Перепивали запіканкою, а попивали угорським вином, на гадку гетьмана, найкращим у світі. Він, жартуючи, казав, що угри тому й на Угорщину пішли, бо крізь Карпати занюхали запах старого токайського вина.

— Можливо, — казав Апостол, — бо в мене є такий козак, що коли в селі лучиться і сто хат, то він все попаде в таку, де п'ють, коли не мід, то хоч горілку.

— У вас козак, — підхопив Зеленський, — а в мене є така знаменита собака, що як у яку хату забіжить, то вже "небез премію" як не ковбасу, то хоч шматок сала витащить. — Зеленський любив лови й чимало розказував про своїх собак. — А другу таку маю, що знає, коли п'ятниця, а коли неділя. Їй же Богу! Як п'ятниця, то заріється десь у соломі або приютиться у кутку і зітхає, мовляв, нині піст. А в неділю, то така вам жвава, така весела, так бігає, ніби розуміє, що при неділі буде що смачно полизати.

— Пан товариш, мабуть, більше бачить, ніж воно є, — заважив Апостол.

— На те мені пан Бог аж двоє очей дав, — відповів Зеленський.

— А я своїм одним якраз те бачу, що треба, — казав Апостол.

— Це і я можу посвідчити, — обстоював за Апостолом гетьман. — В Миргородському полку лад і послух, я ним дуже вдоволений.

— І сліпий кінь тримає дорогу, коли візник видючий, — жартував далі Зеленський.

— Але й найкращий візник далеко не заїде, коли коні погані, — казав гетьман, — коли один все гайта тягне, а другий вісьта повертає. Та ще хотів би я бачити такого візника, щоб умів не шестернею, а дванадцятьма кіннями нараз заправляти.

Розмова зі звичайної робилася політичною. Всі розуміли, на що гетьман натякає, та в нікого не було відваги явно висловити свою думку... І стіни вуха мають... Доки прислуга поралася біля стола, треба було числитися зі словами, котрі вилітали з уст птахами, а з гетьманського двора вибігали волами. Та ще якими, бессарабськими! І на це не було ради.

Тому-то гетьман і сказав крайчому:

— Відпустіть службу на спочинок і самі йдіть спати, бо всі ви нині втомилися. Ми тут самі будемо собі якось давати раду, — по-козацьки. Молодші будуть старшим чарки наливати.

В дворі зробилося тихо. Войнаровський позачинював двері в суміжних від їдальні кімнатах.

— Маємо між собою Апостола, можемо робити тайну вечерю, — казав.

— Але Юди, — додав гетьман, — сподіваюсь, не буде поміж нами.

Присутні обкинули себе питливим поглядом.

— Коли б і був, — сказав Кожухівський, — то я не чекав би, аж він піде й удавиться, а післав би його скорше тая, де йому й слід, собаці.

— Говоріть, пане гетьмане, — просив Апостол, — говоріть що маєте на серці, тоді, може, й нам розв'яжуться язики, бо і в нас багато на душі накипіло.

— Прескорбна єсть душа моя, — почав гетьман, — і я боюся, дуже боюся, щоб і мені не довелось крізь сльози промовити колись: "Вскую мя оставил еси, Господи!"

— Ми тебе не оставимо ніколи, — відповіло на це кілька палких голосів.

— Побачимо, — сказав гетьман і, вдивляючися своїми гарними, але пронизливими очима в очі своїх співбесідників, питався:— Чи чули ви, що мені нині говорив світліший?

Питання ніби обухом ударило їх по голові. Воно вже кілька годин висіло над ними.

— Чули, а тепер і раді б почути з ваших уст, ясновельможний пане гетьмане, що ви на це?

— Що я на це? Ви ще питаєте? Невже ж не знаєте Мазепи? Я відповів: неможливо! Сказав, що на це ніколи не піду. За титул князя римської держави не продам я України, ані вас, мої товариші вірні. Не на те я тільки літ важкої праці для нашої матері рідної, отчизни дорогої, посвятив, щоб тепер, коли я вже, може, одною ногою над гробом моїм стою, за марний титул, за почесні нікчемні її і вас зражувати й продавати. Краще я булаву свою гетьманську в другі, може, молодші й сильніші руки передам, а сам, як мати моя, у черці пострижуся, ніж на таке нікчемне й непристойне діло піду.

Всі, почувши це, легше відітхнули, ніби їм камінь важкий скотився з грудей.

— Але треба вам знати, мої панове, що вони мені тую пісню не раз співають, спокою мені не дають, щоб я вас на чотири вітри порозганяв, щоб я щокращих їм у руки видав. І не допусти. Боже, щоби це колись проти моєї волі сталося. Ви знаєте, як у Москві та в Петербурзі наших людей вітають, як їх там гостять...

— А чого ж вони хочуть від нас, ті іроди прокляті? — питався Апостол. — Невже ж ми цареві московському без усякої противності, послушливим серцем, не служили, неville ж ми своїм коштом далеких походів у Інфлянти, в Польщу, Литву, в донські городи і в Казанське царство не робили, неville ж цар на козацьких кістках своєї нової столиці не будує, болот не осушує, моря білим тілом українським не загачує? Чого ж їм ще треба?

— Чого? — повторив гетьман і похилив головою. — Багато дечого, багато! В нас, бачите, урожайна земля і сонце краще світить, ніж у них, і ріки в Чорне море течуть. Та

ще які! Один Дніпро що варта... Ви чули, як цар казав, що він ті пороги до чорта порозбивав би, — а чому? — питаюся вас. Щоб його кораблі могли від Балтійського моря до Дарданеллів і ще геть далше свобідно буяти, як бджоли в улик мід, усяке добро, з усіх сторін світу до його зимної і бідної столиці привозити. Поки ми маємо хоч останки наших свобод, переяславськими пактами запоручених, на які царі московські присягають, руку свою на Євангеліє святе покладаючи і хрест святий цілуючи, йому не вигідно і навіть не досить безпечно се чинити. Так треба, бачите, не дуже-то й помітно, звільна усю старшину гетьманську і козацьку викорінити, міські права й привілегії покасувати, скрізь воеводів та губернаторів своїх посадовити, скрізь салдатів залогами на біду народові понасилати, а якщо народ не досить покірно схоче всі тягарі отсі і зневаги над собою терпіти, то й його за Волгу перегнати, а на нашу Україну своїх людей наслати, — ось чого вони хочуть, панове!

— Ось чого вони хочуть, — притакнули старшини, похиляючи свої голови, що так нерадо хилилися звичайно.

— А що Мазепа, — говорив далше гетьман, — старий, заслужений і надто відомий у світі та що його Господь милосердний якось не дуже-то й поспішається до себе покликати, так треба його, того Мазепу, герцогством цісарським піддурити, в кирею горностаєву вдягнути, княжу корону на голову вложити, щоб він, як лялька у вертепі, дав себе за шнурок тягнути, а про свій край, про свій народ рідний і про своїх старшин, товаришів вірних, навіть гадки в голові своїй не мав і з серця свого все те, як непотрібні мар ноші і недостойні його світлішій величності непристойності, геть далеко відкинув... Чого вони хочуть? — питається, панове.

І голови старшинські ще нижче похилилися додолу, але уста їх мовчали. Бачили небезпеку, та не знали, як її відсунути від себе.

В гетьманських саді тріщали гілля дерев, і дощ грубими каплями бив до віконниць, ніби хтось стукав у них...

Нараз у сінях почувся шум якийсь, хтось насилу вдирався туди, і його не пускали.

— Стій! Гасло?

— Меч і — масло.

— Як?

— Смійся в кулак. Пускай!

— Не слід. Подай клич! Ти хто такий?

— Степовий сич. Твій прапрадід.

— Дурний!

— Не знаю хто. Чи я, чи ти? Пусти!

— Стій! Іти не смій, а то проб'ю!

— Тю-тю, який! Угу-гі-гу! Гетьман звернувся до Орлика:

— Хто нині над двірською вартою дежурить?

— Молодий Чуйкевич.

— Певний?

— Вірний аж до смерті.

- А все ж таки подивися, хто там такий.
 - По приказу ясновельможного пана гетьмана.
 - Зажди! Хто б не був,пусти його до мене. Хочу вислухати його.
- Орлик пішов і за хвилину вернувся.

Провадив діда старенезного, ростом ще вищого, ніж цар, сивого, ніби з млина з-між питлів виліз. Очі мов полиняли від сонця, над очима нависли брови, під очима мішки. Вуса, як з клоччя, аж на груди звисають, на грудях пірвана сорочка, на дощах прана, на вітрах сушена; крізь діри видно велику незгоєну рану.

Увійшов і став біля порога. Зіниці, як сверла, вверчувалися в простір.

— Вечір добрий панам!.. Який тут храм, — говорив, розглядаючись по стінах. — Який тут хлам! — а вказуючи рукою на стіл, сміявся, — добре, та не нам! Добрий вечір панам!

- Ти звідки, діду? — питався його гетьман.
- З України.
- Україна велика.
- Як для кого. Одному до границь його маєтків, другому від колиски до гробу й від пощочини до слави; залежить, як хто ставиться до справи.

- Як звешся?
- Не знаю. Ні імені, ні роду не маю. Я — з народу, а ім'я своє забув.
- А скільки ж тобі літ? — питалися його.
- Старий, як світ. Давно на другу сотню пішло. Ще вас і на світі не було, як я мечем кропив... Колись я жив. Тепер мене нема. Це не я, лиш нудьга, лиш журба і лиш одна тривога... Заростає тернами дорога до слави, маліє народ, сам дріб... Смачний ваш хліб, та немає в ньому поживи... Все таке миршаве, паршиве, — тю!

Апостол наблизився до гетьмана:

— Це, мабуть, божевільний. Їх тепер багато тиняється по світі. Нове століття, народ жде кінця світу, вірить, що царює антихрист.

Гетьман заперечив головою:

— Не божевільний він, не божевільний, слухайте, говорить до речі, лиш другою мовою, не такою, до якої ми привикли.

Старий зачув і замахав руками, як крилами вітряк:

— Вам тільки бачиться так. Я. не божевільний! Я вільний, я козак! Невольник не знає — що воля. Йому, щоб хліб і бараболя, а з якого вона поля, не дбає, — їсть. Я не той гість, ні, ні.

- А чого ж ти прийшов?
- Жаль мені.
- Кого?
- Тебе, його і їх, вас усіх, цілої України, великої руїни. — І нараз, наступаючи на гетьмана і впиваючи в його очі свої вірлині зіниці, не казав, а приказував: — Не бійся, гетьмане, зміни! Бійся, щоб не змінив її!

— Кому?

— Ідеї. Будь вірним їй до сконання, умри для неї. Вона — твоя паня. Вона одна. Без неї жизнь — судно без дна. Не переїдеш ним на другий бік, ні за рік, ні за вік, дарма! Судно без дна — жизнь без ідеї...

— Ти вчений, як бачу, — озвався гетьман.

— Я мозком плачу, а серцем думаю. Смерті своєї чекаю, вона не йде, а сам себе не вб'ю, бо гріх. Терплю за всіх, страдаю. За тебе тяж. — Тут показав на гетьмана рукою.

— За мене?

— Еге ж, еге ж! За тебе, ясновельможний пане, гетьмане Степановичу Іване. Ти нині Петра гостив, йому годив, фіміам, як перед ідолем, курив, а він? Ти не знаєш, хто він. Не сват, не брат, він — кат! Бачив його очі? З'їсти нас хоче. Свого рідного сина покладе на лаву за державу, за свою, за Петрову державу, не то тебе, мене і їх, вас усіх. Еге, еге!.. Що за жаль, що за сум. Тільки й край, тільки дум, стільки в народі сили, а кругом лиш могили, і кінця їх немає. Слава воскресення чекає, від воскресення до вознесення, з року на рік, весь вік, весь вік, і нема нам спасення.

Замовк, ніби думка йому спинилася. Нараз, простягаючи правицю в напрямі до гетьмана так, що вказуючим пальцем мало не доторкнувся до його грудей, на яких пишався орден св. Андрея, гукнув:

— Двигни цей камінь, двигни! Він тяжкий, але ще тяжче наше життя. Плодяться під каменюкою хроби, зігниєм від хробаки! Двигни цей камінь, двигни! Він важкий, може, вб'є тебе, мене, багато нас, та час пройде і прийде час, що він дригне і розлетиться у дробі!.. Еге, еге!.. Доброї вам ночі, панове!

Ніхто не знав, що йому відповісти. Ніби духом позасвітнім повіяло на всіх.

— Велике зло, великий гріх, не подавайте дідівської слави на сміх! Не подавайте!.. Прощайте!

— Куди ж ти йдеш? — питався його гетьман. — Там ніч, там дощ, там град.

— Я ночі рад, бо погані не бачу. Я мозком плачу, а серцем думаю. Куди я йду? Не знаю. Я нікого не маю. Моя родина — всі. Мій дім — степи, розстаї, могили. Стільки сили, стільки сили — і не мож волі добути, ані з нею жити, ні її забути... Спасибі за гостину, прощай, мій сину!

Гетьман повернувся до Орлика:

— Кажи, хай йому відведуть кімнату, старий, утомлений, та, мабуть, не буденний ум. Завтра побалакаю з ним.

— Все чад, все дим, суєта суєти, і вінці, і хрести, і княжі киреї, і святі Андреї, крім неї, одної, крім великої ідеї. Не зрадь її... Великий шум, тільки й край, стільки дум, і такі вони гарні, попідхмарні... Спасибі тобі за кімнату. На могилах маю хату, там я свій, серед мрій про давні часи, про Богдана. Ними думка моя п'яна... Доброї вам ночі, панове!

— Стривай!

— Ні, ні. Пора мені. Давно пора. З горою зійдеться гора.

Буде бій, великий бій. Як ти лицар, то духом не млій, кріпко стій! Він тільки цар, а ти лицар за волю... Буде бій. Дванадцята виб'є година, він свого рідного сина покладе

на лаву, за державу, за Петрову державу. А ми — чи станемо грудьми за нашу справу, за славу криваву?.. Двигни цей камінь, двигни! Хай вам присняться сні батьків ваших... Доброї вам ночі, панове, — і тобі, і їм, і всім... Прощайте!

Вийшов. Войнаровський пішов за ним, щоб провести крізь варти.

Апостол рукою тер чоло; Зеленський торгав вус; гетьман дивився у двері, котрими вийшов дід.

— Свят, свят, свят! — хрестився Апостол. — Коли б я не бачив перед собою вас, пане гетьмане, — говорив, перебиваючи томлячу мовчанку, — і вас, шановне товариство, то гадав би собі, що вина забагато випив і що надто вже постарілося гетьманське вино в пивниці і тому мені якісь страхіття ввижаються, а так...

Так усі ми могли б собі гадати, пане миргородський полковнику, коли б не вірили своїм очам і ушам, — говорив Зеленський. — Але нема що себе дурити, він був.

— Хто такий? Живий чоловік чи дух?

— Авжеж, що живий. Ми ж не баби, щоб вірити в духів.

— Мабуть, один з тих, що вмерти не годні.

— Український Агасвер, гадаєте? — казав гетьман.

— Може, Марко Проклятий.

— А я гадаю, — обізвався Орлик, — що цей не з тих.

Знає він, чого до нас прийшов.

— Авжеж, що знає, але й нам пора знати — чого.

— Чого він хотів? — питався гетьман.

— Того, чого ми всі хочемо, — відповів Орлик, — тільки не маємо відваги сказати.

— Що казав?

— Що нам усім совість говорить, та ми здавлюємо голос совісті в собі. Говорив те, що в повітрі висить, ніби Дамоклів меч на волосинці.

— Що ж нам тоді робити?

— Те, що він радив.

— Робити нам, що він приказував, — повторили старшини.

— Але що? — питався гетьман. — Говоріть ясніше. Хай знаю, яка ваша гадка і які ваші бажання. Голос народу — голос Бога, а я, як відомо вам, віруюча людина.

Піднявся з місця Апостол, а за ним і другі, й оточили гетьмана вінком.

Апостол почав:

— Як ми за душу незабутнього гетьмана Богдана повсякчас молимо, й ім'я його з пошаною славимо, й дітям нашим у шану велику передаємо за те, що визволив був Україну із кормиги чужої, як Мойсей люд свій із неволі вавилонської вивів, так ми, і діти наші, і дітей наших діти на віки віків душу й кості твої проклинатимемо, якщо ти нас за гетьманування свого залишиш у теперішній неволі.

— Прости за слово гірке, — додав, кланяючись, Зеленський, — та воно не в обиду тобі сказане, а з глибин душі, як камінь бурею наверх добулося, бо годі його нам довше про себе затаювати, годі нам свої думки скривати.

— Відкинь цей камінь, відкинь! — кликав Орлик, стаючи перед гетьманом

навколiшки.

— Встань! — велiв йому гетьман. — Принеси з моєї спальнi той хрест, що його Хмельницький зi зборiвського походу привiз! — а звертаючись до товариства, говорив: — Ще раз питаюся вас, чеснi i славно панове товаришi мої, чи це ваше свiдоме бажання, чи це хотiння ваше, за яке ви готовi постояти явно i славно, не жалуючи нi майна, нi добра, нi нави́ть життя свого?

— Не пожалуємо нiчого, щоб постояти за права наші, за волю й за славу України.

— Можу числити на вас?

— Як на себе самого. Не опустимо тебе до смерті, так хай нас Господь Бог не опускає у важку годину кону.

— Сталося! — сказав гетьман i пiдняв дерев'яний, гарно рiзьблений, гуцульським способом багато оздоблений хрест угору — Кличу всемогучого Бога на свiдка во Тройцi Свягiй всюдисущого, i Матiр Божу, заступницю нашу, i святого Михаїла, опікуна лицарського українського, кличу й заприсягаюся перед вами i перед будучностiю народу нашого, споконвіку вольного, а тепер у тяжке чуже ярмо закутого, що не ради користi своєї особистої, не ради почестей, буцiмто високих, а на дiлi пустих i нiкчемних, не ради багатства, котрого я не потребу́ю, бо його на другий свiт не заберу з собою, а задля вас усiх, що пiд моїм урядом i регiментом єсьте, для жiнок i дiтей ваших, для загального добра матерi нашої рiдної, України безталанної, для користi вiйська Запорозького й народу українського, для збiльшення i помноження вiйськових прав i вольностей наших, хочу i бажаю, всiєю душею i всiм помишленiєм моїм за помочою Божою так зробити, щоби ви з жiнками i дiтьми своїми i весь наш край рiдний з вiйськом преславним Запорозьким нi пiд царем, нi пiд королем, нi пiд ханом, нi пiд жодним ворогом нашим не загинули, лиш осталися вольними i незалежними однинi i довіку вiков!

— Амiнь! — повторили усi, цiлуючи хрест i кланяючись гетьмановi у пояс.

— Відкинть цей камiнь, відкинть! — лунав могучий голос понад вулицями потонулого в глибокому снi Києва.

— Сталося! — сказав гетьман i, втомлений, повалився у крісло.

НІЧ

Крізь серця, прорiзанi у вiконницях гетьманської спальнi, вибiгали й клалися на дошку здовж валу вузькi смуги свiтла, нiби довгi, блискучі шпильки.

Вартовий сердюк, що цею дошкою ступав туди й назад, вибиваючи сильно чобiтьми, щоб було чути, що вiн не вснув, за кожним разом жмури́в очi, перетинаючи тi свiтляні смуги.

Це бентежило його. "Гетьман не спить, — говорив сам до себе. — I чого б то йому не спати? Повечеряв смачно, попив доброго вина, постiль м'яка, самi лебединi пухи, коли б так на мене, то мене i рiдний батько не добудився би. Менi щоб де в сiно заритися або й так, на муравi, на бурцi, то спав би, а його й на пуховиках сон не береться".

Доходив до вартової будки, повертався цiлим оборотом улiво i, вважаючи, щоб не

зсунутися з дошки, дальше йшов, вистукуючи ногами.

"В кого совість чиста, в того й сон здоровий... Наш гетьман, кажуть, чортові душу запродав... Або я знаю?.. Так говорять. Може, вороги таке придумали, бо в нього ворогів, як на голові волосся... Кажуть, хованця собі тримає, той його якимись мастями смарує, і від того його тіло не старіється. Жінки липнуть до нього, як мухи до меду, а він не дуже-то й відганяється від них. Любить, кажуть, жінок. Та як їх не любити?"

Вартовий сердюк згадав своїх знайомих дівчат у рідному селі.

— То ж то ніч! — сказав і похитав головою. — Гарна ніч. Дощик потішив землю, і тепер знову погода.

А дійшовши до другої будки проти другого утла гетьманського двірця, повернувся цілим оборотом управо й дальше думав:

"У нас, на Полтавщині, ще кращі ночі від тутешніх. Куди куцому до зайця! В нас як визвіздиться небо, як запахнуть липи, як дихне скошеним сіном від левад, то хоч минайся. Кудись тебе пре, кудись тобою гонить, спокою собі знайти не можеш. А дівчата!" — і він кріпко притис довгий і важкий кріс до серця.

Зітхнув... "Тю! Отее моя дівчина, отее моя дружина, мабуть, до суду-віку. Нині на варті стій, а завтра, може, в бій, такий світ мій! Гіркий світ мій!"

Нараз око його звернулося на одно з серць, прорізаних у дерев'яній, густо цвяхованій віконниці.

— Не знати, чи попав би я туди кулею? Мабуть, попав би...

І якийсь дивний голос нашіптував йому: "Ану, спробуй! Може, хованця вб'єш, а може, і... його... Не поставлять тебе більше на варту, не поженуть у похід, підеш у свою Полтавщину і не кріс тулитимеш до серця, а кого схочеш-спробуй"

Вартовий перехрестився і сплюнув наліво, бо направо не годиться, з правого боку ангел-хоронитель стоїть, а з лівого підкрадається чорт.

— Також гадки! — говорив, ще сильніше вистукуючи чобітьми, ніби хотів відстрашити чорта. — Також гадки! Пек та цур йому!

"Може, той самий, що його мастями з ящірок мастить, до мене з такими гадками підступає.

Нема дурних, небоже! Важкі тепер часи, то правда, але старі люди говорять, що за попередніх гетьманів ще куди гірше було. Тепер, правда, багато козаків у далекі походи женуть, і чимало їх гине, але в краю такої різанини нема, як за Руїни бувала. Гетьман лад тримає, і коли б не московські постої та не ті здирства, що вони спокійним людям чинять, то, може б, за його регіменту і в нас було, як у людей. Чи запродав він свою душу чортові, чи не запродав, то це не наша річ, а його, але щоби раз яким способом отсих московських чортів позбувся, то було би гаразд. Ще й як!"

І вартовий дальше ступав, вилискуючи ногами, як баба на річці праником. "Нині на варті стій, а завтра, може, в бій, такий світ мій! Гіркий світ мій!"

Над гетьманським садом блідла темна синява небес, меркли блискучі зорі, і крізь густі пні дерев мерехтіла золота заграва.

Повівав поранній холодок.

Гетьман не спав. Розпрощавшись зі старшинами, може, ще з годину тому, розмовляв з Орликом, пригадуючи, що й до кого має завтра написати і до підпису йому предложити.

Орлик так якось пильно приглядався до нього, зазирає у душу, ніби вперше бачив його. Це справжній орлик, з нього колись може випіриться орел. Чи не догадується він чого? Листи шифровані читає... Може звіритися йому, може поставити його так, як колись біля Богдана стояв Виговський?.. Ні, ще не час... Ще й сам гетьман не знає, що зробити. Але зробити те, що зробити треба, щоб з наміченої дороги не зійти...

На чотирикутнім дубовім столі з крученими ногами, накритім перським узористим ковром, за який можна було гарний хутір купити, лежало декілька рукописних зшитків у пергаминових переплетках. Козацькі хроніки, мемуари і копія переяславського й андрусівського договору.

Гетьман переглядав ці важні історичні документи, роздумуючи над кожним пунктом.

— І тут гаряче, і там боляче, — сказав, потираючи бліде чоло рукою. — Поставив нас Господь на порозі з Азії в Європу, поклав, як залізо між молот і ковало — кують. Аж іскри з того заліза летять. Важкий талан!.. Особливо тепер, коли таких двох ковалів появилось у світовій кузні, як Карло і Петро. Один геніальний варвар, а другий фантастичний герой. Оба хочуть підбити весь світ і перетворити його на свій лад. Обом сниться Олександр Великий, одному, може, й Тамерлан. Оба молоді. Мазепа поміж ними, як батько... Нова мітла гостро мете, але й емітується скоро... Петро п'є, гуляє, у його падуча недуга, кажуть, що ще й другу із заграниці привіз, французьку; головою трясє, хвилини спокійно не всидить, ніби чорт у нього вселився... не буде йому довгого життя. До того він не вояк. Він так воює, як зуби рве і мерців поре, — щоби скорше. Карло вожд, якого світ давно не бачив. Більший від Валленштейна, справжній герой. І генерали у нього які, а які вірні, військо за ним в огонь і воду піде... Треба дуже уважно приглядатися до того великого двобою і вмент, коли доля перехилюватиме успіх на бік одного з них, і собі перейти туди. Але *eventus belli dubius est* [4]. Війну, звичайно, рішає припадок, якийсь непередбачений припадок, треба пильно слідити за отсим припадком, передбачити його, заки другі добачуть...

І гетьман, відложивши копії договорів, став переглядати секретні листи й витинки із заграничних газет, котрі йому привозили післанці від довірених людей.

Щастя, видимо, хилилося на бік Карла XII. Так можна було собі гадати. Це було гетьманові по душі. Не тільки тому, що відповідало воно його політичним планам, але й з особистих причин.

Гетьман не любив Петра. Це був варвар, а Мазепа ненавидів варварства.

"Петро вдає європейця, але в душі він азіат, орієнтальний деспот. Культури насильно не пересадиш, її треба виплекати на рідному ґрунті, щоби чужі соки пройшли крізь жили рідної землі. І не можна культури ширити способом звірським, бо культура — це гуманне діло, праця для щастя людей. Він знущується над мільонами свого власного народу, а що ж буде, коли нас прибере в руки? Петро не шанує людини, не

любить її, навіть свого рідного сина. Кунсткамера, статуї, французькі танці й компліменти, а перед вікнами бального залу людські голови на палях торчать і сморід з них зливається з запахом дорогих, заграничних парфум".

Гетьман присунув до себе ближче полтавський поливаний глечик, повний розкішних троянд, і довго-довго приглядався до них, поки не всміхнулися його вузькі, свіжі, ніби хлоп'ячі, уста.

"Карло теж не щадить своїх вояків, але не щадить і себе. Війна пощади не знає. Але він не кровожадний тигр, він дійсно культурний чоловік, лицар і філософ. Вишумів хлопцем, а тепер людський біль не дає розкоші його широкій душі... Пощо знущатися над людьми, коли життя і так важке, коли й без того тільки болю в світі?"

І він гладив щонайкращу троянду своєю білою, малою сукою, ніби жалувал її, що доцвітає не на рідній вітці.

"Вибір-то легкий, але вибрати все-таки важко. Військо наше розкинене по цілому сході Європи, від моря та до моря, і нелегко буде стягнути його до купи, як настане рішуча хвилина. А зі старшиною ще гірший клопіт, як з військом. Це люди зажиточні, мають маєтки, землю, двори, усякого добра надбали. Бояться, щоб не втратити його. Поки говориться, поти вони на все готові, а як прийдеться до діла, то стануть випрошуватися хто недугою, хто родинними справами, а хто і без виправдання спасеться бігством. Таких, що на них можна покладатися, небагато..."

І гетьман став їх перечеислювати на пальцях: Войнаровський. Орлик, Горленко, Ломиковський, Кожухівський, Андріяш і ще, може, дехто. Та чи й вони певні? Може, відрічуться його, як трижди отрицався Петро Ісуса? Коли б справа була певна, — ого! — тоді не обігнався б від них. Забувають, що не ясла до коней ходять, а коні до ясел.

"Змиршавів народ, сам дріб!" — пригадалися гетьманові слова незнайомого, і його високе чоло покрилося морщинами...

Може, воно й не так. Може, й тепер є люди не згірші, як були за Хмельницького, тільки часи інші, а що вони інші, може, це і не без його вини. Приспав лицарського духа, хотів якнайдовше здержати війну від границь України, щоби край наново загосподарювався і щоби народ пригадав собі, що таке мир, що тиха культурна праця у власній, хоч і не цілком вольній державі. Так здержався лицарський розгін, ота нестримна охота боротися хоч би і з самим чортом за визволення рідної країни. Привикли люди воювати з мусу, на зазив царя і за здійснення його планів, а не з власної волі і за власну волю. Цар зробився для них ніби їх власним володарем, котрого вони не люблять, але слухають, бо бояться. Невже ж посміють вони тепер піти проти його волі?

Це питання чомусь нині, як ніколи перше, стояло перед ним у повний ріст і домагалось відповіді, котрої гетьмані дати не міг. "Яка ж важка отся булава, — казав, зітхаючи глибоко. — Це не булава, а хрест, хрест, котрий, може, прийдеться двигати на нову, українську Голгофу. Понесе... А все ж таки, яка приваблива ця гетьманська булава!..." І гетьман пригадав собі свого великого попередника, сонце Руїни, Петра Дорошенка.

Чого він стоїть перед ним, такий гарний собою і такий безталанний, і, ніби з докором, глядить на свого генерального писаря. "До жінки просишся, — каже, — до Корсуня, а я знаю, що покинути мене хочеш, бо бачиш, що мій день вечоріє".

Дорошенко вгадав. Мазепа таки покинув його, ніби не з власної волі, а перехоплений запорожцями і доставлений до Самойловича. А все ж таки покинув свого добродія.

І чи було би дивно, коли б так тепер покинули його ті, котрим він робив і робить добро?

І бачив гетьман цю нещасну годину, коли сонце Руїни заходило за хмари, надовго...

Борковський обложив Чигирин, та на важився брати приступом города, в котрім сидів Дорошенко. Аж надтягнули з великими потугами Самойлович і Ромодановський. Дорошенко не хотів бачити нової хатньої боротьби, не бажав собі нового розливу братньої крові. В повній величі своїй вийшов із чигиринського замку назустріч передовому полкові, переїхав Дніпро і зложив гетьманські клейноди, прощаючи Україну на все...

Які ж тії рубіни червоні, як кров, і як те золото руки палить! А все ж таки яка приваблива гетьманська булава!..

"Чого ж ти, гетьмане Іване Самойловичу, так сумно глядиш на мене з далеких сибірських снігів? Нарікаєш, що я перейняв із твоїх рук гетьманську булаву?

Зробив я з тобою те, що ти з Дорошенком зробив, що, може, хтось і зі мною зробить, може, вже й робить... (Яка ж приваблива та гетьманська булава!)... Слави хочеться і влади хочеться, на те ми й мужі. Хто каже, що він не амбітний, цей або брехун, або недолугий, або одно і друге. Поки життя, поти й боротьби за славу і за владу. Роками я старий, але духом ні. Мені ще хочеться жити, хочеться тую булаву отрясти з чужого пилу, ожемчужити її новими, від нікого не подарованими жемчугами. Чуєш, — хочеться!"

Він піднявся з крісла і став у повний ріст, ставний і стрункий, як козак.

"Я певний був, що у мене більше снаги поставити Україну на власні ноги, ніж у тебе, Іване Самойловичу, і більше, ніж у кого другого на світі, і тому я прийнявся за це діло. Воно важке, може, більше важке, ніж у Сибірі віку доживати, але я його не кину. А коли собі хто гадає, що в нього більше кебети, ніж у мене, нехай пробує, але я не вірю. Не вірю і не дозволю! От що!"

В цей мент хтось заскробав у двері, ніби кіт, і зареготався придавленим сміхом: "Хі-хі-хі!"

— Увійди! — гукнув гетьман.

Криті двері відчинилися, і в гетьманську спальню всунулася маленька персона в контушу, у високій соболиній шапці з чаплиним білим пером і з величезною карабелею. Був це маленький карлик, шляхтич, котрого Петро прислав Мазепі в дарунку, віддячуючись за цілу валку дичини, яку йому якось у М'ясниці післав був гетьман із своїх лісів.

Карлик досягав носом до стола.

— Стелюся до стіп вашої пресвітлості, пане герцогу цісарський, і б'ю покірно чолом!

— Ти, суслику, ще не в норі? — питався його гетьман.

— Моя нора край герцогського двора. В дворі не спиться, та й сон не сниться. Стережу вашої пресвітлості.

— Сідай! — казав гетьман, показуючи на крісло. Карлик сів. Тільки шапка сторчала йому понад стіл і двоє малих хитрих очей.

— Що нового скажеш?

— Те скажу, що добре розважу, як ялось, а не так, як хтось, що перше каже, а тоді слово важе.

— Ти дурний!

— Я малий, від мене нема що великого розуму чекати.

Є малі дурні, а є великі дурні.

— Ти про кого?

— От так собі.

— Скучний.

— Скучно тепер на світі. Та незабаром зробиться весело.

Ненецький карнавал: Чінгісхан, Тамерлан, Сарданапал! Схопляться за гичку, висмикають кичку, за дурничку, за дрібничку, без пардону за землі шматочок, від Збруча до Дону, як баби за огірочок. *Na pal, na pal, maczuga wal, wal go w feb maczuga, niech sie nie meczy dtugo. Padam do nog waszej hercogskiej mosci* [5]. — Нараз встаючи і прикладаючи вказуючий палець до носа, говорив смішно-поважно, ніби грозючи: — Уважай, Мазепа, щоб не вийшла халепа! Ще й яка! Ага-га!

— Невже?

— Бігме! Кочубей птичка невеличка, високо літає, низенько сідає. Кочубей птичка невеличка, він навіть знає, що його чекає... *Хі-хі-хі!*

Гетьман ухопив карлика за вухо і притягнув його до себе:

— *Chodz pan tu, panie taskawy!* [6]

— *Do ustug waszej hercogskiej mosci.* [7]

— Кажи, але не бреш, знаєш що про Кочубея?

— Моя хата скраю, я нічого не знаю.

— А чому ж щось таке верзеш, ні в кут ні в двері?

— Ні в кут ні в двері, але саме там, де треба... Уважай, Мазепа, щоб не вийшла халепа.

І хіхікаючи, вихопився з гетьманської руки, шультгнув під стіл, з-під стола поза велику кафлеву піч і в двері.

— *Хі-хі-хі...* — почулося з другої кімнати.

"Маленький, але важненький, аж диво, звідки в нім стільки розуму взялося, — говорив до себе гетьман. — А хитрий! Як він усе догляне, відгадає... Кочубей птичка невеличка, каже, і так воно є, Кочубей дійсно птичка невеличка, але Кочубеїха — велика і рідка птиця. Чорт сім пар постолів стоптав, поки їх докупи зібрав. Чого йому

не достає, те вона додає. Кажуть, що жінка, як торба, що положиш, те й несе. Та не Кочубеїха. В Кочубеїв якраз навпаки, вона кладе, а він двигает. Колись вона на нього понад сили наложити, і він надсадиться. Боюся того, бо Кочубей чоловік не найгірший, жаль мені його. Але жінка, — що ти порадиш з такою жінкою, що в ній десятих чортів сидить, а на дванадцятих ще місця досить?.. Кочубеїха мене не любить... Мабуть, задовго живу, а її аж руки сверблять до булави. Вона її носила б, не він, він до того нездатний, а вона — го-го! Тож-то була би гетьманиха, не така, як моя покійниця. Другої такої, як Любов Федорівна, зо свічкою в літню днину не знайдеш. Люта баба!... Щоправда, Україна здавна славилась кріпкими жінками, хоч би такими, як Анна Реїна, Ярославова донька, що французьким королівством так славно заправляла, але такої, як Любов Федорівна, мабуть, ще в нашій історії не було. Чую, що її не зійти безслідно до могили".

Гетьман задумався, накрив очі повіками, але сон не брався. Забагато думок буяло в голові. Треба їх було позводити докупі і погодити, щоб не сварилися, як на ярмарку жінки.

"Бачу, як Любов Федорівна на свого Василя гукає, що він не такий, як другі мужі. "Коли ти муж, то будь мені дуж! — говорить. — Другий на твоєму місці вже давно Мазепу за Самойловичем післав би, але невже ж тобі не дорога честь, коли вже не своя, так жінки і дітей?" О, мабуть, вона йому добре голову мие. Бідний Василь... А все ж таки треба тую Любов Федорівну якось зацитькати, щоб він через неї не накоїв мені якогось лиха. Але як?.."

І гетьман довго думав, як би це зробити, і нічого придумати не міг.

Кочубей займав найвище місце біля гетьмана, був генеральним суддею, — так на почесі його не візьмеш, а маєтків набирав стільки, що й грішми його не вдобрухаєш, — що тут зробити?

Лишалось поїхати до Кочубеїв у гостину, і то не на годину-дві, а на два-три дні, нібито щоб відвідати його, бо нарікав, що нездужає, та привітати у новому дворі, а на ділі, щоб гарними словами прихилити Кочубеїв до себе. Гетьман знав силу свого слова і цілої своєї появи, котрій-то силі піддався навіть цар — Петро.

Невже ж Любов Федорівна сильніша від царя?.. В Ковалівці побачить свою хрещеницю Мотрю. Гарна дівчина, на диво гарна. Ні в батька, ні в матір не вдалася, така якась інша і з виду, і з вдачі. До нікого в світі не подібна. Княгиня Дольська яка красавиця, а біля Мотрі померкла би, як біля сонця зірниця.

"Молодосте, велика і непереможна твоя сила! Дивишся на молоду красу і сам неначе молодієш, неначе свіжа кров вливається у твої жили, хочеться жити, любити, творити.

Розумію тебе, докторе Фаусте, і тебе, і твого Мефіста.

Ще й як вас розумію, не тільки мозгом, але й серцем, цілим своїм еством. Літа йдуть, кождий день, ніби ступінь по сходах, у долину, в глибоку і темну криницю. А там, угорі, за тобою стільки цвітів, стільки сонця, така розкіш!.. Розумію тебе, докторе Фаусте..."

Гетьман нахилив до себе пишні троянди і зі смутком в утомлених очах приглядався до них.

"Вчора пишалися в городі, на небо гляділи, на зорі, нині ваш світ — отсі чотири стіни, нині ви дивитесь в очі старого чоловіка, котрому молодість сниться, а завтра зів'янете і вас викинуть геть, а в глечик покладуть ваших молодших сестриць... Такий-то лад у світі".

Глянув у вікно. Крізь серце у віконниці падало проміння сходячого сонця, просто на голови троянд.

"Поцілуй їх, сонце, поцілуй! Бачиш, в'януть, завтра пестошів твоїх неспосібні будуть відчутти".

Здмухнув свічку і довго-довго дивився, як троянди оживали, побачивши сонце. Паленіли, всміхалися до нього, жили.

"Так воно, так?" — зітхнув гетьман і розхилив занавісу від свого ліжка...

РАНКОМ

Спав коротко та твердо, літнім сном надраннім, — може, години три, не більше, але збудився з почуттям сили і здоров'я. Випрямився, аж ліжко затріщало.

"А люди гадають, що Мазепу крутять подагричні й хірагричні болі. Дурні!"

Хвилину лежав ще з замкненими повіками, ніби рад був доснити якийсь гарний, дуже гарний сон.

Нараз зірвався, накинув на себе довгий білий каптан аж по кістки, ноги всунув у пантофлі, червоні, саф'янові, і плеснув у долоні.

Ніби з-під землі виріс молодий, гарний паж, подібний до одного з тих, що їх любив Ван-Дейк малювати, ще кращий.

Гетьман пригадав собі, як він був колись пажем у короля, як король пестив його і як усі, особливо дами, не могли налюбуватися красою українського молодого шляхтича... Усміхнувся.

— Як спалося, тобі Петрусю?

— Спасибі ясновельможному пану гетьманові, я все сплю добре.

— Молодий і здоровий. Рости великий, Петрусю, — і погладив хлопчика по голові.

— Вбрання приладив?

— Так, ваша милосте, приладив.

— Яке?

— До виїзду.

— Але де?

— У город.

— Вгадав. Ти в мене дотепний козак. Після снідання і послухань поїдемо в город, а потім підемо оглядати фортецю. Купіль готова?

— Так.

— Снідання їстиму з його милостю паном генеральним писарем. Щоб він мені не забарився, вважай!

— Подбаю.

Паж вийшов. Гетьман дивився за ним, поки цей не зачинив дверей. "Сирота, але гарний... Не будь я Мазепою, хотів би бути ним... Хотів би... Так легко почував би себе, такий широкий світ стояв би нарозтвір переді мною..."

І гетьманові пригадалося те, що йому не раз приходило на гадку, — їзда на розгуканім степовім коні. Жене крізь балки і яруги, крізь будяччя й тернину. А сонце пече, а спрага аж язик до піднебення прилипає, — страшна їзда. Але він не жалує її, ні, як не жалує цілої своєї буйної, повної пригод молодості. Знає, що жив.

Цей кінь — то була алегорія на його молодість, придумана ним самим, тоді як він ще залицявся до муз і грацій, прегарних доньок Аполлона. Розказав її жартом, а люди прийняли, як правду. Алегорія оживала...

Викупаний і вдягнений у легкий шовковий каптан сірої краски, підперезаний случьким поясом, увійшов до малої, ясної кімнатки, в котрій любив снідати. Тут дожидав його Орлик.

— Коротка літня ніч, правда? — казав гетьман, здоровлячись зі своїм генеральним писарем.

— Дуже коротка, я нині й ока не стулив.

— Чому ж то так?

— Після вчорашнього.

— Не таке ще доведеться нам переживати, — говорив гетьман, — а спати все-таки треба. Привикай, Пилипе, до царських ласощів, привикай! Ще, мабуть, довго доведеться тобі їсти ці марципани.

— Не хочу.

— Ого! Що ж то, ваша милість, може, гадають покинути мене, старого?

— Пана гетьмана — ні, але їх... Ніхто не знає, як вони мені у печінках сидять.

Гетьман пильно подивився на свого молодого писаря.

— Смирися, Пилипе, смирися! Знаєш, так, нижче трави і тихше води. Терпи, козаче, отаманом будеш... А багато в нас нині на послухання зголосилося?

— Як звичайно, багато. З тої пори як на нас москалі нахлинули, від покривджених і не обженешся. На послухання зголошуються мало що не самі такі, що перед кривдами московськими в гетьмані шукають оборонця.

— Що ж я їм поможу? Царська воля сильніша від мене.

— Це не воля, а сваволя, — сказав Орлик.

— Мовчи, язичку, будеш їсти кашку, — погрозив йому гетьман. — Ти прийняв прохання, розглянув, казав втягнути в реєстр?

— Все зроблено, і прохання по змісту й по формі розділено на допустимі й недопустимі, на пильні й такі, що можуть подождати. Деякі відіслано до відповідних канцелярій, бо хоч наші уряди працюють справно, то люди все ще пхаються до гетьмана з тим, що можна зробити, не "фатигуючи й не молестуючи" гетьманської особи.

— Кожному здається, що його біда найгірша, і він з нею відразу іде туди, де гадає найскорше поміч знайти.

— Народ сильно нарікає, — почав нараз Орлик.

— На кого? На мене?

— На московські здирства й душогубства, за котрі по невідомості своїй і по невченості відповідальним чинить гетьмана. Нема днини, щоб до нашої канцелярії не прийшла якась супліка від свободи, волості й від якогось городу, що там-то і там-то тільки-то й тільки людей убили, тільки-то й тільки худоби забрали, хутір спалили, жінок знасилювали, — аж остогидне читати.

— Треба нам знов післати жалобу до царя.

— Шкода часу, — не помагає.

— Хоч помагає, хоч ні, а наша річ доводити до відома царя, як його люди наш народ кривдять. Хай знає.

— А хіба ж він не знає? Мені бачиться, що це все робиться за його відомом і дозволом.

— Як же це?

— А так, бо коли б проти, то карали б винуватих, а їх же не карають. Доводять народ до розпуки...

— Кажеш, доводять народ до розпуки, — повторив гетьман, не повертаючи очей з Орлика. — А чому ж би то так?

— Хотуть, щоб народ збунтувався, а тоді б вони винищили його до краю. — Не гадаю. Цареві тепер треба миру на Україні.

Він же має ворога на карку, і то не якого-будь.

— На ворога цареві народ не потрібний, тільки наше військо, та ще худоба і збіжжя. Народ на війні — це одна завада.

— Побачимо, побачимо, — говорив гетьман, доїдаючи тарілку молочної каші, котру він звичайно їв на снідання, бо казав, що панська страва смачна, а людська здорова. Вірив, що неவிбаглива їжа зберігає його здоров'я і молодий вигляд. Молочна каша, яєшня, хліб з маслом і салом — це було його снідання. Попивав чаркою доброго чаю. Більше нічого не пив. Тільки у гостях або у себе на бенкетах випивав дещо, але не впивався ніколи. "Що тверезий думає, то п'яний гукає, — казав не раз, — а не все треба людям знати, треба щось і для себе сховати. *In vino veritas* [8] — це правда, але ще більш правдива друга латинська пословиця, а саме: *Aurea mediocritas* [9], себто — обережно зі склом!" Це він не раз твердив своїм молодим старшинам і урядовцям. "У Москві зимно, нам треба себе горілкою розгрівати, а на Вкраїні і без хмелю тепло".

Та не всі слухали його. Смачно з'їсти і добре випити — це була тоді життєва konieczність.

— Так ти кажеш, — почав гетьман, допиваючи чай, — кажеш, що народ нарікає? То зле... Від стогнання хворому не легше, а від ліків... Ліків треба нам, Пилипе, і то гострих ліків, бо хвороба наша важка й задавлена... А жалобу до царя все-таки напиши і то по пунктах, аргументів не жалуй. Знаєш їх стиль. Та ще напиши мені лист до Кочубеїв з "афектами й компліментами", дуже делікатний, такий, щоб Любов Федорівна, прочитавши його, облизала свої губи тим довгим язиком, котрим її Господь

на шкоду її ближнім, по не відомій нам ближче причині, обдарувати зволив. Напиши, що віднині за десять днів приїдемо у Ковалівку, щоб побажати їм доброго прожитку в новому дворі і щоб її милості "презацній", пані Любові Федорівній, дати доказ нашої великої шани для її всяческих, найбільшого подиву гідних чеснот. Лист зараз-таки нині вишлемо окреим післанцем, і то не звичайним, а одним із прибічних наших людей, додавши йому для охорони і для більшого "ефекту" кілька узброєних їздців. А тепер мені пора, люди ждуть на послухання. Прощай!

НА ФОРТЕЦІ

Тихо й поважно сунулась гетьманська карета вулицями золотоверхого Києва.

Перед нею і декілька кроків за нею їхали козаки, однаково вбрані й на таких самих конях, як гетьманські, чорних, як галки.

Купці виходили з своїх крамниць і кланялися гетьманові в пояс. Навіть німець в довгополому фрак, що мав аптеку, в котрій, крім ліків, продавав також годинники й окуляри, вибіг аж за поріг свого skleпу і кивався, як той трач, що його стружуть з дерева на забавку дітям.

Гетьман усім відклонювався, кому киваючи рукою, на котрій грав усіми привабами весни перстень із чудовим ізмарагдом, а кому шапкою посилаючи привіт. Студенти Академії, що не мали до кого їхати на ферії і залишилися в Києві, побачивши карету свого добродія, ставали, як у вертепі, поверталися лицем до карети і кланялися в пояс, причім шапкою доторкалися землі.

Бурсаки, що тільки мешкали в бурсі, а були на "своїх" харчах, бігали з глечиками від хати до хати, де їм їх добродії щоденно по черзі давали хто снідання, а хто обід. Стрінувши такого, гетьман кликав його до повозу й кидав у глечик гріш, за котрий можна було купити кілька обідів.

Калікам і вбогим, котрі сумними вінками обплітали сходи церков, побудованих щедрою рукою "раба божого Івана Степановича", гетьман посилав милостиню одним із козаків, який відлучувався від гетьманського поїзда, щоб сповнити приказ свого пана, а потім здоганяв його.

Декуди вулиці були вимощені деревом. По них гетьманська карета їхала, як по маглівниці. "Це добре на жолудок, — казав, жартуючи, гетьман, — буде нам обід смакувати".

Було й так, що карета глибоко поринала в ями та вибої, особливо там, куди возили пісок, дерево та дернюги до нової фортеці.

Не можна сказати, щоб гетьман був вдоволений ладом, який на вулицях бачив. Лампи світилися вночі тільки перед гостинницями та перед заїзд ними домами, хто що хотів, те й викидав на вулицю, а вднину не було кому спрятати цього хламу. Київ був подібний до великого заїздного дому, в котрім годі завести лад, бо все хтось новий приїде і насмітить. І доми, здебільшого деревляні, з різьбленими ґанками, на карбованих стовпцях і з віконницями, гарно розмальованими, виглядали, ніби їх побудовано, тимчасово, заки не настануть певні часи. Тільки розкішні церкви приваблювали до себе очі. На них годі було надивитися, особливо тепер, коли сонце так

ярко світило й коли безчисленні куполи й хрести мерехтіли всіми відтінками золота.

Гетьман особливо захоплювався церквою святого Миколая, котрої великий спокійний фронтон з високими стрункими стовпами надавав їй якогось надзвичайного польоту вгору. В голові Мазепи виринали нові плани, нові бажання, як би то Київ зробити світовим городом, столицею великого народу. Він рад був зробити його таким гарним, щоб другого такого города й на світі не було, а разом із тим забезпечити його перед посяганням чужих рук, перед тими непрошеними гостями, котрі від найдавніших часів донині заїздили до нього і робили там що хотіли — на шкоду.

З теперішніми найгірша біда, бо вони не подібні до наглої бурі, котра перешумить, а нависають, як осіння сльота, в котрій все кисне, розкладається, гниє.

Ця гадка затроювала йому насолоду, якої він дізнав, дивлячись на матір городів наших, на столицю Володимира, Ярослава і Мономаха, в котру так тріумфально в'їздив незабутній батько Богдан.

"Повернуть ще колись ті світлі хвилини для тебе, мій золотoverхий Києве, повернуть!"...

Відвідав архidiaкона Мігуру, котрий працював над його портретом серед алегоричних постатей. Ритовина була поділена на чотири поверхи. Перший — надпис, герб гетьмана і всілякі емблеми, другий — гетьман серед алегоричних постатей, третій — святі, а на останньому — церкви, котрі будував Мазепа.

Гетьман питався, чому Мігура зрисував його в панцирі, а не у звичайнім убранні, на що мистець відповів, що цього вимагає стиль.

Гетьман признав, що так дійсно стаття його краще достосовується до цілості, а бляхи на панцирі вирізняються від сукна і полотна на інших вбраннях.

Від Мігури зайшов гетьман подивитися на роботи біля нової фортеці. Ці роботи були йому дуже не по душі. Він відповідав за них перед царем. Цар обіцяв платити людям і не платив. Роботи були великі й важкі, вимагали багато рук, — цар наглив. Робітникам доводилося працювати в спеку, серед важких побоїв, зневаг та відомої сороміцької московської лайки. Здавалося, що це не нову кріпость будували, а дворець для самого чорта. Кожда груда землі полита була слізьми й кров'ю, кождий сажень валу виростав з тяжкої людської кривди.

Гетьман бачив кривду, яка діялася тим тисячам українського народу, що будували на своїй власній землі твердиню для чужого насильника, ніби крутили мотуз на свою власну шию. Але спинити тої роботи він не смів. Відказатися від будови київської твердині або будувати її як занапасть — це значило б підтвердити ті доноси, які на гетьмана йшли до царя.

Закусивши зуби й приказавши своєму серцю мовчати, зближався він до цього нового пекла.

Над цілим Печерськом повисав густий туман, ніби Печерськ горів.

В тім тумані щось варилося, гуділо, гуготіло. Деколи ніби громи лускали направо й наліво, аж земля здригалася. Це розвалювали старі мури. Бог зна з яких часів. Копоти гризли очі й спиняли віддих у грудях. "Стільки там дорогоцінної старовини пропаде раз

на все", — погадав собі гетьман, але, побачивши, як марнується життя, перестав жалувати пережитків.

Життя дійсно марнувалося безпощадно й безсеречно.

Козаки, котрі вславилися своєю хоробрістю в не одній битві, тягнули, як худобина, тачки і вози, навантажені камінням, піском і землею. Шлеї в'їдалися їм у плечі і в груди, жили на руках, на шиях і на чолах набігали кров'ю, як посторонки, так, що здавалося, немов це не люди, а якісь автомати, зроблені з кріпких скривавлених шнурів. Одежі на них майже не було, якесь порване лахміття звисало в декого з рамен, а в других щопиш від пояса. Ноги з розчепіреними пальцями грузили по кістки в землю, і здавалося, вони добувають усіх зусиль, щоби втоптати себе вглиб, влізти у підземні печері, бо тут, на поверхні, їм неможливо довше зносити такого знущання. Ті, що копали глибокі рови, ніби власними руками рили могили для себе. Копали завзято під свист батогів, під лайливі слова наставників, ще гірше від батогів болючі.

Ніхто не облегчував собі роботи ні розмовою з сусідом, ні піснею. Пісня, як уразлива птиця, відлетіла геть від того пекла. Тут царював проклін, проклін цареві, гетьманові, істаршинам, проклін цілому світові, проклін жахливому життю!

Гетьманові доводилося не раз бачити подібну працю на війні і в походах, але це друга річ! На війні сиплять окопи коли не з охотою, то з воєнним завзяттям та хоч із розумінням, що цього вимагає конечність. Тут і того розуміння не було, тут було одне — примус. В ті рови люди закопували не тільки свою силу, але й останки волі. На них вони дивилися, як на свою могилу.

Ті потом і кров'ю набігли, а койотами вкриті очі не бачили гетьмана, який в туманах і в куряві стояв біля одної з будок, збитих як-будь, щоб інженери й дозорці над роботами могли знайти захист перед жарою та перед дощем.

Йому щось пояснювали, підходили з рисунками, з циркулями й трикутниками, але він ніби не помічав нічого. Бачив одно — важку муку своїх людей і боровся зі своєю совістю.

"Спини цю роботу! Визволь тих мучеників нещасливих, розкуй їх руки, встроми їм меч у жменю, хай вони кинуться на своїх катюг і зроблять суд над ними", — говорила йому совість. А розум відповідав: "Не пора, ще не пора! Зціпи уста, мовчи до якогось часу, щоб не накоїти ще гіршого лиха!"

Гетьман мовчав і дивився. Сотки возів і тисячі людей пересувалися поперед його очі, ніби чиясь могутча долоня розрухала якесь велетенське муравлисько, нівечучи його питоме [11], довгими віками улаштоване життя. Головний вал, як велетень удав, брав у свої смертельні обійми спору частину Києва і сунувся над Дніпро гасити дніпровською водою жагу, котра палила його.

Поміж робітниками доглянув гетьман здалеку молодого парубка, рослого і здорового і такого гарного, що тільки стій і дивися. Гетьман підбирав таких до своєї сторожі. Чи не забрати його?

Та коли побачив зблизька, покинув тую гадку. Обличчя дивно гарної краси було опозорене і ошпечене так, що гетьман мимохідь відвернувся. Ніздря були вирвані і ще

не загоєні, з правого вуха спливала гідка посока.

Парубок глянув на гетьмана таким поглядом, що він мимохіть спитався:

— Як звешся?

— Павленко Максим, — відповів нещасливий.

— Звідки?

Цей назвав одне із сіл прилуцької сотні.

— Як же це? Ти, значиться, наш, а не російський, хто тебе так покарав?

— Оцей-о! — відповів парубок, вказуючи на московського старшину, що стояв оподалік на горбку і наглядав над роботами на своїй секції. — Мене насильно взяли, я втікав, зловили і ось що зробили зі мною, — пояснював парубок словами, котрі, як мурашки, лізли гетьманові по спині.

Казав покликати москаля.

Цей ішов не поспішаючи.

— Скорше! — гукнув нетерпеливо гетьман. Старшина прискорив трохи кроку, та не дуже.

— Ви його покарали? — питав гетьман.

— Покарав? Кого? Цього тут?.. Може, й я, не знаю, чимало тут таких!

— Що значить "може"? І що значить "чимало"? Жадаю певної відповіді від вас.

Старшина мовчав. Гетьман, видимо, бентежився.

— Відповідайте, — гукнув.

— Хай буде, що я.

— Так тоді хіба ж невідомо вам, що суд над моїми людьми належить до мене?

— Ми всі належимо до його величества, — відповів самовпевнено, гадаючи, що такою відповіддю спинить дальші питання.

— Ви мене не будете вчити! — гримнув на нього гетьман голосом, котрий вказував, що він виходить зі звичайної собі рівноваги. — Ви мене не будете вчити, до кого ми належимо. Але я вас провчу, що поки що Київ під владою моєю і над фортецею я, а не хто другий має провід. Розумієте — я, гетьман Іван Степанович Мазепа!

Москаль хвилину дивився тупим поглядом, ніби шукав і на ті слова якоїсь відповіді, нараз повернувся і, навіть не віддавши честі, хотів іти на своє місце.

— Стій! — гукнув гетьман так, що всі вози, які переїздили, і всі люди, що переходили туди, спинилися нараз і стали, мов зачаровані.

Москаль став, злобно дивився на гетьмана і мовчав. Був опозорений перед людьми, не знав, чого від нього хочуть, привик до того, що чим більше жорстокість, тим більша нагорода за вірну службу.

Гетьман післав по дежурну команду.

— Забрати цього чоловіка і відвести в команду. Він знущується над моїми людьми і не вміє шанувати влади. Коли не знає, що таке гетьман, так мусить знати, що — орден св. Андрея. Геть мені з ним!

Жертву гетьманського гніву відвели, і поміж народом пішла чутка про те, що гетьман обстоює своїх людей, боронить їх від кривди. Ця чутка, ніби вітер у жару,

повіяла на знесилених людей. "Гетьман не дасть нам пропасти, дай йому Боже здоров'я!" — шептали не одні уста.

Гетьман ішов, розглядаючись направо і наліво, ніби шукав нових злочинців, ніби він по те тут нині і прийшов, щоби робити лад. Нараз біля його, під колеса одного з возів, що везли тяжке каміння, звалився чоловік.

— Ану там! Вставай! Ще не шабаші — роздалися вигуки доглядачів.

Гетьман спинив віз. Добули чоловіка старшого віком і такого марного, що дивно було, як тії кості тримаються купи. Ноги мав скривавлені, пообв'язувані ганчірками, на яких купами сиділи докучливі мухи. Вони лізли також до замкнених очей, а він і не відганявся від них, бо не міг уже рушити рукою. З рота йшла піна, в грудях грало, скрипіло, булькотіло.

Гетьман казав принести води, обмити нещасливому Бог зна коли мите лице і дати йому напиться.

Цей не хотів, ніби не чув.

— Дайте мені сконати! — просив, відвертаючи своє бліде, синіюче обличчя. Насилу підважили зуби і залляли його водою. Створив широко повіки, глянув на гетьмана, здригнувся і промовив одно слово:— Кат!

Хтось кинувся на нього і хотів бити.

— Як ти смів? — почав.

Але гетьман спинив його рукою:

— Лиши! Він уже на Божій дорозі... Скорше від нас стане на Господньому суді, щоб жалуватися на нас.

— Не жалуватися, а проклинати, людоїди!

Гетьман сів біля нього і своєю білою рукою відганяв мухи з-над його очей.

— Всі ми станемо на судищі Господнім, і всім нам кара буде або нагорода. І щоприш тоді видні будуть усі наші мислі й помишленія і всі гріхи наші, вольніі же і невольніі, — говорив голосом тихим, котрий вливався в душу конаючого, як останні ліки. — І щоприш тоді побачимо себе такими, як ми є, і здивуємося дивом великим, що ми себе не знали. І здивуєшся тоді також і ти, мій нещасний брате, що не знав гетьмана свого і проклинав його за те, в чому він не повинний... Не одно він робить, бо мусить, бо всі ми люди не власної волі, але все робить він лиш тому щоб краще було тим, що прийдуть по нас, дітям і внукам нашим.

Умираючий насилу підняв повіки:

— Внукам? В мене їх четверо, дрібних. Сини погибли в походах. Внук без опіки...

— Заспокійся, мій брате, я не забуду про них. Ти з якого полку, з якої сотні, як звешся? Насилу почув відповідь і казав записати.

— Внуки твої під опікою моєю, — сказав гетьман голосом сестри-жалібниці.

Вмираючий повними розпуки очима дивився в ясні гетьманські зіниці.

— Як безпанську собаку заріють мене, вози їздити будуть по кістках моїх...

— Поховаємо тебе в Лаврі, між добре уродженими людьми, за домовиною твоєю піду я, мій брате, — казав гетьман, нахилиючи свої уста над його блідим чолом. —

Прости мені.

Умираючий, почувши на собі гетьманський поцілуй, здригнувся, хотів зірватися на ноги, але вспів тільки руку гетьмана донести до своїх уст і прилип ними до неї.

Так і сконав.

Гетьман перехрестив його тричі, велів покласти на носилку і нести до найближчої церкви з приказом, щоб поховали його чесно, дожидаючи гетьмана на похорони.

— Нині роботам кінець! — сказав, і приказ його понісся по всьому фортечному районі, звільняючи до завтрішнього ранку тисячі тяжко спрацьованих рук і в тисячі серць вливаючи надію на милосердя і на полегшу.

— Людям видати з моїх власних припасів крупи, хліб і омасту, за мої гроші купити для тих, що обносився, потрібне білля й чоботи... Це ж люди!

— Це люди! — пішло по фортеці. — Це люди!

МАРІЯ-МАГДАЛИНА

Звичайно у важких хвилинах, коли не міг втихомирити своєї розбурханої душі, гетьман ішов до своєї матері в гостину.

Віком вони не відбігали далеко від себе. Мати була на яких двадцять літ старша від свого сина. Усе земне залишила геть далеко поза межами тихої монастирської огорожі, крім сина, котрого Господь милосердний поставив на світоці, на найвищому місці на цій широкій Україні і тримав його на ньому у своїй ласці незбагнутій і у своїх замислах для людських розумів непонятних тільки довгі літа.

Цієї гордості вона ніяк не могла скинути зі свого материнського серця і не раз довгими годинами благала прощення перед іконою Пречистої Матері за цей свій одинокий гріх. Здавалося їй дивним і неправдоподібним, що Мати Божа так скоро й так жахливо втратила сина свого єдинородного, а вона, ігуменя Магдалина, бачить свого сина Івана во славі і в доброму здоров'ї. Дивні і незбагнуті діла твої, Господи!

Для гетьмана була ігуменя Магдалина найвірнішим другом, сповідницею його що раз, то нових намірів і планів, учителькою і наставницею. Ніхто не знав того, що вона, і нікого не слухав гетьман так покірно, як своєї доброї і мудрої матері. Не раз доводилося йому тяжко жалувати й нарікати на себе, коли не зробив так, як мати казала, і навпаки, чи раз він рад був, що пішов за порадою мами.

Марія-Магдалина Мазепина була від довгих літ ігуменею монастиря Дівочо-Вознесенського, Київсько-Печерського, Глухівського.

Наближаючись туди, гетьман відправив своїх людей до двірця і казав, щоби після обіду, як сонце стане ховатися за вежі собору, прийшли по нього. Паж Петрусь струснув пил із його вбрання, і гетьман вхопив за молоток, що висів на ретязях при вузькій хвіртці біля монастирських воріт, і постукав ним тричі.

На мощеній доріжці почувся глухий відгомін деревляних постолів, і такий самий деревляний голос поспитав глухо, хто там бентежить мир приюту сього?

— Раб божий Іван Степанович по благословення ігумені Марії-Магдалини, — відповів гетьман. Воратарка пізнала голос гетьмана, що відрізнявся від голосу других людей, як запах рожі відрізняється від аромату пільних квіток, і поспішно відчинила

хвіртку. Хвіртка була низька, для покірних монахинь зготовлена, і гетьман мусив добре зігнути свою пряму спину, щоб увійти крізь неї.

— Здорові були, сестро Євфрозиніє! — сказав гетьман, знімаючи соболеву шапку, гладку, без усяких прикрас.

— Нехай Бог радує добрим здоров'ям вашу ясновельможність! — відповіла воротарка, спускаючи очі додолу і осінюючи себе тричі великим хрестом, ніби відхрещуючись-від наїтія нечестивих спокус.

— Чи ігуменя у келії? — питався гетьман. — Чи в церкві?

— Сестра Марія-Магдалина, з благословення Господнього ігуменя наша преподобная, щопиш з церкви вернула і вельми радується, побачивши ясновельможність вашу.

— Підіть, сестро Євфрозиніє, і сповістіть ігуменю, що її син прийшов до неї в гостину і просить побачення.

Воротарка, заткнувши ключі за пояс і зложивши руки на грудях навхрест, як до причастія, вклонилася низько перед гетьманом, не підводячи на його своїх вічно перестрашених фіялкових очей, і скорою ходою подалась у головний будинок.

Гетьман остався сам між високою монастирською огорожею і ще вищими мурами монастиря, і його обдало тим сумирним спокоєм, якого нігде більше на світі не знайдеш, лиш там, — та ще хіба в гробі.

— Може, в гробі... — сказав до себе гетьман, сідаючи на розігріту сонцем кам'яну лавку, недалеко воріт.

На вузькій смужці мурави, що ніби зелений хідник бігла вздовж муру, бриніли працьовиті бджоли, нарікаючи, що залетіли туди, бо обніжжя не було з чого збирати. Біля входу не було навіть квіток, ні родючих дерев, нічого, що нагадує життя.

"Безплідне існування", — майнуло гетьманові крізь голову, і, ніби у відповідь на те, він побачив на зеленій мураві фіялкові очі не старої ще воротарки, в котрі так важко зазирнути, бо вона їх соромливо спускає додолу.

"А шкода, замітні в неї очі... — подумав гетьман і ніби засоромився тієї думки. — Дивно, що навіть в обителі святій не обженешся від тих грішних думок, ніби від настирливих комах, і що скрізь так дуже жаль тобі життя, котре могло би процвітати, а даром в'яне... А все ж таки як їм тут тихо, як далеко від турбот і суєти житейської! Не ганяють за розкошами і за славою, не журяться, що про них скаже будучність, байдужне їм життя... Може, й байдужне, не вірю... Чоловік найзавзятішого ворога поборе, лиш не себе..."

— Мати-ігуменя казала просити вашу ясновельможність до своєї келії, — озвалася воротарка, витручуючи гетьмана з задуми. Голос її звучав тепер, як дзвінок у погідну днину, тільки очі заодно ще дивилися на свої білі пальці, що визирали з-поза ремінців на грубій деревляній підосві.

— Спасибі вам, сестро Євфрозиніє, — сказав гетьман, встаючи з лавки і йдучи три кроки поза черничкою, що вела його крізь головний монастирський будинок, а потім склепленим хідником наліво, до останніх дверей.

— Будь ласка, увійдіть! — сказала, відчиняючи перед ним низькі, дубові, густо цвяжковані двері, над котрими висіло розп'яття, прибране віночками пахучого зів'ялого квіття.

Подякував і увійшов.

Ігуменя Марія-Магдалина Мазепина замешкувала три приземні келії, получені з собою низькими, подібними до входових, дверми. Келії були склеплені, невеличкі, біло мальовані без усяких прикрас. У першій стояли шафи з книгами богослужебними, з метриками монастирськими, з літописними записками, з толкованнями Святого письма та роздумуваннями письменних, більше освічених сестер-черниць, які пером скорочували собі нудьгу одноманітного монастирського існування. Тут стояв біля одного з вікон стіл з приборами до писання і другий посередині келії, обставлений низькими стільцями, на яких сідали гості, що приходили в монастир зложити жертви на славу Божу та просити благословення відомої з розуму та богоугодного життя ігумені.

Ігуменя жила в другій келії, а в третій стояло її тверде ложе, горіли лампи перед іконами і пахло ладаном.

Гетьман пройшов першу келію і на порозі другої стрінув свою матір.

Стояла перед ним хоч так ветха деньми, але пряма і хоч черниця, та все ще ніби горда, з руками, так само зложеними на лоні, як на тім портреті, що висів у робітні гетьманській, проти його стола.

Колись гарне, тепер уже тільки поважне обличчя, так дуже характеристичне для роду Мокієвських, видимо, хотіло робитися лагідним і добрячим. Але тільки очі ніби всміхнулися легко, уста ж осталися, якими звичайно були, ніби вони і зроду сміятися не вміли...

Гетьман підійшов до матеріної руки і поцілував її, тую худу, тонку, маленьку і зимну руку, як у вмерлої.

— Благословення вашого прошу, мамо, — сказав покірно.

— Благословення Господнє да будет с тобою однині і до скончання днів твоїх, мій сину, — відповіла, підносячи голову на склепіння, котре висіло над ними і придавлювало їх, як людей, що були зависокі для нього.

Хвилину уста ігумені, безцвітні і вічно дрижучі, шептали ще якусь молитву, котрої ніхто, крім Господа Бога, не чув, а потім вона, нараз змінюючи голос і поставу, сказала:

— Спасибі тобі, Іване, що зайшов провідати мене. Скучилося мені за тобою, синку, давно ми не бачилися... А може, ти не рад, що я так до тебе говорю, на тобі ж орден почеплений, як бачу, і царя ти вчора в себе гостив, великою ложкою з ним їв, високу ти, значиться, пісню співаєш.

— Не те, мамо, не те, а багато діла всякого і ще більше турбот, і то великих турбот, тому й не заходив до вас. Пощо старість вашу і мир дому сего тривожити мирськими ділами.

— Пощо, пощо? І гадки хочуть добутися наверх, і їм у голові тісно, і коли їх создав Господь, так видно, що треба ними поділитися з ближнім своїм. Гадаю, що я тобі

найближча.

— Як гадаєте, так воно і є, — відповів гетьман, подаючи матері крісло з високим поруччям.

— Сідай і ти, — сказала, — обом нам треба шанувати ноги, мені, щоб занесли мене на другий світ, тобі, щоб зайшов до мети, котру собі намітив. Сідай і спочинь! Ти, бачу, втомлений. Може, що в тебе болить? У нас є сестра, аптекарка, знає ліки всілякі краще від наших хірургів і докторів. Не соромися, кажи!

— Ні, мамо, тілом я, славити Бога, здоровий, як риба, тільки душа в мене болить.

— Важкий це біль, мій сину, важкий, та нема такого боління, котрого б не укоїв Господь. Ти б до архімандрита нашого пішов, висповідався, він людина умна й богоугодна, сподіюсь, полегшало б тобі.

— Більше угодної людини, як ігуменя Марія-Магдалина, я не знаю.

— Не кажи так, мій сину, це гріх. Розмова одно, а сповідь друге. Сповідь розгрішає грішника. Але ви, люди модні, начитані в латинських поганських книжках і у французьких та італійських грішних романах, не соблюдаєте Божого закону, довольності всяческія собі вигадуете, а тоді: "...душа мене болить". Авжеж, що болить, коли ти її раниш гріхами всевозможними... Але я балакаю, а ти ще, може, й не обідав. Певно, з города вертаєш, діла мав з москалями, а може, тої адської фортеці дозирав, що й нам спокою не дає.

— Ви вгадали, мамо, я радо пообідаю з вами, за монастирською трапезою.

— Ні, ні, мій сину, — казала, заперечуючи головою, ігуменя, — туди я тебе не впущу, вовка між овець не пускають, але скажу подати обід у першій келії, з'їмо його разом, як колись давно бувало. Тільки ласощів таких не буде, а ти, грішнику, був до них великий охотник. Пора тобі, Іване Степановичу, смирити плоть, ой, пора!

Погрозила йому рукою і постукала патерицею у входові двері. Казала подати обід на двоє. Пісний монастирський обід, риба з Дніпра і ярина з власного огороду, оброблювана~ ного руками сестер-послушниць, і блинці на олію.

— Що ж ти за таку журу маєш, мій сину, говори! — казала мати. — Ти мені й снівся, синку, на білому коні і з хрестом у руках. Грішно вірити в сни, але кажуть, що це або велика шана, або немале горе. Молю Господа Бога, щоб ні одного, ні другого не давав. Бо якої тобі ще шани треба?

— Якої? Ви ще питаєтеся, мамо? Хіба ж це шана, оцей святий Андрей і ця княжа корона, що її мені готують?

— Мені — ні, але людям, видно, що шана, бо чого ж би вони побивалися так за тим добром?

— Я хочу одної шани, щоб люди казали колись: визволив Мазепа Україну, та не так, як Богдан, на короткий час, а надовго, навіки, якщо люди можуть балакати про вічність.

— Доброї ти шани собі бажаєш, мій сину, і хай тобі Всевишній і наша заступниця свята, Матір Господня, допоможуть, щоб ти доступив такої честі, але невже ж ти гідний її?

Гетьман поклав ніж і вилки на білу гладку тарілку і дивився у вікно, що маленькими круглими шибками визирало на зелений монастирський город... На вікні стояли глечики з квітами, бо ігуменя без квіток жити не могла; в городі дві чернички підгортали ярину. Їх лиця, зарум'янені від сонця і праці, дивною красою рисувалися на тлі чорної одежі. Довга, поважна одіж лагодила зариси їх тіла й надавала їм гармонії в рухах. "Картина! — погадав собі гетьман. — Чому наші малярі не малюють таких картин?" Нараз пригадав собі мамині слова, чи гідний він такої честі?.. Тяжко відповісти.

— Мовчиш? — питалася мати, котра звикла до сповіді сина. Сповідала його не раз, суворіше від усякого сповідника, котрий Мазепу-грішника не міг би був відділити від Мазепи-гетьмана.

— Що ж я вам маю сказати, мамо, коли ви знаєте мене, як лихий гріш?

— Ой, знаю, Іване Степановичу, ой, знаю, і то не з доброго боку, а лиш як грішника нерозкаянного.

— Ви, певно, на рахунок жінок?

— А хоч би й це. Невже ж тобі не пора сказати: шабаш?

— Якого мене создав Господь, такого й має.

— Не треба бути Іваном Мазепою, щоб викручуватися сіном з пивниці. Щось таке, то й твій чура годен сказати. А тобі за булавою пора б забути про юпку.

— Не можу. Краса вражає мене, а краса людська тим паче. Як побачу гарну людину, так ніби новий дух вступає в моє тіло. Почуваю в собі нову охоту працювати, боротися, добувати.

— Оце-то і єсть той гріх, той великий гріх. Не для слави Божої, і не для спасенія людського працюєш ти, а похоті плотські женуть тебе до праці, з тіла, а не з духа твоя робота свій почин бере. Тільки те, що з духа походить, безсмертне єсть, а тіло тлінне... — Вона вп'ялила в його свої поважні очі і, ніби пригадуючи собі щось, говорила: — Багато ти, Іване Степановичу, одідичив по батькові своєму, покійному Степані Миколайовичу, дай йому, Боже, царствіє небесне. Палкої вдачі був, один огонь. Але Україну любив і під булавою Виговського гідно за її добро боровся.

— А невже ж я її не люблю? — спитав гетьман.

— Коли б ти її не любив, то я тебе за сина свого не мала б. Але Україна, бачиш, хоче від тебе великої і неподільної любові, щоб ти тільки про неї дбав, і більше ні про кого!

— Навіть і про вас, мамо, ні?

— Як треба, то й про мене забудь, не приходи до мене, не гай часу, цілого себе лиш її присвяти, от що!

— Може, воно так, мамо, а може, й ні. Кажуть, що недобре, якщо старий пияк нараз чарку геть відкине.

— Чому?

— Кажуть, що страва йому не буде смакувати, з сил опадє, умре. Отєє я так і про себе гадаю. Коли б я нараз перестав на жінок дивитися, то чи не знікчемнів би я, не постарівся, не збайдужнів до життя? І що ж з того за хосен був би для України?

Ігуменя перехрестилася тричі.

— Господи наш, Ісусе Христе, претерпівий за нас страсти помилуй нас! — а потім, подумавши хвилинку, сказала: — Га, що ж? Роби як знаєш. Ти в мене стара дитина. Не пора мені тебе на шнурочку водити. Але чи за тими панями та княгинями не забуваєш ти про своє діло? — І не дожидаючись відповіді, казала далше: — Забагато марнуєш народу. Погадай, скільки його в тих походах царських вигинуло, скільки при будіванні фортець змарнувалося? Великий гріх береш ти на свою совість, Іване!

Гетьман піднявся з крісла і пройшовся кілька разів вздовж келії. Це було питання, котре його дійсно боліло.

— Може, я тебе в надто болюче місце вразила, сину? Прости! — сказала ігуменя, водючи за ним своїми грізними очима.

Гетьман, замість відповіді, поцілував її в руку.

— Так, мамо, ніхто, крім вас, не знає, як мене тая кривда болить.

Він розказав їй те, що бачив нині при будові фортеці.

Хотів розказувати спокійно, щоб не бентежити маминого серця, надто чулого на біду і на горе ближнього. Але не міг. Його голос дрижав, як зависоке настроєна струна, то могутнів, як грюкіт весняного грому, то заломлювався і поринав у глибині розпуки. Марія-Магдалина повисала на устах Івана Степановича своїми пронизливими зіницями, і тоді мати й син робилися одним великим терпінням. Нараз гетьман припав головою до рук мами:

— Мамо, мамо! Яка важка оця булава! Яка вона важка, як хрест!

А вона гладила його темне, буйне волосся, на котрім, як на мураві перший іней, білілися срібні нитки, і, знімаючи свій зір до образу розп'яття, що висів на супротивній стіні, казала:

— Двигай цей хрест, мій сину, двигай, Господь його на тебе вложив, терпи! Нічого нема вічного на світі, може, й тій кривді недалекий кінець. Може, це й справді Господь антихриста післав, щоб випробовувати нас, грішних, і хто протерпить до кінця, спасен будет. Він, кажуть, віру нашу святу в поругу подає, як який Навуходносор з чаш святих горілку п'є, в ризах церковних гуляє, народ християнський катує, — терпи! Господь наділив тебе умом не будь-яким, мій сину, може, на тебе зійде дух святий, щоб ти щось доброго придумав. Недовгий мій вік на землі, як перейду туди, благи буду Бога за тебе, і за нашу віру святу, і за весь наш народ безталанний. Кріпись!

Квітки в глечиках хилили своє листя від великої спеки, на шибці билася муха, що впала в сітку павука, черниці розходилися з келії трапезної по монастирі, відгуки їх тихої ходи розлягалися по кам'яних підлогах, як у сні.

Гетьман підняв голову, опер її на спину крісла і примкнув повіки.

Марія-Магдалина встала і, сплітаючи пальці, нервово спиталася:

— Що ж ти гадаєш робити, мій синку?

— Як тая муха в павутинню, так я б'юся в гадках, — відповів гетьман. — Не раз бував я у важких пригодах, але в такій, як тепер, не був. Тут або пан, або пропав. Прийдеться все ставити на одну карту. Я азартної гри не хотів. Досить вже газардували

мої попередники. Я йшов, як кіт по стерні, уважно, обережно. Підносив добробут, творив культуру, беріг мир, хотів, щоб люди засмакували в людському життю. Я хотів своєї держави. І хочу! Будував її, як уважав, що можливо збудувати. Не весь камінь може бути наверху. Мусить же щось і в фундаменті лежати. На фундамент великий тягар налягає... Тяжко народові, я знаю. Та буде своя держава, тоді й полегша прийде, мусить прийти, я це знаю. А без держави усім одна біда, хіба найгіршим добре, тим, що підуть переможцям служити. І не дай Бог того!.. Нараз звіялася війна. Дві хмари на нас наступають, — тут Петро, а там Карл... Вибирай...

— Вибирай! — відповіла мати.

— Треба вибрати так, щоб із дощу не попасти під ринву, щоб, рятуючи щось, не втратити усього.

— Лютер і Антихрист, — відповіла гетьманові мати.

— Ні з одним, ні з другим нам уже не по дорозі.

— А все ж таки цей Лютер — чоловік, і він далше від нас, а Петро на карку. Це рись, що до шиї нашої присмоктався і кров нашу ссе. Так мені чомусь здається, що Україна жінка, а Петро чоловік, котрий знущається над нею. Не жити тому подружжю у парі, розвестись треба.

— Розводу церква не знає, треба скасувати шлюб.

— Боюся, що дійсно прийдеться нам скасувати цей шлюб. Та чи не гріх це, мамо?

— Чия вина, того й гріх. Господь тобі простить... — І вона підняла руки свої вгору. — Що не зробиш для облегчення долі народу, для визволення його з тяжкої вавилонської неволі, прощене тобі хай буде Господом милосердним, як моє серце материнське прощає тобі усі гріхи молодості твоєї і всі промахи теперішнього життя... Амінь!

На церкві озвався дзвінок. — Незабаром треба мені до церкви, — сказала ігуменя.

— Ще одно тільки питання, мамо, — затримував її гетьман. Видно було, що йому важко звіритися з отсим питанням, і тому він його відкладав на кінець.

— Що ж такого?

— Боюся Кочубея. Не так його, як Любові Федорівни.

Знаю, що вона за булавою аж горить.

— Так що ж з того? Перегорить і прохолоне.

— Тим часом може зчинити велику пожежу. Кочубей не одно знає, чого знати не треба, а до царського уха голос і з найдалшого кута дійде.

— Гадаєш?

— Боюся того... Кочубеїв треба заспокоїти.

— Так заспокій.

Гетьман встав, поправив пояс, погладив свій малий вус і, очі спускаючи додолу, спитав:

— Що б ти на це сказала, мамо, коли б я так засватав

Кочубеєву Мотрю? — А помовчавши хвилинку, говорив далше: — Може б, таким чином заспокоїв жажду Кочубеїхи. Хоч не гетьманшею, а все-таки була би матір'ю гетьманші. Добра мати славою доньки своєї славиться.

Ігуменя мовчала. По зморщенім чолі, по навислих бровах і по устах, що ще скорше, як звичайно, дрижали, було видно, що її думка пильно працювала.

— Вона хрещениця твоя, — сказала нараз.

— Я про це з митрополитом побалакаю, а як треба, до патріарха поїду. Царі жінок до монастирів давали і знову женилися. Цісарі й королі теж, і то за згодою церкви.

Чимало таких випадків знає історія.

— Так, але це негарно і грішно. Генріх VIII був звір, як дикий кабан, хоч і славний король. Не хочу, щоб і про тебе так писали. А до того ти в літах, а вона щолиш розцвітається.

— Ви ж самі сказали, мамо, що дух — сила, не тіло.

Ігуменя мовчала.

— Та чи полюбить вона тебе? Великий рів поміж вами, боюсь, чи подасте собі руки крізь нього. Не дай Боже, щоб її присилювали йти за тебе, за булаву. На таке подружжя благословення свого не дам.

— Силуваням конем не доробишся. Тут тобі й слово моє, мамо, що тільки за добровільною згодою Мотрі одружуся я з нею.

— Коли для справи і це тобі потрібне — нехай. Та якщо правду маю сказати, то не вірю я в це діло, не вірю! Кочубеїха не з тих, що ради доньки зрікаються почесні для себе. В неї, крім Мотрі, є ще другі діти. Вона схоче, щоб всі вони могли похвалитися мамою гетьманихою. От що!.. А втім, як гадаєш. Судженої і конем не об'їдеш, — нехай! Дзвінок озвався вдруге.

— Пора мені на молитви, — сказала ігуменя і попрощалася з сином.

Розійшлися. Він хідником пішов до брами, вона крізь город, з патерицею, чотками й молитвословом пустилася до монастирської церкви. Але в півдороги стала й озирнулася.

Дивилася, як її син, старий літами та дійсно молодий духом, різким кроком прямував до воріт за черницею-воротаркою з фіялковими очима.

— Дивні твої діла, Господи! — казала Марія-Магдалина, переступаючи церковний поріг.

З ГЕТЬМАНСЬКИМ ЛИСТОМ

Вечоріло, коли гетьманський канцелярист Іван Чуйкевич зі своїм невеличким кінним відділом опинився на лівому боці Дніпра.

За ним горіли численні верхи київських церков, сіяли хрести, як свічечки на різдвяній ялинці, від золочених блях і від шиб у вікнах бив такий блиск, що й дивитися годі було.

Київ виглядав, як казковий острів на мерехтливих водах Дніпра.

"Гарний наш Київ!" — подумав собі Чуйкевич, озираючись востаннє позад себе.

А перед ним стелилися поля, на яких згуста стояли копи, луги, вкриті буйною отавою, шуміли. Стрибали зайчики, били перепели, десь далеко кигикала чайка.

Наліво, на виднокрузі, ніби чорна хмара, стояв Броварський ліс. Здавалося, що це з його темного нутра виходить ніч.

Поміж нивами й лугами крутився широкий шлях. А такий пил був на ньому, що їздці геть пропадали. Здалеку їх і не видно, тільки ніби хмара якась сунеться від заходу на схід. Тупоту кінського теж не чути, бо коні ніби по подушках ступають. Тільки порскання їх розлягається широко, і тільки іноді задзвенить шабля, вдаряючи об козацьку острогу.

— Здоров, мій гнідий! — каже козак, поклепуючи гнучку шию свого коня, котрий, зачувши степ і поле, порскає, стрясається цілий, як у воді риба, і іржить, аж гомін від броварських лісів відбивається.

— Будуть нам раді, — каже другий козак, родом з-під Миргорода.

— Тобі б то хтось та не був радий?! — беруть його товариші на решето. — Такий красунь, що не дай Бог, щоб яка жінка на тебе задивилася.

— Або що?

— Та ніщо, тільки якби їй Бог сина дав, то був би дурний, як дияконський чобіт з лівої ноги, а як доньку, то таку кралу, що й чортові під пару.

— А ви, гадаєте, кращі? — відгризається тамтой і затягує пісню, та таким-то голосом сильним і гарним, що ніхто й не підтягає за ним, щоб не псувати.

— Співай ще, — просять його. — До співу-то ти здатний. Пан Біг що тобі з голови уймив, то у горло надав.

— А вам-то пан Біг не жалував язиків, — каже той, що його брали на кобеняк. — Вус тихо сиди, як бороду голять!

— Диви який! Вже двірської поливки хлипнув і гетьманського хліба покушав та й гадає, що й він чоловік. Співай, кажуть тобі!

І козак з-під Миргорода затягає другу пісню, та таку-то сумну і тужливу, що, здається, від неї весь степ осотується імлою. Лиш коні порскають, вудилами дзвонять і бренькають козацькі шаблі.

Чуйкевич нагнав свого коня, щоб не ликати порохів, курить люльку на короткім цибушку з мосяжним шоломиком, щоб іскра не запалила стебла, і думає. В нагрудній кишені в нього листи з гетьманської канцелярії, підписані самим писарем генеральним, з приложенням гетьманської печатки до сотників, крізь яких сотні проїздитиме Чуйкевич, щоб вони йшли йому на руку, щоб давали нічліг, хліб, коням обрік; а як треба, то й коней сотенних, ради поспіху. Вертаючи, віддадуть їх і знову свої окульбачать. Та ще була грамота, писана по-російськи, на той випадок, коли б Чуйкевичеві довелось стрінутися в дорозі з яким під'їздом царським, щоб не було драки, які звичайно при таких зустрічах бували. А лист гетьмана до Кочубея Чуйкевич зашив у шапку. Тільки з головою можна його від нього відняти.

Та ще думає Чуйкевич над тим, як його напучував Орлик. Ніби з книжки читав. І яка де дорога, і які річки треба переїздити або вбрід переходити, і де треба тримати себе на осторозі перед гільтьяйством, що в лісах та на полях, промишляє, і як до котрого сотника підходити, бо в кожного чоловіка свій "нрав і права". Хоч молодий, а як батько ним турбувався. "Нинішню ніч, — казав, — можна їхати безпечно". Холодком і людям, і коням вигідніше, а дороги кругом Києва безпечні. У Києві тепер гетьман живе, недавно

був і цар, перевірено поля. Але завтрішню ніч радив переспати, бо так і для здоров'я, і для безпеки краще. Чуйкевич рад був слухати Орлика. "Це голова, його колись! не мине булава", — гадав собі, розуміється, по найдовшій житні теперішнього гетьмана Мазепи, до котрого його, Чуйкевича, тягнула якась дивна сила, як до нікого другого в світі. Він не міг забути ні голосу гетьманського, ні його ходи, ні погляду його очей, що читали в душі, як у відчиненій книжці. Довір'я, якого він зазнав, дістаючи в руки гетьманський лист, ще більше це прив'язання скріпляло. Чуйкевичеві здавалося, ніби гетьман їде поруч нього, ніби він стежить за кожним його кроком і знає наперед кождо його думку. А самого гетьмана так тяжко зрозуміти. "Кажуть, народ його не любить, нарікає, проклинає його з кістками, а все ж таки слухає його і не бунтується, як бунтувався перше. Мабуть, народ десь у глибині душі своєї чує, що гетьман добра йому хоче. Не грав же він комедії нині вранці з тим умираючим козаком при будові фортеці. Весь Київ о тім тепер говорить, а завтра вістка піде по цілому краю. Який би він не був і що б він не робив, мій гетьман, остануся йому вірним до смерті. Він нас до слави веде".

І на сам звук цього слова молодий козак почув якусь легкість у собі, ніби йому хтось крила до рамен причепив і ніби ті крила несли його вперед, у невідоме, але гарне, краще від відомого та будь-якого...

Незчувся, як коротка літня ніч минала, як від ставків і озерець стало дихати опівнічним холодком. Озирнувся і не побачив нікого. Відбіг від своїх геть далеко.

— Пугу, пугу! — гукнув зі здорових грудей, і, ніби гомін, відповіло йому багато голосів:

— Пугу, пугу!

Почувся прискорений тупіт, хропіт коней і свисти козаків. Окружили його вінком, кінські голови досередини, задні ноги на поле, так, як кінське стадо, що борониться від вовків.

— Що ж, панове товариство, пора нам спочити? — питався.

— Гадаємо, пора, — відповіли, — година духів надходить, ще нас який з дороги зведе.

— Розложимо ватру, — казав той з-під Миргорода, — лихий святого вогню боїться.

— Ото козак, — стали його знов товариші на решето брати, — ото козак, що лихої сили боїться.

— Коли б інше товариство, то, може б, і не боявся, — відгризся тамтой.

— А дивіть, дивіть, — сміялися товариші, — дивіть, і нашій дитині виростають зуби, треба тобі, синку, заглянути до губи.

— Чортовій матері заглядайте, не мені, — казав миргородець, котрому вже надокучили жарти.

— А чого ви так присікаєтесь до нього? — питався козаків Чуйкевич.

— Бо ми його любимо, хоч він такий поганий. Гарно співає.

— Ну, так злазьте з коней, розпалюйте ватру, будемо слухати співу.

Задзвеніла збруя, стрепенулися коні, позбувшись тягара, козаки розпускали їм попруги й знімали сідла.

Незабаром горіла ватра, снувався білий димок, ніби шукав собі дороги до зір, кругом ватри на дергах лежали козаки, поспирані на кульбаки, а коні гризли траву.

Як котрий свиснув на свого, цей сейчас відзивався, а як свиснув удруге, то біг скоро до свого пана.

— Ану, заклич ти свого, — казали миргородському товаришеві, — заклич!

— Не хочу.

— Кажуть тобі.

— Не буду.

— То заспівай йому, може, прийде, — додав від себе Чуйкевич.

Почувся сміх.

— Не журися, — потішав козака Чуйкевич, — з кого ся насмівають, з того люди бувають.

— Чому ні! — відповів козак і знову, щоб спинити жарти, заспівав. Та вже не сумної, а жартівливої: — Ой, під вишнею, під черешнею стояв старий з молодю, якби з ягодою.

Співаючи, вдавав і старого мужа, і молоду жінку, то старечим голосом шишикав, то високим жіночим сопраном співав, ніби два горла мав у своїй шиї.

— Ми гадали, що він дурний, а він комедіант. Тобі б, небоже, до того тіятру пристати, що його студенти показують, от що.

Нараз чуйні козацькі коні насторожили уха. Збилися докупі, тихо.

Козаки теж замовкли і повернулися в ту сторону, куди головами звернені були коні.

— Не чути нічого... — сказав один, що мав найкращий слух.

— Хто з вас хоче, хай сяде на коня, — казав Чуйкевич, — і хай подивиться, що там. Лиш не відбиватися далеко.

Зголосилося кількох. Чуйкевич вибрав того, хто зголосився перший. Поїхав... — Ватру згасити, окульбачити коні... Готовись!

Кожний козак стояв коло свого коня. Дехто доїдав шматок хліба з сиром, дехто потягав з тикви горілку для більшої охоти.

Козак, висланий на звіди, вернув. Казав, що наліво, в долині, за ліском чи байраком, є якийсь хутір великий чи слобідка, і там щось поганого твориться.

— Горить?

— Дурний! Коли б горіло, то було би видно луну, це ж ніч. Мабуть, якісь гультяї на безборонних та ще сплячих людей напали. Летім!

Чуйкевич гнав напереді. Біля нього той, що їздив на звіди. Без крику їхали, без свистів і без дороги, навмання через поля і левади, крізь рови і річку, щоби скорше. В гайку зіскачили з коней. Двох козаків лишилося, зібрали коней за поводи і тримали.

Чуйкевич з хлопцями посувалися в напрямі села розстрільною один від другого на кілька кроків. Шаблі притримували руками, щоб бренькотом не зраджувати себе. Доводилося й спотикатись, і то не раз, бо як гарно було до півночі, так тепер зробилося погано. Але в козака очі, як у вовка, об дерево голови не розіб'є.

Бігли. Гайок був невеличкий, за гайком огорода, а там сільце. Города перебігли чвалом, як у приступі, і перед загородами нараз припали до землі. Чуйкевич був посередині лінії і, мабуть, посередині вулиці, що перетинала село. Хвилину наслухував.

Чув крики людей, плачі жінок, вереск дітей, рев худоби. Між людськими голосами, як грудки між горохом на решеті, попадалася груба московська лайка в батька і маму, в Бога і чорта, отся безтяменна лайка, котрою лаються москалі без ніякої причини, прямо "для розвлеченія".

Чуйкевичеві стало ясно, що це царські люди, рейтари чи ратники якісь, відбилися від своєї команди й пішли на нічні промисли. Цар був скупий, вимагав від людей тяжкої служби, а на утримання війська жалувал грошей. Його люди, як голодні пси, снувалися кругом своїх постоїв і грабували народ. Як попали в село, в якому були не лиш жінки, діти й діди, але й способні до оборони мужчини, та ще з ручницями, то зчіплювалися з селянами, і приходило до кривавої розправи, у якій не обходилося без ран і без трупів.

Чуйкевич зрозумів, що одна з таких нічних драм якраз розграється перед ними.

— Хлопці, по двох на вулицю! Щадити життя! Як почуєте мій свист, до мене! — сказав до найближчих направо й наліво, а ті передавали даліше один другому і по парі, перескакували плоти і впадали на подвір'я й на вулицю.

Чуйкевич із-за причілка одної хати побачив, як двох москалів тягнуло дівчину. Вона не давалася, одною рукою трималася дверей, другою відштовхувалася. Мати обороняла її більше криком, як силою. Та крик не помагав. Ніхто на поміч не йшов, бо й по других хатах була та сама біда.

Чуйкевич, не надумуючись ні хвилини, вискочив із-за угла і кинувся на гультяїв. Вхопив одного за ковнір ззаду, коліном наляг на хребет і зігнув його, як жнець згинає сніп, на котрім хоче складати полукіпок. Тим часом другий кинувся до шаблі. Та, заки він вихопив її з похви, здоровий п'ястук Чуйкевича так нагло і мітко заїхав йому поміж очі, що той похитнувся, замахав руками, як п'яний, що на ожеледі посовгнувся, і горілиць повалився на землю.

— Жінки в хату! — гукнув Чуйкевич.

Їм того двічі й не треба було казати. Вскочила перестрашена дівчина, за нею побігла мати, і чути було, як ступою завалювали двері.

Чуйкевич оперся спиною об одвірок, витягнув шаблю і стояв готовий до оборони.

Москалі лежали, як забиті. Тільки постогнували стиха, переплітаючи стони лайкою. Нараз оба зірвалися і, як дикі коти, з двох боків наперли на нього. Чуйкевич пустив свою шаблю млинцем. Москалі прискакували й відскакували від нього, як сокира від твердого дуба. Але не кидали його, як рубач дерева не кидає, хоч воно і як не подається. Видно, люті були, що позбавив їх лакомої поживи. Числили на те, що він один, а їх двох, що втомиться, і що все-таки врешті-решт покладуть його. Той, що поміж очі дістав, напірав сильніше, мабуть, не молодик був, а досвідчений ратник. Йому-то якось і вдалося засягнути Чуйкевича кінцем своєї шаблі на лівому рамені. Чуйкевич почув удар і, не знаючи ще, чи він ранений, чи ні, зробив нагло сильний виступ лівою ногою, наніс напасникові важкий удар і зі скорістю блискавиці, перескакуючи з ноги

на ногу, рубонув направо і другого засягнув по голові. Два зойки, два стони — і ніби хтось двома повними мішками гепнув об землю...

Трутив ногою ворога й вибіг на вулицю...

Наглий блиск осліпив його.

Полумінь, як язик казкового смока [11], лизнула вулицю, ніби хотіла досягнути того подвір'я, з котрого саме вибігав Чуйкевич.

Подався за ворота і побачив, як полумінь знялася вгору, обсмалюючи листя дерев, що росли біля хати. Листя скверчіло, скручувалося й летіло, як птахи, як мотилі, високо під чорні хмари, що нависли понад нещасливим селом, ніби втікало кудись далеко.

Горіло обійстя по другім боці вулиці.

Чуйкевич пустився туди.

Перебігаючи вулицю, наткнувся на кількох москалів, що без шапок, з попідтиканими шинелями гнали, озарені сяєвом пожежі, як чорти по пеклі. Широко відчинені очі, в яких малювався нестяменний жах, насторошені вуса, повивалювані язики робили їх грізно смішними. Один зударився з Чуйкевичем, пошпортнувся і впав. Чуйкевич переступив по нім і побіг до гарячої хати.

Перше, на що звернув увагу, були наглухо позабивані вікна і заставлені возами, саньми і дошками двері. Догадався, що воно таке. Знав із жалоб та з оповідань, як царські люди живцем палять не податливих на їх ласку хахлушок. Руками відривав від вікон дошки, шаблею рубав шибки скоро-скоро, незважаючи на скло, що скакало до очей, й на тріски, що били в лице.

З вікон, як з кагли, бухнув дим.

Ускочив туди.

Хата всередині ще не горіла. Дубові двері від сіней спиняли полумінь, що з вишки спускалася вділ... Але дим вдирався крізь усі щілини, і стеля вже тріщала. Не бачив нічого, чув тільки жіночі стони. Вхопив одну, що лежала без пам'яті біля лави, і, як колоду, перекинув її крізь вікно... В той момент побачив своїх козаків, що гонили москалів.

— Двох тут! — гукнув на них. Один всунувся крізь відчинене вікно.

— Другий стій там! Посвіти!

Цей вхопив якусь гарячу головню, і в хаті зробилося настільки ясно, що можна було бачити, де яка лежить. Висували їх крізь вікно і подавали тому, що стояв під хатою, щоби ніс у садок, на мураву.

— Скорше, скорше, бо стеля тріщить! — наглив Чуйкевич.

Дим гриз в очі, вдирався носом і устами, ще трохи — і край!

— З-під постелі ноги торчать, — говорив козак.

— Тягни! — відповів Чуйкевич. Витягнули останню, що перед димом влізла була під постелю, де крілі мали свою нору, витягнули, перекинули і самі за нею вискочили надвір.

За хвилину стеля з луском повалилася додолу і вікнами, як з велетенської печі,

бухнула поломінь, зливаючись з тою, яка з'їдала до останку дах.

Не було мови про те, щоб рятувати хату. Добре, якщо пожежа не перекинеться на сусідські стріхи. Може, й не перекинеться, бо дерева спиняють огонь, а ціле село в садках. Такі гарні садки, так багато овочів сего року. Хати далеко від себе стоять. Село нестаре, а може, недавно відбудоване, землі багато, нема що людям тиснутися так, як у городі.

"В городі було би куди гірше", — думав собі Чуйкевич, падучи знесилений на мураву. Він весь горів. Ліве рам'я пекло, в очах огонь, в ушах шум, в устах спрага. На висках ніби хтось молотками валить.

Біля нього його помічник. Цей тільки дише й плює.

— Тю! Проклята Москва, от чого начинила! Вашій милості нічого не сталося? — питався Чуйкевича.

— Нічого помітного. Присхне. Добре, що ми тільки душ врятували.

— Одних врятували, а других до чорта післали. Що його, то не пропаде. Він свого не дарує.

— А тобі, товаришу, нічого?

— Лихе не пропаде! — відповів, посвічуючи білими зубами. — Я вже у всіляких пригодах бував і ось який здоровий, як риба. Мене мамуня в такій воді перший раз купала у річній та ще в саме полудне браній. То жива вода... Ге-ге-ге! — сміявся, випльовуючи решту диму й сажі зі свого рота. — Боязкі оці ратні люди, — казав, присуваючись до свого старшини, — такі боязкі, як тхорі. Вони тільки на писк моцні, страх, як лаються, з вереском кидаються в бій, але при першому ударі, як не податися їм, то тікають куди очі світять. Егеж! Ви бачили, як оці тікали?

— Бачив, — відповів Чуйкевич, приходячи звільна до себе.

— Доброго ми їм страху нагнали. А їх було, мабуть, удвоє більше, ніж нас. Не знаю, чи котрий з них з душею до свого командіра на "лепорт" верне. Злепортує йому на другому світі, ая!.. Бо там, знаєте, в долині дядьки на них чекали. З дрючками, з сокирами, хто що мав. Можете, ваша милосте, знати, як воно скінчилося. Але добре їм так. Харцизяки, такого бешкету в спокійному селі натворили. Мабуть, ні одного двора нема, де б не потурбували когось, не згвалтували, не вкрали. Кажуть, що чорт і москаль візьме, того вже не відбереш, — а дивіть! — ми таки відібрали. Ге-ге-ге!.. Ціле стадо худоби гонили з села, живодери. А тих жінок, що ми їх врятували, то вони найкращих з села до одної хати зігнали і ну ж бавитися. Позабивали вікна, щоби хто не побачив, а може, щоб яка зоря не заглянула на таке беззаконня та не розказала в небі, хоч їм до неба так, як мені до царського престолу, а може, ще й далше, позабивали, як кажу, вікна, а почувши, що якась несподівана поміч надходить, вискочили, двері загатили і пустили червоного когута під стріху. Як не нам, то нехай не буде нікому, гадали собі, то така вже їх вдача. — Нараз, підсуваючись майже до самого уха Чуйкевича, шепнув йому, як грішник попові на сповіді: — Гадаю собі, що ми непотрібно і того царя боїмося. Якби так нам раз докупити зібратися та в поле, та на них, то чи не було би ще других, гірших, як тамті, Конотопів? А ваша милість як?

Чуйкевич задумався і щопиш по хвилині відповів:

— За нас другі гадають; наша річ слухати і шаблі пильнувати.

— Та й то правда, що один всього робити не може, — з видимим жалем відповів козак...

В селі втишилося. Бою вже не було. Тільки люди бігали, скликалися. Батьки, що відшукали дітей, тішилися; ті, що того щастя не мали, плакали, особливо мами. Плачу було більше, ніж радості, бо плакали й без причини, із самого перестрашу.

З садка виводили вирятуваних від пожежі жінок і дівчат. Одних вели попід руки, ніби сильно п'яних, других несли,

бо в них вже сил не було, щоб іти.

— За рік, за два москалята стануть бігати по селі, — казав до Чуйкевича його розмовний товариш. — Так їх і дразнитимуть москалями, ніби вони тому винні, що непрошені прийшли на світ.

Чуйкевич мовчав. Козак говорив даліше:

— Незабаром упаде дощ. Сполоче кров, люди поспрятують трупів і підуть до своєї роботи. Як мають щастя, то і на тім і скінчиться; як ні, ще відповідай перед московським урядом за те, що боронилися. Така-то наша Україна!

"Піде дощ, сполоче кров, і люди вернуть до своєї роботи", — в душі повторював за козаком Чуйкевич.

— Товаришу, — звернувся нараз до нього, — знаєш, мені треба оглянути рану.

— О Господи! — зірвався козак. — Чому ж ви того давно не сказали?

— Бо була пильніша робота. А тепер допоможи мені.

Козак метнувся по воду.

За хвилину Чуйкевича оточили його люди, і декілька господарів з того села, і старий, що вмів лічити й зашіпувати рани.

— Як наш Зосим вам не допоможуть, то вже ніхто у світі не допоможе, — казали горді за свого знахаря.

Зосим, сивий вусатий дід, з полинялими очима і з посинілим носом, мав на своїм обличчю і на руках так багато погоєних ран, що, здавалося, він міг був і на собі гарного досвіду набрати.

Взяв Чуйкевича за руку.

— Біла рука, панська рука, дрібна кість, не мужицька.

З такою і клопіт більший.

— Чому б то?

— Чому? Бо вередливіша на ліки. Нашому посполитому чоловікові плюнь, порохом помасти та ще й павутинням заткай — і довольна! А така от — то обидиться, запишиться, гнилу гарячку дістане. З такою треба обережно.

Говорячи, промивав рану водою, мастив руку мастями, прикладав якесь листя і обв'язував чистим лляним полотном.

— Тіло купане, — приговорював, — сорочка чиста, може, й нині вбирана, московська шабля свіжогострена, закаження не буде.

Люди з пошаною дивилися на роботу діда, ніби хотіли й собі дещо навчитися від нього.

— Не знаю, як вас величати, — говорив дід до Чуйкевича, — сотенним чи полковим старшиною, але сам Бог нині з неба зіслав з вашими людьми. Пропали б ми без вас. Потрудилися. Я вже кількох ваших осмотрив. Двох у мене в клуні лежать.

— Ов! — аж скрикнув Чуйкевич. — Так з ними зле?

— Зле не зле, але полежати мусять.

— Довго?

— Бог знає. Може, день, а може, й тиждень. Є зілля, що скоро росте, а є, що помалу. Так є і рана, що гоїться скоро, а є, що не хоче. Все в божій ласці. Мене раз покликали до полковникового сина. Сильно був порубаний, — за дівчину з якимсь польським гусарином бився. То вже давно. Ходжу я коло нього, аж привозять від самого гетьмана вченого німця. Цей до мене: "Та що ти, дурний діду, розумієш, та тут треба такої-то й такої масті", — гукає на мене. "Я своє розумію, — кажу йому, — а ви своє". — "Дурних людей туманиш", — каже. Задернув мене, бачите, за ребро. Зробив я коло хворого що треба і кажу: "А прошу вас, вашець, до городу". Подивився на мене, як собака на кітку, але йде. Полковницький город великий був, на валах всяка трава росла, я знав, бо збирав там цілюще зілля. Вишукав я одну квітку і дав йому, щоби понюхав. Оглядає, хоче нагадати собі, як вона по-латинськи зветься, — не знає. "Ну, то що з того?" — питає мене. "Та нічого, — кажу, — лиш понюхайте". Понюхав він і за хвилину в крик. Ніс йому зробився як огірок. Перестрашився німець, лементує, грозить мені. "Нічого, — кажу, — не бійтеся". Добув я із-за пазухи листок, приложив, і не минуло кілька хвилин, як ніс спляс і зробився, здавалося, ще менший, ніж був. Німець покрутив головою. "Як бачу, то ти своє діло розумієш", — каже. "Я і встеклину [12] лічу", — говорю йому. "Невже ж?" — "Егеж", — кажу. "А тобто як?" — "А так, що ви вчені, то мене, дурного, й не питайте"...

Люди притакували з видимим вдоволенням. Горді були.

— Так йому Бог дав, — казали.

— Від покійного свого батька навчився, — доповідали.

— Мудрі колись люди були.

— Все на світі псується...

Пускався дощ. Перейшли до найближчої клуні.

Рана Чуйкевича була осмотрена. Жар меншав. Людей найшла повна клуня. Цікаві були знати, хто він, куди їде, по що? Сільце було маленьке, далеко від шляху, в балці, між лісками, чужого чоловіка мало коли й видали. Яке кому діло до них? Хіба такі гості попадалися, як ті сеї ночі.

— Вам не треба знати, хто ми, — казав Чуйкевич, — а ми не цікаві знати, як ваше село називається. Кінці у воду, та й годі.

Дідусь глянув допитливо.

— Так, так, — притакнув, — кінці у воду, та й годі, — край! Жінок накажіть, щоб язик тримали за зубами.

Били громи.

— Пан Біг гнівається за кров, — сказав хтось.

— Людська кровця не водиця, проливати не годиться. А невже ми її проливали?

— Відома річ — не ми, а все-таки поплила.

— Бог змиє.

— Бог простить, бо не наша вина.

— А як же буде з трупами? — питався Чуйкевич.

— Чи мало трупів на нашій землі? — казав дідусь. — Де не ори, людські кості під лемішем скрегтять. А тих, то ми так заховемо, що й сам цар не знайде.

— А сліди? — питався Чуйкевич.

— Дещо дощ сполоче, а дещо люди позапрятують. Сноповози. От за яку годину ціле село поїде по снопи в поле. Вже ми знаємо, не бійтеся, як зробити. Щоб тільки ваші люди не дуже хвалилися.

— Мої люди, — заспокоїв його Чуйкевич, — уміють мовчати, як гріб.

На тім і стало.

Чуйкевич свиснув, і його козаки зібралися докупи. Нім розвиднілося, вийшли з села. Коням ганчірками пообкручували копита, щоб змити сліди. Поїхали, аж земля за ними задудніла.

Шукай вітра в полі.

"Дощ змиє кров... Бог простить... Чи мало всякого трупа покоїться в нашій землі? — повторював собі в думці Чуйкевич, — Така-то наша Україна. І чому вона така? — питався себе. — Чому вона не може зажити мирним життям, покритися городами великими й густими, як у других народів, прибратися будинками пишними, завітчатися творами мистецькими, добути велике знання?" На те питання не вмів відповісти, хоч у школах високих учився, за границею бував, книжки мудрі читати любив. Але здавалося йому, що всьому винувата своя власна буйність, охота жити на власну руку, й добре жити. Недаром же гетьман говорив, що ми ніби той великий усякими багатствами навантажений віз, котрого колеса не в один бік крутяться. Одно, як поляк каже, до Саса, а друге до лясa, і віз стоїть, а всілякі гультяї, всілякий хибкий народ, зачувши про нього, збігається й грабує його. "Така-то наша славна Україна!" — твердив Чуйкевич в умі.

Уявляв собі гетьмана як візника, що хоче той віз рушити з місця, пустити колеса в один бік, щоб вони покотилися вперед. Помагай йому Біг!.. Кочубей — одно з таких несправних коліс. Любов Федорівна мастить його своїм окремим дьогтем. Може, цей лист, що він у шапці везе, зарадить лихові? Хто знає...

І Чуйкевичеві любо було, що він може до такого доброго діла причинитися. Зате й не жаль було нинішньої ночі потрудитися й трохи крові дати собі випустити, а як треба буде, то й відповісти, хоч би головою — по-козацьки.

А може, до того й не прийде, потішав себе. Хотів би ще побачити кращі часи і попрацювати для них. Він же молодий, щолиш почав жити, і за московських гультяїв мав би платити головою? Це не було б по правді... Козаки будуть мовчати, а він

звіряться хіба тільки Орликові. Йому й найсмертельніший гріх можна сказати. Йому можна...

Були між Баришівкою і Борисполем.

Їхали навмання, раз — щоби скорше, а друге — щоб не лишати за собою познак.

Відпочивали в ярках та лісах. Все один їхав на кілька гонів уперед. Як де зуздрів більшу ватагу людей, то, не додивляючись, хто вони, давав знак, і козаки ніби під землею ховалися. Коні були так привчені, що клалися, як довгі, не іржали, не порскали, тільки ніби зітхали, жалуючи, що не можуть собі погуляти, бо й козацькі коні, мабуть, люблять козацьке гуляння.

Харчів досить їм надавали в селі, коням оброку теж, тютюну з Києва набрали.

Минули Теплівку, переправилися через Удай.

До Пирятина теж не заїздили. Пощо? Краще їм було для всякої безпеки ходити поміж дощ. Буває так, що радніше з вовком стрінешся, ніж з чоловіком. Про вовка знаєш, що він вовк, а про чоловіка годі збагнути, що в нім сидить. Волочилося тоді всякого непевного народу чимало. Московські полковники й губернатори пускали своїх шпигів, перебраних то за старців, бандуристів, то за черців, були й такі, що чумака вдавали, нібито він від валки відстав, бо занедужав, і тепер своїх доганяє, — всіляке попадалося. Той для Москви працював, другий — для Польщі, інший — для татарви, а всі на шкоду Україні.

Тому-то наші другу ніч переспали в полі. Привикли до того ще з молодих літ, коли з кіньми на ніч ходили, і нігде їм сон так не смакував, як під голим небом. Всередині ватра, кругом рівчак — раз, щоб сухого поля не підпалити, а друге, щоб огню не було видно. Кругом сидять і лежать козаки. Один стоїть на чатах, другий пильнує коней. Коні одні ще траву скубуть, а другі вже лежать, бо втомилися.

Миргородець ухो до землі прикладає, наслухує. Він каже, що за милю вчує, як хто конем летить.

— З тим козаком — то нещаслива година, — зачинають жартувати товариші. — Він такий боязкий, як баба. Чого ти не даєш спокою святій землі? Хай спить.

— Слухаю, чи москалі нас не доганяють.

— Доженуть тебе на Йосафатовій долині, та ми до тої пори будемо в Ковалівці. Ще тільки Сулу перейдемо.

— А Хорол що? — питає миргородець.

— Ну, та й Хорол та ще там які дві-три паршивенькі річки, — відповідають йому.

— Не годиться так прозивати святої води, — каже той.

— Та в тебе, небоже, все святе, тільки ти грішний.

— Побачимо, хто з нас скорше в небі буде, — відгризається козак.

— Може, ти й скорше, бо тебе ось-ось, гляди, і застукає якийсь москаль, але ми певніше.

— З вами перше гороху наїджся, а тоді балакай, — каже миргородець і мовкне.

До нього підбираються то справа, то зліва, та він вдає, що спить. Може, й спить, може, йому й сниться його рідний Миргород, славний козацький город, да найкращі

ночі, найсмачніші блинці і найпишніші дівчата.

Зір на небі, ніби з ними мішок розірвався, і покотилися вони на опукому небесному склепінню. Молочна дорога, ніби бочка зі сметаною їхала нею і чіп відкрутися, а сметана розлилася по дорозі... Місяць моргає на зірки, як козак на дівчат. Так думають собі хлопці і з такими думками засипляють. Вітер гладить їх буйні чуприни, пільні коники чичиркають у траві, суслики вискакують із своїх нір і зазирають на непевних гостей.

Чуйкевичеві не спиться. Він перевертається з боку на бік.

Недалеко нього лежить сердюк, зітхає.

— Тобі щось важко на серці? — питається Чуйкевич сердюка.

— Долі не маю. Таку мені долю Бог дав, ніби курям на сміх. — І він став розказувати, як його батьки, колись багаті хуторяни, зійшли на біду, як його дівчина покинула й за другого пішла, за багатого, і як у кождім поході, в кожній битві, навіть у якій-будь сутичці, він мусить втратити то ухо, то палець. Якщо так далі його доля буде голубити, то стане він ніби обсмалена гиря, ніби тая обчімхана ковенька.

Чуйкевич потішав безталанного сердюка як міг. Йому дійсно жаль було лепського хлопця, що ходив без одного вуха і без двох пальців на лівій руці, а ноги мав теж порубані, як те дерево в лісі, що його покарбував лісник. Невже ж Господь теж ходить так поміж людьми, як гайовий по гаю, і карбує їх?

— А вже найгірша мені біда, — говорив притишеним голосом сердюк, — з оцим чортом...

— З ким?

— Та з тим, найся преч каже.

— Козак — і в нечисту силу вірить?!

— Як же не вірити, коли він до мене підходить. На лихе мене намовляє, добру нагороду обіцяє... Ваша милість хай не будуть гнівні на мене, що проти ночі щось таке говорю, може, воно й непристойно, але я мушу комусь сказати, щоб мені легше було, а товаришам не хочу, бо висміють.

— Говори!

— Недавно стою я на варті біля гетьманського двора, тої ночі, як цар від'їхав...

І він насилу розказав, як чорт намовляв його, щоб стрілив до гетьманської спальні. Скінчив, перехрестився і сплюнув.

— Кажу вам, таку мені Бог долю дав, ніби курям на сміх.

Чуйкевич задумався. Погано, як людям такі гадки до голови приходять. Від гадки часом і до діла вже недалеко, — не дай Господи! Тут щось мусить статися, бо буде велика біда. Вривається терпець.

— Знаєш, товаришу, що? — сказав Чуйкевич до сердюка з видимим спочуттям. — Я попрошу в гетьманській канцелярії, щоб мені тебе дали під руку. Куди я, туди й ти, може, позбудешся своєї біди.

Сердюк мало не поцілував його в руку, був рад, ніби йому хто хутір подарував.

— Коли б ваше слово та Богові в уші, — казав.

І знову зорі блідли, роса жемчужилася на травах, козаки снідали, кульбачили свої коні і пускалися в дальшу путь. Стрічали прочан, що до святого Києва мандрували, і чумаків з високими мажами, що, зазрівши їх, боялися, чи не гультяї це які, і валку свою в табір оборонний переміняли. Треба було козака з білою хустиною на спису наперед післати, щоб до непотрібної стрілянини не прийшло. Край був більше загосподарований і людніше заселений, годі було непомітно пересунутися купі їздців. Та й причин не було. Село, в котрім билися з москалями, лишили за сьомою рікою, а за сьомою рікою вже й жінку зраджувати можна, казав миргородець, а не то щоб Пан Біг мав карати за московських харцизів.

Того дня підвечір миргородцеві захромав кінь. Це дало притоку для нових жартів.

— Добрий кінь, — казали козаки, — день біжить, а три дні лежить.

— То така кобила, — жартували другі, — що море перескочить, а хвоста не замочить. Ти її сховай, як сотником станеш, то на ній дальше поїдеш. Може, нею і пірнача доскочиш. Ге-ге!

Чуйкевич відпустив козака, щоб пішов на який хутір і підлічив коня. Як видужає, казав приїздити до Ковалівки. Сам з рештою товариства поїхав дальше в напрямі Миргорода.

Коли б не те, що коні таки добре втомилися, й не те, що не хотіли поночі тривожити пана генерального суддю, то, може б, напівніч і наспіли до Ковалівки. А так рішили в Миргороді переночувати, добре погодувати коней, а завтра дальше в дорогу. І так Орлик прощався з Чуйкевичем, казав йому "поспішати поволеньки", значиться, не заганяти коней і не знесилювати людей.

Заїхали до великої коршми, що її побудував Кочубей при Полтавським шляху і за добрі гроші наймав багатій шинкарці. Славилася вона не лиш добрими медами й наливками, не лиш коржиками усякими смаковитими і селедцями по-панськи приправлюваними, а й двома донями, на весь полк своєю вродою відомими. Липли до них не тільки козаки всякої служби й ранги, як мухи до меду, але й поважним старшинам біля тієї коршми то колесо ломалося, то згага [13] їх нараз починала палити, і хто тільки з чоловіків туди проїздив, то вже дуже важко, щоб хоч на годинку не поступив, хіба що з жінкою їхав.

Перед коршмою розвертався широкий майдан, а на ньому повбивані були палі з ланцюжками та залізними обручками, щоб припинати коней. На вози було довге підсіння на здоровенних стовпах. Муровані стовпи підпирали також навіс коршми від майдану, так що з-поміж двох стовпів все визирало одне вікно, а з вікна — котрась із вродливих доньок шинкарки. На причілку будинку торчав залізний, наперед нагнутий прут, а на ньому висіла здоровенна світиця, в котрій блимала лойова свічка, і то тільки тоді, як знали, що на небі місяця не буде. З такими світицями, як спорі койці [14] на кури, вешталися наймити коршмарки по стайні та попід нумерами, себто по гостинних кімнатах.

Хазяйка, побачивши їздця з таким численним почотом, вийшла по східцях аж на майдан.

— Добрий вечір! — сказав Чуйкевич.

— Вітаю вашу милість та прошу почитити мої пороги.

— А безпечно у вас?

— Навіть у Києві, у Лаврських гостинних домі не безпечніше.

— А місце для моїх людей і коней знайдеться?

— Для вашої милості місце мусить бути. Прошу розгоститися.

Козаки повели коней до заїзду, припинали до жолубів, витирали віхтями з соломи і питалися, чи є свіжі околоти для них, бо вони незвичні лихий зна по кім спати.

— Хлопці, — казав до них Чуйкевич, — для вас буде заплачена вечеря, і випити кождий з вас може що захоче, але в міру. Уважати на скло і на дівчат. Одно і друге легко зіпсувати, а направити годі. Щоб мені на вас скарги не було, не забувайте, що ви гетьманські люди, самого гетьмана!

Лишив їх і пішов у коршму, де за великим шинквасом урядувала сама хазяйка.

В коршмі було декілька людей, що раді були увійти в розмову з гостем, але його попросили до другої кімнати, обставленої широкими лавками, між котрими стояв величезний стіл. На лавках і на стінах над лавками висіли старі гарні килими, при вікнах білі занавіси, над котрими гарно вишивані рушники, хитро повироблювані голубці зі шкарлущ звисали на шнурочках, зі соломи виплетена "благодать", в глечиках пахуче зілля, а між тим усім із усього найкращі дві коршмарські доні.

— Будь ласка, розгостіться, — казали.

— Спасибі. Перше скажіть мені, чи пан полковник дома?

— Його милості пана полковника щолиш не видно з Києва. Вже розстайні коні на них чекають, але настрічу їм її милість виїхала, — так і не поспішаються.

— Тоді, значиться, мені треба у вас заночувати.

— Будь ласка.

Чуйкевич пішов під нумер, котрий для нього відвели.

Була це спора гаргара [15], синькою розмальована, з дзеркалом у золоченій рамі, з якоїсь панської палати добутих, і з ліжком, на котрім і Полуботкові було б вигідно спати, велике і "під облаками", себто під балдахіном.

Обмився і пішов на вечерю.

Вечеря була добра, особливо риба, приладжена на шабас. Такої риби, як жида на Україні, мабуть, ніхто й ніде на світі не робить. За нею можна не одне горе забути. "Риба, гриби, вепровина потрібують завше вина", — приговорювала шинкарка, наливаючи знатному гостеві чарку малмазії.

Він пив, бо вино було ніби з гетьманської пивниці. Гарні шинкарівни бавили його, примилуючись в міру, але витримано. Хотіли довідатися, хто він, куди і пощо їде, та гість не говорив.

Дивлячись на їх незвичайну вроду, на гарний ріст і здоровий вигляд, не дивувався, що коршма ніколи пустою не стояла; це така принада, що на неї і найгрубша риба піде. Але він не хотів. Завтра мав бути в Кочубеїв. Не знав напевно, та чомусь воно йому так здавалося, ніби й Мотря тепер у Ковалівці. Чому ж би і її батьки не забрали з

собою до нового двора?

І перед очима козака явився ідеал української дівчини, гарної, привабливої, але химерної, такої, що як раз тобі в серце вдереться, то не позбудешся її ніколи.

"Не допоможе і тоя [16], хіба що стану твоя". Чуйкевич з Мотрею ще дітьми знали. А потім він поїхав до шкіл, побував трохи в чужих краях, заглянув на Січ і не сподівався, що вона за той час такою гарною стане. Як побачив її два роки тому в Батурині, то так задивився, що мало гетьманові не наступив на ногу. І було на що задивитися. Мабуть, і на буйній Україні такий розкішний цвіт ще ніколи не цвів. Ріст, погляд великих очей, котрим краски не підбереш, бо все вони міняться і грають, як море, лиця, ніби грецька статуя засоромилася й спаленіла, а усмішка, Боже твоя сила, що за усмішка, дивна й нерозгадана, і тягне, і відтручує, і пестить, і глумиться над тобою, — чари, та й годі!

Пригадав собі Чуйкевич Мотрю, і гарні шинкарівни з дива не могли вийти, що знайшовся козак, не податливий на їх принади.

Подякував за вечерю й за любе товариство і пішов до своєї спальні. Але спати не міг. Мотря...

Як із Києва виїздив, то і при гадці йому не була, а в Миргороді тільки й про неї гадає.

Не знати, як вона його привітає, ласкаво чи гордо? "Ти мене, — мовляв, — люби, а я тебе ні. Будь довольний, що можеш любити".

Любов Федорівна не те. Вона йому прихильна; ще як дитиною був, то старі Кочубеї змовлялися з його батьками, що подружать своїх дітей.

Про генерального писаря і не думав. Відома річ, що куди голова, туди й хвіст, а хвостом був Кочубей.

З такими гадками вийшов Чуйкевич подивитися до коней і до людей. Коней приміщено на підсінню. Козаки спали при дверях на свіжій соломі. Двох стояло на варті. Одним із них був сердюк. Чуйкевич прийшов до нього.

— А не кортить тебе стріляти? — спитав.

— Славити Бога, ні. Не приступає до мене.

— От бачиш... Але як ти до кінних попав?

— Просився, бо хочу своїх під Полтавою відвідати, та д пустили. А їздець з мене добрий, хоч у сердюках служу.

— Гаразд.

Над Миргородом світив місяць, вилискувалися, як зі срібла, криші дімків і стріхи хат. Від дерев і тинів клалися тіні. В тінях тих шепотіли закохані пари і, почувши, що хтось надходить, мовкли та притулювалися ще ближче до тинів та до дерев.

Миргород хоч полковий, та не дуже-то пишний був город, ніби велике село. Тільки декілька кращих будинків пишалось на кілька церков. Світла — що з деяких вікон, які не мали віконниць, а дороги — як скрізь на Україні, тільки, може, ще ширші, та зате з більшими, ніколи, мабуть, не просихаючими калюжами, мов озерцями.

Щоб не стрічати варт, Чуйкевич повернув у якусь бічну вулицю, на якій із-за воріт

та з-поза високих брам сильно лаяли собаки.

Дійшов до якогось майдану, на котрім, на його диво, стояв табір. Шатра, біля шатер візки, декілька шкапенят лежало, зітхаючи, декілька собак на припоні дерлися, . заздівши чужого чоловіка, аж вили. Табір спав. "Певно, цигани", — подумав собі Чуйкевич. В однім шатрі світилося, і він пустився туди.

— Хто там? — почувся старечий носовий голос, такий, який буває у сліпців: голос "не від природи, а для моди".

— Свій, — відповів Чуйкевич.

— Такий свій, що чуже за своє приймає. Знаємо... Чесні люди сплять тепер, а не тривожать інших, що навіть власного кута не мають.

Чуйкевич хотів завертати, але з шатра вийшов дідуган, високий, як дзвіниця, тільки хромий на ногу.

Побачивши гарно вбраного козака, та ще не з простих, змінив голос.

— Ви, може, за радою до мене? — спитав.

— За радою? Ні. Не спиться, та й вийшов переїтися.

— Мабуть, засухо повечеряли, і шлунок спокою не дає, а може, і щось друге. — Нараз, покрутивши носом, промовив: — Чую кров.

— І добре чуєте, діду.

— Ти гадаєш, рана на твоєму тілі? Ні, не тую кров я чую, а другу, десь напереді.

— Ви ворожбит?

— Нищий я. Оце шатро — то весь мій маєток. В шатрі жінка і внук-поводатор, тільки й челяді в мене. От чого доробився. А колись осілим козаком був. П'ять разів будувався, і п'ять разів вороги мене палили, дітей повбивали. Я Палієвий... Прийшлося утікати. Зібрав біду на візок та й:

"Діду, діду, село горить!" А дід торби та й на друге... Розумієте мене?.. Багато говорити... Нас тут чимало таких. Одні на бандурах грають, другі співають канти, треті й так, за простибі, людям очі деруть. Я долю вгадую, і мене шанують... Хочете? — і взяв Чуйкевича за руку.

Чуйкевич ворожбитам не вірив, але все ж таки цікавий був, що цей скаже. І так не хотів спати. Чому не побалакати з чоловіком божим? Не казав "так", ані "ні".

Пішли у поле, бо табір був на краю містечка. Посідали на межі. Дід довго дивився на зорі, тримаючи руку козака в своїй костистій долоні.

— Болить серденько, та казати стидненько, правда? — почав. А по хвилині, ніби з погрозою, говорив: — Не кажи нікому, не кажи, не треба! Ти не бідний, та вона багатіша, ти не послідній, та вона знатніша, потерпи! Діб'єшся свого, та не легко... Багато, багато терпіння і тобі, і їй, і усім добрим людям на Україні... Досвідчає нас Господь милосердний, ой, досвідчає... — замовк і від зір перевів свої очі на руку козака. — Але ж гарна вона, краща від своєї долі, ой, краща! Куди там! Гарна, як лелія... На білу лелію кривавий дощ паде, на снігах пишній квітці зимно... — почав ще щось казати, та нараз урвав: — І того досить... Не хочуть нині зорі зі мною розмовляти. Не вдоволів, а може, з другим говорять... Ходім!

Чуйкевич хотів платити. Не прийняв.

— Нема за що, нічого доброго я тобі не сказав і нічого певного. Може, колись другим разом, як зайдеш до мене. Хто любить ревно, той жаліє певно. Їдь до неї, їдь!

Розійшлися.

З розбурханими гадками лягав Чуйкевич спати. Дідова ворожба бриніла в його ушах зловіщо... Кривавий дощ паде на білу лелію, на білих снігах пишній квітці зимно... Що воно таке? Одне другого не тримається, а разом якесь таке сумне.

Але як збудився рано, і побачив ясне сонце у вікнах, та почув веселе іржання коней і жваву розмову своїх людей, як погадав собі, що нині лист гетьмана віддасть і, може, й Мотрю побачить, то й про дідову ворожбу забув. "Нехай іде з димом та з чадом на болота, на очерета, на сухий ліс, звідки його лихий приніс!"

Поснідавши та розплатившись з шинкаркою і розпрощавшись з нею і з її гарними доньками, сів на коня.

Випровадили його аж на вулицю і показали коротшу дорогу.

— Їдьте з Богом у добрий час та з поворотом не минайте нас. Зробіть нам ласку.

— Спасибі. Оставайтесь здорові!

— До другого разу, до другого разу, — гукали козаки. На скруті Чуйкевич озирнувся. Бачив, як під повисом коршми стояли гарні шинкарівні та сумно дивилися на Полтавський шлях.

Козаки затягнули пісню. Передні починали:

Ой піду я, піду не берегом, лугом,

Чи не зустрінуся з несудженим другом.

А тоді з останніх рядів ніби відповідали їм:

Здоров, здоров, луже, несуджений друже!

Здорова, дівчино! Любилися дуже.

А перші знов:

Ой та любилися чотири годочки,

А не бачилися чотири неділі.

А останні доповідали:

Не бачилися чотири неділі,

Як побачилися, разом заболіли.

Люди вибігали з хат на ворота. Дивилися на їх однакові свитки й шапки, на коней тої самої породи, того ж росту й масті й на таку саму збрую і казали:

— То не нашого полку козаки, це, мабуть, гетьманські. Гарні які!

Дівчата очі видивлювали за ними. Коні, ніби розуміючи ті похвали, голови задирали вгору, то знов сіпали поводами й ніби кланялися. А пісня гомоніла далше:

Ой викопай, мати, глибокую яму

Та поховай, мати, сю славу пару.

Починали передні ряди, а тоді всі разом кінчали:

Та й положи, мати, поруч головами,

Щоб була розмова тихая між нами.

"Щоб була розмова тихая між нами", — доповідали поля.

— Хлопці, чвалом! — крикнув Чуйкевич, даючи знак шаблею, як до атаки.

Широким шляхом покотилася курява, як довгий велетенський змій.

— Спішно їм, — казали дядьки, накидаючи снопи на віз.

— Гетьманський хліб ситний, боки розпирає.

— Молоді, та й гарцюють.

— А може, на війну?

— Не викликайте вовка з лісу... Курява гуляла по виднокрузі.

У НОВОМУ ДВОРІ

Новий двір генерального судді Василя Кочубея в Ковалівці стояв серед спорого шмата землі між річками Грумою і Стехою.

Гаї, поля, луги, левади, сади, городи, пасіки й вітряки — чого ж ще більше можеш ти забажати собі, душе українського пана? Як далеко оком кинеш, усе його — і земля, і люди, і навіть то небо, що зрошує поля дощами, і сонце, що, здається, тільки йому й світить.

Пан генеральний суддя любив будувати. П'ять церков поставив, не такі, як Мазепині, але все-таки гарні. А дворів кільки в нього, кільки млинів, винокурень, коршем, — великий багатир був! Навіть бідним мілкою гроша не давав, усе дзвінкий, срібний. Черцям золото сипав.

Може, він і не такий-то вже багач був, як люди доповідали, а все-таки великий багатир, дуже великий.

А його дружині Любові Федорівні усього було замало. З ранку до ночі турбувала мужа і всіх принаглявала до роботи, скорше, скорше! Ще більше їй того добра треба, ще більше! Хоч би весь світ загорнути для себе.

Казали люди, що Кочубей тому все щось будує, щоб від жінки відірватися. Як вона надто вже розходиться, так він за шапку й до будівлі: "Як верну, то доповім решту".

Славний двір поклав він у Ковалівці. Довгий і високий. Вікон багато, великі. Половина двора від головного в'їзду під нависом. Навис на стовпах, різьблених, грубих. Як дощ, можна тут і великому товариству сидіти, на тій галереї. Входить туди по кам'яних сходах, широких і вигідних.

На горищу, теж від головного в'їзду, невисокі, та зате дуже широкі вікна. З них видно геть, геть далеко понад верхи дерев, аж на Полтавський шлях. Їде ним хто, так ще він і за годину, може, щопиш до двора поспіє, а з горища вже видно, що їде.

Тут мала свої покої молодша Кочубеева донька Мотря, славна із своєї краси на цілу Україну.

З другого боку двора були всілякі прибудівки. Одне крило для служби, а друге для гостей.

Можна було про Любов Федорівну всіляко говорити, та одного ніхто їй відмовити не міг, а саме — гостинності. Це була справжня українська гостинність. Гість в дім — Бог в дім, та ще коли гість любий. Гостити було чим. Ніхто такого гостя не питав, пощо він приїхав і коли від'їде, сидів доки схотів.

За двором велике подвір'я з усякими господарськими й канцелярськими будинками, а там церковця, а там вітрявки, а за ними поля й луги, на яких гуляють табуни коней, випасаються стада товару й перекочуються білорунні отари овець

Між Грумою і Стехою вирито глибокий рів і напущено води. Двір Кочубея стоїть, як на острові. Та вода — то ніби один, більший перстень. А другий — високі вали, на котрих уставлені гармати, а третій, найтісніший, — це густий гостроверхий частокіл з такого старого й твердого, довгі літа у воді моченого дуба, що його тепер ні сокира, ні огонь не береться. У брамах стоять варти.

Від головної брами до двора крутиться поміж корчі вузька доріжка, бо в'їзду не вспіли ще по планам зготовити.

Так само великий сад ще не влаштований. Щолиш витинають доріжки та копають ставки. На найбільшому сиплять острів. Багато тут роботи. Мотря цікавиться нею.

Як гарний день, вона не виходить з саду. Доглядає робіт. Дівчата співають, розказують усячину про відьом, опирів, козаків-невмираків. Мотря любить слухати. Вона не скоро до розмови, але прихильна до дівчат, нікого не кривдить, і її дуже люблять. За нею, як тінь, снується її няня. В городі няня, а в дворі тітка — це її два найвірніші друзі. Та ще пажа має, хлопчика десятилітнього, гарного, як малювання.

Няня стара, літ понад сто. Ще її маму Любов Федорівну на руках виносила. Вона всім тикає, ніби вона тут найважливіша особа. Всі її шанують, ніби бояться. Батьків та дідів нагадує. Ніби вона не жива людина, а дух старовини, що зв'язує теперішнє з давно-давно минулим.

Няні все вільно. Любов Федорівна яка, а няня і її не раз правду в очі скаже, і Любов Федорівна змовчить. Няня вже добре й ходити не може, костуром підпирається, як патерицею черниця. Мотря її попід руки веде.

— А тих квіток ти, Мотренько, не кажи викидати, не годиться, це дівина. Де дівчина в хаті, там добре, як є дівина в городі.

— Пощо? Її тут стільки, що аж жовто. Не люблю я жовтого цвіту,

— Не люблю, не люблю, а дівину люби, — пригодиться.

Кажу тобі, — так слухай. Вам, молодим, лиш усякі менуети та контраданси в голові, а давні дівочькі звичаї забуваєте. То недобре. Давно в нас тільки "горлиці" та "козака" гуляли, а жили, як Бог приказав, а як любилися, Боже ти мій! Оця дівина — одна з квіток кохання. Пригни її та камінцем приложи і погадай собі, щоб любий приїхав, а третього дня камінь відкинь, а дев'ятого дивися, ось він і є... Мусить приїхати, мусить!

— Я любого не маю, — казала, всміхаючись, Мотря.

— Зелено — буйно, молодо — дурно. Невже ж ти не знаєш, кого тобі Господь судив? Але когось він уже, певно, вибрав для тебе, кажу тобі, що вибрав, тільки ти ще не знаєш, кого.

— Не знаю і на кого не гляну, то все мені здається, що не той. — Вередлива ти, Мотренько-душко, перебірчива. а то гріх. Бог як сотворив тебе, то сотворив і для тебе, бо тебе ще не було, а він уже ріс. Хлопець воли гонить, а дівчина ще ся не вродить, а його догонить. Так ти вже свого догонила.

— Не знаю. Може.

— Але я знаю. Спробуй. Приложи отую, о, диви, яка гарна, гнучка й висока, як ти, дівина.

І Мотря, щоб не гнівити старої, приклала біля квітки, нагнула її аж до землі та приложила камінцем. "Побачимо", — сказала, обтрушуючи землю зі своєї суто золотом перетиканої плахти, і в цей мент побачила, як доріжкою від головної брами посувався кінний відділ зі своїм провідником напереді.

Зразу гадала, що це батько й мати вертають, але пригадала собі, що не чула дзвонів, а коли б вони їхали, то скрізь на дзвіницях грали би дзвони. Значиться — чужі.

— Не вгадали ви, няню, — казала, сміючись, Мотря, — Ми щолиш загадали собі, а він уже й є.

Стара грізно подивилася на свою панночку: "Ти знову грішиш. Ей, Мотре, Мотре, накликаєш ти собі лиха на свою бідну голову, ой, накликаєш!"

Нянин син, теж уже добре підтоптаний дідусь, що від довгих літ служив у Кочубеїв і що під його догляд відданий був новий двір у Ковалівці, побачивши над'їжджаючих козаків, вийшов їм назустріч.

— Здорові були, Серафиме! — казав Чуйкевич, пізнавши старого. — Що ви тут робите?

— З ласки панів доглядаю їх нового двора.

— А пани дома?

— Ще не вернулись. Але ясна панночка є. Он там — у городі. — І старий показав на стежку, на котрій стояла Мотря. — Прошу йти до панночки, а козаків я вже приміщу гарно. В нас тут широко. І для цілого полку місце було б.

Чуйкевич пустився в сад. Мотря з нянею розмовляла, ніби й не бачила його. Сап'янцевим черевичком сливку з доріжки скочувала. Одною рукою підперлася, другою щось няні показувала.

Няня, кашляючи, відійшла.

"Богиня!" — майнуло Чуйкевичеві крізь голову.

Підійшовши на кілька кроків до неї, лівою рукою шаблю притримав, правою шапку зняв, до грудей притиснув і поклонився.

— Вітайте, пане Чуйкевич! — сказала Мотря і подала йому руку.

Злегка підніс її до уст:

— Не пізнали мене? Ми ж давні знайомі, від дітей.

— Авжеж, пізнала, коли по прізвищу назвала.

— Так-то й пізнала, коли паном назвала. Я твій слуга. Мотря поправила коралі на шиї і повела рукою по грубій косі, що вінком лежала на її круглій головці. Найкращий вінок, який можна на дівочьку голову вложити.

— Ти до батька? — спитала Мотря, змінюючи нараз свій голос.

— До пана генерального судді лист від гетьмана привожу, Мотре, — відповів козак.

— Від гетьмана?.. Що ж він, здоровий? Не жениться?

— Славити Бога, здоровий, а чи жениться, не знаю.

— Про якусь княгиню доповідають, Дольську, чи як її пак.

— Чи одне говорять люди; от і про тебе, про Мотрю Кочубеївну, я чув, нібито вона віддається.

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! — понеслось по Кочубеєвих садах. Чуйкевичеві здалося, немов це ті великі темно-сині дзвінки роздзвонилися, що їх повно росло біля стежки.

— Чого ж то ми так, ясна панночко, від щирого серця сміємося? — спитався її.

— І як же не сміятися, почувши щось такого? Бо невже ж є такий дурень, щоб здорову голову клав під Євангеліє?

— Гадаю, є, і то не один, — відповів, а подумавши хвилину та набравши відваги, додав: — От них же первий єсьм аз.

Обкинула його очима з ніг до голови:

— Відважний!

— Чому б то ні?

— А тому, що хто візьме мене, велику біду візьме.

— За годину щастя варт вік горювати.

— Всі ви таку пісеньку співаєте, поки нас на неї не піймаєте, а тоді переходите на іншу нуту.

— Мотре! — почав козак, але вона перебила йому:

— Не будемо перекидуватися словами, як діти м'ячем, ходімо краще в хату. Ти здоровий, Київ не в сусідстві, може, й не обідав, а незабаром і вечеряти пора. Ходім! — казала, ніби приказувала, як цариця.

Чуйкевич ішов послухно за нею і не міг надивитися на її статі струнку, гармонійну і на хід ритмічний, як найкращий танець.

— Це наше новосілля, — говорила, заточуючи рукою великий круг. — Завтра, по дневі, роздивишся краще. Гарно тут, гарно, а все ж таки скучно.

— Кому ж тоді весело, як тобі скучно, Мотре? Тільки багатства, так тебе всі милують, Господь ніби створив тебе для щастя і раювання.

— А мені скучно, Іване.

Чуйкевич відповів те, що, мабуть, усякому прийшло б було на гадку:

— Може, ти за подружжям скучаєш?

— Ха-ха-ха! — залунало, як перше. — Пальцем у небо ткнув, а може, голодній кумі хліб на умі? Може, це тобі наскучила гетьманська служба і рад би шаблю за юпку промінати? А мені прямо скучно, та й годі. Наскучили оці багатства, похлібства, пустомельства, всі ви наскучили мені — розумієш? Всі! — і притупнула ногою. — Який не привіється, все те саме править, як ніжик, складається, медом дише, — ох! Хоч би один щось іншого сказав, щось нового...

— Сама ти винувата, Мотре.

— Я?

— Як не ти, то Господь, що таку гарну тебе створив. Годі на тебе байдуже дивитися, дівчино. Прости, коли вразив.

В словах його почувався біль. Мотря глянула і злякалася: побілів, уста йому

посиніли, ліва рука дрижала.

— Що тобі? — спитала зі спочуттям.

— Нічого, Мотренько, нічого. Я ранений... Тільки не кажи нікому. А вже генеральному судді ніяк не треба того знати. Тільки тобі розкажу.

Повела його в двір, в гостинне крило. Тут було тихо. Відчинила одні двері, другі, треті.

— Отут буде тобі добре, спічни!

За хвилину принесла ящик з ліками, вино і воду.

— Дай огляну рану. Не бійся — вмю я всякі болесті лічити. Крім одної, — тут усміхнулася лукаво. — І не зімлію, я не з тих... Рана, як бачу, перев'язана добре, — говорила, — нічого боятися, це з впливу крові і перевтоми... Розкажуй, якщо можеш.

Чуйкевич розказав, як з москалями зчепився: коротко, просто, щоб не виставляти себе героєм. Присіла біля нього на дзиглику, й очі її розпалювалися, сіяли...

— Дощі сполочуть кров, земля трупів прийме, люди вернуть до своєї роботи, — повторив слова старого діда. — Така-то наша Україна.

— Така-то наша Україна, — прошептала за ним. Крізь вікно поміж їх обличчя впав промінь заходячого сонця, як меч.

Примкнула очі і, ніби засоромлена, стиснула його за руку.

— Прости, що я тебе так неввічливо, так дивно привітала. Не будь лихий на мене. Мені дійсно наскучили всі ті білоручки, що підлабузнюються до мене, бісики пускають, не так до мене, як, може, до батькових маєтків. Бачу, що ти не з тих. Будьмо собі приятелями.

Чув, як серце її голосно билося в груді, ніби перепілка у жмені. Забув про рану, про свої пригоди, про весь світ.

— Нехай буде, як ти того хочеш, Мотре, — сказав, не випускаючи її руки.

— І що б нам доля не судила, приятелями оставаймо, як колись, за діточих літ. Подруж багато в світі, а приязні мало.

— Приязні мало... — повторив сумно козак.

— Дивна я, дуже дивна і приятелеві моему не бажаю, щоб женився зі мною. Біду собі візьме. Правда?

— Не знаю, Мотре. Але якщо маю щиро казати, то все-таки я поборовся би з тою бідою.

— Який-бо ти! Остав! А то знов щось таке стане поміж нами, ніби хмара, А так гарно було. Так гарно, коли ти розказував... "Така-то наша Україна..." Відпочивай. Скажу, щоб тобі тут подали вечерю. Тітці повім, що дуже здоровий, спати хоче. Ніхто від мене і слова не добуде. Мені кажи — все одно, що в горючу піч папір кидай. Ще краще, бо в печі попіл останеться, а в мене й того ніхто не добуде. Батька мого не бійся. Він добрий, тільки бідний, хоч такий багач, а мати, — я навіть не знаю, чому моя мати така до тебе прихильна, все лиш "Чуйкевич" та "Чуйкевич"! Аж мені остогид був цей Чуйкевич. Засміялася і вийшла.

"Дійсно, дивна дівчина, — погадав собі козак. — Годі її збагнути. Як море, манить і

тягне до себе, незглубиме море... Коли доторкнулася рани, рана перестала боліти. Зате серце болить... "Приятелями будьмо..." Та невже ж буває приязнь між хлопцем і дівчиною? Краще б був гетьман когось другого вислав до Ковалівки, не мене..."

— Краще так, як є! — сказав собі рішучо і примкнув повіки.

Крізь вікно вливалися пахощі літньої ночі. Бовваніли дерева непорушливі, як привиди, десь далеко на виднокрузі викочувався місяць, великий і червоний, як млиновеє коло. В млині часу.

Потемніло небо, та тільки на часок. Бо незабаром вискочили на нього зорі, багато їх, багато, і небо мов повеселішало, знову зробилося ясне, до спокійного моря подібне.

Але тіні з землі вже не уступали.

ЯК ЦЯ РАНА БОЛИТЬ

Чуйкевич поклав лист гетьмана під подушку. Добре, що довів його. А тепер, коли б ще доручити, тоді хай діється що хоче, — він своє діло зробив.

Тільки та рана, та нещаслива рана, щоб вона не прикувала його до ліжка! Почали б питати, звідки вона, з ким бився, коли й за що, і так по нитці, може, дійшли би й до клубка. Цього він боявся, навіть дуже, бо Кочубей, видимо, запопадає царської ласки, і хоч нерадо, а все-таки доніс би московському воєводі про сутичку гетьманського старшини з царськими ратниками, дарма, що ті ратники мордували й грабували спокійний народ.

Ціла надія на Мотрю. Вона обіцяла бути його заступницею перед своїм батьком, а за Мотринє слово можна й голову класти. У неї жіноча врода, але мужеська вдача. Це якась незвичайна дівчина. Як вона слухала його оповідання, аж горіла ціла, сіяла, — руки її дрижали, затискалися, ніби шукали шаблюки. Це якась амазонка.

І Чуйкевичеві прийшов на гадку старий міф про хоробрих, бойких жінок. Амазонка... Чому не посадниця Марта Борецька в своїх молодих літах?.. Москва іде, Новгород боронить своєї волі. На його чолі гордо й невстрашенно стоїть посадниця Марта. Вічевий дзвін упав, і вона голову свою поклала за волю й славу рідного города-держави.

І замовк, навіки замовк голосний новгородський дзвін, Мартині кості розсипалися в землі, а Москва йде, Москва все йде... Ах, як ця рана палить!

"Мотре, доторкнися до неї своєю дрібною долонею, може, втишиться біль!"

Чуйкевич не міг спати. Йому то зимно було, то гаряче, то весело на душі становилося і надійно, то знов сумно якомсь робилося і тривожно. Раз він почував себе сильним і спосібним до великих вчинків, то знов зневіра підкрадалася до його і нашіптувала щонайчорніші гадки. Тоді він вдивлявся у місячне сяйво, що вливалось крізь вікно в кімнату, і хотів побачити Мотрю. Бачив її; як жива, стояла перед ним — близька, але далека. "Кривавий дощ паде на білу лелію, на снігах квітці зимно", — гомоніли в душі зловіщі слова старого паліївця... Що вони значать?.. Може, й ніщо, а все ж таки сумно вражають... Така-то наша Україна!.. Велика й багата, як відданиця, розкішна, що всіх манить до себе, криваві свати йдуть, як до Острозької Гальки. Невже ж і їй судилося такою нещасливою бути, як тая безталанная княжна з Острога? Тільки

жий і красуйся, як ні одна країна на світі, пишайся степами й ланами, квітчайся садами й дібровами, селами, як у віночку, містами, як улії рйні, — так ні! Завидує нам нашого щастя доля, насилає ворогів лукавих, грабіжників безсоромних, руйнують і шматують живе твоє тіло, моя ти рідна, безталанна земле...

Так думав собі козак, і в його душі образ Мотрі зливався з образом України, — любов його ставала неподільна.

Місячне сяйво зникало. Крізь вікно видно було зорі. Вартівники перекликалися на валах. Нічний сторож обходив двір і калатав у паркан. Розмовляв з псами, котрих водив з собою.

Кивалися віти дерев. Часом упала спіла грушка в саді. Як ставало тихо, чути було притаєні смішки... Любі розмови.

Над ранком Чуйкевич почув, що уступає жар. Його перестало морозити, і рана не так боліла, — заснув.

Збудився пізно. Видно, не казали його будити. Ніби крізь сон пригадав собі, що хтось легенько відчинив двері і двоє гарних очей витало понад ним.

Глянув у вікно, — сонце стояло високо. Як же він довго спав і як твердо! Та, мабуть, цей сон і поміг йому: почував себе гарно, вірив, що видужає. Ще би то ні, коли такі лікарі його лічать — молодість і Мотря...

Перед возівнею побачив карету зі шкіряною будою, з віконцем ззаду і з великими золоченими ліхтарями. Візники мили її, витирали, — видно, готовили до дороги. Зі стаєнь провадили шестірню сивих породистих коней. Коні іржали, ніби тішилися, що поїдуть трохи в світ.

Чуйкевич догадався, що це повіз для генерального судді і його дружини. Виїде їм назустріч, і вони пересядуть до нього. Підвечір, певно, надтягнуть до Ковалівки.

Кивнув на свого чуру, що також стояв коло того повозу, бо ніщо так не цікавить молодих хлопців, як коні, вози і зброя.

Чура, побачивши у вікні свого пана, побіг мерщій до нього. Приніс подорожне пуздро, приладив воду і вбрання.

Чуйкевич одягався і балакав з чурою. Питався, що роблять його люди. Нічого, славити Бога, здорові, тільки двох побилося вночі з тутешніми козаками. Пустили собі трохи крові, але то ніщо, присхне; козакові як не доберешся до кості, то він і не почує. Такий народ.

— А язик за зубами тримають? — питався Чуйкевич.

— Ще б то ні. А о чию ж тут шкіру йде, як не о їх. Ми такому, що одне слово писнув би, голову скрутили б, — загрозив чура.

— Ну, то й гарно, а тепер іди і скажи нашим хлопцям, щоб вони зібралися в тім от ліску направо і щоб чекали мене. Я зараз до них вийду.

Чура побіг, а за хвилину пішов туди й Чуйкевич.

— Здорові були, панове товариші! — привітав їх.

— Здоров'я бажаємо вашій милості, — відгукнули йому.

— А ви ж чого так криєтеся позад других, ніби шукаєте холодку в спеку, — питався

двох, що стояли позаду. — Ходіть, най подивлюся на вас.

Виступили наперед.

— Ого, як бачу, ви вже й тут не дармували. Як когути, де не стрінуться, там і деруться. А я вам говорив і наказував, щоби ви чемно себе тримали та гетьманському козацтву сорому не робили.

— Ми, ваша милосте, їй-Богу, сорому не зробили, ми нашим супротивникам такого прочухана завдали, що вони до суду-віку тямуватимуть гетьманців.

— Говори до них! — сказав безрадно Чуйкевич. — Вас би так в дибки, то ви на другий раз краще слухали б, що?

Козаки переступали з ноги на ногу. По мові свого старшини бачили, що нині нема що боятися кари.

— За кару, — казав Чуйкевич, — за кару я вас на три дні... пускаю домів. Ви з тутешніх сторін. Ідіть та розважте своїх батьків, сестер і кого там ще хто хоче.

— Широ дякуємо вашій милості! — гукнули врадовані козаки.

— Тільки ніяких бешкетів не робити мені ні вдома, ні в дорозі. Уважайте, щоби котрий коня не пропив, бо мамуня добре голову змиє, а батько чуба натре, що таких собі вітрогонів виховали. Завтра перший день, позавтра другий, там третій, а четвертого вранці щоби ви мені тут усі були, як один, — зрозуміли?

— Широ дякуємо вашій милості, нам, як той казав, досить півкопи слів і палкою в лоб, щоби зрозуміти.

— Так тоді гаразд, рушайте!

За хвилину з Кочубеєвого двора на всі сторони світу летіли гетьманські козаки, і вже, мабуть, не було такої сили, котра б їх назад завернула.

Дворові дівчата з жалем дивилися за ними і зітхали.

Деяка втирала хустиною очі.

Чуйкевич лишився тільки з чурою. Цей був з-під Батурина і в тутешніх сторонах нікого не мав.

— А тобі не скучно, що не пішов? — питався його Чуйкевич.

— Мені з вашою милостею ніколи не скучно.

Чуйкевич погладив його по голові:

— Видно, що на гетьманському дворі служиш.

— По чім?

— А по тім, що влєсливо вмієш говорити.

Чура засоромився.

— Вашу милість просили на снідання.

Чуйкевич щопиш тепер пригадав собі, що він ще не снідав, і побіг до двора.

КОЧУБЕЇ

По сніданню та по добрім обіді, котрий їли втрійку, себто: Чуйкевич, Марія Федорівна і няня, — бо Мотря і до обіду зі свого горища не зійшла, — Чуйкевич пішов до себе. Положився, бо все ще чув біль і утому.

А боліла його не тільки рана. Ще більшого болю завдавала йому Мотря, котра не

вийшла до нього. Так гарно вчора розійшлися, обіцяла показати йому своє новосілля, а нині навіть не спиталася, чи не хворий він гірше.

Дійсно, якась незбагнута душа.

Вже дитиною була дуже химерна. Бувало, бавиться, грається з ним, нараз надує уста, здвигне раменами і йде.

— Ти куди?

— Не знаю. Наскучило мені.

Видно, що й тепер так. Тільки діточі химери не такі болючі, як дівочькі. Тоді як ідеш, — то йди собі! Чи мало для хлопця забав? От яка-будь гіллячка — і вже кінць готовий, та ще який! Баский та гострий, як у якого сотника.

А скільки пташиних гнізд у садку, скільки риби в річці, — що там дівчина?

Тепер не те. Тепер оця обида глибоко запала в козацьке серце, так глибоко, що, здається, тільки разом із серцем можна знищити її, а забути ніяк. Обидить тебе ворог або навіть приятель вірний, так можеш порахуватися з ним, — від чого ж у козака шабля? А рахуйся ти з Мотрею! Найкраще покинути всяку гадку про неї.

Та це так лиш кажеється. Не годен. Усміхнеться до тебе, як не наяві, то у спогаді, і за тим усміхом забудеш про все, простиш, хоч би тобі не знати яку кривду зробила.

Чуйкевич накрив очі долонями і думав. Козацька вдача, козацьке завзяття. Хіба він хто? Який-будь сірачок, що в ласку панську попав і між старшин ускочив і тепер щасливий, як його зневажають? Він гарних батьків син, як не багатством, так родом і заслугами козацькими Мотриної руки гідний. Чого ж вона тоді насміхається над ним? Не хоче його, так хай скаже, а то приязнею якоюсь вивихається, очі замилити гадає. Він не з тих. Передасть лист Кочубеєві, попросається і на тих три дні поїде до Миргорода, до Апостола, а від нього, може, й до своїх скочить. Дівчині найгірше зрадиться, що ти за нею гинеш. Тоді вона тобою помітати стане. А так, або полковник, або покойник, побачимо...

Глянув у вікно. Така гарна днина. Сонце починає хилитися в долину. Багровіють ліси, золотяться луги, річка рожевіє, ніби соромиться чогось. У таке пополудне як гарно з любою людиною піти подивитися в поле до женців або поїхати до сусідів на хутір який самотній затишний... Мрії!..

Його гадки перебив гамір дзвонів.

Зразу дзвонили десь далеко, в сусідських селах, а тоді чимраз ближче, аж і в тій церкві, що Кочубей недавно за свої гроші збудував, усі дзвони відізвалися.

Генеральний суддя до своїх маєтків з Києва від гетьмана і від самого царя вертає.

Кочубей як сам їхав, то звичайно так, щоб люди не знали, бо перед церквами треба було вилазити з карети та підходити до ікон, з якими священики виходили йому настрічу. А він був чоловік огрядний і вигідний. У кареті сидження розкладалося так, що можна було полежати собі. Доводилося і вснути в дорозі, особливо, як з доброї гостини вертав. (Недаром же карету й колискою звали). Але коли з жінкою їхав, то друга річ.

Любов Федорівна любила почесі. Вона так гордо вилазила з повозу і підступала під

благословення благочестивого та ще й у церкву заходила, щоб послухати молебня й дати на боже.

Це вона й тепер скрізь у своїх маєтках робила, і тому щойно по заході сонця гукнули свіжоустановлені на валах моздірі, і карета генерального судді, та сама, котру нині рано бачив Чуйкевич на подвір'ї, підкотилася під високі, густо цвяжковані і дашком прикриті ворота.

Гайдуки зіскочили з лавочки за каретою, приставили стільчик до дверей, і Любов Федорівна, припіднявши сіре подорожнє вбрання, уважно зіскочила на поріг. За нею виліз її муж, подав їй руку, і крутою, не улаштованою ще стежечкою йшли вони до двора, що стояв трохи вище на горбочку. Карета завернула кругом на подвір'я.

Біля воріт чекала Марія Федорівна, розцілувалася з сестрою і з швагром, а тоді підступив до них Чуйкевич.

— Го-го-го! — гукнув Кочубей. — Кого я бачу, що за гість!

Чуйкевич обняв його за ноги, а Кочубей пригорнув козака до себе і тримав його довгу хвилину біля грудей, зазначаючи таким чином свою прихильність до нього.

— Та пусти, бо задавиш хлопця! — озвалася Кочубеїха. — Дай, хай і я з ним привітаюся.

Чуйкевич підступив до її руки, а вона поцілувала його в чоло.

— Що ж тебе пригнало до нас, брате? — питався Чуйкевича Кочубей. — Недавно бачилися в Києві, а нині ти до Ковалівки причвалав, скорше від мене. Яким же ти до нас оце случаєш?

— Від гетьмана лист для вашої милості привожу. Звольте прийняти, ось він.

— Го-го-го! Лист від ясновельможного, а я гадав, що ти з власної доброї волі до нас! Чого ж бо то пан гетьмані хоче? Побачимо.

Тримаючи лист, поспішав у двір. Біля нього йшла Любов²-Федорівна, прискорюючи ходи, бо таки добре цікава була, що гетьман пише.

Перед двором чекала Мотря.

Кочубеїха глянула на неї і сказала одне тільки слово:

— Вийшла?

Мотря привіталася з мамою і батьком.

Батько ніби і про лист гетьманський забув, повертав — донькою, як хлопець дівчиною в танці, і з видимим задоволенням приговорював:

— От така! Бач, яка!

— Ходи ж бо вже! — наглила Кочубеїха.

Увійшли в двір...

Мотря лишилася на ганку. Чуйкевич підступив до неї.

— Гарний нині день, — почав, щоб щось сказати.

— Еге ж, гарний, і не лиш день, а й вечір. А може, в тебе ще день?

— Як дивлюсь на тебе, Мотре, то ніби день, ніби сонце світить.

— Компліменти. Підпускай москаля, підпускай!

— Мотре, чого ти лиха на мене?

— Я лиха?

— Як не лиха, то байдужа!

— А хіба ж це гріх?

— Не гріх, але ти вчора сказала, щоби ми собі приятелями були, а раз приятелі, так і не байдужі.

— Або байдужі, або ні; як коли. Не люблю я облуди.

— Або я облудник?

— Ні!

— Так чому ж ти мене не любиш?

— Я? Тебе? Не люблю?

— Так, значиться, любиш?

— Хочеш знати правду?

— Хочу...

— Ані люблю, ані не люблю, сама не знаю що. Ближчий ти мені від других, і тільки.

— Спасибі і за це, — сказав козак, стискаючи дівчині руку.

— А де ви, молодята? — гукав з покоїв Кочубей. — Ходіть тут, хай подивимося на вас. Які самолюби. Пішли. Кочубеї вже прочитали гетьманський лист. Кочубеїха сиділа залишена на канапі і дивилася на свої руки. Це вона звичайно робила, як не хотіла щиро говорити. Кочубей ходив, ніби підбігаючи від дверей до дверей.

— Засидівся я у тій кареті, — казав, — тепер ходжу як не своїми ногами. Але ти не дивися на мене, що я ходжу, сідай.

Чуйкевич стояв, бо не годиться сідати, поки старші не сядуть.

— Пише мені ясновельможний, що за десять днів, себто віднині через шість, відвідає нас у Ковалівці. Що ж, велика честь...

— Ще й яка! — підхопила Кочубеїха.

— Будемо гостеві раді, — говорив далше Кочубей.

— Авжеж, що будемо, — доповіла Кочубеїха.

— Вгостимо його на славу. Егеж, на славу.

— Так тоді, — почав Чуйкевич, підступаючи до Кочубея, — позвольте, ваша милосте, попрощати вас.

Мотря глянула на Чуйкевича, а потім по черзі на батька й маму.

— А то ж то як? — питався Кочубей.

— Поїду на три дні в Миргород. За той час мої люди і самі спічнуть, і коні вивчасуються, і вернемо в Київ.

— Так ти гадаєш? — казав, стаючи перед ним, Кочубей, — то ти ще не знаєш світові ладу. На гетьманський лист Кочубей пішле відповідь своїми власними людьми, а ти з козаками залишишся у мене до приїзду гетьмана. Це я йому й напишу.

Чуйкевич хотів випрошуватися, казав, що боїться, щоб гетьман не гнівався на нього, але Кочубей стояв крайньо на тім, що він хазяїн у своїй хаті, і що хазяйських прав навіть гетьманові не поступить.

— Забув ти, козаче, що з генеральним суддею не слід заходити в процес, го-го-го!

Кочубей був, видимо, в добрім настрою. Він любив гостей, а гетьман не тільки гість, але й честь. Не можна сказати, щоб він не любив Івана Степановича як чоловіка. Його годі було не любити. До того вони не одну кришку хліба з собою ділили, не одну дощову годину під тим самим окопом перестояли, і коли б добрі люди не пхали пальці поміж них, вони оставалися б щирими приятелями, забуваючи про ті дрібні порахунки, які між ними бували. Та ще одна гадка всміхалася Кочубеєві, а саме, що його дружина, Любов Федорівна, чимало матиме всілякого діла, щоби гідно привітати гостей, і оставить свого мужа в спокою, — а це щось також варте!

— От і піймали козака! — казала Кочубеїха, показуючи на Чуйкевича. — Але ж бо й засоромився бідолаха, що хоч з гетьманом хліб-сіль їсть, а з Кочубеєм справу програв. Не журися, якось воно буде, гетьмана уговкаємо, це я вже на себе беру. А може, ти боїшся, щоб люди не сказали, що ми тебе до Мотрі ловимо?

Мотря здвигнула раменами.

— Донька ваших милостей, — відповів Чуйкевич, — не з таких, щоб до неї треба ловити.

— І я так гадаю, — додав від себе Кочубей. — Значиться, ти остаєшся в нас і допоможеш мені приладити усе як слід до гостини такого "зацного" і достойного гостя. Роботи чимало, а мого сина ще нема. Він щолиш за які два-три дні надтягне. Поїхав відбирати жнива на хуторі. Багато всілякого клопоту з орендарями та намісниками маю.

— Малий маєток — клопіт малий, а великий — так і клопіт великий, — potwierдив Чуйкевич.

— Про наші маєтки, — казала Кочубеїха, — люди казки розказують, а вони то й не такі вже великі, як вони собі гадають. У гетьмана куди більше гроша.

— На те він і гетьман, — перебив її муж. — Більший пан — кращий крам.

— Я в гетьманських економах не служив, — казав Чуйкевич, — але знаю, що гетьман щедрою рукою роздає свої гроші на церкви, на школи, на приюти та на всякі Богу вгодні, а людям корисні діла.

— Честь йому за це, — похвалив Кочубей, — а ти, козаче, гаразд робиш, що за гетьмана заступаєшся. На чийм возі їдеш, того пісню співай.

— Це не гетьманський віз, а наш спільний, народний.

— Часто я це від вас, молодих, чую: від Орлика, Войнаровського й других, а мені воно бачиться, що всякий брат сам собі рад, от як воно. Всі ми люди грішні, го-го-го! Але мова мовиться, а діло зголодніло. Чомусь-то нас на вечерю не кличуть, жінко?

Кочубеїха вийшла в пекарню. Чути було, як шуміла шовками та састами, переходячи цілу низку покоїв. А покоїв тих було багато, й не яких-небудь. То не була вже давнього типу козацька домівка, зі сволоками тесаними, з лавами дубовими й віками малими, а новомодний двір, у якому й князеві не сором було б жити. Салі просторі, вікна великі, стіни або гарно розмальовані, або всякими паволоками криті, зеркала венецькі і німецькі, свічники бронзові або хрусталеві, печі кахлеві або фарфорові з гарними насадами, з усякими квітами та амурами. Будували цей двір

майстри, з чужих країв спроваджені, й робітники що при них штуки будування та оздоблення вивчилися, і треба сказати, збудували гарно. Кочубей був гордий своїм новим двором й все щось нового вигадував, щоб його ще і розкішніше прибрати. Багато дечого було ще не викінченого, скрізь чулося той дух, яким заносить від нових домівок.

— Це бачиш, — звернувся до Чуйкевича, — гніздо для моєї Мотрі. Хто візьме її, візьме й цей двір з нею.

Мотря встала й вийшла.

— Обидилася... Химерна вона дуже або попаде на когось, хто уговкає її. Нема такого коня, щоб на нього не сів добрий козак, треба тільки знати, як.

— Донька вашої милості, панночка, умна й характерна, і як попадеться чоловік, любий її сердцю, то вони заживуть у вашій Ковалівці, як у раю.

Кочубей глянув на Чуйкевича з-під своїх навислих бровів, ніби зизом, і спитав:

— Так ти гадаєш?

— Я певний того... — повторив Чуйкевич.

— Сідай, — сказав нараз Кочубей, — побалакаємо.

Чуйкевич сів неглибоко в фотель, лиш на краю, а руки поклав на колінах, злегка нагнувся в сторону генерального судді і слухав. Кочубей говорив:

— Не перший раз бачимося нині. Ти ще хлопцем був, а Мотря дитиною, як ми, себто я і Любов Федорівна, з твоїми батьками вас у своїх думках обручили. Бачить моє батьківське серце, що Мотря тобі не байдужа, тому-то й хочу тобі сказати, що ми не від того, щоб додержати нашого слова... Що ж ти на те? Мені треба знати, бо, певно, й до тебе доходили слухи, що із-за Мотрі в моїй хаті чимало турбот. Гадаю, чи не пора її віддавати, стане жінкою і відміниться. Що ж?

Чуйкевич встав і обняв Кочубея за коліна:

— Пане мій і добродію! Нічого кращого й ціннішого не могли ви мені сказати. Я козак, про кохання не вмію гарно говорити, й не такі гарні часи. Стоїмо під прапором Марса, а не Купідона. А все ж таки прохаю прийняти до вашого відома, що я почував би себе найщасливішим чоловіком на цілій нашій великій Україні, коли б Господь зв'язав мої Руки з ручками вашої доньки.

— Ну, то й гаразд! — гукнув Кочубей, встаючи з фотеля,

і вже хотів плескати в долоні, щоб покликати слуг та казати принести щонайстаршого масляча з пивниці, але Чуйкевич вхопив його за руки:

— Ради Бога, пане генеральний суддя, цитьте! Послухайте моїх слів до кінця і не полоште мойого щастя!

— Що такого?

— Як я це вспів дотепер зауважити, панночка Мотря — дівчина такої вдачі, що до неї треба здалеку заходити.

— Що значить — здалеку? Лучається надійний чоловік, батьки благословлять, і діло скінчене, — плетім вінок. Барвінку й рути чимало росте в моїх городах, а позолоти не підемо купувати, бо й правдивого золота досить знайдеться в Кочубеевих скринях.

— Все воно правда, але ще більша правда, що силюваним коханням до щастя не

дійдеш. Мотря добровільно мусить дати згоду, інакше нічого з того не вийде, я це вже знаю. І тому прошу вашої милості не поспішатися. Краще уважно та певно, ніж нагло та в пропасть.

Кочубей поправив свій злототканий цвітастий пояс, що постійно підсувався йому вгору, ніби хотів сховатися під пахи, і погладив вус.

— Може, ти й добре говориш, козаче. Мотря — дівчина крутої вдачі. Бог один знає, як її доля лежить мені на серцю, а так мені якось здається, що за тобою вона буде щаслива. Тому-то може, й не дуже політичне почав я перший говорити, не дожидajući, щоб ти заговорив до мене.

— За це я вам дякую, як батькові рідному, — сказав, низько кланяючись, Чуйкевич.

— Подякуєш, як поблагословимо під вінок, а тепер скинь пиху з серця і підпускай москаля, га, що ж, підпускай москаля, го-го-го!

— Вашої доньки, пане генеральний судде, ні гарними, ні влєсливими словами не візьмеш, вона сама в собі мусить рішитися, щоби сказати "так" або "ні". І я одного з тих слів буду терпеливо дожидатися, — кажучи це, ще раз обхопив Кочубея за коліна, а цей пригорнув його до себе й поцілував, як будучого зятя, аж луск пішов по новій і не дуже ще обставленій салі.

— А тепер, — казав, — підемо на вечерю, бо мені вже серби в кишках грають, а чую, як у столовій тарілками дзвонять. Ходім!

— Що ви там такого цікавого розговорювали? — питала О2

Любов Федорівна свого мужа, як цей увійшов у столову і, ніби сніп, повалився у свій високий фотель за столом.

— Про Київ балакали, — відповів, не загикнувшись, — про гетьманський двір, — і скося глянув на Мотрю. Мотря наливала вишнівку в чарки з дорогого чеського скла і на срібнім підносі несла до стола, вважаючи, щоб не розілляти бо наповнила по щирості.

— Позвольте, тату, піднести вам чарку, — сказала, наближуючись до Кочубея.

— В першу чергу піднеси нашому дорогому гостеві, бо так звичай велить. Перше — гість, а тоді — домашні, — відповів Кочубей.

Мотря, паленіючи, підійшла до Чуйкевича. Козак поклонився їй у пояс, але не брав за чарку. Хвилину стояли так безмовно проти себе, обоє гарні і — збентежені.

Батьки дивилися на них з великим вдовolenням.

Кочубеїха лівою утирала уста.

— Чого ж ти стоїш, Мотре? — сказала. — Хіба не бачиш, Чуйкевич жде, щоб ти по старому козацькому звичаю пригубилася до чарки. Пригубися!

Мотря піднесла чарку до уст, що розхилилися злегка, як платки розцвітаючої рожі. Чуйкевич задивився на неї, як на образ. Чула його влюблені очі, рука задрижала, і чарка покотилася по новій лискучій долівці, і смачний напiток червоним струмком поплив до порога.

Чуйкевич присів, щоб позбирати скло, але надбiг Мотрин чура і зробив лад, а Кочубей озвався:

— Де чарки б'ються, там сльози не ллються, про мене — побийте хоч би й усі, щоб ви тільки горя не знали.

— Пригубися, Мотре, вдруге.

— Ви, мужчини, тільки й знаєте, що посуду бити, — говорила Кочубеїха до мужа. — Вам вона буцімто й не потрібна, а не знаю, з чого їли б та пили б, як тарілок та чарок не було би. Хіба з корит та з коряків, як на Січі.

— Коли потовчемо скляні та фарфорові, то обзаведусь срібними й золотими, — Кочубея на це стати, — відповів Василь Леонтійович, випиваючи три чарки одну по другій. — В Тройці Бог перебуває, — почав приговорювати, але жінка припинила його:

— Знаємо, знаємо, чотири сторони світу, п'ять пальців і так далше, аж до двадцять, та нанині й трьох досить, ти й так на печінку недужий, краще їдж!

— Чуєш, козаче, як тії люті жінки знущаються над нами, — повернувся Кочубей до Чуйкевича. — Уважай, щоб не попав у таку неволю.

— Своєї долі і конем не об'їдеш, — відповів козак, кидаючи оком на Мотрю.

Мотря сиділа безмовно, ніби тільки тілом була між ними, а душею іншими світами блукала. Тітка й няня з жалем споглядали на неї, а мати — мов на ворота дивилася.

— Ти, Мотре, далше й говорити забудеш, — казала.

— Коли старші говорять, то молодшим слухати годиться, — відповіла Мотря.

— Добре, дочко, кажеш, — замітив Кочубей, — молодим слухати годиться. Слухай і будь послухна, го-го-го!

— Чого ти так голосно смієшся, як у коршмі? — спитала його жінка, — побудував палату, як який князь, а сміється, як напідпивку чабан.

Кочубей, замість відповісти жінці, повернувся знову до Чуйкевича:

— Чув? Уважай же, щоб не попав у жіночу неволю, бо вона гірша від вавілонське!, з неї тебе ніхто не виведе. Бо то, брате, так: дере коза лозу, а вовк козу, а...

— Та до чого ти це балакаєш? — перебила йому жінка.

— Дай докінчити, тоді й побачиш, до чого.

— Та як же таку дурницю при чужім козаку говорити, він, певно, вже і без тебе чув.

— Ні, ваша милосте, про козу і лозу я ще не чув, — заперечив Чуйкевич.

— О, бачиш, — втішився Кочубей, — він ще не чув, так слухай тоді. Дере коза лозу, а вовк козу, а вовка мужик, а мужика пан, а пана юриста, а юриста дідьків триста, а нашого брата дере жінка кирпата, жіночка люба та дере за чуба... го-го-го!.. Бачиш, до чого я казав?

Любов Федорівна повернулася лицем у другий бік:

— Коли ти щось мудрішого скажеш?

— Що ж такого?

— Хоч би про Київ, про царя.

— Що ж тобі про царя говорити? Він великий чоловік, дійсно великий, гадаю, переступив би через тебе, як я через поріг.

Кочубеїха махнула рукою:

— Ет!

— Не "ет", не "ет", коли б ти побачила його, то, може, й зі мною інакше балакала б, набрала би страху перед мужчинами. Він таки, їй-Богу, страшний.

— Коли страшний, — озвалася Марія Федорівна, — то пощо про нього під ніч говорити, ще присниться.

— Про антихриста, — зашипіла няня, — ні вднину, під вечір не слід у християнській хаті говорити, — хай ся преч каже!

Всі змовкли. Кочубей споважнів. Не хотів дразнити няні, щоб не стукала костуром та не грозила гнівом предків, що вона звичайно робила, коли їй не вгодили.

Пили чай. Нараз хтось стукнув у ворота. Раз і другий. Роздалися крики вартових, залунали гасла і свисти. Мотря вибігла на ґанок:

— Хто там такий?

— Московські ратники, — відповів козак, що біг із вартівні до Кочубея спитатися, чи має їх впустити.

— Тату! — сказала Мотря, вертаючи у столову, — московські ратники грюкають у браму... Не кажи їх пускати. До чого воно подібне, ратники добуваються до двора генерального судді, як до коршми. Це ж зневага. Не впускай!

Чуйкевич глянув на Мотрю і здивувався. Це не була та сама людина. Більша, сильніша, грізна і ще якась краща. Брови майже сходилися над рівним грецьким носом, ніздрі роздувалися, груди підносилися високо, аж дзвонило намисто.

Кочубей встав:

— Ні, не впустити не можна, бо не знати, з яким ділом приходять. Але кажи, — звернувся до вартового, — щоби впустили двох, інші хай підождуть. Ті два скажуть, чого їм треба.

Кочубеїха, не дожидавши кінця, побігла на вартівню; няня, стукаючи своїм костуром і кидаючи по дорозі якісь не дуже-то влєсливі слова, пустилася до себе; Марія Федорівна помагала їй проходити великі покої.

Осталася Мотря і Чуйкевич. Хвилину дивилися на себе. Чуйкевичеві здавалося, що по обличчю Мотрі гонять за собою гнів і турбота. Приступив до неї ближче і шепнув:

— Не турбуйся мною, Мотре, мій кінь і мій чура стоять наготові, як треба, дмухнем, що нас і сам чорт не дожене.

— І я з вами... — додала Мотря.

— Мотре! — мало не крикнув козак.

— Тихо, це лиш щоб тобі показати дорогу. Та як би воно й не було, тобі треба пройтися. Мій чура покличе тебе, як небезпеки не буде, а як ні, то я вже знаю, що зроблю.

Вивела його в город і показала стежечку понад копаний став у байрак. Вертаючи, шепнула щось вірному чурі на ухо. Хлопчик відповів одне слово "так". Він за свою паню-пішов би був і в пекло. Притаївся за углом. Мотря ждала на батька на ґанку.

Не вертав, може, з годину. "Мабуть, щось недобре", — гадала собі. І в голові в неї явилися всілякі гадки, як і що зробити. Обдумувала все до найменших подробиць. Чуйкевич живим не попадеться в руки, хоч і ранений, це знала.

— Що ж то за такі нічні гості, тату, — питалася, побачивши суддю, що сопів, вертаючи із вартівні.

— Настрашили бісові москалі. Своїх людей шукають, що пропали десь, бояться, чи на Січ не втекли.

— І що ж ти зробив?

— Що я мав робити. Казав, що в мене ніяких ратників не було й нема, дав їм харчів на дорогу і боклажок горівки, і на тім край.

— Багато їх?

— Шістьох.

— Будуть тривожити людей і грабувати.

— В моїх маєтках ні, бо я післав з ними 2 своїх людей, щоб провели їх аж на Полтавський шлях. А там хай другі про свою шкуру дбають.

Мотря плеснула в долоні.

— Ти на кого?

— Зимно мені. Хочу, щоб подали хустку.

— Краще ходім у хату.

— Ходім.

А чура, почувши знак, побіг до копаного ставка.

Кочубей сів у свій фотель, набив люльку і кресав огонь.

— Тату!

— Що, доню?

— Чи довго воно ще буде?

— Що таке?

— А те, щоб ми терпіли таку зневагу. Наш край, наш дім заїздний, хто хоче, той і з дороги звертає. А ми ж якась нібито окрема держава.

Кочубей покивав головою, аж тінь на стіні захиталася.

— Що ти такими речами журишся, Мотре? Це мене дуже дивує. То не жіноче діло. Лишіть такі турботи нам, мужчинам. Тобі б краще про гідного мужа подбати...

— Тату, — почала Мотря, а голос її дрижав, як натягнена струна. — Коли мені це мати говорить, то не дивуюся, бо мати мене не любить. Але ви, тату, ви хочете мого щастя, а не хочете мене зрозуміти. У мене честь дорожча від усіх наших маєтків. Я не турбуюся собою, моя турбота — Україна. Хочу бачити її не приниженою і не опльованою, а вольною і славною. Ви, генеральний суддя, по гетьмані перший у нас чоловік, і тому я вас спитала, а ви збуваєте мене чим-будь, як дитину. Хотіли мати панночку-хуторянку то не було мене вчити, не було давати книжок у чужій мові в руки, тепер мені уже замало голка й нитка, замало навіть барвінковий вінок, я більшого бажаю.

— Моєї турботи бажаєш ти, дочко, — відповів коротко Кочубей, і прежня веселість десь нараз зникла з його обличчя.

— Спокою вашого хочу, тату. За життя спокою, а по смерті — доброї слави для Василя Кочубея, більш нічого.

— Це багато, це дуже багато, Мотре, — відповів і похилив голову, ніби під великим тягарем його бажання. — Нам треба коритися, дочко, — почав по хвилині, — бо так, видно, сам Господь хоче. Такого нам пана післав, що перед ним тільки корися.

— Ви про царя, тату?

— Авжеж, що не про когось другого.

— На Україні паном гетьман, а не цар, — сказала Мотря і блиснула очима.

— Так воно тобі здається, дитино, тобі й твоїй тітці, Марії Федорівні, може, й Чуйкевичеві, та Орликові, та ще кому, бо всі ви дивитесь на світ позиченими очима. Але ми, що знаємо, до чого воно йде, ми другої гадки. Покірне теля дві корови ссе, от що я тобі скажу, дитино!

Мотря здригнулася ціла. Батько глянув, і в очах доньки побачив щось найгіршого, що батько побачити може, — погорду! Ще нижче похилив голову над стіл...

Вісім свічок горіло в бронзовім свічнику. Веселкові краски мерехтіли в хрусталих оздобах на вісьмох раменах світила. Білівся, як сніг, адамашковий обрус на столі, а стіл аж угинався під тягарем дорогої посуду. Зі стін дивилися портрети батьків. А той, що все те надбав, сидів, як нищий і горем прибитий.

Мотрі жаль зробилося батька. Припала до його руки:

— Доброї ночі, батеньку!

Підняв на неї очі, ніби здивований її голосом, м'яким і повним жалю. Поцілував її в чоло:

— У тебе жар?

— Ні, тату. Москалі збентежили мене.

— Поки я живий, нічого тобі не станеться. Досить у мене сили, щоб захистити рідне гніздо.

Гладив її косу рукою, і Мотря чула, як тая рука дрижала.

РАНКОН У КОВАЛІВЦІ

Чуйкевич лишився в Ковалівці. Годі було противитися генеральному судді та ще по вчорашній розмові.

Несподіваний приїзд царських ратників скріпив його в переконанні, що краще негоду пересидіти під кришею, ніж у чистому полі. "Діждемося пори, виліземо з нори, — казав собі, — а тепер краще не лізти людям в очі. Може, не всі ті московські харцизи й вигинули тоді, може, котрий і гуляє ще, шукаючи слідів Чуйкевича, пощо питати собі біди, а тим паче, що й рана ще не зовсім загоїлася і коли б так що до чого, то й годі було би битися як треба — по-козацьки".

Про себе він, може, не так-то дуже і дбав, а більше про своїх людей. Відповідав за них перед гетьманом і перед своєю совістю. Повертаються з відпустки, і буде їх мати під рукою. Розпитає, де бували, що чували, і побачить, чи безпечно їм оставатися в Кочубея, дожидаючи приїзду гетьмана, чи, може, краще придумати щось іншого... Жди біди від води, а горя від моря... Оця турбота була разом і розрадою для нього. Забував про своє власне горе — про Мотрю. Забував хоч на хвилину, бо зовсім забути не міг, тим паче, що жили під одною кришею і що кожної хвилини міг побачити її або почути її

голос, котрий між тисячами людей пізнав би, пізнав би, мабуть, і на другому світі, бо в нікого другого такого голосу не було, ніби найкращий спів. Чому ж вона тим голосом не хоче йому правди сказати, чому раз ніби кличе до себе, то знов відтручує геть далеко? Ніяк не збагнеш її.

З такими гадками заснув після вчорашньої тривоги, з такими й збудився в погідний, гарний ранок. Убрався скоро, бо гадав, що покличуть на снідання. Але снідання прислали йому до його покоїв.

Пив і бездушно глядів у вікно.

На великім бічнім подвір'ю біля приватної канцелярії пана генерального судді було чимало людей. Мабуть, довідалися, що Кочубей приїхав, і понаходила їх сила — селян, міщан, духовних, усяких прохачів, бо Кочубей був щедрої руки пан. Якийсь монах, босий і обдертий (мабуть, з далеких сторін прийшов), розказував щось людям, тряс цап'ячою борідкою і правою рукою махав, ніби мухи ловив.

— Лютерську віру ширять, — говорив, — черців богоугодних і черниць побожних зі скитів і монастирів проганяє, відставних салдатів каже в черці постригати.

— Про Господа Бога, видно, не дбає, — доповів хтось із гурту.

— Не дбає! Та він проти Бога стає! — докинув другий.

— Зубожіли люди духовні, — проповідав дальше чернець, — вина не мають за що купити, на борщі службу Божу правлять.

— А де ж хто видів, щоби борщ перемінився у крові, — кликав якийсь дядько з розпукою.

— В чаші замість просфори мухи і всякі насікомі, — кричав, підвищуючи голос, монах.

— Тихше, ще почують! — сіпнув його хтось за рясу. Монах замовк, але за хвилину почав знов трясти головою і нібито шепотом розповідати:

— Ті з попів, що під його дудку танцюють, ситі й одягнені гарно, а ті, що старої віри тримаються, в голоді і холоді Господеві служать, собак по вулиці дражнять, дітям на поруганіє видають себе, як ось я.

— Антихрист... — промовив хтось, і цілий гурт замовк. Чуйкевичеві було ясно, що про царя мова. Він дивувався, як воно можливе, щоби цар мав таких ворогів у народі і не боявся. Один чоловік усіх за карк держить і давить... Бо сильний.

Черця покликали в канцелярію, люди без нього балакали з собою.

— Тепер вже і сонце по-давньому не світить.

— Добре кажете, бувало, влітку то з мене піт, як струмки на весну, ллявся, а тепер я жари ніби й не чую, — казав якийсь старенький дядько.

— Кажуть, як він нову столицю збудує, то й сонце поверне туди, в нього буде тепло, а в нас студінь.

— Гадаєте? З чортом можна все зробити. Бог хіба на добре допоможе, а чорт до всього готовий, тільки душу йому запиши.

— Тихше! — і розмова знову притихла. Чекали на чергу, монах довго сидів. Годі мовчки стояти. Якась жінка почала:

— А вже найгірше — то її постої. Крадуть, як круки, під землю сховай, а москаль добуде.

— А походи? Гонить нами та й гонить. Ще трохи, а самі жінки й діти остануться, самі каліки. Винищити хоче народ християнський, от що!

— Кажуть, що й жінок буде в нас набирати, бо там їм мало, та й дуже-то зимні.

— А що гадаєте, і жінок забере, а нам нашле якихсь чортиць з хвостами, тю!

— Що то, то вже ні, бо гетьман жінок любить, — не дасть, — перечив, усміхаючись, якийсь дячок з червоним носом, мабуть, бурсак, що забагато пив і з бурси прогнали.

— А хіба він і гетьман — то не одно? В одного пана служать, в того, що коротше копито...

— Чули ви, дядьку, що дзвонять, та не знаєте, де. Гетьман служить, а тамтой ні, бо він сам... чорт.

— Тс-с-с...

Чуйкевичеві зимний піт виступив на чоло. Хотілося йти і кричати: "Люди, гетьман не винуватий, він вам добра бажає, вірте йому!"

"Але яке ж це добро може бути, — гадав собі, — коли народ у такій темряві блудить, сам не знає, куди йде. Хто його сильніше зашморгне, той і потягне. А пусти їх, то в болото залізуть, як за татарських часів".

На подвір'я заїхав візок, двокінний, не дуже-то панський, отак хуторянський. З нього вилізла жінка в шовковім подорожнім плащі. Хусточкою обтріпала з черевиків порох і пустилася в покої.

По дорозі питала когось, чи її милість дома та чи пускає на розмову. Чуйкевичеві здалося, що чув десь цей голос. Глянув у вікно і пізнав. Це була та шинкарка з коршми на Полтавському шляху, в котрої він тамтої ночі ночував. І вона тут? Не за ласкою прийшла ж, бо багата. Мабуть, за ділом.

Так воно й було.

Побачивши, мабуть, дуже-то й бажану гостю, хазяйка вийшла в город. Посідали собі на новій лавці під липою і балакали. З притишеної розмови догадався Чуйкевич, що шинкарка привезли її милості, дружині генерального судді, всіляких новин, які зачула від різних гостей в коршмі.

— Знаю напевно, що цар хотів почепити мужові вашої милості Андрея, та Іван Степанович не згодився. "Хай я його, — казав, — один маю на всю Україну", — говорила шинкарка.

Чуйкевич зачув і своє ім'я. Йому зробилося соромно: не погодиться військовому канцеляристові підслуховувати. Взяв шапку й зійшов надолину.

В покоях було пусто. Навіть служба їх не пильнувала. Чуйкевич ходив по них, як по лабіринті.

В однім стрів Мотрю. Вишивала.

— Ти казав, — почала, не підводячи очей, — нібито я дуже щаслива, бо багатого батька донька. Бачиш, яке моє щастя. Батько в канцелярії, мати з шинкаркою, як з рівною собі, під липою гуторить. Я сама. Щоби хоч з Батурина мої дівчата поприїздили,

заспівали б. А так, — скучно. Я ніби птаха в золоченій клітці, а мені хочеться щось робити, не таке-о, — тут показала на своє вишивання, — а щось путнє, якесь діло, гідне людини, а не раби.

Чуйкевич не знав, що відповісти. Мотря, помовчавши хвилину, казала далше:

— Ота-о, коршмарка, — то злий дух. Вона мені всячину нашіптує до уха, щоб приподобитися. Дещо вона знає, бо має гарних доньок, ти ж бачив.

— Гарні.

— Ще й які! За ними пропадають наші панове, а вони від них і гроші і всякі тайни добувають. Так, так, гарної жінки бережися, козаче, бережися! Шинкарка ота маму (та я це тільки тобі кажу) проти гетьмана бунтує. Чому й пощо? — не знаю, видно, комусь того треба. А я собі гадаю, що раз він наш гетьман, так треба йому вірним бути. А твоя гадка яка?

— Аж до смерті; на те я козак, щоб не зрадити свого отамана.

— Люблю тебе за те.

— Тільки за те?

— Я хотіла сказати — хвалю.

— Мило мені почути похвалу з твоїх уст, Мотре.

— Справді?

— Я не пустомел, на вітер не говорю.

— Я також не люблю пустих розмов, а вже з тими любоньками та квітоньками то хай до мене ніхто не приступає, бо, їй-Богу, хоч я генерального судді найулюбленіша донька, а зуби виб'ю.

— Знаєш, Мотре, що? — сказав нараз Чуйкевич, — Як бачу, є дещо спільного між нами.

— Що таке?

— А то, бачиш, ти не любиш говорити на вітер, і я не люблю, ти кажеш, що треба гетьманові вірним бути, і я це кажу.

— Твоя правда. І тому, мабуть, ти мені цікавіший від других.

— Тільки цікавіший?

— Невже ж це мало? — піднесла очі і глянула на нього., Перед Чуйкевичем ніби хтось небо відчинив, і ніби якась надземська сила тягнула його туди. Та на воротах раю стояв ангел з огненним мечем. Мотря знов очі спустила в долину.

— Гей-гей! — казала, — які ж бо ви, хлопці, дурні, які дурні! Яка-будь юбка — і серце загориться, як губка. Коли б я хлопцем була, то за мною гинули б дівчата.

— Певно.

— Авжеж, що певно, бо я їх брала б не плачем, а мечем, я би їх, як пожежа, палила, як гураган, мела! — Кинула роботу геть, стала і, затискаючи долоні, говорила: — Ах, яка розкіш бути сильною, великою, грізною, яка розкіш! Як я такої розкоші бажаю. Іншої — ні, лиш такої! На дикого, нев'їдженого коня сісти, щоб почув твою силу, і гнати, гнати наосліп, тратуючи все, що марне та кволе, що сонця боїться, перед вітром гнеться, — хай пропадає! Гнати, щоб позабути все й побачити щось нового, великого,

може, й страшного, жахливого, але іншого, як — це! — Сіла й рукою" повела кругом себе.

Чуйкевичеві огонь поплив по жилах.

— Мотре, яка ти гарна, Мотре! — Підступив до неї. Горів. — Мотре, — казав, — говори далше або ні, краще мовчи. З ума зійду! Мотре, ти мусиш бути моєю. Чуєш? мусиш!..

— Я мусу не знаю.

— А будеш, кажу тобі, будеш моєю! Будеш! — говорив, простягаючи руки, ніби хотів її пірвати й понести геть.

Але нараз руки опали йому безсильно, і голова похилилася вділ. Повернувся і вийшов.

Дивилася за ним, поки не зачинив за собою дверей.

— Ха-ха-ха-ха!

КОЧУБЕЄВА СВЯТИНЯ

Між приватною канцелярією і спальнею генерального судді була невеличка кімнатка, котру він казав улаштувати й прибрати під свій смак, щоб було не по-панськи, а по-козацьки.

Ні занавіски при дверях та при вікнах не теліпалися, ні турецькі дивани козацьким чоботам не заважали, ні м'ягкі фотелі по кутках не позіхали, стояли попід стінами кріпкі дубові лавки, на середині круглий стіл і крісла з поручами й високими спинками, на котрих і медведі могли б сідати, не провалилися б. На стінах висіли стрільби й пістолі всіляких родів і фасонів, дротяні мисюрки й лискучі панцирі та шоломи, сріблом, а навіть і золотом гарно порозписувані, на котрих і гострі мечі теж досить густо й різко своїм нестертим письмом пописали.

Генеральний суддя любив дивитися на цю оружну збірку і згадувати, де і коли котру з тих штук він на собі мав та якої долі, яких воєнних-пригод тоді зажив.

Були це ніби живі свідки його молодих літ, ніби лицарський діарій, писаний не ним, а рукою неспокійного козацького життя.

На полицях стояли всілякі збанки, чарки, кубки, пугарі, ковші та ріжки, котрі знов нагадували йому всі ті веселі пири та бенкети, проведені з вірними товаришами після воєнних походів.

Дивлячись на них, генеральний суддя усміхався і обтирав свої товсті губи, ніби пригадував собі колишній смак:

"Господи, скільки-то всіляких наставок, наливок, варенух, запіканок та спотикачів не перелилось крізь таке, здавалося б, вузьке горло! Чималий ставок можна би тою водицею сповнити!"

Отсю кімнатку Кочубей називав своєю свяतिною. Він любив тут відпочивати. Туди подавали йому звичайно і снідання, щоб не потребував скоро вбиратися, бо жінка не любила, як він до спільного стола приходив без ковніра, гарно золотою спинкою защібнутого, і без пояса, пристойно зав'язаного. А всякому чоловікові відомо, яка то морока з одним поясом. Таж то він довгий-довгий, як циганська фанда. Чура

пришпилить тобі до черева, а ти крутись й крутись, як веретено, як яка фрига, заки до тороків не докрутишся. А тоді гарно його напереді застібки, щоб кінці не були ні задовгі, ні закороткі, а в саму міру, і щоб, коли на веселий бік вбираєш, жалібне лице не показувалося.

Кочубеєві вже не до того. Він і огрядний собі понад міру, і вигідний трохи. Старість вигоди потребує.

А в "святині" вигідно. Тут він, як у себе вдома, а в інших покоях хазяйкою — дружина.

Колись, у старосвітчину, всі козацькі та старшинські мешкання здебільшого скидалися на Кочубеєву "святиню". Щолиш за Мазепи українські пани стали будувати собі розкішні двори, бо відома річ, що від голови риба смердить.

Це одно, а друге, що треба себе було й перед московськими воєводами та другими царськими людьми гідно показати, щоб знали, що не з ким-будь діло мають, а до того, ніде правди діти, таки і спаніли вже трохи наші люди.

"Добре дуріти, коли приступає", — казав про них сіремяжний народ.

Сидить ото пан генеральний суддя у своїй "святині" раннім ранком, поснідавши смачно та в міру, й приглядається до отих малюнків, що їх київські та львівські малярі щолиш тамтого тижня скінчили малювати, ще навіть фарба добре не висохла, ще блищиться.

Попід стелею крутилася виноградова галузка з вусиками. Де-не-де жовті, аж золоті, й сині, аж чорні, китяги геть уділ позвисали. Вони-то й ніби ділять цей фриз на декілька піль, у яких видно всілякі веселі й дотепні сценки.

На одній старинний божок Бакх у вишиваній сорочці та з люлькою в зубах сидить на товстопузій бочці та людей горілкою вгощає. Над ним написано: "Чоловік не свиня, більш відра не вип'є".

На другому полі змальований здоровий козак, що, здавалося б, і вола як кулаком по голові гепне, то вб'є, у повній збруї та ще на такому коні, як смок, і того козака москаль у лаптях на аркані веде. А підписано: "Здоровий медвідь, так кільце в носі!"

А на третьому полі — жіночка-молодичка, повновида, круглоличка, хоч води до неї напийся, така миленька, така солоденька, ніби щолиш з церкви після святого причастя вернула, тягне свого сутуловатого подруга за вус та ще й лівою рукою у потилицю штовхає, щоби з шинку додому поспішався. А тут знову надпис: "Жінка поти любя, поки не візьме за чуба".

Так кругом "святині", попід стелею, картинка за картинкою, тільки сиди, чарку наливай, дивися і смійся, усе ніби живе, ніби до тебе підморгує та приговорює...

"Ця третя картинка ніби про мене мальована, — гадає собі Кочубей, — тільки інші особи клятий маляр поставив, генерального судді на решето у його власній хаті брати не посмів, хрін його дядькові у вибиті зуби, та й кришка. Але ж бо й добре вдав; варта тих сорок червінців, що з Ковалівки вивіз і половину в моїй коршмі на Полтавським шляху з гарними шинкарівними лишив, три дні і три ночі роздобарюючи, тітці його ковінька!.. Але чого я отее на ті візерунки, як теля на нові ворота, гляджу? А тут за

декілька днів і гетьман приїде. Треба ж його по-людському привітати, хай знає, як Кочубей вгощає. Кажуть, слава на воротах не висить. Отже, брехня! Як тебе бачать, так тебе Ці малюють, пана по холявах пізнати. Нехай Любов Хведорівна хоч зі злості і відхворіє, а я так Івана Степановича вгощу, що краще навіть сам він не зможе".

— Гей, є там хто? — плеснув у долоні, і на порозі появився чура. — Покликати мені кухаря Семена, нехай першій іде.

Кухар Семен, весь у білому і в білій шапці, ніби мазепинці, на підголеному лобі, появився, кланяючися низько. У його в руці була здорова вареха, котрою він своїх кухтиків на куховарське діло пильно наставляє.

— А як там у нас із припасами?

— Хватить, ваша милосте.

— Гетьмана маємо вгощати.

— Хоть би і самого царя, — вдоволю.

— М'ясива маємо досить, воно в нас своє, але коріння всякого, імбірів, ванілій та тих усяких других бакалій, від котрих чоловіка тільки непотрібно під грудьми спирає, є в нас доволі? Ти уважай, бо Ковалівка не Київ, ані навіть не Батурин, як бракне, не купиш і на позики не підеш. Сядеш, як у бабинім патинку. Не осороми мене.

— Хай ваша милість не турбуються, усього хватить. Про воловину, телятину, вепровину й баранину навіть не згадую, але й гусок, індійок, пантарок та фазанок маємо, хоч би й цілий полк нагодувати, а що "тикається" солодкого, то я і про це подбав. Риба теж є, тільки дичини треба б нам побільше.

— Ось, бач, а я й забув. Від чого ж у мене такі славні ліси? Натовчемо. А ти не забудь, що з гетьманом приїде людей, може, сто, панів, козаків і прислуги, а може, набереться і двісті, і посидять вони не день, а може, й тиждень цілий, — чи не післати б нам тоді до моїх других маєтків по кухарів? Не бійся, я тебе на той час понад ними поставлю, всі вони на той час будуть під твоїм регіментом, чи там пак під твоєю варехою.

Кухар згодився, щоб покликати ще декілька душ йому під руку, а Кочубей велів позвати сюди пивовара з пробками нової варки власного пива. Пивовар явився, несучи два Цинові збанки, білим полотном позатульовані.

— Сідай, — сказав генеральний суддя, — і наливай склянки. Заки таких гостей гостити, треба перше самому вуса замочити, щоб не сміялися після, що в Кочубея навіть доброго пива немає.

Пивовар з німців, що на Україні вже не один бровар збудував, присів на дзиглику і нетерпеливо дивився на лице Кочубея, котрий звільна тягнув продукт з українського хмелю і ячменю, мляскаючи голосно язиком.

— Нічого, можна пити. А багато ти його зварив?

— Хватить, ваша милосте, хватить.

— Уважай, бо досить козацька матня глибока, але шлунок ще бездонніший. Ось глянь, що там написано: "Чоловік не свиня, більш відра не вип'є". Достосуйся до того. До гетьманського стола приготуй декілька бочівок із тої верстви, що найліпша в кадці.

Ти вже це розумієш краще від мене. Вчити тебе не треба. Іди, а поклич мені столового.

Так по черзі пересувалися крізь Кочубеєву "святиню" всі достойники його гостерадісного двора.

З ними він дуже уважно, основне й усееторонно обговорював кожду дрібничку, щоб, хрґань Боже, не осоромити себе перед киянами, бо вони там при дворі добре вигостирили собі язика.

Як відійшов останній, стаєнний, Кочубей встав і перехрестився:

— Господи, чи мав ти коли гетьмана в гостях?

ДІАНА

Генеральний суддя їхав на лови у колясі.

Воно, може, й дивно комусь здається, але пощо ж такій шановній особі герцювати, як молодому козарлюці, на баскому коні?

Колись і Кочубей любив ту панську забаву, нині вона хіба нагадує йому колишні молоді літа.

Їде, щоб допильнувати діла і щоб можна було похвалитися, що, мовляв, сам Кочубей натовк звірину для гетьманського стола.

І Чуйкевича просив, щоб сідав біля нього. Будуть дорогою балакати зі собою. Добре балакається у лісі під шум дерев, як легкий вітрець повіває і холодить твоє спечене чоло.

Але козак соромився сідати в колясу. Він їхав поруч на своїм улюбленім коні і перекидався словами з паном генеральним суддею, бо про розмову на тій лісовій дорозі годі було й гадати.

— Боже ти мій! — кричав суддя, підскакуючи на подушках за кожним разом, як колеса перевалювалися через грубе коріння, що, ніби велетенські гадюки, повилазило з нор на дорогу і вигрівалося до сонця. — Боже ти мій! Як колись любив лови! А нині? Коли б не гетьманська гостина, найрадніше сидів би в хаті.

— На кождий вік буває свій лік, — відповів Чуйкевич.

— А на мій вік найкращий лік — відпочинок. Так відпочивати не дають.

"Не дає Любов Федорівна", — погадав собі Чуйкевич.

— Великого труду стоїть отсей мій судейський чин. І іконів не хочеш покривдити, і з совістею в згоді чоловік жити рад би.

— *Incidit in Scillam, qui vult vitare Charibdim* [17], — замітив Чуйкевич, бо наші любили пописуватися латиною.

— Між молотом і наковальнею, — нарікав Кочубей, — і рад би вискочити з тієї кузні, та годі. Не козацьке діло уступати з поля бою. Треба тягнути лямку, поки не викопають ямку.

Нараз коляса так високо підскочила, що пан генеральний суддя мало не вилетів з неї і мало йому соболева шапка з голови не злетіла.

— Гов! — гукнув на візника, — кості мені розтрясеш, стій! Я злажу.

Спинився віз, спинив свого коня Чуйкевич, і Кочубей, піддержуваний чурою, виліз з коляси.

— Гу! — сказав, обтираючи хустиною лице. — Не привик ліс до панських коліс, нічого не порадиш! Треба нам трохи відпочити. Розстели, хлопче, килим на мураву, щоби ми наших шараварів не зазеленили, та подай чарку і пляшку, вип'ємо за здоровля зеленої діброви, а стрільці хай собі стріляють. Вночі, по ловах, збереться звірила на раду і скаже: добрий стрілець наш пан генеральний суддя, не одному заяцеві життя дарував, — го-го-го!

Він сміявся, аж гомоніла діброва; рад був, що не трясла ним коляса і що Любов Федорівна лишилася далеко. При ній він ніби спутаним почував себе. Жадного слова не пустила мимо. Все мала щось замітити, і, правду сказати, замітки її були справедливі. З головою жінка! З дурною жінкою біда, але ж і з мудрою важко — роби що хоч!

— "Мені з жінкою не возиться!" — затягнув Кочубей, пропиваючи до Чуйкевича. — "А тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться..." Погано, що про чарку забули в пісні, а була вона в нас, коли ще про люльку й не чували.

— Чи не краще, коли б її не було, — замітив Чуйкевич.

— Не кажи того. Без чарки іноді було би скучно нашому братові і дома і в дорозі. Дай Боже здоровля тому, що ці придумав. Мудра штука, о, подиви, як усміхається до нас.

На чарці мерехтіло сонце, і вона справді ніби всміхалася.

— Чоловік на одній нозі не ходить, а на двох. Вип'ємої і по другій.

Випили.

— Випий три та вуса протри.

Випили і по третій та закусили, що Бог післав. Кочубей перестав нарікати на свою старість та на велику працю. Переходив на політичні теми:

— Як ти гадаєш, козаче, чого гетьман до мене їде? У нього тепер багато всякого діла. Одна фортеця — який клопіт! А війна! Всіляко люди про нашого гетьмана говорять, і я хоч знаю його ще з тих часів, коли ми з ним удвійку у Самойловича служили, хоч знаю його півкопи літ, то ніяк не розберу, що в його душі сидить. Крутий чоловік твій гетьман, брате Іване!

Кочубей хотів довідатися щось про Мазепу від Чуйкевича, але цей мовчав.

— Якось ти нині, як бачу, не дуже-то скорий до розмови, — замітив генеральний суддя. — Так тоді, щоб не тратити дорогого часу, вип'ємо по четвертій, бо маємо чотири пори року, і чотири сторони світу, і чотири угли в хаті.

Випили й четверту.

— По чарці, по чарці та вп'ять по п'ять, — промовив Кочубей, але Чуйкевич, приймаючи чарку з його рук, просив, щоб це була остання, бо йому вже куриться з чуба.

— Який же ти козак, та ще військовий канцелярист біля самого гетьмана? Один сором, та й годі! Зводиться козацький рід, марніє. Але що ж? На милування нема силування. Не хочеш, так і силувати не стану, але й сам пити не буду, бо я не пияк.

Сказавши це, він встав, велів собі подати мисливський ріг і заграв.

Чуйкевич не сподівався, що генеральний суддя такий мистець грати на

мисливському розі. Було це уміння з давніх часів, коли ще Україну покривали велетенські ліси, котрих не випалювали, щоб добути з них поташ та бочками за марні гроші вивезти його за границю.

Гарно грав генеральний суддя. З турового рога добував він такі звуки, яких із ніякого другого струменту не почути. Від них оживала діброва, ніби нагадувала собі давні часи, ніби вона зі своїм паном вела сердечну розмову, тішилася, що він завітав до неї, і просила, щоб пощадив її та не приносив її гарних дерев у жертву гострій сокирі. Розставивши широко ноги, піднявши голову вгору, генеральний суддя втягав у свої широкі груди якомога більше воздуха; а тоді пускав його в ріг, а ріг посилав далеко понад верхів'я дубів, котрі передавали тую музику один одному аж по сині стіни виднокругу. Звідтам вертала подвійна, ба й потрійна луна, так що весь лісовий простір наповнився голосними звуками.

Кочубеєві стали відповідати другі мисливські роги, та не такі вже могутні й голосні, як його. Почулися й інші звуки. , -! Між стрільцями були й такі, що вміли сурмити в дула. Ці Прикладав стрільбу до рота і свистав, та ще як! Ніби десь далеко вовки вили, ніби старинний бог Див гукав з верхів світового древа.

Чуйкевич заслухався в тую лісову музику, перед ним ожила природа, задрижали таємним життям безчисленні і у листки на деревах, затанцювали мавки й лісовики, здавалося, ось-ось залають собаки й появиться з луком через плече та з місяцем у чорному волоссі антична богиня Діана. Він переносився думками в давно померші часи, в країну, повну фантастичного чару, якого в дійсності немає, а за яким тужить іноді молода душа, відчуваючи в собі пориви поетичні.

Не раз, їдучи конем крізь луги, вповиті серпанками вечірньої мряки, він пускав поводи рівно коневі, як і думкам своїм, уявляючи собі, немов то він їде в якусь казкову країну, до якогось замороженого двора, на котрого тесанім порозі стоїть дивної краси царівна і дожидає його.

І диво! Звичайно, тая царівна скидалася чогось-то на Кочубеєву Мотрю. Мала такі самі темні рівні брови над задуманими очима, таке ж біле кругле чоло і таку нерозгадану усмішку на устах, спосібну довести молодого козака до найвищого захоплення і до найчорнішої розпуки... Мотря!

Його думки перервали стрільці, що на звук Кочубеєвого рогу з усіх сторін збігалися до нього.

Перед деякими несли чури на носилках, прибраних зеленим гіллям, побиту грубу звірину, бо дрібну вони несли самі на тороках біля поясів, нагадуючи давніх, первісних людей, Що з пралісів верталися зі здобиччю до своїх печер.

Натовчено чимало. Кругом Кочубея розложено лісових небіжчиків на зеленій мураві, закрашуючи її начервоно.

— Го-го-го! — гукав весело Кочубей. — Бачу, не дармувало моє ловецьке товариство. Не вернемо з порожніми руками. За роботу належиться вам як не що краще, так хоч чарка доброї горілки.

Добуто з бездонної старосвітської коляси спору барилку і помандрували чарки по

мисливських руках. Кожний не лиш випивав та втирав вуса, котрі й собі хотіли горілки, але й приговорював до чарки, бо хто не вмів чогось дотепного сказати, вважався недотепою, невторопою і чоловіком мало в світі бувалим.

Були це здебільшого люди з Кочубеєвих маєтків, його лісники, гайові та економи й адміністратори, бо гостей не прошено, тому що звірина мала йти на Кочубеєвий стіл для гетьманської гостини.

Чуйкевич випив ще чарку-дві, щоб Кочубеєві люди не казали, що гетьманський прибічник гордує ними, але, побачивши, що чарки починають чимраз, то скорше кружляти, і що тому кружлянню й кінця не видно, висунувся непомітно з мисливського круга, взяв за поводи свого коня і побрів на узлісся.

Перед ним розстелилася широка лощина, покрита високою травою, за якою починалися комиші, крізь котрі вилискувалося, як зеркало срібне, велике лісове озеро. Крізь нього перепливали річка, мабуть, одна з тих, над якими лежала Кочубеєва Ковалівка. Чуйкевич присів під деревом, тримав коня за поводи і дивився.

Він довший час перебував при гетьмані, мав повну голову двірського шуму, всіляких чуток, поговорів і сплетень, всіляких інтриг та коверз, без котрих жаден двір не обійдеться, і йому любо було, хоч на хвилину, забути про них та побути сам на сам з природою, котра, ніби мати блудного сина, пригортає чоловіка до свого буйного лона за кожним разом, як він наблизиться до неї. Задивився в синяву небес, в тихе срібло спокійного озера, слідив неспокійний лет птахів, збентежених гуками рушниць і ревом смертельно влучених звірів, і гадав собі, що такий жах, така смертельна тривога обгортає також людей, коли над їх спокійними житлами з'явиться з червоним смолоскипом грізна богиня війни. І було йому жаль тих птиць, тої звірини, котрій люди не дають спокою, і тих людей, котрих турбує війна.

Чому воно так якось діється на світі, чому життя — це один бій, одна безнастанна тривога, і коли тому всьому прийде кінець, коли воцариться царство божее на землі?

І пригадав собі Чуйкевич свою недавню сутичку з москалями, в котрій кількох їх життя за грабіж заплатило. Пригадав собі, з яким завзяттям кидався він тоді в бій, забуваючи про небезпеку, котра грозила йому і його людям не тільки в самім бою, але й опісля, і яка їм ще й дотепер грозить. Питав себе, що його спонукувало тоді до цієї завзятої боротьби, чи почуття справедливості, потреба оборони своїх перед чужинцями, чи прямо вроджена хіть битися та проливати кров, котру звичайно називаємо хоробрим лицарським завзяттям. Не вмів відповісти на це питання, але чув, що воно йому неміле, що десь там, на споді його душі, осталося щось гіркого, як на дні чарки осад по кріпкім вині.

Може, між тими забитими були сини-одинаки своїх матерей-вдовиць, що даром будуть дожидати їх повороту й не дождуться. Може, котрий лишив дівчину, яка його щиро й вірно любила. Вона вік тужитиме за ним, проклинаючи той меч і тую руку, що змарнувала її щастя. Сумно. Ще й як, — та нічого не порадиш, бо такі часи. Годі ж бути нам стадом лагідних овечок, котрих вовки безкарно роздирають.

На вовка треба вовком ставати, обороняючи рідного стада. Щоб лиш оборонити, бо,

як ось на генеральному судді видно, не всі до оборони скорі й готові. Спаніли і збабили. Привикли до маєтків і до вигід, до доброї їжі і до кріпкого питва. Проїдять вони і проп'ють Україну. Коли ж ти діло робитимеш, як за обідом дві-три години сидиш. Як не походи, то бенкети, а діло коли? Вони гадають жертвою загалу купити собі спокій і добро. Та який це спокій і яке добро, куплене кривдою? Чуйкевич ні одного, ні другого не хоче. Як треба буде, то він і життя своє віддасть, обороняючи рідної країни. Бо пощо йому життя? Щасливим не буде, бо невже ж може він уявити собі щастя без Мотрі? А з нею?..

Діброва, ніби розуміючи його гадки, стала голосніше шуміти, хитаючи зеленим віттям над його зажуреною головою, ніби казала: "Не ти перший, — не ти й останній; як довго пам'ятаю цю землю, все вона покривджена. І коли тая кривда скінчиться, Бог святий знає!"

Чуйкевич пустив коня, простягнувся на мураву й очами й думками потонув у спокійнім небі. Разом з білою хмаркою летів усе вище й вище, разом з птахою під облаками буяв.

Нараз його кінь насторошив уха, повернувся вліво, витягнув гнучку лебедину шию й заіржав. Чуйкевич, з привички, зірвався і вхопив коня за поводи, щоб не сполошився й не І полетів. Приложив руку до чола, ніби дашок над очима І зробив, і дивився. Недовго.

— Діана! — крикнув і скочив на коня. — Діана!

Долиною, як вітер, летів чорний розгуканий кінь і на хребті ніс — Мотрю. Вітер розвіяв її волосся, широкі рукави лопотіли, як крила, очі, як дві зорі, горіли.

Летіла на свою загибель. Перед нею річка, ліворуч озеро, а праворуч ліс. Розгуканий кінь не заверне в бігу, його не спинить берег, стрибне і поломить.

Не надумуючись довго, Чуйкевич потис острогами свого і пустився Мотрі назустріч.

Ніби дві хмари летіли на себе, біла й чорна. З кожною хвилиною віддаль між ними маліла, ще мент — і зударяться з собою.

Та якраз в цей мент Чуйкевич лівою рукою кріпко стягнув поводи, а правою так вправно вхопив Мотрино коня за сталеве вудило, що він аж присів на задніх ногах, а передніми повис у воздухах. Прібував вирватися з кріпких рук козака. Але Чуйкевич шарпнув вудилом раз, другий, третій, і кінь став як укопаний. Тупцював тільки на місці та викидав з писка цілі клуби білої піни.

— Пусті! — крикнула нараз Мотря, а в очах її появилася такий безтямний вираз, якого в них Чуйкевич ще ніколи не бачив. — Пусті, кажу тобі, а то... — і підняла руку.

Чуйкевич повернув своїм конем так, що стояли око в око. Хвилину дивилися на себе, як вороги на полі бою, а тоді він вхопив її руку в свою кріпку, як з заліза, долоню і м'ягким голосом промовив:

— Мотре! Отямся... Що тобі, Мотре?..

— Коли б я мала зброю...

Скорим рухом витягнув шаблю з піхви і подав їй:

— Будь ласка! — сказав і чекав, що вона зробить. Хвилину дивилася ще на нього, а тоді спустила очі додолю:

— Ти хочеш мене побідити і розоружити...

— Хто тобі це сказав, Мотре? Мені й не снилося, клянуся тобі своїм і твоїм щастям.

— Не вірю!

— Вір або не вір, але я говорю правду.

— Ха-ха-ха!

— Що тобі, Мотре? Схаменися. Як можна сідати на такого коня? Що скажуть батько й мати?

— Що схочуть.

— Це ж смерть!

— Я її не боюся...

— Це ж божевілля...

— Ти не знав? — я божевільна...

— Ні, ти лиш своєвільна, Мотре, своєвільна.

— Я навіжена. Тікай від мене, бо горе тобі й мені. Чуєш?

— Ні!

— Пусти коня, пусти-бо!

— Раз сказав, що не пущу, так і не пущу! За кого ти мене маєш, Мотре, за свого чуру? Невже ж я не знаю, що роблю? Вернеш зі мною, самої тебе не пущу, хоч убий мене. Шабля гостра, будь ласка.

Не відповіла нічого, лиш закусила уста, а по грудях, що хвилювали скоро й високо, знати було, як у її душі кипіло.

— Бачиш, Мотре, ти правди не чуєш за собою. Бо коли б чула, не відкидала б шаблі, вона ж гостра, як бритва, а я безборонний.

— В тім-то й біда, що ти безборонний, другої шаблі не маєш.

— Двобій? Ні, Мотре, ще такого в нас не бувало, щоби козак з дівчиною рубався. Інших ворогів наші шаблі чекають.

— Ти мій найгірший ворог.

— Я?

— Ти, ти, ти! Чого ти снуєшся за мною, як тінь? Чому не даєш мені спокою?

— Несправедлива ти, Мотре, супроти мене!

— Я зла...

— Ні, не зла, ти себе не знаєш, а супроти мене ти тому несправедлива, бо я не з доброї волі до Ковалівки приїхав, а гетьман мене післав. Ти це знаєш, в твоєму дворі я не бентежив тебе, не шукав зустрічі з тобою, хоч і як рад був стрінуться. Це ти, Мотре, турбуючися моєю раною, подала мені надію, що я не байдужний тобі. А твоя турбота про мене й про моїх людей тоді, як царські люди налетіли на ваш двір?

— Це була моя повинність, і більше ніщо.

— Хай буде, що ніщо, але я чоловік, а людська річ, потопаючи, хапатися хоч би й бритви.

— Добре кажеш, я бритва, я гостра бритва, — лиши мене!

— Не моя річ лишити або покинути.

— Кажу тобі!

— Мало приказу твого. Тут рішає судьба. Суджене не розгуджене, а судженої мені навіть таким конем, як отсей твій, не об'їхати.

— А я таки об'їду.

— Кого?

— Судженого...

— Можливо. Поки що твій кінь у моїх руках, і глянь, який він спокійний, ніби свого пана почув.

— Ненавиджу тебе.

— Неправда. Це ти лиш так говориш.

— Знаю.

— Коли знаєш — так ненавидь. Від ненависті до любові недалеко. Я тільки байдужності боюся, бо вона — як пустиня.

— Як пустиня, кажеш? — повторила Мотря. — Так тоді знай, що ти байдужний для мене, — поміж нами пустиня.

— Ти сама в це не віриш, Мотре... ("Не переч мені, дай хай скажу, що мені на гадку прийшло"). Ти тому така лиха на мене, бо боїшся, щоб не полюбила мене, ось що!

Мотря розсміялася своїм нерозгаданим сміхом.

— Висмійся, Мотре, висмійся, може, легше на серці стане. Мене ти тим сміхом не відстрашиш, і не відстрашиш нічим. Судженого і конем не об'їдеш, ще раз кажу тобі.

В лісі наново стали лунати стріли. Видно, генеральний суддя угостив своїх стрільців, і лови відбувалися далше, тільки, може, ще з більшим, ніж дотепер, завзяттям.

— Мотре, — почав по хвилині Чуйкевич. — Нам тут годі довше стояти, бо куля розуму не має, а стрільці, випивши не одну зайву чарку, можуть легко, замість у звірину, попасти в нас.

— Хай попадуть!

— Спасибі тобі за таку ласку. Не хочу я гинути за якогось нам зайця або цапа, — сказав, усміхаючися, Чуйкевич.

Його спокійний голос і його добра, усмішка вплинули-таки на Мотрю. Вона успокоїлася трохи.

— Куди ж ти гадаєш їхати?

— Сам нікуди, тільки разом з тобою. Я тут тебе на тому нев'їждженому коні не лишу.

— Чура?

— Гадаєш обидою позбутися мене. Знаю цей підступ. Ти його, певно, жалуєш в душі. Який я чура? Хіба так виглядає чура, Мотре?

— Як не чура, так післанець гетьманський.

— Це для мене честь, а не обида. Гетьманові служу, иародові службу чиню. А народ

— то ми.

— Чого ти хочеш?

— Хочу, щоб ми раз рушили з цього проклятого місця, — сказав Чуйкевич і повернув кіньми.

Мотря не противилася, видно, що козацька рішучість обеззброювала її. Їхала, поплескуючи свого коня.

— Так гарно було, — говорила ніби до себе й до свого полохливого коня. — Дерев мигтять поперед очі скоро, земля втікає з-перед ніг, ніби у воздухах повисаєш, ніби на крилах летиш, забуваєш про все, не бачиш, що там перед тобою, — кров мозок заливає, губиться тямка, ось-ось і усьому кінець.

— Як Мазепа на нев'їждженому коні, — правда, Мотре? Тобі хотілося дізнати його переживань.

— Не знаю, але — нараз чорт ворога наслав, і знову те, що вчора й позавчора було, — ах!

— Дай Боже, щоби цей чорт перемінився у твого ангела-хранителя, Мотре, — відповів Чуйкевич. — І переміниться, побачиш.

— Не хочу.

— Мало чого не хоче чоловік, а воно станеться, бо так Бог хоче.

— Хто тобі це сказав?

— Серце...

— Серце, цвіти, пташки — співай туя пісеньку, співай, коли вона ще не наскучила тобі! Але я, знаєш, маю її от-так, — тут повела рукою верх голови. — По уха маю я її і вище!

— Я не трубадур, Мотре, любовних пісень не стану тобі співати, я зі шаблею козак, але по щирості кажу тобі те, що й перше казав, серце віщує мені, що ти таки будеш моєю. Спитаймо ворожби.

— Себто як?

— А хоч би так, що як перша звірина перебіжить по твоїм боці, то по-твойому буде, а як по моїм, то буде так, як я говорю.

— Добре.

Нагнали коней. Чуйкевичеві серце забилося живіше в груди. Що він зробив? Це ж не гідне козака, а до того і небезпечно. Як який зайчик стрибне тепер по Мотринім боці, то вона впевниться, що і правда на її боці, та навіть неї гляне на нього, на канцеляриста Івана Чуйкевича.

Але, на його щастя, майже в цю саму хвилину у віддалі кількох кроків попри його коня шульнув перестрашений сернюк. Випередив їх, перебіг дорогу і блискавкою зник між деревами в лісі.

— Бачила, Мотре? — спитав Чуйкевич.

Не відповіла нічого.

— Бачила?

— Так... Але він перебіг нам дорогу.

— Це вже інше діло. Про це ми не питали долі.

— Не вірю ворожбам. Що спільного між нашою долею, а між отсим сернюком, котрого за хвилину, може, й уб'ють, а за кілька днів і подадуть на стіл, щоб угостити ясновельможного...

Тепер Чуйкевич мовчав, думаючи над тим, що дійсно ніякої злуки між сернюком і ними бути не може. Це смішно. Але все-таки рад був, що на його стало.

Нараз Мотря спинила коня і повернулася до нього:

— Знаєш, що?

— Що?

— Коли ти такий певний, то лиши мене в спокою і здайся на волю судьби. Маю бути твоєю, так буду.

— Ніби положився на воду, і хай тебе несе.

— Нехай несе!

— Чому ж то так?

— Так краще — для тебе і для мене.

— Не буду бентежити тебе.

— Така вже моя вдача. Ти бачиш, яка я. Все люблю робити наперекір другим і собі.

— Розумію. Але ж, Мотре, будь справедлива і не кидай каменем у мене, коли я не завинив. Я ж тобі не накидувався, кажу тобі, з власної волі до Ковалівки не приїхав.

— Я вже це чула від тебе. Не шукай мене, оминай, ніби мене нема. Добре?

— Га, що ж, хай буде, як ти хочеш.

— Їдьмо.

— Ні, краще зсядемо з коней і підемо до твого батька. Коні віддамо по дорозі якому "чурі". — Це слово вимовив Чуйкевич з притиском.

— Чому ж то так?

— А тому, що я покинув генерального суддю, не попрощавши його, і він, мабуть, мене дожидає. Ну, так іди до нього. А ти сама поїдеш? Ні, так не буде.

— Чому?

— Бо я сказав, що самої тебе не пущу. Кріпкий на словах, як скала.

— Не тільки на словах, Мотре... Це одно, а друге, що краще буде, як ти додому з батьком у колясі приїдеш.

— Гадаєш, мати не буде гніватися на мене?

— Гадаю, Мотре.

— То ти ще моєї мами не знаєш. Я її нічим не догоджу. Але, якщо має бути мир поміж нами, хай буде. Ти обіцяв послухати мене, так тоді і я вволю твоєю волю. Злазім!

Ще вона того й недовомила, як Чуйкевич зіскочив, підбіг до Мотрино коня, одною рукою вхопив його за вудила, а другою обшмив її за пояс.

Нестямилася, коли опинилася в його сильних раменах, повисла на плечах і стала на мураві.

— Сильний ти і, як бачу, вправний здійсмати дівчат з коня.

— Що сильний, то так, а щодо дівчат, то ти це краще знаєш, тільки дратуєш мене.

Ходім!

Чуйкевич ішов між кіньми, тримаючи їх обома руками за вудила.

Мотрю кортіло наполохати коней, щоб підняли його вгору, а тоді кинули й потратували. Уявляла собі, як він лежить на землі окервавлений і нещасливий, а вона стоїть над ним і сміється.

Та це була тільки мимолетна, злобна гадка розгуканої уяви. Зла йому не бажала, хоч, здавалося, ненавиділа його.

— Я знаю, чого ти хочеш, Мотре, — почав Чуйкевич.

— Чого?

— Наполохати коней, щоб вони потратували мене. Та цього ти не зробиш.

— Ні, не зроблю, — відповіла. — Але як ти вмієш угадувати гадки?

— Твої умію. Знаю, що ти тої дурниці не зробиш не лиш тому, що в мене на лівому рамені рана, але й для того, бо знаєш, що я свого коня з правої руки таки не пущу. От що!

— Може, воно й так, — сказала, поспішаючи стежкою на поляну, звідки снувався димок з чималого огнища, кругом котрого крутилися люди. Чуйкевич кивнув на одного з хлопців і віддав йому коней:

— Тільки цього карого кріпко тримай, бо це чорт! — сказав, — а не кінь. Я б його!

Челядь накладала звірину на вози, а з лісу все нову доносили.

Мотря глянула і затиснула уста.

— Битва з безборонними, — сказала до Чуйкевича, — краще б свою хоробрість зберегли на іншу нагоду.

Генеральний суддя лежав на розложених подушках своєї коляси і спав.

— Не будім його, — сказала Мотря. — Тільки й спокою має, що спить.

Останній віз зі звіриною від'їхав.

— А все ж таки треба збудити, бо додому пора... Спочила в повіз і, як не та сама Мотря, батькові очі руками закрила.

— Який там чорт не дає мені спати? — гукнув генеральний суддя.

— Не чорт, а чортиця, — відповіла Мотря, змінюючи голос на подібний до батькового. — Ану, вгадай хто?

— А хто ж би смів, як не Мотря. Відняла руки, й суддя, постогнуючи та позіхаючи, сів на подушках.

— Задрімав хвилину. Та й гарно спиться у лісі, куди краще, ніж у дворі. Тільки сон мені поганий снівся. Багато мерців і крові.

— Чимало їх лежало тут кругом тебе, — відповіла Мотря, — глянь, яка червона мурава!

— Твоя правда. Але звідки ти тут взялася? Де Чуйкевич?

— Ось він. Лихе не пропаде. Я, бачиш, вихопилася трохи конем, отсим неїуждженням, карим, з білою зіркою на чолі. Тільки ти мамі нічого не кажи.

— Дівчино, нехай же тебе Господь милує, — аж за голову взявся Кочубей, — та це ж диявол, а не кінь, та він вже не одному голову розвалив. Невже ж нема в Кочубєєвих

стайнях годящого коня. І що тобі за охота сідати на коня, як хлопець. Невже ж це дівоча забава? Боже ти мій! Як довідається Любов Федорівна.

— Не довідається, вона поїхала кудись, мабуть, чи не до тої коршми на Полтавському шляху. Коня вивів мій чура, ніхто не знав, для кого. Тільки ти мамі не згадуй...

Таким любим голоском приговорювала до батька, що Чуйкевич з дива вийти не міг, як та сама людина може так днятися, ніби дві душі в неї.

— Їхала я собі так гарно, так люблю, аж отсей поганий чоловік, — тут показала на Чуйкевича, — переймив мене та привів до тебе, як утікачку. Ха-ха-ха!

— І добре зробив, видно, не дурний козак, відразу побачив, що ти з огнем гралася. Спасибі тобі за те, Іване. Ходи, хай пригорну тебе до свого серця за те, що ти на мою доньку око маєш, на отого-о вітренника пустоголового... А може б, ми так по чарці? На котрій ми скінчили?

— На п'ятій, — відповів Чуйкевич, — але спасибі за ласкавість вашої милості. І так нас вечеря чекає.

— Не забудь же! Перед вечерею зачнемо від шостої, щоб подратувати трохи Любов Федорівну. А все ж таки, не в обиду тобі кажучи, може, ти до чого здатний, але до чарки, то ні, їй-Богу, ні! Їдьмо тоді на вечерю.

Генеральний суддя посадив доньку біля себе. Чуйкевич скочив на свого коня, а чорта причепили до якогось воза на кріпкім ланцюгу, щоб не прорвав.

Чуйкевич тримався здалеку від коляси, щоб не лізти Мотрі на очі. "Так краще для мене і для тебе", — пригадав собі її слова.

Кочубей озирався і кивав на нього рукою. Козак підбігав до коляси, а генеральний суддя насміхався з його коня, що не годен за возом поспіти.

— Прийдеться мені дати тобі якогось із моїх, бо на тім ти до Києва, мабуть і на Чесного Хреста не вернеш. Жартували хвилину, а тоді Чуйкевич знов прилишався далеко.

Ліс темнів. Тільки далеко десь поміж зеленим листям горіла червона куля, ніби кривава відрубана голова повисла між гілляками. Заходило сонце.

Коляса підскакувала на дубовім корінню, що, ніби гадюки, повилазили з нор на лісову дорогу й не могли назад потрапити до них.

До Чуйкевича долітав то гнівливий голос генерального судді, який грозив візникові батогами, то химерний дівочий сміх Мотрі, і йому здавалося, що десь там далеко перед ним старинна богиня Діана вертає з ловів і сміється, аж зі сну будяться лісові квітки, аж з озера русалки виринають, зазираючи крізь віття дерев на круту доріжку — що там таке?

"Може, в цій дівчині дійсно покутує душа якої богині, а може, вона й сама богиня... — говорив до себе Чуйкевич, почувавши непереможний чар Мотриної появи. — Манить і відтручує від себе, відтручує і знову манить, як русалка, заки затягне вглибінь. Дивна, нерозгадана вдача. Тим вона сильна, тим і небезпечна. Ніколи не знаєш, що вона скаже і що зробить, стоїть перед тобою, як загадка нерозгадана. Чекаєш гніву, —

сміється; усміху ждеш, — сердиться, а все не так, як другі. Із-за неї не тільки голову, але й душу погубиш... "Роби так, ніби мене нема, не лізь мені", — каже. Легко сказати, та зробити важко..."

От і тепер він насилу здержує коня. Хотілося б пустити його в галоп, щоб їхати поруч неї і дивитися, як її очі з-під чорних бровів, ніби дві зірки з-під темної хмари, глядять кудись далеко.

Не устоїшся проти тієї сили, не устоїшся!

І Чуйкевич рішився зробити так. Нині по вечері скаже генеральному судді, що має в Миргороді діло і що йому треба на день-два скочити туди. Поїде і забариться, верне день перед приїздом гетьмана.

Так і зробив.

Генеральний суддя здивувався, почувши таке, питався, чи йому так скучилося у Ковалівці, чи, може, хто обидив?

— Крий Боже! — відповів козак, — мені в Ковалівці так гарно й любо, що краще не треба, але Бог знає, коли я знов, приїду в тутешні сторони, може, з гетьманом у Батурин поїду, а може, у який похід пішлють, а в Миргороді в мене рідня та знайомі; хочеться провідати їх.

— Так нехай тебе Господь благословить, — казав Кочу бей і з поважною міною перехрестив його, — тільки вважай, не пускай бісиків до дівчат, бо ви, теперішні хлопці, до того дуже скорі!

Прощаючися з Мотрею, Чуйкевич просив її, щоб на його людей мала око і заступалася за них перед батьком, якщо буде треба. Може, й тих два, що були ранені, надтягнуть, так на них треба зокрема вважати.

— Цього ти мені не потребуєш казати. Обіцяла і слова додержу, але що це тебе за вітер гонить з нашого двора?

— Хочу додержати слова.

— Гарно! — і подала руку.

ПЕРЕЛІМ

У Мотриній спальні на горищу низьке, але широке вікно, прислонене занавісками.

Хоч сонце вже давно зійшло, темно тут і тихо. Тільки голландський годинник на комоді тикотить, рахуючи хвилини, що кануть у вічність, як у безодню.

Розкішні троянди в поливанні глечики на столі голови похилили, бо не можуть діждатися, щоб Мотря встала, розсунула занавіси і впустила сонце, котрого нині так багато-багато! Коли ж вона встане?

В Кочубеевім дворі вже всі за роботою давно. Там така біганина нині, ніби генеральний суддя доньку віддає. Кухар пріє, вимахує варехою, гукає на своїх хлопців, на дівчат і жінок, що з грубшого приладжують страви на нинішній, гетьманський обід. Старий ключник ніг собі не чує. Бігає від пивниць до покоїв, сопе і пріє, бо знає, що над ним і над усією службою у дворі спочиває всевидяче око Любові Федорівни, зорке й нетерпляче, що "е любить нічого і нікому прощати. Провинив, так покутуй.

У возівнях — возня. Готують місце для гетьманських повозів, а свої викочують у

повітки.

У великій stodolі стоять табори Кочубеєвого сина Василя й старшої доньки Ганни, що ще вчора приїхали, щоб помагати батькові й мамі. Приїхали і Мотрині дівчата з Батурина, і всілякої другої служби з інших Кочубеєвих дворів наїхало чимало.

В широких сінях на долині музика прібує інструменти. Капельник сердиться на музикантів, що вони невиспані чи нетверезі. Грозить, що смичок на них поломить.

Новий двір ще не чув такого гамору і ще не бачив такої біганини. Здивовано глядять німецькі та венецькі зеркала зі стін, і узористі долівки у покоях скриплять під ногами прислуги, ніби питаються: що се?

А Мотря спить...

Одна кватирка у вікні відчинена. Крізь неї продирається поранний легкий вітерець і ворухить білими занавісками при Мотринім ліжку, ніби хоче збудити її.

Мотря не встає.

Аж заскрипіли дубові кручені сходи, що вели з сіней на горище, відчинилися низькі двері, й увійшла Марія Федорівна.

— От одра і сна воздвигл мя еси, Господи, ум мой просвіти і серце і устні мої отверзи, — шептала поранну свою молитву. — Внезапно судія пріїдет, і коєгождо діянія обнажатся, со страхом зовем свят, свят, свят, еси Боже наш.

У чорному вбранні, з чорною хусткою на голові, з-під котрої добувалися наверх жмутки сивого волосся, виглядала серед сутінків у спальні, як у келії черниця.

При дверях стала. Входила з ясного в темне і не бачила! нічого.

— Отврати лице твоє от гріх моїх і вся беззаконія моя очисти, — шептала зів'ялими устами. Правою рукою хрестилася, а лівою робила собі дорогу між кріслами і стільцями, в неладі розкиненими.

Спинилася перед ліжком і крізь занавіски наслухувала глибокого й рівного віддиху Мотрі. "Твердо спить, чисту совість має, аж будити жаль. А треба. Любов Федорівна вже питалася, чи Мотря нині встане".

— Мотре, Мотре! Занавіски не розсувалися.

"Хай ще хвилину епічне. Нема нічого над такий здоровий сон".

Підійшла до вікна і розсунула насамперед білі, з дрібними мережками, а тоді й килимкові важкі занавіси. В спальні нараз зробилося весело і ясно. Сонце бігало по стінах, заглядало в кожний куток, доторкалося кожного предмета, ніби тішилося, що його туди впустили. Троянди в глечику оживали, підносилися, ніби заглядали в вікно.

— Гарним днем сподобив Господь гостину ясновельможного, — сказала Марія Федорівна, і її обличчя тихою радістю засіяло. — Дай Боже, щоб і в добрі від нас від'їхав, Любов Федорівну прихиливши до себе... Дай Боже!.. Але треба-таки раз збудити Мотрю, бо вже пізно. — Знов підійшла до ліжка і поблагословила його рукою: — Господь сохраниць тя от всякого зла, сохраниць душу твою Господь!.. Мотре, Мотренько, вставай, дитино, пора! Батько вже поїхав гетьманові настрічу, а мама питалася, коли ти встанеш. Глянь, яка гарна днина, аж душа радується, жаль просипляти такий ранок, Мотре!

— Зараз, тіточко, зараз...

Марія Федорівна підступила до ікони Матері Божої, що висіла в углі, прибрана розкішне вишиваними рушниками, і, підводячи свої померклі очі до темного обличчя Богородиці, шептала:

— Заступнице усердная, мати Господа вишняго, за всіх молиша сина твого, Христа Бога нашого і всім твориши спастися, в державний твій покров прибігаюшим, — амінь.

Занавіски розхилилися.

В білій довгій сорочці, аж по кістки, і з розпущеним сим волоссям по коліна, стояла Мотря. Руки за голову заложила. Широкі вишивані рукави піднялися вгору, під самі пахи, волосся схвилювалося...

— А-а-а!

— Заспалася, Мотре?

— Пощо ви мене будили, тітусю?

— Пощо? Невже ж ти забула, що нині гетьман приїжджає? Треба ж тобі гарно вбратися. Багато очей буде оглядати тебе нині.

— Ще наврочуть... Ха-ха-ха! Боюся й виходити... І не вийду.

— Тах не можна, Мотре. Ти ж, славити Бога, здорова, гетьман стане питатися про свою похресницю, — це була би зневага для нього, а для батька прикрість.

— Яке гетьманові діло до мене?

— Не діло, а звичай. Треба ж такого гостя пошанувати.

— Яка йому пошана від такої химерної дівчини, як я.

— Мати з хлібом-сіллю зустріне його, а ти привітаєш квітками, так водиться, Мотре.

— Мати з хлібом, кажеш, а я з квітками, на однім порозі стоятимемо. Га-арно! Але з того й кури сміятимуться. Всяке знає, як ми з мамою живемо. Аж нараз, гляди, така згода, та ще щоб гетьмана вшанувати. Ні, тітусю, це вже ніяк не йде, це лицемірство, а я душею кривити не вмію, яка я є, хай такою буду.

— Мотре, ти знов!

Мотря на лавці присіла.

Розпущене волосся, ніби темним плащем, обтулило її.

Тітка з видимою насолодою дивилася на неї, на те біле чоло, що так гарно з волосся виступало, на щічки, зарожевлені сном, на пишні повні уста.

— Яка ти гарна, Мотре!

— Хоч ви мені того не говоріть, тітко! Наскучило слухати. Я те й сама у зеркалі бачу. Та що мені з того? Врода одно, а щастя друге. Я нещаслива.

— Гріх так казати, дитино.

— Це мені й Чуйкевич колись казав, що гріх, а я все ж таки нещаслива. Серце спокою не має.

— Віддашся і заспокоїшся, Мотре. Такі тепер літа переживаєш. Кожда дівчина переживає їх.

— Ні, тіточко, не те, не те! Нещаслива я, бо бачу й чую не одно, чого, може, другі не бачать і не чують.

— Що ж таке?

— Багато дечого, що є і що буде. Воно страшно!... Мій батько, невже ж він такий, як повинен бути?

— Він твій батько, Мотре.

— Тим гірше для мене. Генеральний суддя, пан великих маєтків, а в хаті, як дитина, на ремінці Любові Федорівни ходить. Вона пан, вона мужчина, а він Бог зна що! Мені жаль його, а бідний мужчина, котрого жалують жінки, хоч би й рідні доньки, — мужчину треба поважати.

— А невже ж ти не поважаєш Василя Леонтійовича?

— Я його люблю, бо він мій батько, а жалую, бо бідний, от що! Але ти не знаєш, яка я іноді люта на нього, що він не гримне кулаком об стіл, не тупне ногою, щоб Любов Федорівна аж присіла. Вона ж його зі світу зжене, вона нам усім життя затроює, ціла родина, уся прислуга, тисячі людей не мають ні вдень, ні вночі спокою, бо над їх спиною, як привид який, стоїть моя мати. Негарно, коли жінку бояться, жінку треба любити.

— Це не наша річ, Мотре. Не діти батьків, а батьки дітей виховують.

— Я вже не дитина, тітко, бачу, що воно до доброго не йде. Мати щораз то даліше своєю загарливою рукою сягає, а батько слухає її і гріх на совість бере. Батько м'який і милосердний, гадає, що милостинею, датками на церкви й на убогих облегчить свою совість, а я боюсь, що гріх буде понад міру покути. Тривога обгортає мене, моя ти добра тітусю. Чую кров, чую дим, надходить туча, неминуха, дванадцята година, — судний день... — Вона голову вхопила в руки, очі зробилися великі, ніздря роздулися, уста побіліли. — Мене родила руїна, кров по кістки, попіл по коліна, зрада-ізмінa, гідь!

Марія Федорівна припала до неї, гладила рукою по голові, цілувала в гаряче чоло:

— Мотре, Мотренько, дитино моя любa, чого це ти хвилюєшся, — заспокійся, віджени чорні думи від себе, глянь, яка гарна днина, як сонінько всміхається до тебе, тільки жий, тільки люби, тільки пий життєву насолоду!

Мотря дрижала, як у лихорадці.

— Скука, нудь, задихається грудь, дихати не маю чим. Чую кров, чую дим, сопух, чад, пекло, ад, — ох! Головою вдарила об стіну. Марія Федорівна підбігла з водою.

— Напийся, Мотре, напийся, пройде. Нині такий день, таке свято, гетьман приїде у гості, а ти піддаєшся нечистій силі. Не приїдет к тобі зло, і рана не приблизиться тілеси твоєму. На аспіда і васіліска наступиш і попереши льва і змія. Яко на мя упова і ізбавлю і... Уповай на Господа нашого, Мотре, і призывай його... Внуши, Боже, молитву мою і не презри моленія мого...

Мотря ніби не чула тої молитви, ніби не бачила тітки, для р.'ІВ очей навіть стін не було, дивилася ними в безвісти:

— Дихати не маю чим, чую кров, чую дим, грюхоче грім, тріщить в основах дім, валиться, а їм сниться весілля! Наварили, напекли, нарвали пахучого зілля, червячки, світлячки і співучі птички, соловейчики, кочубейчики, ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

Марія Федорівна тричі хрестить її:

— Благослови деше моя Господа і вся внутренняя моя імя святое его!

— Не хрести мене, тітко, не хрести! Краще візьми ніж та заріж, заріж мене, я одержима, я божевільна.

Марія Федорівна притулила руки Мотрі до своєї груді. Мотря чула, як голосно билося її серце:

— Мотре, дитино моя, чуєш, воно для тебе б'ється, воно для тебе жиє. Ти не божевільна, ти своєвільна, розпещена батьківською рукою, а маминою дратована щоднини. Заспокійся, я біля тебе стою, я за вас усіх спокутувала гріх, давно, давно. Глянь, уста мої, як полотно, а волос білий, як сніг. Терпіла я, терпіла за вас усіх, за тебе, Мотре, теж.

— За мене? — спитала нараз Мотря, ніби вертаючи на землю.

— Еге ж, еге ж, щоб ти щасливою була, і ти щасливою будеш, долю добудеш, лихо забудеш, моя дитино люба.

Мотрина голова опинилася на лоні Марії Федорівни і хиталася на ньому злегка, як дитина в колисці. А Марія Федорівна гладила чоло своєї сестрінниці, як вітер квітку в гаряче полудне, і нашіптувала їй до уха відірвані, беззмістовні слова:

— Цить, цить, цить! Вже досить, ну, вже досить, заспокійся! О, бачиш як, бачиш як! Так, так, так...

Здолини доходили до них різні голоси. Чути було, як бігала прислуга, як розсували столи, дзвонили склянками й тарілками, вибренькували ложками та ножами. А над увесь той гамір, над весь той шум і гул, знімався голос Любові Федорівни, як команда вожда понад гармидер бою.

Марія Федорівна боялася одного, — щоб її сестра не вбігла на горище до Мотрі. Якщо побачила б її невбраною і мов не при умі — Господи! Щастя, що Любов Федорівна огрядна понад міру і нерадо спинається по кручених сходах, а тим часом Мотря може якось прийде до себе. Це в неї іноді лучається, хоч, мабуть, такого важкого випадку як тепер, ще не було.

— Розведох очі мої вгору, отнюд уже пріїдеш помощ моя. Помощ моя от Господа, сотворшаго небо і землю.

Мотря нараз ніби з важкого сну збудилася. Повела рукою по чолі, протерла очі, подивилася кругом:

— О-о-о! Зимно мені, тітусю!

— Пройде. Там такий теплий ранок, соняшний, жнива... Батько вже настрічу гетьманові поїхав, — натякнула здалеку і чекала, що Мотря відповість.

— Гетьманові? Якому гетьманові?

— Іванові Степановичу Мазепі, Мотре, якому ж би!

— А Богдана Хмельницького бачила коли?

— Ні, не бачила, не довелось. Дівчинкою була, як він у Київ в'їздив. Ніби крізь сон бачу.

— Гарно було, правда? Так величньо, так гордо, так що життя варт за таку хвилину віддати. А нині що?

Марія Федорівна злякалася, що Мотря знов вийде з рівноваги. Не даючи їй прийти до слова, почала говорити скоро:

— Але Івана Виговського я двічі бачила, гарний був, достойний, а з Петром Дорошенком у мого дядька в гостині за столом сиділа. Теж гарний собою, навіть дуже, але понад усіх, як дуб понад дерева в лісі, знімався покійний Сомко, хай Господь душу його прийме в царствіє своє і хай подасть йому нетлінний вінець слави, котрий ізвергли з нього вороги роду людського-козацького.

Очі Марії Федорівни знялися вгору, руки схрестувалися на грудях, і вона виглядала вже не як черниця, а як свята.

— Гарний був Сомко? — питалася Мотря.

— Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивної... високий, кругловидний, голова в кучерях, як у золотому вінку, очі ясні, веселі, як зорі; чи ступить, чи заговорить — то справді по-гетьманськи.

— І ти любила його?

— Гріх згадувати таке, мене інші гадки пристоять, але скажу тобі, що годі було не любити Сомка. Лицарська краса, а яка душа, Мотре, яка душа! Велика. Він хотів втихомирити народ, як Христос розбурхане море втишив, хотів оба береги Дніпрові приклонити під одну булаву, хотів, щоб Україна була вольна й неподільна...

— Великого хотів, — з жалем сказала Мотря. — А теперішні наші мужчини жінок своїх бояться, про власне добро дбають, щоб гаманець набити та щоб пельку залити; ах, як я ненавиджу їх... Скажи мені, тіточко, чому я давно колись не жила?

— Судді донька, суворо судиш людей. І нині не всі такі, як кажеш. Перший гетьман — ні. Він чоловік з тамтого віку, не нинішній.

— Справді?

— Так собі гадаю.

Очам Мотрі вертав звичайний блеск. Заспокоїлася.

— Тітко, а що сталося з Сомком?

— Невже ж ти наших літописців козацьких не читала?

— Читаю їх, але що живе, то не писане слово.

Марія Федорівна хитала головою, ніби надумувалася, чи розказувати, чи ні... Мотря прилякла біля неї і зазирала в очі.

Тітка розказала історію Сомкового гетьманування аж до трагічного кінця.

— Як вивели його на поміст, — кінчила, а голос її дрижав від великого болю, — як вивели його і кат глянув на тую пишную вроду, здригнувся і з рук сокиру пустив. "Що, — каже, — таку голову рубати?" А все ж таки зрубали, а моя в цей мент побіліла. Мені двадцять літ було...

Двадцять літ! — сказала й зайшлася плачем.

Мотря припала до неї. Цілувала її руки, втирала сльози, відгортала від очей сиве волосся, що з-під чорної хустки висувалося, ніби хотіло свідчити про цей страшний мент.

— Бідна тітко моя, як гірко доля насміялася над тобою. Показала рай і ворота

сокирою затріснула наглухо. А все ж ти щаслива, бо любила героя! Любила, а може, й любиш?

— Любов сильніша від смерті.

— Любов сильніша від смерті! — повторила Мотря. — О-о-ох! — зітхнула, ніби нового воздуха в груди набрала.

Десь далеко, може, в другім, третім селі заграли дзвони.

— Як на Великдень;— сказала Мотря, — і день ніби великодній. Я зйду нині, тітусю, зйду надолину і стану з мамою на однім порозі і забуду про все, усе прощу, як на

Великдень. Добре, тітусю?

Замість відповіді Марія Федорівна поцілувала сестрінницю в уста.

Мотря пішла до своєї купальні, Марія Федорівна покликала дівчат:

— Щоб ви панночку гарно чесали й убирали, панночка схвильована нині, уважайте!

Дівчата приладили усе як слід.

Мотря за хвилину вийшла. Високе крісло казала висунути насеред кімнати і поставила зеркало перед нього. Сіла. Одна з дівчат підставила їй стільчик під ноги, друга розплітала довгі, грубі коси, третя з гребенем ждала.

Не була це легка робота розчесати й гарно заплести таке буйне і довге волосся. Але Мотря, на диво дівчат, сиділа нині спокійно й не сердилася на них.

— Заспівайте що, дівчата, — просила.

— Так, так, дівчатка, заспівайте панночці якусь гарну пісню — і не дуже сумну й не дуже жалісливу, бо нині в нас веселе свято, — захочувала Марія Федорівна.

Але такої пісні дівчата не могли підібрати.

— Так заспівайте тоді про Мороза, — просила Мотря, бо вона ту пісню любила.

Ой вивели Морозенка на Савур-могили:

— Подивися, Морозенко, та на свою Україну. —

Вони його настріляли, ані не рубали.

Тільки з тіла козацького живцем серце виривали.

Співали притишеними голосами, щоб пісні на подвір'ю не було чути, бо козаки не любили, як дівчата співали недівочьких пісень.

Мотря слухала й думками переносилася в минуле велике століття, її обгортала туга за людьми, що так хоробро боролися і так гарно вмирили за правду і за славу. Чому вона не жила тоді?

За той час Марія Федорівна з одною із дівчат вибирала одяги для Мотрі.

— Чи подати французьку сукню адамашкову з кружевами, тую, останньої версальської моди, чи німецьку, золотом гаптовану, з португалом, чи польську, з контушиком голубим, горностаями обшиту, що так гарно прилягає до твого стану? Кажи!

— Подай мені, тітко, корсетку нашу українську тую білу, легеньку, що в жовтаве переливається, як доспіваючий овес, і підбери яку гарну плахту до неї та підходячий пояс. Це мені найлюбіше вбрання.

— А не буде вже зазвичайно для такого гостя? Знаєш, які тепер пишні заграничні вбрання появилися в нас. Скажуть, Кочубеєва донька звичаю не знає.

— А кого ж ми нині вітаємо, як не українського гетьмана тітко? Все в нас повинно бути українське, воно для нас найкраще.

І дійсно, годі собі було уявити Мотрю в кращому вбранню, як те, що вона одягла на себе. Замість намиста і янтару почіпила кілька шнурків великих рівних перел, а волосся закосичила свіжими блідо-жовтими трояндами. Чудово відбивали вони від її русого волосся, що вилискувалося раз відблиском сталі на дамаскенській шаблі, то знов краскою густого, з свіжої кришки витікаючого меду.

— Кращої панночки на цілій Україні нема, — шептали між собою дівчата, а Марія Федорівна прямо молилася до тої божеської краси.

— Спасибі вам, дівчата! — сказала Мотря і, ніби причарована, сиділа у своїм кріслі, як на престолі цариця, задивлена на шлях, котрим мав над'їхати гетьман.

Дівчата прибрали хату.

Нараз голосніше заграли дзвони і з валів заревіли моздірі:

— Гетьман їде!..

Марія Федорівна підійшла до вікна і відчинила його

широко. Ніби стіна розступилася, щоб показати погідне літнє полуднє, небо без хмар, верхи дерев, що стояли кругом Кочубеєвого двора, і тую доріжку, що бігла від нього до в'їздової брами, пишно прибраної у зелень і в хоругви, і свіжовимощену дорогу, що вела на просторий майдан, котрим перебігав широкий шлях.

Мотря ніби не бачила нічого й ніби не чула того гамору, що зчинився нараз кругом двора. Не бачила козаків, служби, дівчат, що перебігали крутими доріжками, зеленим великим муравником перед хатою, снувалися подвір'ям серед численних двірських і канцелярських нових будинків, з посудом, з кошами, з усякими ящиками і хоч на хвилину задержувалися в бігу, чи не побачать чого.

Та з долини вид був деревами закритий. І з горища гетьманського поїзду ще не було видно. Тільки птахи, вистрашені дзвонами й гуком моздірів, літали високо-високо, ніби Мотрині думки.

Дівчата поспішно кінчили свою роботу, заглядаючи цікаво в вікно, біля котрого стояла Марія Федорівна, вся в чорному вбранню, — одинока чорна пляма серед різнобарвних живих красок, що мерехтіли кругом.

"Небо, сонце, зелень, дзвони, мережива, кружева, саєти, перли, самоцвіти, а потім отее чорне вбрання, як черниця", — думала собі Мотря, задивлена в простір.

Нараз Марія Федорівна вихилилася крізь вікно і, повертаючись до Мотрі, сказала:

— Їдуть!

Мотря ніби збудилася зі сну.

— Охочекомонний відділ, — казала тітка, — бачиш, які гарні! Один в одного, як вибрані! А напереді полковник Кожухівський, один з вірніших гетьманських людей, отой з пером на білому коні... Женуть, ніби вірли летять... Махнув пірначем, стали, аж коні на задніх ногах поприсідали... Їздці...

Мотря голову вперед подала — дивилася.

— На майдані усталилися, пускають вперед дванадцять їздців-бігунів, на гнідих скорих конях з довгими списками, — вгналися в нашу вулицю, аж земля дудонить.

Мотря з кріслом присунулася ближче вікна.

— А за ними карета. Хто ж то такий? Бачиться, Войнаровський і Орлик... Орлику, моє ж ти орлятко, надіє ти наша золота, чого ж так дуже задумався?

Мотря встала з крісла і притулилася до тітки.

— І вони вже в нашу вулицю скрутили... Боже!.. Бачиш, Мотре, бачиш дві чорні голови кінські, чотири, шість, золочений ридван, в ридвані твій батько, а біля нього він — гетьман!

Мотря подалася крізь вікно вперед.

Тітка її за стан обіймила, щоби не впала.

Тихо, лиш дзвони грають, лиш моздірі ревуть, лиш народ "слава, слава!" кричить.

— Гетьман у нашу вулицю скрутив!

Ніби причинна, з замкненими повіками Мотря назад у своє крісло паде. Уста розхиляються, груди підносяться високо, мерехтять на них перли, як на морських хвилях.

Дівчата липнуть до вікон:

— Гетьман у нашу вулицю скрутив... їде... за декілька хвилин перед брамою пристане...

Мотря зривається, встає, очі розплющує широко, рукою по чолі веде і, знімаючи голову вгору, приказує дівчатам:

— Біжіть у город і зривайте троянди! Усі! Усі!

ТРОЯНДИ

— Мотре! — гукала в сінях Любов Федорівна. — Біжи скоріш! Невже ж ти спиш?.. Господня кара мені з тою дівкою одержимою!

— Я вже біжу, вже біжу, матусю, — відповіла Мотря, ніби десятьма пальцями золотострунну гарфу торкнула. Ласочкою промайнула по сходах, тільки білі поли гаптованої корсетки, як крила, по поручу злопотіли. В сінях стояла Любов Федорівна в сукні з важкого зеленого адамашку до стану, в сукні долом широкій, як криси дзвону, і в такій довгій, що навіть черевиків з-під неї не видно. Важкий шовк заломлювався в ізгиби широкі, і здавалося, що це не Любов Федорівна тую сукню несе, а сукня її. На голові темноламовий шоломик, обшитий дорогим брабантським кружевом, на пальцях блискучі перстені.

Двох пажів золотий піднос держать, а на ньому великий білий хліб, як коровай. Біля хліба, в золотій сільничці з буквами Кочубеїв, мілка, крізь тонке сито пересіяна сіль. Сіль суха, як пісок, — видно, погода буде.

— Де ж твої цвіти, Мотре? — спитала Любов Федорівна і надула згірдливого уста. Мабуть, чи не дожидалася якогось не досить покірливого відповіді, а разом із ним доброї нагоди показати ще раз доньці силу своєї вимови. Але, на її диво,

Мотря відповіла чемно:

— Зараз, зараз, матусю!.. Дівчата, а давайте ж троянди!

Внесли повний великий кіш. Запахло у Кочубеевих сінях пахощами казкових городів.

Мотря до кошика припала, скоро-скоро пальцями перебирала цвіти, укладаючи їх головками наверх, щоби великий кіш був як одна пишна троянда.

— Ви, мамо, будь ласка, йдіть, а я зараз з дівчатами наспію, я молода! — щебетала Мотря, ніби голосу позичила від птахів.

"Яка солодка, — подумала собі Любов Федорівна, — яка щебетушка! Хто б гадав — ангел, а то, мабуть, хлопців зачула".

Йшла гордо, ніби тая її адамашкова сукня по мураві несла; перед нею ішов високий, рум'яний хліб на лискучому золотому підносі.

А Мотря побігла на горище, добула синіх і жовтих лент, скоро обв'язала ними довкола кошик, обкрутила ручку і фантазійні узли спустила на головки троянд.

— Так гарно! Краще від китиці, що її огородник зложить, і цвіти не так скоро зів'януть. Ходім!

Дівчата аж угиналися під вагою важкого коша.

Праворуч у брамі стала Любов Федорівна, ліворуч притулилася до одвірка її донька.

Перед мамою пажі тримали золотий піднос з хлібом і сіллю, перед донькою дівчата тримали кошик з лози, повний троянд.

Чи з поспіху, чи із зворушення, пережитого ранком, Мотря горіла. Тільки біле чоло знімалося гордо понад луком чорних бровів. Серце билосся, ніби у стовпі, котрий вона собою підперла, тріпоталася чиясь зачарована душа.

Ждали...

Вже їздці-гінці промайнули, як вітер, високо підкидаючи барачкові шапки і ловлячи їх у бігу кінцями довгих списів, вже над'їхала з Орликом і з Войнаровським карета.

Встали й поклонилися пані матці і пагіночці доньці у пояс, аж ось і гетьманська шестірня копитами дзвонить. Мотрі світ закрутився в очах... Дзвони — гамір — слава!.. Чому? кому? за що?..

Сонце хоче золото на пишних вбраннях стопити, щоб краски полиняли, бо Мазепа ярких красок не любить... Так гарно... Хто це? Виговський, Дорошенко чи Сомко? Нині чи літ тому сорок? Дійсність чи сон? Де тітка? Де її чорне вбрання, як черниці, де білий волос, що посивів на двадцятилітній головці?..

Слава, слава, слава!

Гетьманський ридван підкотив під сам поріг нової брами, перед турецькі килими — шестірня стала й затанцювала на місці. Зіскочив гетьманський паж Петрусь і відчинив дверцята повозу — перше з лівого боку, по котрім сидів генеральний суддя, а тоді і з правого, від гетьмана. Заки гетьман виліз, суддя обійшов ридван іззаду і подав йому руку.

— Спасибі, Василю Леонтійовичу, — дякував Мазепа з тою усмішкою на устах, котрою роззброював навіть ворогів. — Гадаєш, я вже такий ледащо, що навіть і з воза сам злізти не здолію. О, бач! — і легко, як молодець, зіскочив з ридвана, минаючи

стілчик, який приставлено до дверцят.

Побачивши Любов Федорівну, підійшов до неї. Ліва рука на шаблі тонкій, злегка вигнутій; у правій — шапка.

— На новій домівці нового щастя вашій милості, вельмишановна Любова Федорівна, і цілій вашій родині, як добрий ваш друг і вірний товариш вашого чесного мужа, від щирого серця з моїм нинішнім приїздом бажаю. Мир дому сему і живущим в нем!

Любов Федорівна злегка присіла, взяла піднос від чурів і, підносячи його гетьманові, відповіла:

— Вітаємо ясновельможного пана гетьмана хлібом-сіллю і серцем щирим, усім, чим хата наша багата, і просимо його, щоб зволив переступити наші низькі пороги, вибачаючи усе, чим не вгодили або не вгодимо його достойній особі. Вітайте!

Гетьман поцілував руку Любові Федорівної, прийняв хліб-сіль і передав їх Войнаровському, а тоді повернувся до Мотрі.

Мотря мовчки кошик з трояндами подала. Гетьман то на троянди дивився, то на неї. Мотря очей не могла підняти на нього. Не хотіла побачити іншим, як був у її душі.

— Велике вам спасибі за троянди, панночко шановна. Кращих я у життю не бачив і краще складених, як ці. — А повертаючись до Кочубей, спитав: — Невже ж це хрещениця моя, Мотря?

— Ти рекл еси, — відповів, кланяючися, Кочубей і підкрутив лівий вус, котрий з невідомої причини все чомусь хотів сховатися йому за ковнір. А крутив його Кочубей звичайно, коли хвалили його маетки, жінку або котру з доньок, особливо ж Мотрю.

— Якщо так, то доземний поклін тобі, Мотре Василівно, — говорив гетьман, — а ти, Василю Леонтійовичу, і ви, Любова Федорівна, звольте прийняти до відома, що з усіх ваших скарбів найкращий і найцінніший — отсей! — Це кажучи, стиснув злегка Мотрю за руку. — Виберіть же мені, Мотре Василівна, яку троянду своєю собственною рукою, — просив гетьман.

Мотря вибрала, гетьман подякував і кошик передав Чуйкевичеві, що стояв оподалік.

— Чого ж ти, козаچه, так посоловів нині, — питався його гетьман, — неси ці троянди, може, вони розвеселять тебе. А тим, що вони в коші, не журися, я цей кіш дістав, а ти тільки переймаєш від мене.

Мотрі сто гадок майнуло по голові, але уста її завзято мовчали.

Гетьман подав руку Кочубеєвій, Войнаровський — Мотрі, Кочубей з Орликом ішов.

Так вони вступили в новий Кочубеєвий двір. Господар відпровадив достойного гостя до його покоїв. Туди подали йому хліб, сіль і троянди.

Біля гетьманових світлиць мали покої Орлик і Войнаровський.

Прислуга вносила з возів гетьманські ящики і скрині, залізом посковувані, з замками, котрих ніхто, крім гетьмана, відчинити не вмів.

Перед дверима стояло двох сердюків на варті.

Гетьман перебирався.

Молодий Кочубей розводив інших гостей по їх кватирах і просив, щоб не гнівалися,

якщо не буде їм так вигідно, як дома, але Ковалівка — не Київ і не Батурин навіть, стільки і таких знаменитих гостей вона не дожидала.

Козаків примістили на економії, для прислуги готовили столи на подвір'ю. На бочках клали широкі і грубі дошки і накривали їх полотном. І дощок, і полотна було в Ковалівці доволі.

Любов Федорівна ходила по великій світлиці, в якій розставлено столи "в підкову", і пильно приглядалася до всього, щоб не осоромили Кочубеєвої хати. Почувала себе, як вожд перед битвою.

Коли Мотря переходила через тую столову салю, мати спинила її.

— Ти нині до людей подібна, — сказала і поправила їй волосся. — Знаючи твої нориви, я боялася, щоб ти якої дурниці не зробила, та, на щастя, ні, — вважай же, щоб не осоромила мене.

— Ні, мамо, не бійтеся, я нічого дурного не зроблю. Питалася, чи для неї нема тут якого діла.

— Досить одної хазяйки, — відповіла Любов Федорівна, і Мотря пішла в город.

Шукала самоти, щоб заспокоїтися.

Переходячи стежкою біля дівини, котру з нянею минулого тижня нагнула і третьої днини кам'янець відложила, стала числити на пальцях:

— Нині якраз дев'ятий день, — сказала і стривожилася. — Якраз і дев'ятий день. І не вір же тут ворожбам!.. А все ж таки вірити смішно.

БАНДУРА

Гості стояли гуртками попід стіни й розговорювали з собою, коли в дверях появилися господар дому і його знаменитий гість — гетьман.

Легким рухом скинув з плечей горностаями підбиту кирею, віддав її своєму пажеві і кивнув головою направо й наліво:

_ Здорові були, шановне товариство! — промовив.

_ Доброго здоров'я пану гетьманові! — відповіли йому. _ Милості просимо, сідайте! Чим хата багата, тим і рада, — припрошували господарі.

В просторій салі стояли два столи, злучені вгорі третім, поперечним. При тому, третьому столі, по самій середині, було гетьманське місце.

Кінець лівого стола хотів сісти Кочубей, а кінець правого — Кочубеїха, як господарі.

Але гетьман подав Кочубеїсі праве рам'я, а Кочубеєві — ліве і попровадив їх уверх та посадив праворуч і ліворуч коло себе.

Любов Федорівна казала, що так не годиться, бо господарі, по старосвітському звичаєві, повинні сидіти нижче своїх гостей, але гетьман відповів, що нині можна відступити від звичаю, бо він приїхав до них не на пир, а на добру, товариську розмову.

— А коли ж розмовляється краще, як не за добрим обідом? — казав. — Сідаймо!

Кочубеїха ніби нерадо згодилася на те, але видно було по її залишенім обличчю, що все ж таки вважала собі честю сидіти біля гетьмана.

Кінець одного стола сіла Мотря, а кінець другого — старша донька Кочубеїв, Ганна, що була віддана за гетьманського небожа Обидовського.

Кочубеїв старший син Василь не сидів. Він виручував батька: ходив і припрошував гостей, щоб сідали, бо вистигне страва.

— Та що ти, сину, турбуєшся, — казав до нього його тесть, миргородський полковник Апостол. — Ми не москалі, не посваримося за місце. Сядемо де кому любо. В добрих господарів краще низько сидіти, як у злих високо.

А все ж таки сіли по літах і по рангах.

Апостол подав рам'я Марії Федорівні, котра не хотіла йти до обіду, бо казала, що не бажає вносити смутку в веселе товариство.

— Нам усім так весело, як тій козі, що її на ярмарок провадять, — відповів Апостол. — А все ж таки живий живе гадає, як той путник, що на тонкій гіллячці над деброю висів, лютого звіра мав над собою, миші корінці його дерева підгризали, а він все-таки солодкі ягідки зривав і їв. Така вже наша вдача, що мусиш сам себе дурити.

І Марія Федорівна згодилася сісти за стіл. Тільки стару няню годі було намовити. Вона сиділа в своїй кімнатці недалеко від кухні у високому кріслі і гнівно стукала палицею та нарікала на теперішні збитки, розпусту і на зіпсуття.

— Постів святих не соблюдають, без благословенні. стола до обіду сідають, брюху служать, не Богу, антихрист наближається, — шимшикала беззубими устами. Але ніхто її не слухав, бо не було як. Це, мабуть, ще гірше стару дратувало. Стала голосно грозити карою божою цареві і всім, що з ним тримають, казала, що прийде потопа, огонь і мор, що люди людей стануть жерти, бо кари Господньої теперішнім грішникам не минути. З тими погрозами на устах і заснула.

Розносили горівку. Першу чарку піднесла хазяйка його милості гетьманові.

— От тут-то й годиться пошанувати наш предківський звичай, — сказав гетьман, натякаючи на те, щоб Кочубеїха пригубилася до чарки. Вона це і зробила. Але гетьман і тим не вдоволився: — Хто не вип'є до дна, — казав, — той не мислить добра.

І Кочубеїха вихилила свою чарку.

— За здоров'я ваших милостей! — говорив гетьман, випиваючи свою. — Пошли Боже з неба чого вам ще треба.

Його попросили на другу. Гетьман прийняв чарку, підніс її вгору і, глянувши кругом, промовив:

— Від краю до краю, усім добра желаю.

Тоді вже й другі гості стали частуватися, і чарки бігали з рук до рук, як живі. Примівкам не було кінця. Лучалися й такі, що навіть поважні полковники голосно сміялися, підтримуючи рукою пояс, щоб не розперезався.

Хоч Кочубеї були великі пани і хоч їх новий двір подобав уже на великопанську палату, та звичаї в них водилися ще старосвітські.

Давали багато їсти й пити, страва й питво були гарні, але без тих вибагів химерних, що їх понавозили польські пани з заграниці, особливо від французів і від італійців.

Прислуги в Кочубея було чимало, але за спиною кожного гостя не стояв окремий слуга, щоб скоріш вхопити з рук пана півмисок або хоч тарілку та бігти з нею в кут і доїдати. Кочубеї того не любили. Їх гості також ні. Прислуга приносила з кухні великі

срібні півмиски, повні знаменито приправленої страви, і розставляла по столах, кладучи перший перед гетьманом, а тоді домашні припрошували: "Не погордіть, будь ласка, зробіть нам честь, не цурайтеся хліб-солі, чим Бог милував, тим і гостимо".

Гості відпрошувалися. Казали, що до такого обіду треба би було їм хоч який тиждень попостити. Пам'ятали, бачиться, стару пословицю: у гостині останній починай їсти, а первий переставай! А що всі хотіли бути тими первими й тими останніми, так минало чимало часу, заки одна страва обійшла столи.

А страв було багато. Коли який півмисок підходив до Апостола, то він, як сват, не відпрошувався, тільки накладав на тарілку своєї сусідки і свого сусіда зліва, а тоді і на свою та приговорював:

— От тут тії сидять, що добре їдять!

Накладаючи на тарілку Марії Федорівни, він за кожним разом кликав: "Шуми до куми!" — і Марія Федорівна всміхалася, дивлячись на його бадьоре обличчя.

А Кожухівський, натякаючи на те, що Апостолові недалеко до Ковалівки, говорив:

— Святилося, через долинку та в гостинку! На що Апостол відповідав:

— Запряжу бугая, куди люди, туди я, запряжу я й другого, сідай, жінко, небого!..

Правда, жінко?

— Або я твою правду бачила, — відповіла через стіл полковниця.

Страву попивали пивом, кидаючи до нього краянки на маслі прижареного хліба. Молодші того не робили, бо привикли чисте пиво пити.

Чуйкевич сидів оподалік від Мотрі. Глянув угору — бачив гетьмана, глянув униз — Мотрю. Ніби два сонця сяли перед ним. Оба для його очей сліпучо-ясні, й оба дорогі його серцю. "Двох сонць забагато на одному небі, — майнуло йому через голову. — Гляди в одно, і від одного буде тобі ясно..."

Чуйкевич не був скорий до чарки, а нині пив як не більше, то тільки, що й другі. Хотів залити хробака, що його всередині мулив. Бачив, як Мотря весело й привітно поверталася до своїх сусідів, як щиро й радо відповідала кожному, хто лиш до неї звернувся, як несміливо, ніби засоромлена, зиркала іноді туди, де сидів гетьман.

І не окрилося від бистрих козацьких очей також те, що гетьман нібито дуже живо розбалакував з Кочубеєм і його Дружиною, а між тим раз у раз позирав на Мотрю або пестив своєю тонкою рукою тую троянду, що лежала перед його тарілкою — троянду від неї. "Що воно таке? Невже би?.. Та ні, куди, куди! Це ж не рівня, до того вона хрещениця його", — і Чуйкевич чарку підносив до уст.

— Горілочка, як дівочка, — казав до нього сусід, — як не, п'єш до ладу, то зведе на біду.

— Хилю, хилю, — не тече, коло серця пече, — відповів! Чуйкевич.

— На те ми й молоді, товаришу, щоб нас пекло, які остаріємося, то зробиться зимно, не допоможе й вино, як буде студено. Так тоді і випиймо з отсього скляного божка.

— З божка Пріяпа, шо горілка ляпа, — ніби жартуючи, доповів Чуйкевич, хоч йому

жарти так були в голові, як торішній скіг.

"А коли б так дійсно, не дай Господи, йому, або їй, або й обоїм прийшла до голови така грішна гадка, невже ж ти сердився б на них, лютував, шукав помсти, що?" — питав самого себе Чуйкевич і боявся відповісти... Думав, аж додумувався до того, що ні, бо не має права. Вона ж не уловила з ним, не обіцяла бути йому вірною, просила тільки, щоб оставалися приятелями, бо подруж багато, а приязні мало на світі. От що!..

— Господи вишній, чи я в тебе лишній? Чи я коли в церкві бував, чи я коли шинки минав? — приказував один старий сотник, приймаючи чарку з рук свого сусіда.

— Наливає, випиває, випиває і куняє, свого віку козацького доживає, — казав Кожухівський, показуючи на старого сотника.

Чим більше їли й пили, тим більше розв'язувалися язики. Зтиралися ріжчиці віку й ранги. Недаром же говорять: "В хоршмі панів нема, самі люди". Так і тут говорили вільно, не окриваючи гадок і не рахуючись із словами.

Музика не мішала їм. Вона грала перед обідом, а за обідом ішла тільки розмова.

Говорили гуртами: тут кількох або кількоро, там знов, — у цілій залі гуділо, як у пасіці влітку.

Любов Федорівна питалася гетьмана, чого їм тепер сподіватися, миру чи дальшої війни.

— Жди біди від води; а горя від моря, — відповів гетьман. — Мира ще й не видати. Мабуть, війна щоліш розгорюється. Боюся, щоби той пожар не обхопив і нашої хати. Польща і Росія, сакси, датчани і шведи, а з полудня турки — такої війни вже давно не бувало. Не дай Бог, щоб наша Україна зробилася боевищем народів.

— Ваша річ, ясненьоможний пане гетьмане, не допустити до того.

— Коли б так ваше слово та Богові в ухо. Але хай ваша милість говорить мені, Іване Степановичу, бо так зручніше.

— Ваша воля, ваша сила. А чому ж ви, Іване Степановичу не можете хоронити нашої країни від війни? На те ви є нас і гетьман. Стільки літа заправляете нами, добули собі слави і значення. Щасливі ви!

— Такий я щасливий, як віл під обухом, шановна Любоже Федорівна.

— Чому ж би то?

— А тому, бо не хочуть мене розуміти. Гадають, що про себе тільки й дбаю, а не про Україну. Доноси на мене шлють. Ви, мабуть, чужви?

— Я туди пальців не суну, — відповіла, спускаючи очі, Любов Федорівна.

— Так, так. Завидують мені булави, гадають, що є такі, що будуть її краще від мене носити і вище. А я таких не бачу.

Любов Федорівна мовчала. Кашляла тільки, ніби їй страва на польську дорогу пішла.

— Ніколи в нас згоди не було, — говорив дальше гетьман, — через те ми терпіли та, мабуть, і будемо терпіти. Солуниця, Кумейки, Берестечко — це кара за наші гріхи, за заздрість, зненависть, помсту, за тії гидри, котрим ми не вміли голов відрубати. Не били нас ляхи, тільки наші гріхи, вельмишановна Любоже Федорівна, а якщо ми залишимося, як є, то і Москва нас поб'є.

— Не такий чорт страшний, як його малюють, — відповіла Любов Федорівна.

— Ой, страшний він, страшний, ваша милосте, може, страшніший, як собі люди гадають.

— Хто? Шведський король?

— Його я найменше боюся, бо він України не забере, закоротка рука.

— Кажуть, що він цілий світ хоче підбити і що такого вояка від Олександра Великого ще не бувало.

— Вояк-то він великий, але світ ще більший. А хоч би Карло його і підбив, так під своєю рукою не вдержить, бо шведи — народ невеличкий. Наш ворог — це наші сусіди, котрі нібито жеруться між собою, а дивись, вже вони приятелі, а ми за тую приязнь платимо. Деруть нас, як вовки барана, бо ми дійсно нібито барани, що себе рогами штовхають, а перед ворогом голови опускають додолу.

Гетьман перестав на хвилину і глянув. Кочубеїха сиділа залишена, ніби їй ця мова не була по душі. Кочубей крутив вус, той, що все хотів ховатися за обшивку, зате всі, щд сиділи недалеко гетьмана, перестали говорити між собою повернулися до нього й слухали уважно.

— Невже ж ми, пане гетьмане, дійсно такий народ до нічого? — спитав котрийсь.

— Я цього не кажу. Лицарського духу нам не брак Нечай, Немирич, Богун, Виговський, Сомко і Дорошенко це лицарі, але яка їх доля? Де вислід їх хоробрості, їх ума, де їх гадки і плани? У нас як хто зніметься трохи вгору, так зараз його по голові: а не спинайся, сякий-такий сину! Зараз підуть толки про дуків-гетьманців і про козаків-нетягів, голоколінників, нацькують брата на брата, і заведеться таке, що крий Господи! Ніхто не знає, скільки я ночей недоспав, міркуючи, як би це наше розгукане море заспокоїти, а тепер боюся, щоб воно не розігралося наново, і бо надто вже сильні вітри на нього з усіх боків дують.

Апостол, що перестав був жартувати і також слухав гетьманських слів, замітив: — Поки ми живі, не буде того. Не бійся, пане гетьмане, ми всі, що під твоїм регіментом єсьмо, постоїмо за тебе.

— Не за мене, а за себе і за нашу матір отчизну стійте!

— Постоїмо, пане гетьмане, постоїмо! — гукали кругом навіть ті, що не чули розмови і не знали, про що йде річ.

— Хай живе наш гетьман, Іван Степанович Мазепа! — гукнув Апостол, знімаючи свою чарку.

— Хай жиє, хай жиє! — відповіли всі, знімаючися з місць, і вихилили до дна, бажаючи гетьманові добра.

Сталося це стихійно і необдумано, бо за здоровля гетьмана повинен був випити господар дому, а не його сват.

— Не гнівайся на мене за це, Василю, — просив Кочубея Апостол, — говори, послухаємо і вип'ємо ще раз, щоб нам довго жив і рейментував наш славний Іван Степанович.

Кочубей не був бесідником. Він це зазначив і просив гетьмана, щоб вибачив йому,

бо не всякого Бог обсилав ріжними талантами так щедро, як Івана Степановича Мазепу. Висловив радість, що гетьман вшанував його нову хату своєю гостиною, і натякнув на якісь хмари, котрі повисли були над ними, та тепер вони розвіються, і настане така гарна погода, як нині.

Біля вікна стояв його син Василь і, як батько кінчив, хусткою дав гарматчикам знак. На цей знак заревіли з валів свіжоустановлені моздірі, короткі й грубі, голосніші від пушок.

Гетьман дякував, як звичайно, щиро й краснорічиво, що не всякому бесідникові дається. Казав, що для його нема більшої радості, як зі своїм товариством за одним столом сидіти, що він щопригоди тоді розуміє нашого рівноапостольного князя Володимира, котрий не гордував ложкою і чаркою серед своїх братів-дружинників. Коли б не це, що йому, Мазепі, дружба з Кочубеем і другими старшинами дуже лежить на серці, він не їхав би до Ковалівки тепер, коли в нього так багато і такого пильного діла. Але того діла сам гін не зробить, його треба робити спільними силами, і тому гетьман бажає, собі й цілому товариству, згоди та єдиномислія для цебра і слави вікопомного війська Запорозького всього народу українського.

Всі вихилили чарки, з валів знов заграли моздірі, і знову Загуділо в салі, вже не як у пасіці, а як у млині. Стали всіляко толкувати собі гетьманові слова. На кого ж він гадає однодушне стати, проти якого ворога хоче повернутися? Огінський і Вишкевецький, Сапіга чи Сас? Одна Польща всілякі толки насувала.

Про Росію чомусь-то говорили тихіше. І вона була розбита на два ворожі табори, на стару й нову, і в ній можна було підтримати один або другий табір, котрий вигідніше. Але ж це розбиття було всередині, а не назверх. Назверх усіх придавлював, як обвисла скеля на кручі, цар Петро. Всім він дався добре взнаки, всім його воеводи, намісники, навіть ратники залили гарячого сала за шкуру. Але про це в Кочубеевім дворі балакалося чомусь-то нишком. Невже ж гетьмана бояться? Мабуть, ні. Хоч він і не давав тог" по собі пізнати, а все ж таки хто був догадливий, той і розумів, що гетьман так само чув і гадав, як і загал. Але так само, як і загал, він боявся тих, що в Москві шукали ласк якихсь нових і невідомих і на ті ласки доносами гадали собі заробити. Отеє і була їх велика турбота.

Не дивлячись на те, полтавський полковник Іскра, одномишленик і приятель Кочубея, випивши зайву чарку, взявся хвалити Петра. Казав, що козаки, як оборонці святої православної віри, повинні з ним заодно стояти, щоб захистити церкву святу перед посяганнями лютеран та езуїтів.

Апостол, зачувши це, аж за голову взявся.

— Та що це ти кажеш, пане-товаришу! Петро і віра. Невже є гірший ворог святої нашої церкви, як він? Не чув хіба, як він її повсякдень зневажає, насміхаючися зі священства і зневажаючи навіть святі сосуди?

— А ти, товаришу, мабуть, не чув, що недавно тому сталося у Полоцьку?

— Не чув, будь ласка, скажи.

— Отож, виступаючи в Литву, Петро поступив у Полоцьк і зайшов до тамошнього

василіанського монастиря. Бачить ікону не відомого собі святого і питається: хто це такий? А черці отвітують: Йосафат Кунцевич, той, якого православні замордували. Як не схопиться Петро, як не кине́ться на черців, бив, бив, а тоді чотирьом казав голови відрубати, а п'ятого повісити, як собаку. От що!

— І тобі це, пане-товаришу, подобалося? Бо мені, бачиш, — ні. Всяка святи́ня — річ божа. І до турецької мечеті як увійдеш, то поводи́ся у ній, як турки. Бог один, тільки люди його не однаково чують і не однаково віддають йому честь. А мордувати священиків за те, що вони своїй вірі хочуть вірно служити, — це недобре і не людськи. Куди ми тою дорогою зайдемо? Я, може, й не гірший християнин від других і віри своєї православної крі́пко тримаюся і обороняю її, де і як тільки можу, але ж здається мені, що, зневажаючи християнських черців, будь вони й уніати, ми підкопуємо пошану і для своїх духовних, обливаємо кров'ю не різниці, а стіни й пороги християнських святинь. Невже ж того учив нас Христос?

— А вони з нашими що роблять? Чи давно то, як Огінський і Вишневецький прибули до Вільни і оголосили універсал, силою котрого Сапіґа і всі його прихильники ставилися поза законом. Їх можна було вбивати, а їх маєтності грабувати. Що тоді терпіли православні — пригадаймо собі! Скільки їх погинуло від грабежів і розбоїв усяких бродяг, а то й від шляхти, котра не щадила ні дітей, ні старців, ні священиків. Люди вірили, що кінець світу настав.

— Знаємо це і не одно ще більше, — відповів Апостол, — але невже ж, коли хтось робить зле, то мені треба робити ще гірше? Куди ж то ми таким кривим шляхом зайдемо? Поробимося звірами й пожеремо одні других, а нехрести прийдуть на наше місце.

Слово по слові, вони добалакалися до того, що коли б не сусіди, то, може, й схопилися б були на себе, бо миргородський полковник, хоч і звався Апостол, не був апостольської вдачі, а полтавський теж не даром Іскрою звався.

Але добрі сусіди пристали до них і насилу уговкали, згадуючи гетьмана, для котрого така сварка все одно, що важка зневага.

Гетьман дійсно, зачувши суперечку двох своїх визначних старшин, насупив брови й нетерпляче став стукати пальцем і по столі. Ніяково було йому встрявати в суперечку свого одномишленника Апостола і Кочубеєвого приятеля Іскри, тим паче, що й Апостол був Кочубеєві близький чоловік, тесть його сина. А вже ніяк не хотілося Мазепі виявляти своєї думки про Петра. Привик, що гострі уші підслуховували кожде його слово й передавали в Москву. Найкраще було вдати, що нічого не знає і навіть не догадується. Тому-то й повернувся він у другий бік, де невеличкий гурток слухав оповідань старого бувалого сотника і сміявся так голосно й щиро, як тільки за добрим обідом козаки вміють сміятися, забуваючи і про минуле зло, і про грядучі небезпеки, і про теперішню непевну хвилину.

— А чого ви там, панове, так голосно смієтеся? Говоріть, щоб і ми чули та посміялися разом з вами, — сказав

гетьман.

— А, тут нам пан сотник всячину про шляхту розкажує, — відповіли гетьманові.

— Приміром...

Сотник не хотів зразу розказувати, боявся обидити гетьмана, бо гетьман до вченого слова привик, а він невчений вояк. Але на нього напірали з усіх боків, і він почав:

— Як був я з вашою милостою, пане гетьмане наш, на Волині та на Червоній Русі, то надивився на тамошню шляхту. Дивний народ, їй-Богу, дивний! Отже, я і розказую тепер дещо товариству про тую шляхту, а воно й сміється, — не в обиду будь се вашій ясновельможності... Ото раз — стрічається двох шляхтичів. Один — в лаптях, а другий — в капцях, в одного подрана сукмана, а в другого сорочка від Різдва до Великодня не прана, один — наш, а другий — лях. Сусіди були, та в незгоді жили. Пішло їм за квочку, що засиділа двоє курчат у садочку на самім окопі. "Оддай куре, хлопі", — каже лях. "Як дам, то по зубах", — отвітує наш. "А невже ж даш?" — "Їй-Богу, дам". — "А я шабле мам. Дуелюймисе". А наш мав тільки ціп. Дуеля і зроду не бачив. "Глове хронь, писка тронь, складай бронь!" — гукає шляхтич і напірає на нашого шляхетно уродженого своєю погаратаною карабелею. Наш відскакує то направо, то наліво, то присідає, то підскакує вгору, а далі як не добере злості, як не замахнеться ціпом як не засягне ворога біяком по зубах — той тільки ногами накрився. "А-яй-яй, а-яй-яй!" — верещить, як навіжений. А наш став, почіхався у потилицю і каже: "Не рад враг, що дістав по зубах, ще й ногами дригає". Слухачі розсміялися.

— Кажіть ще, кажіть, пане сотнику, — просили. Сотник попив і обтер рукою вус.

— Збідніла шляхетсья фамілія. Шістьох братів і сема сестра Гелена, а тільки один у них хлоп — до всього. Їде раз молодший брат своєю тарадайкою і сам коня сухореброго поганяє. "Ов! — питається його сусід, — а де ж вашої милості хлоп?" — "Нема, утік. Тільки один день у кожного з нас на тиждень робив, а в неділю Гелену до костьола возиз, і втікла шельма..."

Старий сотник міг розказувати до раня, бо козаки, привиклі до багатств на Україні, любили насміхатися зі убожілої ходячкової шляхти, але гетьман рад, що втишилася суперечка між Апостолом і Іскрою, підняв чарку за згоду усього християнського воїнства й боголюбивого українського народу, подякував господарям за хліб-сіль і піднявся з місця.

За ним і другі піднімалися, та не всякому воно приходилося легко. Хто пив пиво, тримався на диво, хто горівку, дивився у долівку, а хто мід, того тягло підспід, бо мід у ноги йде. Хто ж вірно служив божкові Пріяпу, уподобнявся цапу, шукав тільки зачіпки, щоб стати чоло до чола зі своїм противником. Але ці останні мусіли покоритися перед звичаєм, що, де гетьман двором стоїть, там не смій починати бійки, бо за це кара, і то немала. Це й називали з польська горловою справою, бо можна було і горлом заплатити.

Жартовливий сотник не піднявся зі свого місця. Заснув. Але він і крізь сон усміхався, так якимось дивно підморгуючи правою бровою, що з нього ще більше сміялися, ніж з його оповідань.

— Випиває і куняє, свого віку козацького доживає, — гукнув йому хтось над самим

ухом.

Сотник збудився і здивовано глянув кругом себе.

— Слихом спихати, видом видати! — ніби вітали його.

— Дайте приску ноги посипати! — відповів. А тії знов, ніби давно не бачилися з ним:

— Як поживаєте?

— Спасибі! Отак собі, то скоком, то боком, як бачите! Кажучи це, кланявся на всі боки, гетьманові, господарям цілому товариству.

Гетьман з господарями, а за ними й решта гостей перейшли до сусідньої кімнати, великої, на чотири вікна в одній стіні до городу. В кімнаті тій не було ніякої обстанови, крім крісел попід стінами. Навіть долівка не була встелена коврами й килимами. Проходжувалися або ставали гуртами й балакали.

Гетьман підходив то до одного гуртка, то до другого, вважаючи, щоб хоч кілька слів до кожного гостя сказати. З ким довше не бачився, розпитував його про здоровля, про жінку й дітей, що нового й доброго чувати. Тут-то й була нагода виповісти все, що кому на серці лежало. А бажань було більше, ніж їх гетьман міг заспокоїти, бо старшини не вдовольнялися будь-чим, кожному хотілося пірнача, а й пірначі не всі були однакі.

Але Іван Степанович був мистець у таких розмовах. Навіть і гірке слово вмів так якось своїм гарним усміхом придобрити, що воно нікого не боліло, навпаки, лишався раз на все дорогий спомин з тієї розмови.

З деким балакав на самоті, і такі розмови тривали найдовше. Після доброго обіду та після чарок він довідувався такого, чого по тверезому, може б, ніколи й не почув. Переконався, що, крім Іскри й Кочубея та ще, може, декого, що тримався їх клямки, всі були до краю огірчені московською господаркою на Україні. Московські люди допускалися насильств і гвалтів і прямо доводили народ до розпуки.

— Кінець світа, ваша ясновельможності, — жалувалися полкові й сотенні старшини. — Поки ми терпітимем таку наругу? Ми ж народ вольний, козацький, а з нами поступають, як з холопами-невільниками. За кожним разом, коли надходять москалі, наші люди сповідаються і причащаються, не знаючи, чи доживуть до другої днини, а буває і так, що цілі свободи лишають хати й утікають куди їх очі понесуть. Якщо ми народу нашого не охоронимо перед тим заливом ворожим, то горе буде нам і Україні.

Гетьман заспокоював своїх людей як міг, натякуючи на те, що спасення наше не в чийх, а в наших власних руках. Коли б тільки ті руки кріпше шаблі, ніж чужих клямок, трималися.

— А то ми на себе дивимося, — казав гетьман, — вовком, а на чужих овечими очима. Не віримо собі, завидуємо помсти кличемо, а вороги наші бачать це й тільки руки затаюють. Це ж вода на їх млин. Пригадайте собі Тетерю і Брюховецького, якого лиха вони накоїли і чи така була, б нині Україна, якби не вони?

Старшини слухали, притакували і ніби змовилися, — кожний впевняв гетьмана, що буде вірний своєму вождові, якщо він загадає якесь нове діло.

Коли доходило до того і коли гетьман запримітив, що хтось із табору Іскри наслухує

розмови, бистро звертав на іншу тему або вривав розмову і далі йшов. Так обійшов раз, другий цілу кімнату, аж утомлений сів у високому кріслі й похилив голову, повну тих жалоб, нарікань і бажань, що довелося йому почути.

Посідали і старші з гостей, а лиш дехто вийшов у садок пройтися і відсвіжити голову.

У салі зробилося тихо, ніби над нею ангел перелетів. Ніхто не важився переривати гетьманської мовчанки. Кождий споглядав з-під ока на понурену голову Івана Степановича, і всякому важко робилося на серці.

Хоч не в одного були свої жалі до нього, бо, відома річ, що ще ся той не вродив, щоб усім догодив, але все ж таки на голову гетьмана привикли дивитися як на наймудрішу з усіх, талановиту зроду, наукою просвічену і довгим досвідом життєвим багату. Всякому відомо було, що гетьман і з найбільшої халепи вмів вийти ціло. Так було з Палієм, з поляками і з Москвою. Цінили його не тільки за те, що дбав про піднесення добробуту й освіти, що будував церкви, піклувався школами тощо, але всякий хвалив його охоту вдержати за Україною якнайбільше української землі. Хоч і як настоювали поляки на те, щоби він віддав їм Правобережну Україну, то Мазепа все ж таки вмів знайти якийсь викрут і тримав її під своєю булавою. Багато було таких, що сердилися на нього, чому він не порве з Москвою, але й вони не сміли голосно свого гніву виявляти і, зітхаючи, казали, як колись про старого Хмельницького говорилося: "Бог один знає, Бог один відає, що наш гетьман думає-гадає".

Отся примівка і тепер приходила всякому на гадку, й тому ніхто не важився бентежити задуманого гетьмана.

Про що він думав? Чи про царські слова: "Слухай, що Меньшиков скаже", чи про свою куму з хрестин у Вишневецьких, гарну княгиню Дольську, чи про Саса і Ляса, про те, з ким йому кидатися в небезпечний вир великої війни, чи про Київ як нову, блискучу столицю відродженої і оновленої України, чи прямо про тую троянду, яку він не забув узяти зі стола і яку ще й тепер тримав у руці, хоч вона вже таки добре прив'яла?

Ніхто й ніколи не міг угадати гадок гетьмана Мазепи, навіть найближчі до нього люди, — ні.

— Щось ми, панове товариство, присмирніли, як черц, — промовив нараз гетьман, стаючи зі свого високого крісла. — Невже ж. мої полковники задивилися на царя та й собі хочуть після обіду спати? Що правда, то вже й князь Мономах радив своїм дітям переслатися в полудне, бо такий сон покріплює тіло, але ж тепер, славити Бога, вже підвечір іде, а підвечір навіть дітям не дають уснути, бо воно недобре. Може б, ми по старосвітському обичаєві завели танець. Молодіж сама, бачиться мені, не хоче починати.

Господар, почувши це, дав музикам знак, і ті заграли якоїсь сумовитої думки. Гетьман повільним кроком пішов у покої, відшукав хазяйку і попросив її до танцю.

Випрошувалася, казала, що її вже не до того, але гетьман, показуючи на свою голову, питався:

— А невже і мені до танцю? Мені біда грає. Козака і гопака не обіцяюся з вашою милостю танцювати, але польонеса можемо перейтися по салі, а тоді хай молодіж танцює собі що хоче.

Музика заграла польонеса на українську тему, і гетьман з Кочубеїхою поплили по воскованій долівці. За ними йшли полковники, помінявши своїми жінками, Войнаровський, Орлик, Кочубеїв син, Василь Васильович, і навіть той старий сотник; що про шляхту розказував. Він замикав хорівід. Раз у раз підкручував вус, вихилявся, хапався рукою за серце, бо казав, що так шляхта польонеса танцює.

Інші танцювали поважно, прямо йшли, ніби у якомусь святочному поході, пильно вважаючи на першу пару. Гетьман був мистець провадити танці.

Колись славний у світі гуляка, за котрим дуріли жінки й дівчата і котрого любовних пригод навіть на воловій шкірі не списав би, затримав легкість рухів, почуття темпа й розуміння, що краса танцю не засновується на розгуканих скоках, лиш на зіспоєнню руху зі звуками в одну мистецьку настроєву цілість. Обійшовши салю довкола, гетьман поділив свою танцюючу армію на дві частини, з одною сам пішов у праві двері, другу лівими попровадив Войнаровський. Так обійшли вони всі більші покої на долині двора і знову злучилися в салі. Пари розвинулися в колони гетьманову і Войнаровського, колони стали напроти себе як дві армії ворожі, пустилися, ніби атакою, на себе, аж нараз зупинилися і поклонилися собі. Тоді мужчини стали кланятися своїм дамам, дякувати їм за танець і відводили на місця.

Гетьман відпровадив Любов Федорівну до того покою, з котрого привів її.

Як вернув у салю, всі підходили до нього і дякували за гарний провід.

— Було колись, — отвітував гетьман, — минулося. Правда, Апостоле? Тепер нам інші танці на умі.

— Правда. А все ж таки розібрало мене, мов вовка опеньки, а сорочки, бачиться, навіть прати не треба, така мокра.

— Жаль дуже, що пан гетьман не бачив, як наш сотник польонеса йшов.

— Я, — озвався, підморгуючи, сотник, — по-шляхецьки:

гуляй, душа, без контуша, шукай пана без жупана, — я інакше не вмію, лиш по-панськи.

— Ви, пане сотнику, — жартував з нього Кожухівський, — мабуть, із тих панів, що про них співають: штани мої сині, вдома двоє в скрині, так скинь же мої, коли в тебе є свої.

— З другого ся насміваєш, а за себе забуваєш, — відповів сотник, підморгуючи сивою бровою, — смішки з сусідової кішки, а як своя здохне, то плакатимеш.

— Добре тобі так, Кожухівський, — запримітив гетьман, — не зачіпайся зі шляхтичем, знай пана.

— Розібрало собі хлопство, — буцімто нарікав сотник, — ніякого шацунку для осяччої шкіри не має, ніякої реверенції, дальше з одної миски їсти схоче. Треба б нам пригадати, чому лікоть кваші!

— Жарти набік! — перебив Апостол. — Ти б нас, пане гетьмане, повів так, як у тому

танці, до бою за визволення всього народу козацького, українського, о, то б був гарний танець!

— В тім танці, пане Даниле, на який ти нагадуєш, два кінці, от що! Та коли б ви мене так слухали в ньому, як слухали тепер... а то... — і гетьман не докінчив речення, бо надійшов Кочубей і питався, чи можна починати козака.

— Будь ласка, — відповів гетьман, — і побачимо, як молоді гуляють, та пригадаємо собі, як ми колись гуляли, чи краще.

Музики вдарили козака. Але ніхто не зважувався починати. Аж Орлик підійшов до Чуйкевича і шепнув йому до уха щоби він попросив хазяйську доньку, бо так воно годиться.

— А чому ж саме я? — спитав Чуйкевич.

— Відомо чому, — відповів Орлик, — іди!

І Чуйкевич підступив до Любові Федорівни:

— Чи позволите, пані матко, повести вашу доньку в танець?

Любов Федорівна притакнула головою, і Чуйкевич подав руку Мотрі.

Пішла, ніби не знаючи, де і з ким гуляє. Очі, злегка прислонені повіками, ковзалися по стінах, утікаючи і перед жадібними поглядами молодих, і перед старечими очима, котрі залюбки приглядалися до тої незвичайної краси, ніби до якоїсь надземської з'яви, що ось-ось несподівано і зникне, як несподівано виринула перед ними.

Вечірні сумерки гасили яркі коліри вбрання, долівка вповивалася сивавим димком, і здавалося, немов Мотря не доторкається землі, лиш пливе у повітрі, то лебідкою посувається по хвилях спокійного ставка, то знов ніби пшеничкою хвилює під шум вечірнього вітру.

Чуйкевич достроювався до неї. Не підстрибував, не викидав руками й ногами, лиш ніби у якомусь забуттю гонив свою мрію. Манила його, кликала "ходи", і він ішов, — на край світа пішов би за нею. Вже, вже зловить її і притулить до себе, і пірве в обійми, і понесе на буйному коні, — та ні. Мрія розпливається у хмарах, була й нема, вже далеко перед ним, приманлива, зрадлива, невловима.

Аж таки попалася йому в руки, і обоє закрутилися, мов вітряна курява на шляху, тупнули чобітками і стали...

— А-а! — почулося кругом. — Як хороше танцюють, як гарно. Ніби створені для себе, щоби так всі свої молоді літа прогуляти.

Прислуга світила свічки. Зробилося ясно в салі. І замигтіли пишні дівочі вбрання, і навіть козачки, ніби заохочені Мотриним танцем, пустилися й собі по блискучій долівці.

Але другої такої гарної пари вже не було...

— Ваша милість, Мотря Василівна, прегарно танцюють, — сказав гетьман до Мотрі, котра ще й не встигла присісти на своєму кріслі. — Хто ж то навчав вас так гарно танцювати?

— Чужих танців учив мене танцмайстер, що його батько привіз був, француз, а своїх

я не вчилася від нікого, бачила, як другі танцюють.

— І краще танцюєте від усіх. Нічого не пожалував вам Господь. Сподійсь, що й доброї волі не пощадить.

— Спасибі вашій ясновельможності, — відповіла Мотря спускаючи очі додолу.

Ніхто й ніколи не бачив її такою лагідною і покірною, і всі дивувалися тій зміні, а найбільше Любов Федорівна. "Хтось причарував мені дівку", — гадала собі.

Музики вдарили метелиці, і на салю влетіло чотирьох козаків-сердюків, що з гетьманом приїхали. Вони й на гетьманському дворі славилися першими танцюристами й гуляли не раз на втіху гостей на пирах у Києві і в Батурині.

З ними ніби степовий вітер улетів у салю. Ожили не тільки люди, навіть найстарші, але й вікна стали крутитися, і долівка ніби підскакувала під козацькими чобітьми. Годі . було слідити за їх бистрими скоками, за рухом ніг, бо вони, як буря, неслися по салі, тільки поли їх жупанів розвівалися, тільки червоні сап'янці мигтіли поперед очі, тільки чуби скакали, як живі.

— Як гуляв, так гуляв,

Ні чобіт, ні холяв,

Як додому прийшов,

Не було й підошов, —

приспівував сотник, плескаючи в долоні.

— Ти з-за Дніпра, я з-за Десни,

Погуляємо до весни, —

доповідала Апостолиха, пригадуючи собі молоді літа.

А Данило Апостол вигукував:

— Ой ти, ткач, ниткоплут,

А я бондарівна,

Піди геть, відчепись,

Я тобі не рівна.

Козаки не зважали на спів, котрий навіть не підходив до їх танцю. Але гостей обхопила така охота, що вони плескали у долоні, як на весіл्लю свахи, притупували чобітьми та підпригували жваво.

Танцювала Романиха

з Романом,

Загубили калиточку

з тютюном.

Буде тобі, Романихо,

з Романом,

Як не знайдеш калиточки

з тютюном.

Ото! — гукнув Апостол, коли згубила, так пиши пропало!

Музики втихли, і сердюки як влетіли, ніби буря, в салю, так і вилетіли з неї. Лише старий сотник, не помітивши цього, далі співав:

— Ой так, таки так,
Де урода, там і смак.
А у мене від віку
Ні уроди, ні смаку.

Аж глянув кругом і перехрестився:

— Ігі! Були й нема. Поїхали до млина. Не буду ж і я дурно співати, треба себе шанувати.

— Не дурно, бо вас слухаємо.

— Погано ти, бабо, співаєш. Але довго... Правда?

Тим часом до сіней увійшло дванадцять бандуристів. Старі, сивий волос на сліпі очі налізає, вуса з сорочкою ніби з одного прядива ткани. Сиділи на лавках півкругом, наче їх давнина до Кочубея в гості прислала.

Гетьманові фотель поставлено напроти бандуристів, гості посідали й поставали кругом, і бандуристи вдарили в струни. Великі сіни наповнилися звуками многострунними, забриніли шибки у вікнах, загомоніли дубові одвірки — пісня давнини наближалася.

Від степів, від могил ішла, холодним вітром віяла, ніби мерці з гробів повставали й мечами бряжчали й кайданами дзвонили. То не пісня була, а правда, сумна правда, про котру нинішні люди забували, тая правда, котру гонять люди, а вона завше правдою буде.

Із города Козлова до города Трапезонта

Гуляла галера цвіткована-мальована,

Чотирма цвітами процвітана,

Першим цвітом процвітана —

Злато-синіми киндяками побивана.

А другим цвітом процвітана —

Турецькою червоною габою обвивана;

А третім цвітом процвітана —

Християнською кров'ю фарбована;

А четвертим цвітом процвітана —

Невольниками осажена.

І не одному із гостей генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея здавалося, немов він бачить отсю чотироцвітну галеру, що колищеться на Чорному морі, відпливаючи в забуття. Обривають вітри злотисто-сині киндяки а дощі змивають червону габу турецьку, тільки кров християнська багриться на ній, тільки чути плачі невольницькі. Українська галера!

Втихомирилися струни, дванадцять рук на хвилину у воздухах повисло, а потім, як крила знеможених високі летом птиць, опустилися на верхняки.

Ніхто не виявляв свого вдоволення ні з гри, ні зі пісні, ждали на дальші співи.

Поклоняється бідний невольник

Із землі турецької, із віри бусурманської

У городи християнській — до отця, до матусі.
Що не может він їм поклонитися, —
Тільки поклоняється голубоньком сивеньким:
"Ой ти, голубоньку сивенький!

Ти далеко літаєш, ти далеко буваєш.
Полети ти в города християнській
До отця мого, до матусі,
Сядь, пади на подвір'ї отцівським,
Жалібненько загуди,
Об моєї пригоди козацької припом'яни.
Нехай отець і матуся
Мою пригоду козацькою знають,
Статки-маєтки збувають,
Великі скарби собирають,
Головоньку козацькою
Із тяжкої неволі визволяють...

Тихенько й поважливо, то знову грімко й зворушливо розказували кобзарі про горе й муку козацьких бранців-невольників у чужих каторгах і темницях. Скільки їх загинуло, не діждавшись, поки батьки та брати позбудуться своїх статків і достатків, не вернулися до батька і до матки, погибли, добуваючи слави й обороняючи волі.

М'ягкосердним жінкам сльози заблистіли в очах, мужчинам ніби миш заскребла по серці, бо не один мав на своїй совісті забутого товариша, брата або свата, що заков'яз не в турецькій, а в новій неволі, у Польщі, Литві, Волощині — скрізь, куди не носило козацьких буйних голов.

— Визволь, Боже, бідного невольника
На свято-руський берег,
На край веселий,
Між народ хрещений!.. —
кінчили невольницький плач бандуристи.

Гетьман почув на собі багато очей, котрі з усіх сторін гляділи на нього, ніби благаючи визволення з нової, московської неволі. Кобзарі заграли й заспівали думу про смерть козака на Колимській долині. Проспівавши початок, вдарили сильніше в струни і грімко, одноголосне почали бламати-закликати:

— Поможи мені, отцева й матчина молитво,
на колінах стати,
Семип'ядную пищаль у руки достати,
По три мірці пороху підсипати...

Тут уже старі козаки-полковники не втерпіли і разом бандуристами однозвучне заголосили:

По три кульки свинцевих набивати,
Орлам-чорнокрильцям,

Козацьким довірцям,
Великий подарунок посилати.

Кого вони під тими орлами-чорнокрильцями розуміли, неважко було вгадати, бо всякому козакові отсей чорний, північний орел понад головою в хвилину тихої задуми важким крилом шумів.

Гетьман зрозумів ті думки. Йому здавалося, що він отее поміж своїми людьми у Кочубеєвим дворі, мов перепілка у гнізді з дітьми перед шулікою ютиться, і що його святий обов'язок або тих дітей захистити, або життя своє за них віддати.

На це він і рішився... І заграли й заспівали, припочивши хвилину, співці бандуристи про смерть гетьмана Богдана. А коли дійшли до слів:

То не чорні хмари ясне сонце заступали,
Не буйні вітри в темнім лузі бушували, —
Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали...

Коли до тих сумних слів доспівали, у Кочубеєвих сінях зробилося сумно, як на поминках, по панахиді. Всяке пригадало собі блискучі хвилини з життя й рейментовання великого гетьмана, всім, як живі, явилися перед очима картини його походів, боїв і побід, замигтіли надії та сподівання, заграли воскресні дзвони на те, щоб перейти на похоронну ноту.

"Зажурилася Хмельницького сідая голова", бо наступав на нього найгірший і найлютіший ворог, якого він одного в світі боявся, — безвихідна недуга. І зажурилася Мазепина сідая голова, бо він почував, що наближається година, коли йому прийдеться кінчити це, що почав його поперед тим. Невже ж йому це діло поведеться?

І співці, і слухачі втомилися, мандруючи за звуками кобзи, дружини вірної, бандури мальованої дванадцятиструнної, по зарослих шляхах України. Серця їх наповнилися ущерт'ю і жалем тихим, сердечним, і завзяттям сміливим, молодецьким постояти, як батьки стояли, за правду людську, за віру святую християнську.

— Усім слухащим,
Усім православним християнам,
Сьому домодержавцю,
Хазяїну й хазяйці
Подай, Боже, на многая літа!

Загомоніли ще раз усі дванадцять бандур і змовкли.

— Спасибі вам, батьки бандуристи! — дякував Кочубей, — і від мене і від моєї жінки, спасибі! Гарно ви нам грали, а ми старовину згадали, щирая вам за те будь дяка.

— І я вам також дякую, — озвався гетьман, — бо дуже люблю і шаную бандуру; це наш козацький струмент, наша справжня вірна подруга.

— Богу дякуйте, не нам, — відповіли співці... Гетьман підійшов до одного з них, взяв із його рук бандуру й оглядав. Оглянувши, став пальцями перебирати по струнах. А з-під його пальців добувалися звуки якісь-то інші, нібито м'якші і якісь лагідніші,

"панські".

Підійшла до нього Любов Федорівна, просячи, щоби зробив їм честь і заграв.

— Що ж би таке?

— А тую пісню, що ви її склали.

— Яку?

— А про згоду.

І гетьман заграв та й заспівав свою пісню про згоду.

Уважно слухали Кочубеєві гості співу бандуристів, але тепер зробилося так тихо, ніби всі завмерли.

Мало кому доводилося чути, як гетьман грає, не один не почує вдруге. Та й гарно ж грав Мазепа, хоч і на інший лад, ніж бандуристи, ніби вчено. То була друга, не народна музика, бо й пісня була інша, ніж думи.

— Нема люби, нема згоди

От Жовтої взявши Води,

През незгоду всі пропали,

Самі себе звоювали, —

нарікала Мазепина пісня, вказуючи на гріхи й на хиби тодішніх українських панів — старшин та завзиваючи їх до згоди.

— Самопали набивайте,

Острих шабель добувайте,

А за віру хоч умірте,

І вольностей бороніте!

Нехай вічна буде слава,

Же през шаблю маєм права!

Його голос зразу лагідний, ніби журливий, кріпшав з кожним віршем, а наприкінці зробився різкий і могучий, ніби приказ начального вожда.

Задзвеніли козацькі шаблі, застукали чоботи об кам'яну підлогу, і загриміло по всіх салях Кочубеєвого двора:

— Нехай вічна буде слава, Же през шаблю маєм права!

Гетьман сидів з бандурою на колінах, і гірка усмішка блукала по його тонких устах, ніби звуки викликували її. Мотря не зводила з нього очей, як зачарована. Чуйкевич підпирав одвірок своїми кріпкими плечами. І він нікого, крім гетьмана, не бачив в ту хвилину.

— Не вмію я на старосвітській бандурі грати, — казав гетьман, віддаючи струмент бандуристові, — на ній так мало струн і самі кишкові, я привик до металювих.

— У Мотрі, — казав Кочубей, — є нова бандура, з металювими струнами, принеси її, Мотре, пану гетьманові!

— Принести? — спитала дівчина, повертаючись до гетьмана.

— Будь ласка! — спробуємо, яка. Може, мої руки краще

підійдуть до неї, а може, вона, привикши до тонких пальчиків дівоцьких, під моїми і грати не захоче. Побачимо.

Мотрин покоевий зі свічником біг скоро по сходах, Мотря ішла за ним. Знімалася угору... Гетьман мав грати на її бандурі...

Вбігла до свого покою, зняла зі стіни бандуру, обтерла її чистим рушником, порох зі струн здмухнула і несла не за ручку, а піддоживши обі долоні під сігідняк, як святощ яку... Гетьман мав грати на її бандурі.

Не знала, чому кров ударила їй до голови, чому по висках ніби хтось молотком стукав. Сходи скрипіли під її чобітками, всі дивилися, як сходила згори, гарна, зарум'янена, ніби якесь невідоме сонце на неї світило.

Ще два сходи, ще один — і ступила на кам'яну долівку.

Всі розступилися. Між нею і гетьманом не було тепера нікого.

Які ж ті сіни довгі! Нащо батько такі великі поклав? Чиї то очі так дивно дивляться на неї, такі дивні, очі...?

Ще крок, ще два — і гетьман простяг руки, щоб прийняти від Мотрі бандуру.

Задрижали під Мотрею ноги, захитався спідняк на дрібних дівочих долонях... якийсь жалібний стон, якийсь сумний бреньк — і розбита бандура лежала між Мотрею і гетьманом на твердих зимних плитах.

Мотрі світ закрутився в очах, затанцювали стіни, задрижала земля, і вона, як сокирою підрубана ялиця, повалилася на землю. Кинулися до неї батько, мати, Чуйкевич прибіг з холодною водою, тітка принесла цілюще зілля.

Її підняли й понесли на горище, з котрого вона перед хвилиною сходила, ніби з хмар на землю.

Гетьман стояв і дивився на порвані струни розбитої бандури. Потім схилився, прикляк і хотів їх збирати, та старшини не дали.

Позбирали...

ЄВА

Вечерю їли тихо і на скору руку.

По вечері мала бути "огнена потіха", але на рішуче бажання гетьмана її відлежено до другого разу. І завтра буде ніч.

Козакам приказали зараз по вечері йти спати, щоб у дворі не робили криків. І дійсно, ще й Великий Віз не викотився на небо, як над Ковалівкою воцарилася тишина. Кочубеїв двір подобав на зачарований замок, в котрім завмерло всяке життя.

Гетьман попрощав товариство й пішов до своїх покоїв. Казав, що притомився.

Тільки в одній з бокових кімнат спущено грубі занавіски, зачинено двері на ключ, і кількох полковників засіло до карт. Кочубей приніс їм спорий збанок меду, великий півмисок вуджених гусячих ніг, кошелик сушених сливок, начинюваних тертими мигдалами, побажав веселої забави і пішов на горище подивитися, що робить Мотря.

Ідучи по сходах, зітхав, бо не від того був генеральний суддя, щоб і собі побавитися картами. Забава була, мабуть, гарна. Поки в гаманці є червінці і таляри, поти гратимуть і гроші, а потім прийде черга на мисливських собак соколів, на коней зі зброєю і без зброї, на дорогі, суто, золотом перетикані пояси, що мали таку саму вартість, як і дзвінкий гріш. Тихо, як тільки міг, відчинив генеральний суддя двері від Мотриної

спальні й увійшов туди. Горіла тільки лампада під образом Богоматері, — її тускле сяєво мерехтіло кругом, як крізь сон. Кочубеєві треба було дуже уважно ступати, щоб не потрутити чого по дорозі. Занавіски при ліжку були розсунені. Крізь той розсун побачив Кочубей Мотрю. Лежала горілиць з розпущеним волоссям, котрого не було як і коли на сон згорнути. Віддихала рівно й глибоко, як віддихають здорові люди в сні. З лампади падало на її обличчя скупе синяво-золотаве світло, і, коли б не віддих, можна б було гадати, що це статуя з мармору лежить у ліжку.

Кочубей нахилився, і здавалося йому, що бачив на устах своєї доньки не згіршливо-гордий усміх, як звичайно, а якийсь ласкавий і покірний, ніби вислів щастя, котре вона бачила в сні.

Біля ліжка сиділа Марія Федорівна. Кочубей узяв її за руку і повів під вікно.

— Як же там? — питався шепотом, щоби не розбудити сплячої.

— Богові слава, — пройде.

— А Любов Федорівна була?

— Ні, знаєте, що вона на горище не ходить.

— Нині могла потрудитися її милість, пані генеральна судеїха. Знала, що в мене такі гості... — І Кочубей спохмурнів. — Крута жінка тая Любов Федорівна, дуже крута, аж безсердечна. Це, — показав рукою на ліжку, — її діло. Дратує дівчину і доводить до недуги. Коли б мені скорше віддати тую Мотрю, бо двох їх забагато в моїй хаті.

— Трафила коса на камінь, — відповіла Марія Федорівна.

— Не на камінь, а коса на косу, бо й Мотрина вдача непокірлива навіть для матері, А за хірургом післали? — спитав нараз Кочубей.

— Не посилали. Любов Федорівна не веліла, а Мотря теж лікарів не любить.

— Хорих не питаються, що вони люблять. Зле, що не післали. Людям дивно буде. Ще, чого доброго, гетьман питається, що лікар повів, і який же я йому дам відповідь? Біда мені з тими жінками, ой, біда! Жаль мені дитини, що їй в батьківській хаті не так, як треба і як могло би б при моїх багатствах. Та що я тепер пораджу? Не буде зранку, не буде й до останку.

Марія Федорівна мовчки слухала жалів свого швагра. Знала, що перед нею одною, як перед сестрою своєї жінки.! він міг розкрити своє серце. Говорити не було що. Годі було виправдувати Любов Федорівну, але й не годилося також доливати сливи до огня.

— Як же ви гадаєте, Маріє, що таке Мотрі? Видужає вона?

— В Бозі надія, що завтра встане. Вона вже від самого ранку була якась незвичайна. Бентежилася не знати чого — приступало до неї, — знаєте, як-то з нею деколи буває. Бідна дівчина.

— *Nihil sine causa* [18]. Якось і тому є причина, не лише мати одна. — Причин, може, й багато. Вона начитана, їй треба іншого товариства. Дівчата, — що для неї дівчата? Заспівують, казку розкажуть, та й тільки. Я стара, вона любить мене, але я їй не товаришка. Мотрі душно в хаті, її душа рветься до великого діла, вона небуденна дівчина. Подумайте, вона журиться долею України, розуміє тую небезпеку, що грозить нам. Вона все добре бачить, може, краще, ніж не один, що пірнач носить.

— В тім-то й біда, бо жінці веретено, а чоловікові меч, так було перше, і так повинно лишитися.

— Бог святий знає, як воно повинно лишитися. Може б, воно й не завадило було, коли б у Богдана та в Дорошенка були політичні жінки, хоч би такі, як Виговська, пошли їй, Боже, царство небесне, чесна й хоробра була паня. А Регіна Жовківська, тямите?

— Чому б то ні. І про Гальшку з Острога знаю, та яка її доля? Не бажав би я такої для своєї Мотрі. І тому, скажу вам щире, рад би я її за Чуйкевича віддати.

— А я, гадаєте, ні? Кращого мужа годі собі й подумати.

— І Любов Федорівна за ним. Все складається як слід. Тільки щоб Мотря хотіла.

— Не треба їй того казати. Нехай воно між нею і Чуйкевичем виясниться. Це найкраще.

— Мотря нині якась така покірنا була, така лагідна, як голубка. Як ви гадаєте, чому?

Не знаю і не питаюся її. На мою гадку, вона так тішилася, що приїхав гетьман.

— Гетьман? — мало не крикнув Кочубей.

— Так, гетьман, Іван Степанович.

— Чому ж би то?

— Бо він для неї чоловік з тамтого століття, з великих часів, котрі вона так любить.

— Ага, — і генеральний суддя заспокоївся. — Можливо, можливо, що так.

Мотря ворохнулася в ліжку. Марія Федорівна підійшла до неї і наслухувала, чи спить.

— Спить, — сказала, вертаючи до швагра.

За вікном зривався вітер. Місяць викочувався з-поза хмар. На дуплавім дереві гукав пугач.

— Тю! Не мав коли верещати, аж нині! Не люблю я тієї птиці. Скажу їх винищити до лаби. Ще мені гетьмана збудить або Мотрю.

— І пугачеві життя миле, — відповіла Марія Федорівна. — Як жиє, то видно, що і його треба. Все має свою ціль на світі, все, Василю Леонтійовичу. І навіть лихих людей треба, щоб добрі ще кращими ставали.

— Так кажете? — і Кочубей понурив голову. Думав. — А що таке добрий чоловік? — спитав нараз.

Марія Федорівна не відповіла...

— Дякую вам, сестро, — говорив, прощаючись, генеральний суддя, — що ви так про Мотрю дбаєте. Ви їй ніби мати. Ще краще. Не відмовте ж і надалі своєї опіки, а як помітите щось незвичайного, скажіть, будь ласка, мені.

І вийшов.

Марія Федорівна посвітила йому на сходах і заждала, поки не зійшов у сіни... Бачила, як сунувся попід стіну, злегка ступаючи, щоб не збудити кого, бо по всіх майже покоях, крім їдального, спали його гості. Навіть у балевій салі настелено сінників попід стіни і перин для молодших, але знатних родом і службою, яким

належався ночліг у самому дворі, а не десь у канцелярських та економських будинках.

Біля гетьманських покоїв стояло двох сердюків на варті з шаблями наголо. Тільки шапки їм дозволено поскидати, бо ніч була душна.

Переходячи попри двері, за котрими полковники грали в карти, Кочубей спинився на хвилину і наслухував... Грали і шепотом приговорювали до карт.

— Царем її, чортову бабу, — шепотів котрийсь, — хай не козириться. — Грибок набок, боровик іде! — говорив хтось другий, побиваючи короля асом.

Кочубей чув, як хтось згортав гроші і як Апостол говорив:

— Шабас! Вип'ємо! Карта хміль любить.

— З чого хліб еси, того й бережи! — відповіли йому.

— І Не рад, що гроші, як жид, до себе горне, ще й пити хоче!

Кидаймо даліше.

Кочубея обдало тим окремим повітрям, яке буває за картяним столом, тими жартами й примівками, тим нервовим хвилюванням, що бентежить грача і тоді, як він виграє і як програє.

— Краще з розумним свині пасти, як з дурним в карти грати, — почув Кочубей крізь двері і, боячися, щоб не зірвалася буря, яка деколи при грі й між найкращими товаришами буває, застукав у двері.

— Це я, — говорив тихцем, — Василь Леонтійович, пустіть!

Відчинили, увійшов. І добре зробив, бо двох грачів уже от-от і скочили б на себе. Кочубей просив їх сідати, і сам сів поміж них.

— Замість сваритися, випиймо по чарці. Мід добрий, ще покійний батько ситив. За вас обох здоровля.

Випили. Василь Леонтійович попросив, щоб і йому карти дали. Але не брав по одній, чекав, аж дістане всі.

— Не буду дивиться, — казав, — нехай козириться. Але карта йому не писала. Таки чимало програв. Пригадав собі Любов Федорівну, котра не любила, щоби він грав, і котра, лихий зна як, усе вгадала, скільки червінців, де й коли він програв, і то не на сотки, а на десятки, хоч який багатир був! Пригадав собі і поцілував стіл.

— На нині досить, треба йти спати.

— Потішся, Василю, — жартував з нього Апостол, — що хто не має щастя в картах, цей має його в любові. Любов Федорівна вже, мабуть, нетерпеливо дожидає тебе.

Кочубей похнюпився. Не любив, як йому нагадувати про жінчин пантофель.

— Така пані, як твоя, — потішав його Апостол, — то й не жаль за спідницю —триматися. А що ти програв, то це ніби хтось із вола каплю крові вицідив. Не почувеш.

— Добрий господар від своїх гостей не виграє, — відповів Кочубей. — Але, може б, ми всі йшли вже спати?

— Підемо. До рана ще далеко. Добраніч тобі! — відповів Апостол, замикаючи за Кочубеєм двері.

Тримаючися стіни, побрів Василь Леонтійович до своєї Святині. Тут йому тепер постелили, бо його спальня була ж занята одним із гостей.

Василь Леонтійович був притомлений і тішився заздалегідь м'якою, з лебединого пуху постелею. Веселі малюнки розважать його перед сном. Бадьоро відчинив двері та на і дорозі сторопів... У святині сиділа Любов Федорівна, так, як це предсказав Апостол.

— Ти ще не спиш? — спитався її Кочубей.

— А ти?

— Я був у своїх гостей.

— А я на тебе ждала.

— Десь поночі...

— Хіба жінці не вільно?.. — І, змінюючи нараз голос, спитала: — Багато програв?

— Як програв, то свої, — відповів Кочубей, бо гнів його збирав.

— Усе твоє. А мені то вже хіба чотири дошки й землі трошки. Що?

— Це всіх нас чекає, жінко. Багатства з собою не забереш, лиш чисту совість.

— Піп. Проповідуй! Бо я, грішниця нерозкаянна, на прощу не їзджу, у церкві не буваю, нищим милостині не подаю. Правда?

Кочубей рукою махнув і взявся ходити по хаті, скидаючи з себе чим даліше, тим більше і гніву, і одежі, аж лишився тільки в шаварах та в сорочці.

— Може б, ще і її скинув, що? — спитала, закопилуючи губи, Любов Федорівна. — Такий-то ти "респект" для мене маєш.

Наближалася подружня буря, з котрої звичайно Любов Федорівна виходила побідоносно, дякуючи своїй великорічivosti і бойкій, на диво, вдачі. Але нині вона собі тієї бурі не бажала, а окремим наміром прийшла. Обтираючи лівою рукою товсті губи і зітхаючи глибоко, сказала:

— Ти так усе. Я до тебе з серцем, а ти до мене з перцем.

— Ані я серця не бачу, ані перцю не маю. От верзеш, сама не знаєш що.

— Тепер — верзеш, а колись-то — щебетала. Такі ви всі! Добре зробила моя сестра Марія, що незамужною до сивої коси досиділа.

— Ану, пускай потоки, пускай, вже пора мене на камінь брати, пора, пора, бо я ще замало турботи маю.

— Невже ж я в твоїй турботі винувата? Невже ж я не була тобі вірною і чесною жоною? Невже ж я не ставала тобі і робітницею пильною, і дорадницею добросердною?

Тим "невже ж" Кочубей кінця не бачив, бо, мабуть, і професор риторики в Київській академії не був так краснорічивий, як жінка генерального судді Кочубея. Тому він, замість перечити їй, сів віч-до-віч і, беручи її за руку, спитав:

— Кажи, Любонько, що в тебе нині на серці, говори, я слухаю і, як кажу, що зможу, поможу.

— Мені нічого не треба... Мотря мені на думці.

— І мені.

— Що ж ти про неї гадаєш?

— А ти що?

— Зле. Ти бачив її нині. Прости, Боже, що я щось таке кажу, але вона виглядала, як Пречиста Діва на образі Благовіщення. Така покірна, захоплена, а на його дивилася, як

на ангела, що з небес злетів.

— На кого?

— Ти ще питаєш? Господи, які ж ті чоловіки дурні! Дивляться і не бачать. На старого женолюба, на нерозкаяного прелюбодія. Догадався?

— Ні!

Кочубеїха аж руки заломила.

— На гетьмана Івана Степановича Мазепу. Чув?

— Я не глухий, але що тобі такі, жінко, за гадки до голови приходять? Невже ж Мотря не має молодших женихів? Невже ж перший Чуйкевич не пара для неї, старого гетьмана уподобала собі.

— В старій печі сам чорт палить.

— Ти так по собі?

— Василю, або говори зо мною по-людськи, або я йду. Ти, видно, випивший!

— Прости! Але твій здогад розсмішив мене.

— Ну, ну, смійся, аж він насміється над нами. Це ж якийсь чорт, не чоловік. Усіх причарував до себе. Мотрю, видно, також. Бачив — не видержала, обімліла.

— Не своя була з самого ранку.

— Хто тобі це сказав?

— Сестра твоя, Марія Федорівна.

— Знайшов церковнюку Богу ся молити. Моя сестра теж дев'ятої клепки не має. Вона теж на старого гетьмана дивиться як на Бога. Гадає, Сомкова душа вселилася в нього. Це якісь біснуваті жінки, і моя сестра, і твоя донька.

— А твоя — ні?

— Твоя, бо ти її від малої дитини розвіз, як циганську фанду, а тепер кому клопіт? Мені.

— Який там клопіт? Віддамо за надійного чоловіка, і клопотам кінець.

— Волами її до престолу потягнеш, — ая! Побачиш. Я вже знаю. Я вже все розумію. Я не така короткозора, як ти, що дивишся і не бачиш, ніби заяць, з незамкненими очима спиш.

— Ну, ну, який там я тобі заяць? Добрий мені заяць — генеральний суддя!

— Ха, ха, ха! Генеральний суддя. Що таке генеральний суддя?

— Перший по гетьмані чоловік на Україні... от що!

— Отож-то біда, що по гетьмані. Як гетьмана нема дома, то дістане наказну булаву. На, маєш, синку, пограйся хвилинку... Яка в тебе сила? Де твоє військо, крім власної сторожі? Якою землею ти заправляєш, крім своїх собствених маєтків? Підручний ти гетьманський, та й тільки! Його чиновник, а я твоя жінка.

— А ти ж хотіла, щоб я чим був? — спитав Кочубей. Кочубеїха встала, підняла голову гордо, взялася за підбоки і виповіла одно слово:

— Гетьманом!

Але як вона те слово вимовила!

Кочубей лиш вус свій крутив. Не відповідав нічого.

А вона:

— Невже ж є чоловік з більшими маєтками, як твої? З більшими заслугами, як ти? З більшим значінням у своїх і в царя, як Кочубей? Невже ж у котрого з наших полковників є така жінка, як Любов Федорівна?

— А Скоропадського Настя?

— О, куди він стріляє! Я знаю, що для вас нема другої від Насті. І гарна, і мудра, і діяльна. Шкода, що ти старий.

— Ну, ну, не сердься, Любонько, я тільки так, щоб трохи охолодити. Мені вже не до Насті, а до постелі.

— Хочеш, щоб я собі пішла? Така-то з тобою розмова! Але я нині не вступлюся, поки тобі правди не скажу, бо пора. Отже, знай, що з гетьманом треба щось зробити, далше так оставатися не може. Його і довбнею не діб'єш. Ожениться, виведе дітей і за ними оставить булаву. Наслідственне гетьманство заведе. Це я тобі кажу.

— Його сила, його воля.

— А ти ж то що? Прихвостень який, чи як? — кажи! Дивись, на Мазепі святий Андрей. У нього і в царя. А на тобі що? Хлопові і грошей досить. Цар хотів і тобі Андрія почепити, та гетьман не дав. Не хотів, щоб його двох людей на Україні носило.

— Не вірю!

— Вір чи не вір. А я доказно знаю.

— Від кого?

— З нової коршми. Ти знаєш, туди не лиш наші, але й царські люди заходять. Там стіни вуха мають.

— Гарні шинкарівни, — розумію, — і Кочубей відкашельнув значучо.

— Не лиш гарні, а й хитрі, не такі, як ти, що під тобою треба солону палити, щоб рушити з місця.

— Досить уже ти рухава в мене.

— Рухава чи ні — це вже моя річ, але знай, що коли б я руки за пояс заткнула, так, як ти, то скапали би Кочубеї, як не підчитувана свічка, от що!

Кочубея це заболіло.

— Я знаю, що над тебе нема, не було і не буде, а я негодай, лінтяй, віхоть з чобота лівого. От що я.

— Того я не кажу, але треба б тобі раз очуняти, треба би розплющити ті вузькі очі...

— Татарські — що?

— Василю! Ще одно таке слово — і я завтра до твоїх гостей не вийду. Побачиш! Хай собі гадають що хочуть.

Кочубей перестрашився. Він знав, що Любов Федорівна не любить даром грозити. У неї слово — що в другого діло.

— Жінко! — промовив. — Кажи, яка в тебе думка, не мороч мене. Бачиш, я сонний, утомлений, недужий.

— Така у мене думка, що Івана Степановича треба післати до чорта, геть! Пора! Кочубей зжахнувся.

— Євина дочко, не куси ти мене, я на таке діло не піду. Я генеральний суддя, але всі ми предстанемо на судищі Господнім, от що!

— Піп! Проповідуй до кінця. Тобі б не в гетьмани, а в черці. Вбрати кирею, ускочити в мазь і танцювати до Печорської лаври, приливаючи медком до прохожих. "Василь Леонтійович душу спасати йде. Прийміть на послушника в Лавру..." Того ти хочеш. Але поки я жива, того не буде. Кажу тобі: не буде! — і притупнула ногою.

— До тебе, жінко, говори — все одно, що горохом до отсеї стіни кидай. Не чіпається.

— А до тебе — хоч з гармат стріляй. Тебе аж довбнею по голові grimнуть, тоді й почуєш і скажеш, ов!

— Я на таке діло не піду. Жив без святого Андрея і без нього умру, а честі своєї не заплямлю. Гетьман мій товариш старий, а нині він мій гість. Гість в дім — Бог в дім. Ти мене до злого не намовляй.

— Я тебе до злого не веду, я твого добра хочу, щоб ти чоловіком став, щоби не минуло тебе те, що належиться тобі, — булава.

— Буде голова, буде й булава, — відповів Кочубей і позіхнув, бо хотів спати.

— Чекай, псе, аж кобила здохне. Та вона дохнути не хоче.

— Не моя річ, а, Божа.

— Святий! Тю! Ти баба, а не мужчина, баба! Біда мені з тобою. Краще мені було посивіти дівкою, ніж за тобою весь вік капарити, — і Кочубейха перейшла від слів до сліз.

Це був у неї старий, випробований спосіб, щоб переконати мужа. Ніхто не бачив, щоб Кочубейха плакала. Все горда, пишна, рішуча, все велика паня, що звикла не слухати, а приказувати, як плакала, то плакала страшно. Тремтіла ціла, хлипала, підкидало нею, як у лихоманці.

Кочубей не міг стерпіти її сліз. Він любив свою жінку. Пригадав собі, яка вона була колись гарна, як коло неї впадали хлопці, як не було такого козака, щоб не бажав оженитися з нею. Пригадав собі перші медові місяці і пізніші літа у вигодах, достатках, у щастю, котре завдячував Ті розумові, пильності, запопадливості, і йому зробилося жаль Любові Федорівни. Припав до її рук, цілував, просив, щоби перестала, щоби вірила в його щире і вірне кохання, у його волю неба їй прихилити. Любов Федорівна ждала того моменту. Обтираючи сльози і вертаючи до свого звичайного спокою, говорила:

— Я даром з гетьманом не сиділа. Я брала його на спит. Старий лис, але й я не нинішня лисиця. Розкусила його. І зі старшинами балакала. З усіма. Напідпивку були. Не одно почула, чого по тверезому не сказали би навіть своїм власним жінкам. Отже, знай: гетьман хоче зрадити цареві...

— Тс! — зашипів Кочубей.

— Не бійся, між нами тільки Бог... Гетьман хоче відірвати Україну від Москви. Хоче відірватися і стати наслідственным монархом, як царі, королі, князі. А щоб прихилити нас до себе, гадає з Мотрею одружитися. От куди віці веде. Побачиш. З Кочубей задумався, а по хвилині:

— Нічого страшного тут не бачу. Як вона добровільно піде, хай іде. І таке вже бувало.

— Бувало, та не в нас. Я того не хочу. Чуєш? Не хочу. Не треба мені мазепів, хочу, щоб Кочубей гетьманом був. Розумієш? — Кочубей. Велика мені честь — гетьманова теща. Я для тебе честі бажаю, для тебе, Василю, бо вона тобі належиться, а не кому.

— Так що? — спитав Кочубей, доведений словами жінки до тої лінії, на котрій і суддя тратить свій власний суд і своє розуміння справи.

— Гетьман і його поплечники з Орликом і Войнаровським на чолі, що хочуть відірвати Україну, — це один табір, а тобі треба лаштувати другий. От до чого я веду.

— Гу-ум! А я гадав, що ти про насильний спосіб гадала, як леді Макбет.

— Я ще не з'їхала з глуздів. І для мене гість — це свята особа. Як ти міг щось такого допустити до своєї голови.

— Або я знаю як? Гадав. І добре, що не догадався. Над тим, що тепер казала, слід подумати. Може, воно й правда. А коли правда, треба сповістити Москву. Але не нагло, а політичне, в рукавицях, бо з Мазепою не легке діло. Він кутий на всі чотири ноги. Погадаємо. Мені не хочеться ставити всього на одну карту: або пан, або пропав. Забагато я втратити можу. Землі не заберу з собою, як прийдеться втікати. Кращий горобець у жмені, як синиця на стрісі. Подумаємо над тим.

Кочубеїха заспокоїлася. Переломила лід. Знала, що на її стане. Рушила віз, і він покотиться туди, куди вона хоче. Решту зробить час, тривожний час, повний несподіваних і непередвиджених вісток, котрі вона по своїм рецептам буде приправляти і подавати хиткому мужові на стіл.

— Добрий ти в мене чоловік, — казала, ласкаючи Василя Леонтійовича, — і не дурний, тільки надто вже чесний і богобоязливий, а нині такі часи, що будь хитрим, як лис, жорстоким, як кодкодріл, хижим, як шуліка, бо заклюють тебе. Погадай, що з Виговським зробили, хоч яка голова, який розум був, який пан!

— Так, так, погані нині часи, — притакнув, позіхаючи, Кочубей.

— Спати хочеш? Утомився мій старенький. Утомився, — говорила солодким голосом Кочубеїха, цілуючи мужа в чоло. — Добраніч тобі. Спи гарно і спокійно. Не тривожся, не тривожся... Вже дніє... Бувай здоров.

Кочубей відпровадив жінку до дверей, сам підійшов до вікна і глянув. Світало. На виднокрузі являлася кривава довга смуга, ніби меч, що відтинав голову ночі. Сади з чорних робилися зелені, безбрежні поля, луки, левади оживали, ніби й собі будилися зі сну й віддихали глибоко. Вода в ставках ясніла, ніби . ставки відчиняли очі, щоби глянути на світ. Співали птахи.

Генеральний суддя відчинив вікно і, любуючися ранком, втягав у груди свіже, здорове повітря, пахуче, як найдорожче вино. Куди не глянув, усе його, усе кочубеївське. Багато надбав, та чи в тім надбанню щастя? Щастя у совісті чистій, в певності, що нікому кривди не зробив. А чи він . певний того? І чи певний він свого добра? Чи не виковзнетесь воно з його рук, як яка слизь? Непевні тепер часи. І те, що Любов Федорівна казала, теж непевне. Бог його зна, що йому робити?..

На подвір'ю будилася челядь. Гнали козацьких коней до води. Коні, почувши свіжу пашу, іржали.

Не був би Кочубей козак, коли б іржання коней не бентежило його, не піддавало нової охоти до далеких походів, до герців і боїв... Було колись.

Кочубей відвернувся від вікна і глянув кругом по стінах. Будилися й оживали малюнки.

Старинний божок Бакх сидів на бочці з виноградним вінком на лисій голові і закликав людей, щоб пили. "Чоловік не свиня, більш відра не вип'є". Москаль провадив козака на мотузку, здорового, як медвідь, ще й на коні і в повній зброї. "Здоровий медвідь, так кільце в носі".

Молодиця тягнула чоловіка за чуб.

— Їй-Богу, що вона на Любов Федорівну скидається, а козак — на мене, — сказав Кочубей, кидаючи собою на канапу.

Притулився до подушки і захропів, якби хто гарматами котив.

Божки і люди танцювали кругом його постелі.

ВЕЛИКЕ БАЖАННЯ

Сонце знімалося понад верхи старих лип, як Мотря розкрила очі.

— А-ах! — і руки сплела над головою.

По занавісках скакали соняшні зайчики. Нагадалося тепле літо, цвіти в городі, бджоли над липами, запахло ароматами піль і степів, усміхнулося життя усіма привидами молодості.

— Гарно! — і Мотря розсунула занавіски.

В спальні було все так, як учора, коли вона збиралася, щоб гетьмана вітати. Тільки одно крісло стояло догори ногами. Мабуть, хтось потрутив. Хтось, не вона, бо .вона ходить уважно... Хто?

І Мотря стала думати над тим маловажним питанням.

Пригадала собі, як вбігла по бандуру, як несла її гетьманові, як їх очі стрінулися з собою, як їй закрутилося в голові, захиталася земля, і вона провалилася в пропасть, з котрої, як гадала, вороття вже немає.

Що було далше, не тямить. Догадується тільки, що її принесли на горище, поклали в ліжку, будили й доводили до пам'яті. А потім заснула...

Пощо збудилася тепер? Чому з тим захопленням не перейшла в невідомі світи? Понесла б туди пісні бандуристів, що зворушили її, і погляд його очей, що, як меч, прошиб її серце, і останні звуки розбитої бандури.

Чує їх і не забуде ніколи. Недоспівана пісня...

Від його пальців до струн було так близько — а все-таки . вони їх не торкнулись. Не довелося.

Може, так станеться з не одним у її життю. Може?

"Та від чого воля, від чого сила бажання? Коли я живу, так хочу, щоб і вони жили, щоби сповнилися. Хочу — і поборюся з судьбою. Покорю під ноги всіх ворогів і супостатів і щасливою буду! Хоч одну днину, хоч короткий мент, але мушу бути!"

І Мотря зірвалася з ліжка.

Почувала в собі нові сили, новий підйом. Ще ніколи сонце не світило так ясно, ніколи липи не пахли так сильно, ніколи килими не принаджували ока такими мерехтливими красками, й ніколи ікона Матері Божої, під якою горіло неугасаюче світло, не дивилася на Мотрю такими великими, повними виразу очима, як нині.

Підійшла до вікна. На подвір'ю стояли осідлані коні, ждали хлопці з соколами на руках, і цілі стада псів суєтилися на ремінних поводах і рвалися в поле. "На лови ідуть. Не знати, чи й він?" — погадала собі Мотря і почула, як серце вдарило сильніше. Не хотіла, щоб побачили її. Сіла збоку вікна й дивилася.

Ось ведуть чорного коня з білою зіркою на чолі. Дорогим камінням оздоблений чапрак, сідло нове, не везло ще нікого. Для кого ж би цей кінь, як не для гетьмана?.. Ось і він... В короткім червонім каптані, стрільба через плече, ніяких оздоб, ніхто б і не вгадав, що це гетьман. А все ж таки пізнати. Не по вбранню, бо другі краще вбрані, а по тій достоїнності, якою пройнятий його хід, кожний рух, кожний зворот гарної, мов вирізьбленої, голови.

Як справно сів на коня! Дав знак рукою, і всі, без крику, без звуку рогів, без мисливської пісні, двигнулися в похід. Чому ж то так тихо їде гетьман на лови? Замість відповіді на це питання, Мотря почула на своїх щоках гарячий рум'янець. Чи не тому, що нездужає вона? Гетьман не хотів тривожити хорої Мотрі. Тривож, тривож її! Навіть тривога, спричинена тобою, люба для неї.

Мотря перестрашилася своїх власних гадок, перестрашилася признання, що любить його. Невже ж вона дійсно любить старого гетьмана, свого хрестного батька?

Примкнула повіки — і побачила його. Побачила таким, як приймав від неї троянди, і як за столом чарку вгору знімав, і як долоні по бандуру простягав, побачила таким, як перед хвилиною в сідло ускочив. Чому ж вона нікого другого не бачить? Невже ж тут мало гарних і значних, невідомо ж є між ними хоч один, щоб не схотів .Мотрі за жінку? Чому ж лиш гетьман стає перед нею, водить за нею своїми дивними очима і всміхається тою привабливою усмішкою, перед котрою годі встояти? Чому? Невже ж це любов?

І кого вона любить? Його чи свою мрію про велич, про славу, про могутність?

Невже ж це не одно? Він для неї тая мрія, без котрої життя — одна скука, одна пустиня, — байдужність, як казав Чуйкевич...

Здригнулася і глянула кругом, ніби боялася, чи хто не підслухав її. Але тільки Матір Божа дивилася на неї. Мотря впала навколішки перед її образом і мочилася, як ніколи. Аж почула, що хтось по сходах іде. Встала, Почала скоро вбиратися, в те саме вбрання, що його мала вчора. Навіть дівчат не кликала, щоб помагали. Пощо? Не треба розніжуватися, треба привикнути до праці і — до боротьби. Знайшла ціль у своєму життю.

Тітка втішилася, побачивши її здоровою і жвавою.

— Встала, моя Мотренько! Як твоє здоров'я? Перестрашила ти нас учора. Гетьман оторопів. Не казав вогні пускати, вечерю мовчки їли, в дворі зробилося, як у келії. Але славити Бога, що тобі краще, рибонько моя.

— Спасибі вам, тітусю. Соромно мені, що обімліла. Сама не знаю, що сталося зі мною. Не стало сил. Тепер я серджуся сама на себе, що не видержала. Пропало! Але я, тіточко, не хочу, щоб мене нині мої дівчата чесали. Розчеши ти мене, як колись.

Марія Федорівна легкою рукою розчісувала буйне Мотрине волосся, що бурливими хвилями спливало на її білі круглі рамена. Пестила ним свої худі пальці, ніби нагадуючи, що й вона мала колись такі гарні коси, та, на жаль, посивіли вони зарання.

— Наші поїхали на лови. Гетьман теж.

— І гетьман теж поїхав? — спитала Мотря, ніби вона не бачила його.

— Гетьман сказав: "Поїдемо, так і гамору в дворі не буде. Хора панночка спокою потребує". Наказав, щоб збиралися і виїздили тихо. Не збудили тебе?

— Ні, тіточко, я спала, як камінь.

— От бачиш, який уважливий наш гетьман. А чемний, а ввічливий, таких тепер нема. Де-де-де! Переводяться такі гарні люди.

Мотря могла присягнути, що Марія Федорівна покійного Сомка згадала, бо рука в неї" дригнула і вона смикнула Мотрине волосся.

— Заболіло?... Прости. Стара рука.

— Ні, тітусю, я навіть і не чула. Чешіть.

— Тільки моєї сестри гетьман не може прихилити до себе. Не знаю, звідки в неї тая нехить. Нарікає, що втомилася і не виспалась.

— Мати вдома?

— Ні, і вона поїхала. До пасіки. Туди має також і гетьман поступити з ловів. У пасіці й обідатимуть. А в Любові Федорівни тільки й жури, щоб гарно обідати й вечеряти. За стравами та за напійками теперішні люди світа божого не бачать. Все лиш бенкети та бенкети, а діла мало.

— А мені, тіточко, здається, що моя мати забагато того світу бачить.

— Як же би це?

— А так, тіточко, що вона хотіла б бути і першою багачкою на всю Україну, і усім заправляти по своїй уподобі, як гетьманша.

— Мудра твоя мати, Мотре, і горда.

— Грішною гордістю горда, — прости мені. Боже, гріха, що так про свою матір кажу.

— Нехай Бог простить! — Марія Федорівна зітхнула.

— А тому я таку гордість грішною називаю, — говорила Мотря, — що вона нікого більше опріч себе не бачить.

— Може, воно і не так-то вже погано, як ти гадаєш. Любов Федорівна і мужові своєму добра бажає, і вас усіх любить, тільки не виявляє того по собі.

— Цього нині, тітусю, замало. Треба ж і про те подбати, що нам щастя і багатства дає, про свій рідний край. Ми ж не якісь рабині, ми свідоме жіноцтво. Хочеш мати права, так і обов'язки мусиш брати на себе. Дбаєш про себе, треба

й про загал подбати.

— Авжеж, що треба! — притакнула тітка, сплітаючи Мотрині коси й укладаючи їх у

вінок, в найкращий вінок на голові дівочькій.

Мотря глянула в зеркало.

— Та й гарно ж ви мене зачесали, тіточко! Їй-Богу, гарно! Хоч до аналоя ведіть. Та до аналоя мені далеко.

— А кому ж тоді близько, Мотре?

— Може, кому й близько, хоч би й моїм дівчатам, а мені далеко — не складається. І правду вам сказати, не подружнього щастя я бажаю.

— А якого ж?

— Якого? Як би вам це сказати, щоб не сміялися з мене, щоб не подумали собі, от верзе Бог зна що... якогось іншого щастя, щоб воно тривало хоч би й одну тільки хвилину, але щоб було таке сильне, таке могутнє, щоб дало таке вдовolenня, якого не дають цілі довгі роки звичайного, буцімто

щасливого життя.

— Яка ж то така велика хвилина може бути, Мотре? Не розумію тебе.

— Яка хвилина?.. Уявіть собі, тітко, що наші батьки й брати пішли в похід. Але не на приказ царя і за царя, а за Україну, за її визволення. Борються, як боролися предки, побіджують. І отее. Бог дав, що остаточна перемога за нами. Уявіть собі, тітусю: ми перемогли, Україна вільна! І нема вже ні чужих реґіментарів у нас, ні московських воеводів, ні цар нам не пан, ні король, ні хан, — гетьман заправляє нашою країною — наш, український гетьман! І ось він на сивому коні в'їжджає з поля боїв у золотоверхий Київ. Дзвони грають, сурми трублять, на валах тої твердині, що цар нашими руками будував, з гармат палять, народ хвилюється, як море. Всі очі радістю горять, груди воля розпирає: "Осанна! Осанна!!" Дівчата квітки під ноги сиплять, малинові хоругви лопотять, як птиці, що крила широко розпустили, бо вилетіли з кліток. "Осанна! Осанна! Осанна!" Вже наших козаків не поженуть копати канали московські, вже на їх костях не будуть класти нової столиці, вже наших дівчат ні в ясир не загорнуть, ні до панських, ні до воеводських спалень ночувати не силуватимуть, — вони вільні! І забувають матері й сестри про синів і братів, що в визвольній боротьбі свої голови поклали, й підносять маленьких дітей на руках високо, понад голови юрби, і кажуть: "Дивіться, це той, що нам виборов волю! Це гетьман!.." Ах, як я такої хвилини бажаю! Хай би я її бачила з вікна чернечої келії, хай би мене врадувала товпа ногами своїми стратувала, хай би мені серце з превеликої радості надвоє розірвалося, але знала б я, що була щаслива таким великим щастям, що більшого в життю і бути не може... Ось чого я, тіточко, бажаю.

— Тепер я тебе зрозуміла, дитино... Ти ще молода, може, й доживеш до того. Дай тобі Боже, Мотре, щоб дожила. Але сказав Христос: якби ви віри за макове зерно в своєму серці мали, то сказали б горі — рушся, і гора рушилася б з місця... Віри нам бракує, дитино. — І Марія Федорівна сумно голову повісила на груди. — Віри нам бракує. Усе є. Сили є, багатство є, розуму теж нам Господь не поспував, тільки віри нема. Не вірять наші, що вони до великого спосібні. Привикли до ярма. Не соромно їм у тому ярмі ходити й ласки погоничів своїх запопадати за наділ землі, за почесні, за

шматок охлапа зі свого стола, при котрім чужі бенкетують. Віри не маємо, і ось де наша біда...

Понад Мотрею ніби хмара чорна перелетіла. І вона теж тільки бажала, але віри, що ті бажання здійсняться, не почувала в серці. Чула вона вогонь, що світив, та не горів, мертвий огонь. І їй сумно зробилося в душі.

— Треба вірити. Будемо вірити, тітусю, будемо тую віру ширити кругом себе, щоб вона чуда творила, не надприродні чуда, а людські, які і в нас, і в других народів не раз бували. Будемо вірити!

І Мотря притулилася до тітки, як до матері дитина.

Дві жінки сиділи в літнє полудне, як привид. Одна — ніби мрія, друга — мов жаль, мрія про будучність, жаль за минувшиною.

Сонце сміялося над ними.

Здалеку долітали відгуки стрілів у Кочубеєвих дібровах... Гетьман поїхав на лови...

НАЗУСТРІЧ СОНЦЮ

Годинники в Кочубеєвих світлицях дзвонили і грали четверту годину з полудня, як Мотря зійшла з горища на долину.

Світлиці були пусті. Тільки сонце гралося на лискучих долівках, і тільки тут і там якась муха бреніла на чисто вимитих шибках.

З хрусталих свічників падали на стіни та на білі двері семибарвні світильця, ніби хтось веселку на шматочки подроби́в і приоздобив ними багатий Кочубеєвий двір. Мотря глянула на пишні київські килими, на перські і турецькі коври, на срібну посуду, що стояла скрізь по шафах і полицях, на нову дорогу мебіль, на всі ті зверхні, в очі б'ючі признаки великого Кочубеєвого маєтку і тільки раменами здвигнула: "Для кого воно? Хто з нас у тій хаті щасливий? Батько? Мати? Чи, може, я, Кочубеєва Мотря?"

Скорою ходою переступала пороги.

В сінях на лавці Мотрин паж. Голову опер об стіну і спав. З протилежного вікна падало соняшне сяєво, і кучері його ніби з золота горіли. По замкнених очах і по рум'яних устах блукала усмішка легка, ніби він крізь сон до сонця усміхався.

Був це хлопчина літ, може, дванадцять. Сирота, родич далекий Кочубеїв. Чимало їх по дворах українських панів бувало. Чимало батьків гинуло в далеких походах, оставляючи дітей на ласці родини. Причепиться таке сиротя до дядькової клямки, ні то син, ні слуга, навчиться читати й писати, прислухається до мудрих розмов і незчується, коли й сам розуму набере́ться. Не з одного такого сироти

люди бували.

Мотрин паж їздив з нею в одній колясі, помагав висідати, зверхні одяги подавав, ніби він чура, ніби молодий товариш, — Мотря його любила й розніжувала. І тепер з насолодою дивилася на його гарне личко і казала собі: "Неабиякий козак колись вийде з нього... Щось йому гарного сниться. Може, власний кінь і шабля. А може, Січ, а може, маєва нічка зоряна і люба розмова".

Не могла стримати руки, щоб не погладити його по тих кучерях пишних.

Хлопець зжахнувся і розплющив очі, а побачивши свою панночку, зірвався на рівні

ноги, як винуватець.

— Спав? — спитала Мотря ласкаво. Хлопець не відповів нічого, тільки кліпав повіками, ніби йому на плач збиралося.

— Що ж тобі такого гарного снилося? Розкажи мені Тільки, чуєш, говори правду, бо знаєш, що я не люблю, коли ти брешеш, — жартувала Мотря, а хлопець переступав з ноги на ногу і вже не лиш повіками кліпав, але й уста ломив.

— Ну, кажи ж. бо, — гукала Мотря, любуючись хлоп'ячим заклопотанням, — кажи, хто тобі снився?

Хлопець стурбовано глянув на свою пацю, не знав, що йому з руками зробити, і вишептав ледве чутно:

— Ви...

Мотря пильно подивилася на нього.

— Дурнику ти мій маленький! — сказала, глядячи його по головці. — А як же я тобі снилася, хлопче? Розкажи!

Хлопець припав до її руки:

— Я тебе, моя ти пані, моя панночко ясна... я тобі дуже вірний. Я тебе щиро шаную, я тобі хочу пильно служити, хочу і буду!

Мотря знов пильно й довго дивилася на нього.

— Значиться, недобре я тобі снилася, коли ти не хочеш казати — як; ах, дурненький ти, дурненький!

— Пані моя! Другому я такого слова не дав би собі сказати. Але від вас прийму, бо воно з доброго серця. Я за вас і життя своє віддам.

— Кому ж твого життя треба, дитино? Сідай собі і спи спокійно, поки товариство з ловів верне. А ввечір буде тут забава. Кольористі огні пустять. Ти до них великий охотник. Правда? Отож-то тобі і розрада. Та ще як будеш чемний, то, може, за який рік попрошу батька, щоби коня тобі подарував, а шаблю — то сама куплю, як у Київ поїду.

— Я вже й тепер на коні їду, як який сотник, і шаблею вмю рубати. Я не така дитина, як кому здається.

— Ні, ні, ти вже в мене козак, — жартувала Мотря, — а що губи ломиш, ну так що, велике діло! Виростемо.

— Я губ не ломлю, — мені тільки жаль моєї ясної панночки, що вона така нещаслива. Я її ворогів — як той гарбуз... — і він затиснув свої кулаки. А запалившись, говорив щораз гарячіше: — Я не такий дурний, як кому здається я все те бачу і мотаю собі.... — тут він затався.

— На вус, — докінчила Мотря, — в майбутності. Говори далше.

— І як треба буде, то я всім покажу, що значить вірний чура. Побачать вони!

Мотря усміхнулася, взяла його за обі руки й закрутилася з ним, як у танці.

— Славний ти в мене козак. Люблю я тебе... Сідай і досипляй сну.

Пішла. Хлопець лишився ні в сих ні в тих. "Дитина, а вже й воно щось собі кмітує. Щось у тім серці .ворушиться. Треба з ним поводитися обережно, а то він готов ще дійсно кинутися на того якогось ворога, котрого й виявити не хоче", — говорила Мотря,

переходячи свіжо-виробленими крутими доріжками великий город.

Сонце горіло перед нею, як ватра, розпалена Господньою рукою на добро і на радість всякої тварини. Мотрі хотілося молитись до сонця, хотілось дякувати йому, що воно таке ясне й тепле, таке ласкаве і добре.

"Чому тепер не моляться люди до сонця, як колись молились предки? Чому величають не силу й радість, а біль і терпіння? Сили нам треба й радості нам треба, великої радості життя!"

Хоч сонце сліпило її очі, ішла туди, де воно горіло.

Настрічу сонцю. Минула город, пройшла широку леваду і ступила в зелену діброву, на лісову доріжку, що вела в велику Кочубеєву пасіку. До пасіки було ще, може, з годину ходу.

Мотря не думала, куди вона йде. В пасіку їй не хотілося. Там люди, вона шукала самоти, а найкраща самота в лісі не самотня, бо що дерево — то життя, що квітка — то краса. Вибіжить серна і, почувши шорох твоєї ходи, стане й дивиться на тебе своїми великими, цікавими очима. Може, вперше бачить чоловіка. На купині зайчик сидить, моргає вусиками й миється своїми лапками, росою писочок вмиває. А по узліссю крадеться до своєї нори хитра лисиця, вечерю дітям несе, кров'ю значить дорогу...

Всюди кров, без неї нема життя...

З дерева на дерево вивірка скаче, як блискавка, ніби насміхається з чоловіка, що він таких штук не вміє, ходить, як медвідь...

Не наскучить у лісі. Шумлять дерева й навівають думки якісь ширші, буйніші від тих, що родяться у хаті. Стіни ц не спиняють, несуться бистро й летять високо, аж до хмар.

Мотря не спиняє думок. Вона думками живе. Для неї де те гарне, що є, лиш — що бути може. А може бути все... Може, з нею оженився гетьман...

На тую гадку вона спотикнулася, як на камінь. Стала, ніби зі сну збудилася. Глянула на доріжку.

Перед нею, кроків, може, на сто, — гетьманів паж Петрусь. Гетьманову стрільбу несе. Вона важка для нього й велика. Він угинається під нею, ніби присідає, але вдає", що це йому ніщо, що стрільба начебто і зроблена для нього.

А за Петрусем кроків, може, на двадцять-тридцять, — трьох мужчин. Хто такий? Мотря руку кладе понад очі, бо сонце якраз викотилося над доріжку і сліпить. Ага, це генеральний писар Орлик і гетьманів небіж Войнаровський, а між ними — гетьман. Ідуть і живо про щось розмовляють. І

Перша гадка була у Мотрі — вертати. Вернути, піти на горище і не сходити нині.

Але ж вони побачили, пізнали, здоровлять, — ніяково! Треба йти назустріч, це ж гості, ще й які!

І Мотря пішла.

Хотіла ступати, як звичайно, гордо і пишно — не могла. Чула, що й ноги не слухали її, вгиналися, ніби вона ще хора.

— Вітаємо вашу милість з погідним вечером та з добрим і здоровлям! — сказав

гетьман, простягаючи до Мотрі руку.

Мотря глянула на гетьманський каптан, ледви помітно гаптований золотою травою, і на коштовний брильянтовий перстень на його довгій вузькій руці, ніби вона й очей не сміла на гетьмана піднести.

— Вітаю ясновельможного пана гетьмана і панів, — прошепотіла, як хуторянка, аж лиха була на себе.

— А ми отес з ловів вертаємо, — говорив гетьман.

— Пішки?

— Хотілося пройти. Такий гарний час. Погода — як випрошена в Бога. Товариство лишилося ще в пасіці.

— Мати теж?

— І Любов Федорівна осталася. Вона ж хазяйка. І другої такої хазяйки я не бачив. Ніяк не відпросишся ні від доброї страви, ні від дорогого питва. Але мені треба було покинути любе товариство, бо я ще нині маю листи до Батурина слати. Обговорювали їх, по дорозі йдучи.

— Говоріть, панове, дальше, — просила Мотря, — я піду трохи в діброву. Але гетьман узяв її за руку.

— Ні, того ми не зробимо, щоби вас самою під вечір гекати. Там, бачите, під дубом вовк лежить, вава, — жартував, усміхаючися. Мотрю тая усмішка виводила з рівноваги. Як можна так всміхатися?

— Ми вже обговорили зміст листів, і тепер оба панове доспішаються у двір, щоби їх написати, заки ми повагом доплентаємося туди. Правда, Орлик?

— Так, ясновельможний пане гетьмане! — відповів Орцік і, вклонившись шанобливо, але не покійно, разом з Войнаровським подався вперед. — Минули Петруся і зникли на скруті доріжки.

Гетьман хвилину дивився вслід за ними і, ніби любуючися, казав:

— Це не Орлик, а справжній Орел! Високо він думками літає. Давно такої голови не було в нас на Україні. Багато сподіюся від нього.

— Пан генеральний писар — гарний чоловік.

— Скажу йому це. Рад буде,

— Ні, ні, прошу не казати, — противилася Мотря.

— Чому ж то? Щоб не гадав, що подобався Мотрі Кочубеївній?

— Так.

— Горда панночка. Хочете, щоб ви всім подобалися, а вам ніхто. Так не можна.

Мотря надумувалася хвилину, що їй відповісти.

— Може, й мені хтось уподобався, — сказала, спускаючи очі вниз.

— Щасливий. Нікому й нічого не завидую, тільки того, — відповів гетьман, прошибаючи Мотрю своїми темними, пронизливими очима.

"Як у старого чоловіка можуть бути такі молодечі очі?.."

— Пан гетьман насміхається з хуторянки, — відповіла.

— Таку хуторянку хоч і на княжому престолі сажай, не осоромишся.

— Не бачила я тих, що на престолі сидять.

— Але я їх бачив, і не одну, і не здалеку, а зблизька, і впевнити Вашу милість можу, що кожна з них померкла би при вас, як при сонці зірниця.

— Пан гетьман надто ласкаві для мене.

— Це не ласка, тільки невмілий вислів мого почування.

Голос гетьмана був чистий, як струя з придорожжі кринички, і м'який, як шовк, як оксамит. Не чути булої в ньому ніякого фальшу. Хотілося й мусілося вірити тому що він казав.

— Я не вмію так гарно балакати, пане гетьмане, і, щиро вам кажучи, мені навіть важко балакати з вами.

— Не важко, а може, скучно, бо я старий.

— Що ж ви це вигадали, ясновельможний! Один гріх. Мені й не при гадці ваші літа. Мені так любо балакати з вами, тільки прикро, що слова не слухаються гадок. Ніби спутаною почуваю себе.

— А я якраз почуваю себе ніби той, що його на волю пустили. Молодію, дивлячись на вас. Так мені — Боже! — хотілося б ще раз жити і ще раз перейти все те, що я пройшов. А пройшов я, як, може, вашій милості відомо, чимало.

— Знаю. Я цікавлюся нашим минулим. Читаю хроніки і уважно слухаю розмов.

— От і не пропала наша Україна, коли в неї підростають такі доні, як ви.

— Спасибі пану гетьманові за гарне слово, але мені здається, що будучність залежить не від жінок, а від мужчин.

— Так воно вам, Мотре Василівно, тільки здається. Від жінок багато дечого залежить, дуже багато. Пригадайте собі, скільки на долі України заважили жінки батька Богдана, скільки лиха прийшло із-за Дорошенкової Прісі. Будь вона інша, може, й наша історія покотилась би іншими шляхами. Дорошенко пильне діло в рішачий мент лишив і до жінки поїхав, через те він, може, і булаву втратив. Ось як воно! Бо й великі люди — все-таки люди.

— Не розумію, як великий чоловік не може побороти малої жінки.

— Бо він чоловік, а тяжко чоловікові вискочити з людської шкіри.

— Тоді він тільки чоловік, а не великий.

— З вашою милостю нелегка балачка, — відповів, усміхаючись, гетьман, але так, що Мотря почула цей усміх аж на серцю.

— Я говорю, що чую. Коли в нас для великих людей нема жінок під пару, то хай би вони краще не женилися.

— Краще женитися, неже разжизатися, — відповів гетьман з тою самою усмішкою на устах. — Сумно чоловікові ходити самопас, хочеться мати товаришку вірну.

— а яка ж то товаришка Пріська Яненківна Петрові Дорошенкові?

— Отож-то й біда, що Мотрі Кочубеївни не родилися у нас, як гриби по дощі. Побалакавши з вами хвилину, я згодний сказати, що другої Мотрі не було, а може, й не буде і що гріх такому пишному цвітові потайміру цвісти.

Мотрі кров ударила в виски.

— Пане гетьмане! — сказала, вперше дивлячись йому Прямо в очі. — Може, я й негарно роблю, що щось таке ясновельможності говорю, але я компліментів стерпіти не можу.

Гетьман здивувався:

— Компліментів? Невже ж ви не вірите моїм словам? Я дійсно говорю те, що гадаю. Ваше супротивлення ще більше мене в тому впевнює, що ви панночка не буденна. Друга на вашому місці того не зробила б, і, правду кажучи, з другою в мене не було б такої розмови.

— Такої?

— З другою я друге говорив би, бо я, — тут гетьман глянув з-під ока, — бо я, правду кажучи, не від того з гарною панночкою люблю поговорити. Про цей мій гріх, може, люди й більше плещуть, як воно є.

— Не моя річ се знати, ясновельможний пане гетьмане, — почала Мотря, але гетьман перебив її:

— Я вже Любов Федорівну просив, а тепер і вас прошу, щоб лишили титули. Кажіть мені — Іване Степановичу. Титули відчужують людей, а я рад, щоб ми були не чужі для себе.

Мотря спаленіла й замовкла. Кругом бачила невидані трави й казочні цвіти. Деревя прибирали неймовірні форми. Весь світ був ніби казка.

— Вертаючи до того, на чім ми зупинилися, — почав гетьман наново, — я ще раз кажу, що гріх, великий гріх був би, коли б така пишна троянда, як ви, Мотре Василівна, потайміру цвіла. Вам місце на широкому світі, ваше завдання не шити й вишивати, хоч би шовками найдорожчими, але своїм умом, так само, як і красою, причинитися до слави нашої України.

— Як ви це розумієте, Іване Степановичу? — спитала Мотря.

Гетьман зупинився. Між його бровами, від носа у верх чола, пробігла морщина, котра являлася тільки в рішючих моментах гетьманового життя. Але як скоро вона вибігла на чоло, так скоро й сховалася в невідомих потайниках душі. На Мотрю дивилися знов ті самі гарні, темні, пронизливі очі, і той самий оксамитовий голос грав їй до уха:

— Мотре Василівна! Ви питаєтеся, як я це розумію. А я вам скажу, що ваше питання зайве, бо ви дуже добре знаєте, що я гадаю. Заперечте мені!

Мотря не перечила.

— Ось бачите! Трафила коса на камінь. Ви знаєте, до чого я веду, я знаю, що в вас на серці.

— Що? — спитала Мотря, щоб упевнитися, чи гетьман дійсно читає її гадки.

— Слава... — відповів гетьман. — І велич, і охота жити життям буйним, незвичайним, не таким, як тут живуть, — гетьман показав на Кочубеїв двір, котрого криша знімалася понад верхи дерев і блистіла в заходячому сонці, ніби її золотою бляхою покрито. — Вам хочеться перейти до історії, і ви перейдете туди. Не перечите. Значиться, годитеся. Але я знаю, вам не легко сказати "так", хоч ви ще вчора, подаючи

мені бандуру, сказали те невимовленими словами. А тяжко тому, бо я чоловік нерівний вам віком, куди там! Я людина тамтого століття.

— Якраз тому, Іване Степановичу,. — почала Мотря і не доповіла гадки.

Гетьман глянув пронизливо на неї:

— Розумію вас, Мотре... Нічого нас не наглить. Подумайте і розважте добре. Я вас на велике діло кличу і на важке, не для розваги старого женолюба, не хочу вас впускати у свою хату, як ясне сонце у замкнену трапезу, в котрій вже повечеряно суто. Хочу, щоб ви знайшли щастя, котрого ваша душа бажає, інше від звичайного, людського щастя.

Мотря притакнула головою.

Входили на широку стежку, що перетинала город. Вартові, побачивши гетьмана, дали знак, — і загули труби, й загуготіли тулумбаси.

Увійшли на рундук.

КОЛЬОРИСТІ ОГНІ

Як вернули Кочубеї з пасіки і хотіли подавати вечерю в дворі, гетьман сказав:

— Нині такий гарний вечір, що гріх у хаті сидіти. Та й посиділи ми з собою немало. А тепер черга на наших козаків та на челядь. Хай вони посидять, а ми вийдемо до них щоб знали, що не цураємося нашого брата.

Любов Федорівна накопилила губи.

— Фарисей! — прошепотіла до свого чоловіка. — Хлопохап! Гетьман вечеряти до чорняків вийде. Гетьман Мазепа! чи чув хто таке? Як воно тобі подобається?

— Подобається чи ні, а зробити треба, бо він гість і гетьман.

— А ти господар і Кочубей. Розумієш? Та де ти що розумієш? Тобі треба б лопатою розум до голови горнути. Ти того ніяк не бачиш, що Мазепа тобі десpekt чинить, він і твої права господарські нехтує, бо не йому казати, як і де сісти, а тобі і мені.

— Отож-то й найважливіше "і мені", — відповів Кочубей. — А невже ж воно не краще вийти раз і до людей, хай і їм якоїсь трохи честі буде? Ми теж не з іншого коліна.

— А таки з іншого, з татарського, — злісно відрубала Любов Федорівна.

Кочубей жалісно подивився на неї:

— Жінко! Ти знов починаєш чортові молебень. Лиши, кажу тобі, лиши!

— Я чортові молебень, а ти Богові свічку, а чортові огарок ставиш, на двох стільцях сидиш, уважай, щоб на землю не впав. Ось який ти!

Ледви уговкав Кочубей свою жінку, щоб вволила гетьманову волю.

На панському дворі розставлено столи, накрито їх скатерками, насипано гори всякого м'ясива. Відра горівки, в збанках меди, з бочок ллється пиво, — Кочубей уміє гостити.

За одними столами — козаки, за другими — прислуга. Її чимало, бо козацька старшина навіть у недалеку гостину не їздила одною колясою. За панськими повозами тягнулися вози з біллям, одягами, з усякою потребою. На других їхала прислуга. Всі "чорняки", як казала Любов Федорівна, сиділи тепер за столами і вважливе розговорювали з собою, а здебільшого про своїх панів. Хвалилися їх багатствами і їх

важністю.

Кочубеєва служба обслуговувала їх. Найстарший покоєвий, Серафим, порядкує усіми, ніби господар.

— Нашого пана, — каже, — не жалуйте. Хоч би ви й тиждень їли, не об'їсте його. Навіть не почує.

— Відомо, що другого такого багача немає. Але ж і в нас не голод, — відповідають йому.

— Кум не свиня, цілого яйця не з'їсть, ще й тобі лишить, — доповідає хтось з гурту.

Горівку п'ють коряками. Одні до других приливають:

— Пий, не впивайся, між чужими людьми остерігайся!

— Чому не дуть, коли дають?

— Ануте, самарці, потягнем по чарці!

— Подайте другу, щоб прогнати тугу!

— Наливайте ще, бо тамта пече.

— А пекло б тебе саме найменше чортеня, як станеш

у бельзебуба на службу! Та ти так, небоже, тягнеш, як смок!

— А тобі заздро. Твої не п'ю, лиш Кочубеєву, за його добре здоровля та за панування.

— Але ж гостить!

— Який пан, такий крам!

— У доброго пана і свиням добре, а в злого я з жінкою не беруся бути.

— Великі пани завелися тепер у нас.

— І багато їх.

— Дальше людей не буде, самі пани.

— Не так, як у Польщі, там тепер кажуть: три пани, два отамани, а один поддани.

— В скрипучих чоботях ходять, а босі сліди за собою лишають.

— Щоби і наші на таке не зійшли.

— Цитьте!

Козаки політичніше поводяться за столами. Ніхто з них не знає, чи завтра хорунжим або й сотником стане. Проповідають про якогось Молявку чи Булавку Многопіняжного, що простим козаком був, навіть, мабуть, і не з козацького роду, а потім і сотником у Сосниці став, самим гетьманом настановлений.

Гетьманські козаки особливо поважно себе тримали. Вони біля самого престолу, їм до неба ближче.

Особливо в теперішніх часах, у війні. Бо де ж козакові скорше показати себе, як не на війні?

— Мабуть, щось велике назріває. Гетьман раз у раз якісь листи пише.

— Підписує, бо писати — то Орликове діло.

— Ніби я того не знаю. Вашець мене не вчи.

— Я не вчу, а кажу, як воно є. Говорять, що у Польщу підемо.

— Нібито ми не ходили в Польщу! Аж на саксів поженуть.

- Як то на саксів? Цар з саксом тримає, а гетьман з царем.
- Нині з ним, а завтра — з другим. Війна — не жінка, у війні попи не вінчають.
- Що нам тим журитися? Куди коні, туди й віз.
- Поки сядем без коліс.
- Не крякай, бо ворон стріляють.
- А козаків ні?
- Звання козацьке — то життя собацьке.
- Бо ти чигиринець, а чигиринці спекли чорта в ринці.
- А тарашанці з'їли його вранці.
- Та що ти з ними розговорюєш? Він малим родився, п'яним умре, що він знає.
- Тихо там! Гетьман іде!

Гетьман сховався з рундука з Кочубеєм як господарем під руки. Петрусь двигав на підносі срібні чарки і скляні розструхани.

- Здорові були, панове товариство! — казав, наближаючися до столів.
 - Доброго здоров'я віншуємо пану гетьманові з нинішнім днем і на довгі літа.
- Всі піднялися з місць. Тихо стало. Чути було, як вітер шумів листками.

Кочубей налив гетьманові чарку горівки. Гетьман подякував і підніс її вгору:

— За ваше здоров'я, панове товариство, і за добро усього нашого козацького, українського народу, усіх добрих людей!

— За здоров'я пана гетьмана! — відгукнули йому. Гетьман підніс чарку вдруге:

— А тепер вип'ємо за здоров'я його милості генерального судді, і його зацної малжонки, і його доньок і синів, і за їх добре поведження. Честь і слава цьому дому!

Загули тулумбаси, козаки гримнули з пищалів, аж столи задрижали.

Гетьман з Кочубеєм і зі своїми невідступними товаришами Орликом і Войнаровським підійшов до першого козацького стола.

— Сідайте, панове, і ми присядемо до вас.

— Просимо ясновельможність вашу і дякуємо за честь. Гетьман присів і повечеряв з ними. Хвалив, що давно вже не смакувала йому страва так, як тут, у Кочубеєвому дворі, в цей тихий ясний вечір. Та й воздух який! Як добре вино. Аж груди розпирає. І рад був гетьман, що таке велике товариство за столами сидить. Казав, що нагадуються йому часи Володимира Святого.

— Тоді як пили, то пили, а як били, то били! — кинув хтось із відважніших.

— Хто не жав, той і поживати не гідний, — відповів гетьман, відходячи до другого стола.

Обійшов усі, лишаючи по собі святочний настрій.

- Ніби херувим через двір перелетів, — говорив котрийсь.
- І ремствуй тут на нього! Диво не чоловік!
- А яка голова!
- Кожного по імені знає.

— Моє імено теж назвав.
— І де воно в тій невеликій голові зміститься!
— Голова то невелика, але розуму багато, не так, як у нашого брата.
— В нашого брата голова — як маківка зірката.
— А в нього — як з турецького маку.
— Зіркатою маківкою як вітер повіває, то й зерно розвіє.
— А турецьку як розколупаєш, то зерна — як людей на ярмарку.
— І більше, куди більше.
— Кажуть, що й у Петра голова не будь-яка.
— То вже друге діло. В гетьмана голова людська, а в тамтого чортяча.
— Ци-и-ить!
— Та чого цитькаєш? Що правда, то не гріх. Це тобі кожна баба скаже.
— Чого баби не кажуть. Хто бабі вірить, той і сам не козак, а баба... Я Петрового хвоста не бачив.
— А ти гадаєш, що він кому покаже.
— Кажуть, що в чорта на одній нозі копито.
— І того не перевіриш, бо у чоботях ходить.
— А я гадаю, що коли б він на одній нозі мав копитце, то не бігав би так скоро, а шутильгав би.
— Невже ж, — бий 'го сила божа, — і на двох копитах скоріше від хрещеного чоловіка не побіжить?
— От знайшли про що балакати проти ночі.
— Козак і чорта не боїться.
— Коли так, то яке тобі діло до того, хто такий Петро?
— Гріха на совість не хочеться брати. Наша совість чиста. Не ми йдемо, а нас ведуть.
Куди пастир, туди й стадо.
— А як пастир не до доброго веде?
— Ти не поведеш, не бійся!
— Перше питалися громади. Громада — великий чоловік.
— Чи одно перше бувало. Як хочеш, щоб тебе питалися, то йди на Січ.
— І на Січі добрі люди живуть.
— Ще й як, але тут не Січ.
— На Січ нас не пускають.
— Гадаєш, хто? Може, гетьман? Дурний! Поляки і москалі не хочуть. Бояться січового братства.
— І мають кого. Поки Січі, поти й волі.
— Там нашого брата ніхто в обиду не подав. Ніхтонашої сестри в наложниці не тягне.
— Бо там сестер нема.
— Дурний ти. На зимівниках є. Гадаєш, може, без жіноти бути?
— От мені мудрості повів. Коли ти не піп, то в ризи не вбирайся. Перше сам

навчися, а тоді других учи.

— Ану, може б, ви і шабель добули, — уговкували їх сусіди. — Дивіться, кольористі огні пускають.

Над Кочубеєвим двором підлетіла світляна куля і розбилася вгорі та розсипалася горохом огненным.

— Сичить, як змій. Кажуть, є такий змій, що зорі їсть.

— Був, та вже нема. Вбили. Говорять, у царя в бутлі горівки сидить.

— Москаль і тую горівку вип'є, а змія з'їсть.

— Вважай, щоб тебе не з'їв, бо ти також, як той змій, горівкою пройшов.

— А ти хотів, щоб водою? Я не риба.

— А дивіть, дивіть! О, о, яка летить, як кумета, ще й з хвостом.

— Кажуть, як з хвостом кумета появиться, то велика буде війна.

— Всілякими знаками Бог людей остерігає.

— На те вони й люди, а не ангели.

— То люди, а що ж казати козаку? У козака море по коліна, а гріхи по шию.

— Кажуть, нашого брата святий Петро й до неба не пускає.

— Як кого. В котрого люта баба, то пустить, бо він свої гріхи вже тут, на землі, спокутував.

— Скажу я вам, — почав один зі старших, великобувалих козаків, — що мені байдуже небо, щоб на землі добре а мабуть, воно так, що нашому братові і тут гаряче, і там-боляче. |

— Тут слухай старшин, а там Бог вість кого, а все-таки слухай.

— А вашець хотів би, щоб його слухали, а він нікого. Такий-то ми народ. А подивіть, як москаль своїх старшин слухається. У них цар — все одно що Бог.

— Не Бог, а бояться, бо як дубинкою гепне, то вже й не піднімешся.

— Кажуть, сильно дуже б'є.

— Він сам і голови рубає. Всячину вміє. Нема, кажуть, такого довбуша, як він. І корабель тобі постройть, і чобот пошиє, і на токарному станку всячину точить — з кості.

— Людської, кажуть.

— З людської?! — і козаки здригнулися й замовкли, дивлячись на нові фейерверки.

— А я вам кажу, — почав знову той, що перше озивався, бувалий, — кажу я вам, що люди, як собаки, лають, як ви той лай з вітром розносите. Цар за народ стоїть, за бідний. Панам московським, боярам товстопузим, він доброго чосу дає. Бороди їм побрив, халати пообрізував, не одному капут зробив. Хоче, щоб панів не було, тільки люди, всі рівні.

— А дивіть, який московський оборонець знайшовся. Пан-товариш, мабуть, чи у райтари не вписалися. За який год, гляди, і воєводою до нас ускочать. Бо їх воєводам і розуму великого не треба. Щоб тільки вмів добре хабарі брати та кінці у воду пускати.

— І щоб на жіночій красі розумівся та зі зводницями руку тримав.

Бувалець не дарував свого:

— З кого ся насміхають, з того люди бувають. І на нашому подвір'ї буде ще колись

воскресення. Кажу, як розумію, а ваша воля слухати або не слухати.

— Слухаємо, кажіть, лиш не вихвалюйте дуже чорта, бо гріх.

— Він такий чорт, як ми з вами. Чоловік, тільки більший за нас.

— Як не чорт, то чого він віри святої чіпається, як той христогонитель Нерон.

— Він не віру переслідуює, а тих попів, що навіть царем хотіли б володіти.

— А він один хоче володіти всіми. Він і Бога за ніс хотів би водити, коли б лише міг.

— Коли він за народом стоїть, то чого ж тоді що другий москаль — то штемпований і таврований, а що третій, то без уха або й без носа? Чого тисячі того народу женуть будувати нову столицю, де люди працюють, як скотина, а гинуть, як мухи? Чого й нам не дають спокою, хоч ми не москалі? Яке нам діло до його столиці, до його ліній та каналів, до тих усіх чортячих вигадів кацапських? Добра мені любов, як від неї тобі дихати важко! Кажуть, медвідь хлопа з любові задавив. Вони нас так люблять, як пси діда у вузькій вулиці. Відомо, відомо! З таким любовником дружи, а камінь за пазухою держи.

— Поли врїж і тікай!

— Ото і я хотів сказати — поли врїж і втікай, не поли, а й руку одну дай собі відрбати, лиш щоб спекатися біди!

Петрів заступник замовк. Зі столів збирали остатки їжі.

— Для нищих буде.

Питва не брали. Козаки любили пити досуха. "Подави корову, може, ще молока припустить", — ще жартували з того, що з бочки решту горівки цідив. Дехто був добре випивший. Такого товариші відводили на його постій і клали спати, щоб не робив бешкету. За бешкети гостро карали.

А фейерверки дальше йшли. Що раз, то нові дива. Зорі, сонця, літаючі смоки, всячина.

— Отся, як з канони куля, — говорили козаки, показуючи на небо, — таку дорогу лишає за собою, як лук, як дуга. Бевх! Десь у річку впала.

— А отее ніби пожар. Ніби Кочубеевий двір горить. Гарно!

Над рундуком засвітили транспарант. Арматура, дубове й лаврове листя, а між ними три букви: І. С. М.

— Ісус Марія! — прочитав котрийсь.

Сміялися з нього.

— Дячкові скрізь ладаном пахне. Та це гетьманські букви: Іван Степанович Мазепа! — пояснював старший товариш, що вже не до одної ілюмінації приглядався. — Бачиш, який ти недотепа!

— Велике діло! Не вгадав. Тепер і знатиму.

— Та ти, небоже, тільки й знаєш, що тобі другі скажуть, а з власної голови нічого путнього не добудеш.

Балакали, жартували, і тільки той козак, бувалець, що за Петром обстоював, сидів, надувшись, як сич.

— А я все своє кажу, — почав, — що нам при царі християнським треба кріпко

стояти, от що.

Товариство хвилину мовчало. Новий фейерверк показався на небі. Піротехнік хотів, мабуть, пустити на темно-синє небо золоту княжу мітру, натякаючи на Мазепине герцогство. Але цей "кунштик" йому якось не вдався. Замість мітри вискочив обруч, біля нього майнули дві червоні плахти, обруч розірвався, плахти розвіялися, і тільки ясний хрест повис на хвилину над Полтавським шляхом, але й він незабаром розколовся, ніби його якась невидима сила поламала і кинула на ліс, — погас.

Щоб загладити неміле вражіння, оркестр загравав якогось чужинецького танцю. Козаки вернули до перерваної розмови...

— Ви, товаришу, все своє твердите, що нам треба за православного царя стояти. Він такий православний, як я магометанський, а чи стояти нам, чи не стояти, того в нас й ніхто не питається.

— Балакаємо, як товариші.

— Ніякої злої гадки в нас нема.

— Що на умі, те й на язиці, — доповідали кругом.

— А я ж від мачухи, гадаєте, чи як? — боронився цареславець. — Говорю, що чую, погані часи прочуваючи.

— А невже ж вони досі були гарні? Відколи батько Богдан Україну восточному цареві піддав, наш брат мається, як горох при дорозі: хто йде, той урве. Кажуть, покірливе теля дві корови ссе, отже, ні! За нашу покірливість нам ніякої дяки нема, одна наруга!

— Зневажають нашого брата не по-людському.

— Як невольника...

— Як безмовну скотину...

— Не треба нам гордомисленними бути, — зауважив цареславець.

— Бога бійтеся, товаришу! — гукнули йому. — Яка тут гордомисленність? Ми вже й честі давньої, козацької позбуваємося, а про гордомисленність нікому з нас, мабуть, і не і сниться. |

— Пригадайте собі, як козаки року 1703-го на уїстю Неви стояли. Ні криші над головою, ні клаптя соломи, щоб переспатися, ні круп, ні солі, про сало й не згадуй, ні сухарів. Бог святий знає, як ми там усі з голоду не повмирали. І це ви називаєте гордомисленністю?

Цареславець мовчав. До нього дальше приставали:

— А чого ж тоді Полтавщина так обезлюдніла, чого ж то тільки міг, з душею на Січ утікав, як гетьман мусів охочекомонними всю границу свого регіменту обставити? Все із-за тих свавольств, із-за тих "безеценств", що народів козацькому від ратних людей царських чинилися.

— Або пригадайте ви собі, як то ми з Обидовським та Щокієвським під Псков ходили. Чого то там не творилося, Боже ти мій! Яких нам утисків москалі не чинили, як нас не зобижали! Коли нам за харчами по волостях їздити довелося, щоб з голоду не вмерти, то нас катували, били, сорок козаків у річку вкинули.

- Сорок козаків!
- За нашу службу вірну.
- От тобі гордомисленність наша!

Цареславець мовчав. Не було в нього відваги заперечити загальновідомих подій, яких козаки ніяк і ніколи не могли москалям простити.

— Якщо ми, як ви того, пане-товаришу, собі "віншуєте", якщо ми маємо стояти за царя православного, то чому тоді і вінне обстоює за православним народом? Пригадайте собі, будь ласка, те страшне пекло, яке зимою з 1703-го на 1704 год учинили Вишневецькі, Любомирські та Потоцькі під Немировом, Богуславом, Ладижином і скрізь, куди тільки своєю рукою не сягнули. Пригадайте собі Абазіна на колі, 10 тисяч замордованих козаків, 70 тисяч обрізаних ух, а посполитого трупу і перелічити годі. А цар ні вусом не моргнув, — ваш православний цар!

Козацькі голови хилилися додолу, і важке зітхання, як шумливий вітер, перелітало понад столами.

— А що робив гетьман, щоб рятувати народ? — кинув цареславець, як бомбу, котрою гадав сторошити своїх супротивників-розмовців.

— А що ж було гетьманові робити, коли гетьманові від царя був такий наказ даний, щоби він з польськими коронними гетьманами повсякчасні зносини тримав і всіми способами не допускав до того, щоб козаки до бунтарів, себто до покривдженого народу, приставали. Відомо нам, дуже добре відомо, які тоді листи царський резидент, Долгорукий, до нашого гетьмана слав. Треба, мовляв, ділом довести, що цей бунт не стався за відомом і за згодою царя, треба нам власними руками погасити цей огонь, що перешкоджує Речі Посполитій зазброїтися на шведів.

— Шведа мав Петро на гадці, а не нас. Нас хай вороги наші винищать мечем і огнем, щоб і сліду українського на Україні не осталось, — його це ніраз не тривожить. Ось як він про нас дбав!

— І дбає... — відповіло кількох.

— А за що Братковського на огні катували і лютою смертю замучили, за що? — спитав котрийсь, і попри Кочубеевий двір майнула кривава тінь безталанного шляхтича-патріота, одного з останніх могіканів давніх оборонців віри й культури української.

Цареславець на питання "за що?" не відповідав. Про Братковського він, може, й чув, але не розібрався в тому сумному ділі. Козацька пошта "губа" скоро ходила, всяка вість блискавкою перелітала з кінця в кінець великої країни, але в тих вістях було чимало непевного й недовомленого, що собі всякий на свій лад толкував.

— Та ще пригадаймо собі, — почав один з козаків Миргородського полку, — як то ми нещодавно з Мировичем та Апостолом проти шведа ходили. Апостола підчинено тоді генералу Брандту. З ним-то ще як-так було. Цей німець — то був чоловік совісті правдивої. Але коли нас, не показуючи навіть ні царського, ні гетьманського приказу, Паткулеві піддали, от тоді-то щопиш почалося наше горе. Паткуль — от де тобі гордомисленний чоловік! Дивився на нас, як на собак. Навіть зі старшинами

зневажливо поводився. Обносилися ми, як нищі, не військо, а злидарі якісь сновигалися по таборах, з голоду пухли, з хороб мерли, сліпоту з біди діставали. Бувало, вечером, до своєї нори потрапити не можеш, бо на очі не бачиш, ідеш, і вітер тобою на два боки хилляє. А німець ще й насміхається з тебе, п'яною свинею дразнить. І таких-то бідолах цей безсовісний Паткуль захотів муштри німецької навчати. Ось вам свідоцтво з тієї науки, — тут козак показав на глибокий ровець, прорізаний шаблею здовж щоки. — Виступив я на мізинний палець зі строю, а німецький офіцер як не рубоне мене — два зуби вибив, ось яку пам'ятку оставив!

— Бачили ми, товаришу, бачили, — підтвердив один з товаришів, учасників того походу.

— То ще мені дешево прийшлося, а були й такі, що на шибениці повисли. Козацького сотника Родзянку, неабикого, хотіли теж на смерть скарати за те тільки, що сказав, немовто козакам півроку тієї муштри вчитися треба.

Козацькі очі світилися, як огники блудні. Спомин кривди розпалював жадобу помсти.

— Але ж бо й козаки, — почав цареславний, — не дуже по-людяному себе вели. Як побили ми шведського майора Лейнгельма, то хіба більшої частини полонених не перекололи? Я сам який десяток зарівав.

— І найтерпеливішого чоловіка як надто розізлиш, то він кинеться на тебе. Розізлили нас вороги наші, і не один гріх на нашу совість навели, хай Господь нам, грішникам нестяменним, у своїм милосерддю великім гріхи простить.

— Коли ви про торішній похід нагадали, — озвався молодий козак, що дотепер пари з уст не пустив, — коли ви нагадали про нього, то дайте й мені своє слово сказати. Ви знаєте, як я коней люблю. Це моя страсть. Ні багатства, ні дівоча врода — ніщо в світі не радує мене так, як вірний козацький товариш, кінь. Пестиш його, сам голоден, а йому то сінця, то хлібця даси, він тебе і на бій везе, і з бою тебе, раненого, до своїх приносить. Що вартий козак без коня? А мав я тоді такого коника карого, як намальованого. Ніжки по колінця білі, ніби їх хто хусточками обвив. Та й мудрий який, та й вірний! Говорив я з ним, як з людиною. Розумів кожне слово.

— Ну, і що? І що? — питали товариші, щоб спинити струю жалощів козацьких.

— Німці забрали мені. Якийсь товстопузий офіцер під себе загорнув, а мене пішаком пустив. Пустився я доганяти, хотів битися, гадаю собі, нехай мені смерть зроблять, та спинили мене, скували, збили. Ось вам знаки. — Він сумно показав на свої покарбовані руки. — На тілі їх куди більше.

— Правду кажеш, товаришу, святу правду, — стверджували другі. — Не в тебе одного коня забрали тоді. Всіх нас на піхотинців переформували і обдертими та голодними пустили на поталу ворогам.

Бенкет у Кочубея перетворився в поминки. Ті козаки, що ходили за Апостолом, пригадували собі своє сумне розставання з вірними товаришами, кониками козацькими, і не одному сльоза заблищала в очі.

— Та то ще, — почав один з прилуцьких, — жаль, але хоч не сором. А погадайте

собі, чого то ми останньої осені зазнали, як під Ригу ходили. Вас ограбували німці, значиться, люди чужі й чужовірні, що душі нашої козацької не розуміють і, може, навіть гадають, що в нас і вовсе ніякої душі немає, але послухайте, що з нами царські люди православні зробили. Коли отее царським наказом заведено уло пошти, то наших прилуцьких козаків приставили до тих пошт царські листи та московських офіцерів своїми кіньми возити. Вже ти не козак, а поштар, от що! Гукне на тебе московський офіцер і — вези! Везеш — відберуть коней, а тебе заб'ють або скатують і лишать на шляху. Чимало наших козаків на тих шляхах погинуло. Везеш офіцера своїм конем, а він нагайкою тебе пере: "скарей, скарей!" Скільки коней заїздили тоді на смерть і яких коней. Боже ти мій! Один жаль! Та щоб лиш жаль, а то, погадайте собі, одного разу самого нашого прилуцького полковника, на той час гетьмана наказного, вважайте собі — наказного гетьмана, Горленка, москалі з коня зіпхнули, коня забрали, а його на сміх та на поругання людське піхотинцем серед шляху лишили.

— А він що?

— Кріпкий медвідь, так кільце в носі. От що він! Те, що ми всі. Тягнемо чужу лямку, поки не покладуть у ямку. Що ж нам під владою великого нашого православного володаря робити? Нам, галушникам, черкасам? Відпросився Горленко на відпуск і поїхав жалуватися гетьманові до Дубна, бо гетьман тоді в Дубні стояв.

Спомин сорому ще гірше, ніж жаль, опечалив душі козачі. Їм уже й кольористих вогнів відхотілося. Перед їх очима розгорювалися інші вогні...

Над подвір'ям, від людських чобіт і від димів з фейерверків, висів туман, як брудна сива плахта. Крізь нього проблискували зорі і витріщувався на світ здивований товстогубий місяць уповні. Стежками панського городу снувалися жіночі й мужеські постаті, як казкові герої в зачарованому городі. За ними по траві бігали їхні тіні, то неприродно довгі, то надміру грубі. Тіні людей мішалися з тінями дерев. Шумливий, ніби сонний вітрець розносив їх слова.

Кочубей говорив до Іскри, мало що не доторкаючись його уха своїм тонким, як мишачий хвостик, усом:

— Що ж ти на це, товаришу вірний?

— А ти?

— Я гадаю, що треба щось починати, щоб не було пізно.

— Так і Любов Федорівна гадає.

— Любов Федорівна не від паради голову носить. Будемо починати.

— Але уважно так, щоб кінці в воду.

— Лиш я, і ти, і Любов Федорівна. Більше нікому нічирик.

— А матеріял?

— Назбирається. Та ще треба нам завчасу углядіти якогось певного чоловіка. Найкраще із духовних, бо вони присяги бережуть, а на нього злість мають, не вірять, що він православний. Шукай такого, і я теж шукатиму.

— Гаразд.

— І вони розійшлися.

— У бічній вуличці стояв Орлик з Войнаровським, рам'я в рам'я.

— Знаєш, товаришу, — говорив Орлик, — як дивлюся на тсю суету, то тільки знизую плечима. Не до пирів нам тепер і не до огнів кольористих.

— Гадаєш, що гетьманові до них? Хоче Кочубеїв прихилити до себе.

— Старого дерева не нагнеш. Шкода часу. Роботи такої у Києві та Батурині, що готова пухне. Числові листи ідуть.

— Знаю, та не розберу їх змісту. Яка твоя гадка — куди гетьман стріляє?

— Гадаю, що сам він не рішився, куди. Трудно рішитися. Велика відповідальність. Ти знаєш, чого я хочу.

— І тобі моє хотіння не тайне. Подаймо собі руку. Треба нам у один бік тягнути. Гетьмана не переконаєш, а все-таки люди на людей впливають. Впливаймо на його так, щоб на нашому стало.

— Гаразд. Страшно, братику, страшно! Та нічого не вдієш. Хочеться, щоб теперішня непевність скінчилася, щоб почалося щось нового. Коли ж ми виб'ємося на волю, як не тепер? Замирить Петро з Карлом, і тоді ярмо кріпше наляже на нас, і хіба діти наші скинуть його з себе, а не ми.

— Кожне покоління мусить зробити те, що до нього належить.

Місяць бачив перелетний рум'янець непевної радості на обличчю гетьманового небожа Войнаровського і палкий огник завзяття в Орликових очах.

— Не будемо прощені за це, як прогавимо велику хвилину! — сказав Войнаровський.

— До гріхів предків не додаваймо своїх! — відповів Орлик, і вони подалися в сад, бо стежкою надходив гетьман.

Ішов назустріч Мотрі.

Зупинилися на хвилину.

— Зустрічається вечерова зоря із зірницею поранньою, — сказав гетьман.

— Набок грибок, боровик іде! — відповіла, жартуючи, Мотря.

Помовчавши хвилину, гетьман сказав:

— Завтра їду від вас.

— Так скоро?

— Скорше, як гадав. Діла кличуть.

— Сумно зробиться у Ковалівці. Надійде осінь. Шумливі вітри загудуть, імлісті посмерки постеляться полями.

— Потіштеся. Василь Леонтійович вибирається у Батурин. Його теж діла кличуть. Мабуть, і ви переїдете туди.

— Не знаю, як батьки зарадять.

— А ви хотіли б?

— І дуже.

— Маєте там кого?

— Батурин — гетьманська столиця.

Гетьман глянув у її очі, що світилися з-під темних брів, як зорі з-під хмари.

- Мотре Василівна, чи ви це свідомо сказали?
- Я слів на вітер не сію, — відповіла, спускаючи повіки.
- Значиться, передумали нашу розмову?
- Передумала словечко кожне.
- І даєте свою згоду?
- Так. Хоч би й до самої смерті.

Прийшли вітром розгойдані листочки, квітки й корчів непорушне стояли, тіні причаювалися до землі.

Понад Мотрею пролетіла велика світляна куля і повисла прямо над її головою.

Гетьман ухопив Мотрю за руку і потягнув її набік. Боявся, щоб ракета, спадаючи в діл, не обсипала її.

Мотря зрозуміла його турботу, й ніби позичений усміх завітав на її устах.

— Спасибі вам, Мотре, спасибі, Мотренько! — сказав урадований гетьман, здержуючи любовні слова, як непристойні його вікові і не відповідаючі хвилині.

Їх тут легко міг хто-небудь зустріти, бо хоч Кочубеєві сади й городи були дуже великі, але ж і людей сновигалося ними чимало, любуючися і ніччю прегарною, і мистецькими вогнями.

Нараз гетьман помітив шнурок перел на шиї Мотрі і, похитуючи головою, сказав:

— *Margaritae significant lacrimarum flumen* [19]. Не носи ти їх, Мотре! Прийми від мене отсей перстень брильянтовий. Кращого й дорожчого на всій Україні немає. Хай він буде видимим знаком нашої нинішньої розмови.

— Краще, коли б він був із простого заліза.

— Залізо нам потрібне, а вам пристойть щонайдорожче каміння. *Anselm Boese de Boot* [20] каже, що в брильянті добрі й живуть, він перед чарами, перед отруєю і всякими ожимами затіями свого власника хоронить. Він, якщо іти філософії талісману, є також признакою вірності і любові, приносить славу і перемогу.

— То не давайте його мені, Іване Степановичу, не давайте! — аж скрикнула Мотря.

— Чому ж би то ні? — спитав здивований гетьман.

— Бо вам перемогти треба.

— Переможемо або поляжемо, — сказав гетьман, вкладаючи перстень на середній палець Мотриної лівої руки.

Дорогоцінний брильянт озарив своїм сявом мертві перли на Мотриній шиї.

Гетьман поклонився їй і повернувся у бічну алею. Мотря стояла, як з мармуру кута. Все, що пережила останніми днями, було так несподіване для неї, так мерехтливе, блискуче, як оцей дорогоцінний камінь. Її несвідомі бажання, її пориви, для неї самої незрозумілі, щоприш тепер знаходили своє вяснення.

Мотря ступила на нову дорогу. Може, та дорога не рожами, тільки терням укрита, але вона є, і Мотря попрямує нею...

По розмові з гетьманом не хотіла нині розмовляти з ніким. Не стежками, а росистими муравниками пішла навпростець у двір. Бічними сходами, котрими ходила прислуга, вбігла на горище і крізь дівочі кімнати дібралася до своєї спальні. Двері

замкнула на засув. Світла не світила. Тільки невгасаюча лампа перед іконою Матері Божої то погасала, то розгорювалася наново, як човник світла на хвилях темряви. Іноді робилося ясніше. Це якийсь новий фейєрверк знімався над Кочубеєвим двором. Його вітали оплесками й гучними викликами радості та вдовolenня.

Тішився Кочубеєвий двір.

"Ніби в життю, — думала собі Мотря. — Явиться гадка засяє на твоєму небі, озарить, осліпить тебе і — гасне. Лишається ніч... І як в історії... Прийде момент, пірве людей за собою, розпалить перед ними кольористі огні з тисячами зірок, з широкою луною, з кривавою загравою і — потухне. Люди вертають до своїх звичайних турбот, орють, сіють і — забувають минуле. Тіштеся, тіштеся кольористими вогнями!"

НАСТРІЧУ НОВОМУ

— Від'їхали... — сказала Мотря, попрощавши гетьмана біля воріт і вертаючи до своєї пустельні на горищу.

Кочубеї поїхали проводити гетьмана до границь своїх маєтків. Не скоро вернуть. Скільки разів Мотря проїздила туди і питалася, де їхні межі, батько гордо казав: — Усе наше, усе Кочубеїв!

І те "все" вона нині радо віддала би за здійснення свого одного бажання, того єдиного, що звїрила тітці. Не розуміла загарливісті людської, не могла зрозуміти гордошів: з багатства.

І брильянтовий перстень гетьманський не тому цінний для неї, що в ньому такий великий і блискучий брильянт, лиш тому, що від "нього". Невже ж він дійсно береже вірності в любові? Кажуть, як покласти його під подушку любого (так, щоби він не знав), то крізь сон скаже, чіт любить тебе, чи ні.

Спробує колись...

Мотря засоромилася своєї гадки. "Що це знати? Не в коханню сила, а в ділі, до котрого нас кохання веде". Вона хоче, щоб її кохання повело його до слави. І поведе. Згинуть або побідять... А якщо батьки спротивляться їй?.. Піде проти їх волі. Ніхто не спинить її на шляху, котрий перед нею розкрився учора. Шлях настрїчу новому. Батько не ворог для неї. Скаже йому всю правду, батькові можна сказати. А мати? Буде покірною для неї. Постелиться рядом, щоб тільки приєднати її.

І Мотря стелилася рядом, ішла матері на руку. Хотіла, щоб не лишили її зимувати в Ковалівці, лиш забрали з собою. А що дальше буде — це вже друге діло.

Так воно і сталося.

В кілька днів по від'їзді гетьмана Кочубеєвий двір заметушився знову. Збирали в скрині щонайдорожчі одяги й білля, щонайцінніші коври і посуду, оббивали скрині залізними обручами, і ковалі спювали ті обручі, ніби на віки вічні. В дворі залишалася тільки стара няня, Серафим з прислугою і урядовці тутешнього маєтку. Мотря їхала з батьками.

Ціла валка повозів і возів раннім ранком виїхала з воріт пустилася зразу на захід, а тоді на північ. Накрапав дощик. Візник підносив буду над повозом, на котрім сиділа ясна панночка зі своїми найлюбішими дівчатами. Біля візника сидів Мотрин чура,

гордий, що йому дали потримати віжки. Мотря глянула ще раз на свій новий двір. Стояв за деревами, ніби ховався від світу, їтільки високі комини підносилися вгору, наче хотіли додивитися, куди то їх господарі їдуть, чи далеко? Метрі Наробилося жаль того двору, ніби вона там щось цінного лишила. Пригадала собі дорогу до пасіки і ту стежку в огороді, на якій з гетьманом мала люблю розмову, і троянди, і розбиту бандуру, усі моменти кількох останніх днів, — пригадала собі, і нерозгаданим смутком повіяло на неї.

у Широкий краєвид затягався дощовим посмерком, дерева вгнули під вагою дощових крапель свої віти додолу, квітки стулювалися, тратили барву і форму, якийсь чахлий корч при дорозі хитався за подувом вітру, ніби говорив молитву суєти. Ворони чорні цілими стадами перелітали від гаю до гаю.

Повіз рушив з місця.

"Їдьмо настрічу новому і невідомому, може, й сумному, їдьмо!"

Переправилися через Псьол, лишили праворуч Гадяч і прямували до берегів Хоролу.

Дощ, ніби плахтою брудною і мокрою, вкрив краєвид. На широких, але невлаштованих шляхах, пилуга перетворювалася в болото. Місцями стояли вже й цілі озерця. Як попав туди повіз, то застрягав по осі, і треба було його витягати. Припрягали ще одну пару коней, гайдуки дрючками підважували колеса, гукали на коней, вйокали, і по довгих зусиллях подорожні добувалися з "проклятої баюри" на те, щоб незабаром у нову попасти.

Доводилося, і то чи раз, завертати з дороги, бо хоч деякі візники знали дорогу з Ковалівки до Батурина, "як свою власну кишеню", але ж тому, що світ оповитий був дощами, мрякою і "дідьчою слякотою", збивалися зі шляху, і ще й тому нелегко було тримати добре дорогу, що старі свободи й хутори зникали з лиця землі, придорожні хрести "якийсь чорт порозвалював", а натомість у ярах і в чагарниках являлися нові людські оселі, що несміливо своїми коминами й довгими журавлями криниць давали знак про себе.

Мотря визирала з вікна своєї карети, але нічого замітного не бачила. Перед нею розкривалася багата й урожайна країна, що марнувала свої дари, бо не могла як слід загосподарюватися в тих неспокійних і непевних часах. Яке добро, який рай був би тут людям, коли б їх не відривали від хазяйського діла та не нищили надбане маєтків.

Мотрі нагадувався той корч, котрий що підросте трохи то його пообтинають, і він ніяк не може розвинути в повний зріст.

Так було і з нашим краєм. Він не міг розвинути всіх свої сил, бо над ним лютувала негода.

Мотря чимало наслухалася про добробут по чужих далеких країнах, про те, як німецькі городи після тринадцятилітньої війни двигалися з руїни, багатіли, розвивала промисел і торгівлю, як у них творився культурний патріціат, і її серце стискалося з болю, що вся наша земля, хоч куди багатіша від тамтих, була така поруйнована й запущена.

Голосне кракання галок розбудило її з задуми.

Летіли хмарами до якогось стовпа чи хреста, що бовванів на недалекому роздоріжжі.

Кружляли над ним, билися за місце, стручували одні других, незважаючи на візників, що страшили їх, лускаючи батогами.

— Повішельник, — сказала котрась із дівчат і перехрестилася.

— Може, за кару повис?

— А може, громада самосуд над ним учинила?

— Може, козаки якого харцизу на смерть скарали? Повіз наблизився до роздоріжжя, і Мотря побачила, як на білому черепі повішеного сидів чорний ворон, чистив свій клюв до людської кості і, махаючи крилами, обривав і пускав з вітром останки чуприни. Труп хитався, ганчірки перегнилої і дощами розмоченої одежі облітали з нього, відкриваючи гниле тіло, котре клювала хижа птиця, зводячи голосні бої за нужденну страву. Замість рук хиталися білі кістки, ніби махали на людей, щоб їх оборонили перед ненажерною птицею.

Але люди показували на роздоріжжя пальцями, полохали галок, кидали соломі і їхали далі.

Мотрина карета ззаду — спорий шматок поза колясою Кочубеїв.

Мотря казала здержати коней і просила челядь, щоб поховали трупа. Не годиться християнського тіла давати на поталу птиці. Може, він і неповинною смертю погіб, може, це московські харцизи нашого чоловіка вбили, — як же так збавляти його останньої християнської прислуги? "Челядь скоренько викопала яму і одною рукою затикала ніс, а другою волікла трупа до ями. Засипали й зарівняли слід, щоб мати сира земля прийняла безталанні кістки, а люди щоб не турбували їх більше. Мотря клякла та змовила молитву. — Може, й над нами змилося так якісь добрі люди...

Челядь вернула до возів і до коней, і валка посунулась вперед, доганяючи решту товариства.

Старим панам про ці похорони ніхто й не згадував, бо боялися, щоб ясна паня не сердилася на челядь, що потурає примхам химерної панночки. Челядь звичайно знає характери своїх панів краще, ніж панам здається.

Коли було б гарне время, то спочивали б у полі. Можна це було і в дощ зробити, бо були відповідні шатра, але дібратися до них із повозів по розмоклій дорозі не було легко. Тому-то й доводилося накладати дороги, щоб добиртися до заїздного двору. Тут розтаборювалися на дві-три години, добували харчі, гріли, варили, направляли, що, де, у якому возі поспувалося, і їхали далі в напрямі Ромнів.

Ночувати доводилося по старшинських хуторах і дворах. Наперед посилали туди козаків спитатися, чи господарі приймуть пана генерального суддю з його дружиною і донькою та прислугою під свою кришу на ніч. Господар, замість відповіді, сідав на коня і їхав знаменитому гостеві назустріч, прохаючи його, щоб не минав його низьких порогів і щоби своєю високошановною особою зробив честь його хаті.

Ціла валка повертала зі шляху у старшинський хутір, котрий оживав нараз,

добуваючи всіх зусиль, щоб задовольнити несподіваних гостей.

В курятнику чинилася різня, приходилося збавити життя і якого молодого веприка, і в сотниковій хаті являлася така вечерея, як коли б він доньку за полковника віддавав.

Грішили люди не одним, але гріха негостинності дуже остерігалися, бо негостинних мали тоді в погорді.

За доброю вечерею виявлялося, що пан сотник бувалий чоловік, уміє не тільки гостити подорожних, але й розважати та розвеселити їх оповіданнями про свої пригоди та дотепними жартами, до котрих тоді козацтво, від рядовників до генеральних старшин, дуже було охоче.

Сотник натякав на свої військові тяжкі пригоди, з яких ласкою божою виходив якимсь ціло, але не міг скрити свого негодовання на тії кривди й нахабства, яких допускалися царські люди, нападаючи, як які татари, на свободи й хутори людські та старшинські, забираючи коней і худобу, грабуючи добро, а навіть вбиваючи безпощадно людей і челядь. Лучалося й таке, що навіть сотникам і їх сім'ї доводилося зазнавати жорстоких московських побоїв. Хазяйка розказувала, як царські драгуни напали на один сотниківський хутір. Порозбивали всі скрині і шафи, позабирали хутра й цінну посуду, а скло й миски, глиняні та фарфорові, потовкли так, що тільки купу череп'я за собою на подвір'ю лишили. Гусей і курей геть перерізали, худобу, що була в стайнях, одну забрали, другу покалічили, так само коней. Питали, де сотник? А він, сердега, заховався у криницю. Хтось зрадив чи самі вони, харцизи, доглубалися, що хтось у криниці сидить, добули, — Боже ти мій, чого не робили з ним! А то ж чоловік старий, заслужений і засібний, якого всі знали й поважали.

В другому місці знов напали на двір. Як нехристи які, як бузувіри, поруйнували все, шаблями покряяли образи й ікони, горівку й напитки усякі повипускали з кувалд і бочок, бо їм краще смакує з землі пити, коли напиток перемішається з болотом. Там же і на церкву напали. Погадати тільки — на церкву! Посуду церковну заграбували, ризи покряяли й понесли з собою, дяка з крилосу витягнули і сильно дуже побили, без причини і без жалості ніякої, а все, мовляв, по приказу царському, нібито за те, що черкаси не досить слухаються людей його височества і нерадо дають, що їм потрібно, особливо ж коней, до котрих вони дуже охотні і котрих їм ніколи не буває досить.

Зауваживши, що генеральний суддя слухає тих оповідань не якимсь радо і без особливого спочуття, хазяї зводили балачку про щось друге. З'являлася й бандура і нові пісні, котрих оспівувалося нове українське горе. Мотря пильно рухала всіх тих нарікань на московську сваволю і пізніше довго не могла вснути, бо причувалися їй крики і плачі людей, що втікають перед чужинецькою кривдою і насильствами.

Генеральний суддя був утомлений дорогою, а нагла зміна погоди погано відбивалася на його здоров'ю. Треба було одну днину відпочити в гостинній сотниковій хаті. Мотря мала досить часу, щоб передумати ще раз усе те, що вона останнім часом пережила. Освідомилася. З багацької химерної панночки стала людиною тямущою. Рвалася до праці разом з тими, що хотіли покласти раз, кінець тому чужому нахабству. Не сумнівалася, що гетьман теж не когось другого бажає, тільки до своєї цілі він іде

обережно, знаючи, з яким ворогом у його діло. Розуміє він, що діється краю. У численних походах не одно бачив. І писаних "суплік" приходять до нього чимало. Неможливо, щоби серце його не чуло людського болю.

Не могла того Мотря сказати про свого батька й маму. Батько був дуже милосердний. З порожніми руками мало кого відпускав від себе. Чому ж тоді він ніби байдуже ставиться до тих оповідань про знущання царських людей над нашими? Хмарить брови, видно, що воно йому немиле, але ані словечка свого гніву не скаже. Мотря певна, що батько як чоловік відчуває не менше від других тую зневагу, тільки як політик має іншу думку.

На тую тему вона довго балакала зі своєю тіткою, з котрою їй довелося спати в одній кімнаті в сотниковому дворі. І не окривалася з думкою, що, мабуть, тут є два стороництва — одно, яке хоче йти на руку цареві та сліпо слухати його, а друге, що прагне визволення України. Це роздвоєння дуже її турбувало, бо не бачила від нього добра ні для загалу, ні для одиниць. Чого ж доброго могли сподіватися від царя українські пани, коли він не скривався зі своєю неохотою до панства взагалі і принижував його де міг та носився з гадкою геть усунути українських старшин, а завести новий військовий устрій? "Коли він, — думала Мотря, — дозволяє своїм людям грабити і вбивати наш народ, то чи не робить він цього тому, щоб народ нацькувати на гетьмана і його старшин? Ось, мовляв, не вміють чи не хочуть вони нас захистити та оборонити перед москалями. Таким способом винищується Україна й підготовляється боротьба усіх проти всіх. Дивно, як того генеральний суд не бачить!"

Марія Федорівна заспокоювала Мотрю як могла і як уміла. Казала, що всьому винувата війна і коли прийде мир то над світом проясниться, як прояснюється небо по бурі Але Мотрі такі слова не могли заспокоїти, навпаки — в неї являлося бажання шукати іншої, більше рішучої розв'язки цього питання...

Генеральний суддя ще й тому лишився один день у сотника, бо сподівався, що, може, дощ перестане лити як з відра і що в погоду можна буде краще і скорше їхати.

Але минула й друга ніч, а дощ не переставав. Вибралось на сльоту, триднівку, а може, й на довшу. Не було ради. По сніданню Кочубеевий табір двинувся в дальшу дорогу.

Минули Ромни, переправилися на другий бік Сули, праворуч стали показуватися невисокі горби.

Мотря примкнула повіки і в уяві своїй бачила, мов на картині, гетьмана, Орлика, Войнаровського, Данила Апостола, всіх тих людей, не виключаючи й Чуйкевича, яких вона тепер називала своїми, бо чула, що вони їй гадками близькі, ніби справді свої. А натомість мати остронь стояла від них, ніби вона якась чужа й далека.

Нараз почулися якісь крики спереду. Візник з Мотриноного повозу перекликувався зі своїми товаришами з передніх возів, гайдуки, що їхали верхом по боках, побігли вперед, повіз звільнив бігу, подався кілька кроків узад і став. Бувало воно не раз, як виявилось, що треба об'їздити якусь баюру, або шукати проїзду стернею, або повертати на інший шлях, і тому Мотря не дуже-то й турбувалася тим і дальше снувала свої гадки. Але

дівчата, що їхали з нею, немало чогось затривожилися, повискакували, побігли стернею і повернули до своєї панночки з тим, що напереді діялось щось непевного, може, й небезпечного. Мотря й собі хотіла вискакувати, але візник сказав, що табор рушає з місця. І дійсно, вози з'їхали з дороги на ріллю, вибралися на невеличкий горбок і там стали, не шнурком, а чотирикутником, котрий оточили козаки й гайдуки і загалом мужчини, спосібні до оборони, зі зброєю в руках.

Шляхом від північного сходу наближалася якась товпа, а із-за дощу та мряки годі було знати, скільки їх і хто це такий, свої чи вороги. Кочубей вислав кількох їздців, і ті незабаром вернули, кажучи, що це якась свобода перед москалями втікає.

Генеральний суддя заспокоївся, але не казав двигати табору з місця, аж переїдуть тамті, щоб якої сутички не було на дорозі. Люди з перестрашу ніби розум тратять. Женуть наперед себе і нічого не бачать.

Кочубеїха нарікала на "чорняків", що навіть царя не хочуть слухати, що не раді б двигати ніяких тягарів, не хочуть давати ні харчів, ні підводів і тому нема спокою, тому й вони, Кочубеї, непотрібно бентежаться і спиняються в дорозі.

— Той народ треба раз добре до рук прибрати, бо через нього ніколи в нас не буде спокою. То такий народ, що коли кріпко на нього надавиш, то він слухняний і покірний, а коли ти даш йому волю, то зараз візьме тебе під ноги. Кочубей знав аж надто добре гадки своєї жінки і не перечив їй, тільки пильно дивився перед себе.

— Але ж багато їх! На конях і возами, дійсно, ніби перед татарами втікають і перед турками, як це за Дорошенка бувало.

— Товпа! — згідливо сказала Любов Федорівна.

— А все ж таки не з добра вони втікають. Глянь, як плачуть жінки, як кричать діти, а там на возах і побитих чи ранених везуть. Цього не повинно бути.

— А но, може б, ішов захищати тую голоту, бо ти й до того спосібний!

Кочубей не чув тих слів, бо давав прикази своїм, щоб перейшли втікачів та розпитали їх, хто і де їх напав. Але зупинитися не було сили. Людей гнав страх, як буря жене листки. Жінки плакали навзрид, унивали, тулячи до лона перестрашених і покалічених дітей. Розкуйовдане волосся, порвана одіж, поцарапані руки, з котрих спливала кров, свідчили про свіжопережиту боротьбу, з котрої вони насилу врятувалися.

Мужчини мали поперецьязувані білим полотном голови й руки, в їх очах горіла злість і жадоба помсти, але разом із тим видно було свідомість, що від них залежить рятунок їх родин. Ті, що сиділи на задніх возах, обернені були лицем від коней. Тримали в руках ручниці, щоб відстрілюватися від напасника, коли б він здоганяв їх.

— Стривайте, люди! — гукнув Кочубей, — розкажіть, що за пригода сталася з вами!

Але люди тільки руками махали, показуючи позад себе, і тільки жахливі стони тяжкоранених були відповіддю на його питання. Якась гарненька молодичка, в кабатiku зеленім з червоними розмитками, кричала, щоб її пустили, бо вона хоче вернутися і поховати свого чоловіка, котрого ті собаки вбили. Її кріпко тримали за руки, щоб не зіскочила з воза.

На другім возі в'язали якусь змаргану жінку, котра так само хотіла скакати і вертатися, бо синка в свободі лишила, пігнав товар у поле. Її не пускали, і вона з божевільної розпуки кусала своїх сусідів.

Сивоголовий дідусь осіняв їх хрестом і заспокоював нагадуючи милосердя боже.

Кочубеєві гайдуки пустилися кіньми поруч тих возів, що гнали, як осінній вітер, і розпитували їх про подробиці нападу.

Вернувшись до свого пана, повторили йому, що зачули. Подія була звичайна. До свободи надійшли на постій царські люди, піші. За одну ніч натворили багато лиха, довели людей до розпуки. Розбивали, крали, насилували. Ранком зажадали коней для себе, 70 штук. Стільки в цілій свободі не було, бо люди здебільшого орали й возили збіжжя волами. Слободяни ще звечора сподівалися того і вночі декілька возів успіло виїхати з села і сховатись в байраках. Москалі, не діставши коней, почали мордувати людей. Хлопи відбивалися й відстрілювалися, відібравши від деяких москалів ручниці, а між тим жінки з дітьми втікли, дібралися щасливо до тих возів, що чекали в байраках, і тепер спасають життя, бо москалі, певно, в другій свободі дістали коней і поженуть за ними.

Кочубей заспокоївся. У страху великі очі. Хтозна, що з тими москалями сталося, бо й наші хлопці недаром руки мають. До того не знати, чи буде в тих москалів час гнатися за декількома возами, у них же є якийсь приказ, і годі їм, як вітрові по полі, буяти.

— Але, — казав, — коли ми вже раз стали табором, так і відпічнемо собі та нагодуємо коней.

Як на те і дощ трохи ущух, вже не лив, мов із луба, а лиш як крізь сито дрібонькими каплями спадав на землю.

На кухонному возі були сухі дрова; розклали огнище і любувалися теплом. Огонь оживив сумний краєвид і принаджував людей до себе.

Діти, що пасли товар у полі, побачивши димок, підбігали туди. Але не сміли близько підступати, тільки здалеку приглядалися до панської валки, любуючися гарними кіньми і пишними повозами, яких і зроду не бачили.

Тільки старий бандурист, що надтягував туди зі своїм поводитим, не боявся підійти до панів, бо знав, що божого старця і панам годиться шанувати.

Його просили, щоб сів біля вогнища та погрів старі кості. Пали йому їсти й пити, а тоді казали, щоб їм загравав та заспівав якої нової пісні.

— Нові пісні нікуди не годяться. Вони вже дуже світські. Або безсоромно веселі, або через міру сумні. У старих піснях є своя окрема сила, божий глас промовляє з них до народу.

— То співайте старих.

Але співець не спішився. Казав, що не до пісні тепер, а до діла. Народ кривду терпить, і нема кому за нього стати. І він розказував про те, що всім було вже надто добре відоме, — про "консистенцію" царських людей, про збитки, які вони скрізь чинять, і про ті тягарі, які спадають на людей в теперішні часи.

— Як воно ще кілька літ потриває, — казав, — то з нашої землі зробиться велика

пустеля. Тільки кості людські, кинені звірам на поталу, говоритимуть про те, що тут колись жили якісь люди.

Він остерігав Кочубея, щоб не їхав тим шляхом, а повернув уліво, бо цей шлях непевний, туди снуються москалі. І до нього придиралися, та він їх застрашив ворожбою і прокльонами.

— Ти ворожбит, старче? — питався Кочубей, котрий, докладаючися на свій високий чин, на знайомство з високими старшинами і на узброєних своїх людей, не дуже-то й боявся нападу. — Ворожиш?

— Вгадую, що буде, — відповів коротко старий.

— То вгадай і моє будуче.

Бандурист глянув на Кочубея і на його дружину, прошиб ас своїми ясними, ніби на сонці та на полевих дощах споловілими очима, і відповів:

— Вам, ясні панство, я ворожити не хочу.

— Чому?

— Бо боюся гнів навести на себе. Брехня — гріх, а правди люди не люблять. Правди тепер не зіскати. Вона сиротою бездомною скитається. Нині тут, а завтра там. Хто з нас знає, хто її в серці має... Хай вас Господь окриє своїм омофором, і Мати Божа хай не отпускає вас у дорозі. Спасибі, що пошанували старця, і бувайте здорові!

Пішов.

Кочубей сидів у колясі біля своєї дружини, задивився У вогнище горюче і думав.

— Їдемо далше? — спитала Любов Федорівна.

— Або я знаю, — відповів Василь Леонтійович. — Може б, краще повернути на другу дорогу.

— Чому б то так?

— А чула, що старий балакав.

— Нема добра на Україні, коли вже старці-пройдисвіти генеральним суддею воловодять.

Кочубей дав знак, щоби двигати з місця табір. Рушили. Перед ними стало трохи прояснюватися. Побачили на виднокрузі гайок. Їхали ще яку годину до нього. Дорога крутилася вужем і була, як звичайно в лісі, дуже погана. По обох боках рови, наповнені через верх водою. Від довгого дощу в гайку стояли скрізь озерця. Валка звільна посувалася вперед. Нараз стала. Хтось заставу поклав серед дороги. Кілька зрубаних дерев торчало одно верх другого, від рова до рова. Об'їхати заставу годі, треба було або вертати, аби усунути перешкоду.

Любов Федорівна казала розкидати заставу. Та щолиш челядь принялась за це діло, як грохнули стріли і двох людей з криком подалося до возів. Були ранені. Валка заметушилася, наполохані коні зривалися і ставали дуба. Їх насилу вдержували візники. Вози покотилися декілька кроків назад. Козаки й гайдуки виступили вперед. Позіскакували з коней і на черевах підсувалися до застави, щоби. взяти ворога на ціль. Почалася пальба.

І в генеральному судді заграла козацька кров. Хоч як його здержувала Любов

Федорівна, виліз із коляси і пішов між своїх людей. Порядкував, прикази давав. Казав забезпечити тили і добре дивитися, щоб невідомий ворог не напав на них із боків, хоч це було майже виключено, бо вода скрізь стояла.

Перестрілка тривала, може, з годину, і кінця тій пригоді не було видно. Жінки поховалися під возами. Тільки Любов Федорівна не рушилася з місця. Гукала на челядь і сердилася на дівчат, котрі кричали й плакали зі страху. Грозила, що посадить їх на хліб і на воду.

Наближався вечір. В лісі темніло, і небезпека більшала. Ворог скріпляв заставу новими пнями й новими гілляками, поза котрими скривав себе, як за стіною твердині. Не знати було, хто він такий і яка його сила.

Кочубей казав одному з гайдуків вилізати на дерево при дорозі та глянути, що там таке? Але на його посипалися стріли, і гайдук ледве живим звідтам вискочив.

Завертати — значилося дати ворогам ще кращу нагоду до нападу ззаду, а своїх знеохотити й застрашити. За всяку всяку ціну треба було розвалити заставу. Вже декілька Кочубеєвих людей було легко ранених, а один дістав кулею в груди. Його відвели на тил. Мотря взялася осматрювати рану. Кликнула на свого молодого чуру, щоб добув ящик з ліками. Та чури не було. Хоч гукали — не озивався, мов під землю пішов.

Аж поза заставою зчинився крик. Почалася бистріша пальба, але куль на Кочубеєву валку сипалося менше.

Видно, на ворога хтось іззаду напав. Його взяли в два огні. Це Кочубеєвим людям додало нового завзяття. Навіть ті з легкими ранами кинулися вперед. Вхопив рушницю і сам генеральний суддя. Не дбаючи про небезпеку, підсунувся до застави і крізь щілини брав ворога на ціль. Дівчата помагали відкидати колоди. Передні Кочубеєві козаки вже продерлися крізь заставу. Зчинилася різня, яка буває звичайно, коли ворог попадається поміж два огні. Але він усе ще не просив пощади. Чути було крик, стони й погану московську лайку. Ранені, як жаби, зіскакували з дороги у воду. Деякі пробивалися в ліс, деякі поринали в багні. Козаки працювали пильно. Їх обхопив воєнний запал, але, мабуть, ще більшого завзяття додавала охота помсти. Пощади не давали нікому. Нема пощади для придорожніх харцизів! Боротьба від куль та шабель переходила на ножі й на кулаки. Противники зчіпалися, як на ярмарку борці, тягалися, качалися по дорозі, і горе тому, що не встояв на місці. Коміть головою летів у багнюку, котра проковтнула вже, мабуть, не одного. Щасливіші лишали все і навмання пускалися в ліс. За ними посиляли козаки свої стріли. Вони без шапок і без каптанів брели по болотах і по лісових озерцях, щоб тільки якнайдалше відійти від того пекла. Розметали дорешти заставу, дорога була майже очищена. Ще тільки докінчували кількох. Але й ті полетіли стрімголов.

Кочубеєві люди добре потрудилися, обороняючи валку свого пана. Мало хто вийшов без рани. Порозхристовані, а порваними сорочками й каптанами, обсмалені димом і обмашені грязюкою, подобали на харцизів, на лісових драбуг, а не на конвой його вельможності пана генерального судді.

Генеральний суддя дякував їм за хоробрість і обіцяв, що не мине їх добра нагорода.

Обходив ранених і помагав перев'язувати рани, котрими козаки не дуже-то й турбувалися. Козацьке тіло здорове, воно гоїться легко, і тільки відрубана голова вже з карком своїм не зростеться. Найгірше дісталось Мотриному чурі. Його безтямним донесли до воза, і Мотря негайно забралася чутити й оглядати свого любимця.

— Коли б не оце хлоп'я, — казали козаки, — то хтозна, що з нами всіма було б.

Виявилось, що Мотрин чура, не питаючися в нікого дозволу, допав легкого коня і ще з кількома смільчакамн об'їхав ворогів і напав на них іззаду.

Зняли такий крик і з таким розгоном наскочили на москалів, що тії гадали. Бог вість яка сила надходить, і захиталися.

— На москалів? — спитав Кочубей.

— А хто ж ці харцизи були, як не москалі? Ратники, що промишляють на дорогах. Але вже вони кинуть ті свої промисли.

Кочубей задумався.

— Чи були це москалі, чи наші, — я того не бачив! На лобі їм цього не було написано, а в полон ми нікого не взяли, — розумієте?

— Розуміємо, — відповіли йому нерадо.

— Якись розбишаки напали на залку генерального судді, а хто вони такі, того ні суддя, ні його челядь не знає, бо на розмову не було часу. Зчинилася бійка. Кочубеєвих людей ранено чимало, напасники розбіглися, може, хто з них і погиб у болоті, не знаємо... Так і треба казати, бо так воно було.

Челядь знала, що значить Кочубеєве слово.

— Найкраще нічого не казати, — говорив старий візник, — чимало-то всяких пригод буває в дорозі. Скільки я їх зазнав, за один зимовий вечір не розказав би. Ми боронилися. І тварина обороняє себе, не лиш чоловік.

На тім і стало, щоб не розказувати багато.

То "люди", а Кочубей всю дальшу дорогу думав над тим, що йому зробити. Він не хто-будь, і годі, щоб на нього нападали безкарно! Тут справа ясна. За той час, як вони стояли табором в полі, гультяї підглянули їх і приготували засідку в лісі. Гадали, що добре обявляться. Не по-їхньому вийшло. А все ж таки треба написати доклад гетьманові. Побачимо, що він на це скаже. Може, на тім і скінчиться, бо такі тепер часи, що безпечно довшої дороги не проїдеш.

Кочубеїха мовчала, окриваючи якомога своє збентеження. Кочубеєві здавалося, що вона дзвонить зубами. Та, може, це якесь залізо при дорозі дзвонило. Мотря зробила для свого чури місце в повозі, поклала його, обтулила і весь час наслухувала, чи дише.

Хлопець спав, може, вдавав, що спить, не відзивався.

Пізно вночі побачили перед собою якісь світла. Несміло пробивалися крізь пітьму. То займалися, то гасли.

Візник озирнувся і постукав у віконце.

— Ось і Батурин! — сказав. — Наш Батурин, прошу ясної панночки!

Мотря перехрестилася. Дівчина, що їхала з нею, аж крикнула з радості: "Батурин!"

— а то вони весь час, ніби птахи на відлеті, сиділи. За кожним корчем ввижалися їм якісь розбійники. Наїлися страху чимало.

Мотря чула, як їх сурмачі сурмили перед першими городськими воротами. Повіз на хвилинку спинився, мабуть, сторожа впевнялася, хто їде. Задудніли копита, і голосніше заторохтіли колеса на мостах понад глибокими шанцями, і знову зупинка, знов сурми й перекликування з вартовими. Вартові козаки щось гукають, з башти бряжчать грубезні ланцюги, над рів сажень зо три завширшки й завглибшки спускають зводжений міст, і валка виїжджає на майдан.

До Кочубеєвого старого невеликого двору недалеко. Валка зупиняється. Вози з тягарами роз'їжджаються набоки, повози сунуться вперед і заїжджають перед ступені ганку. У дворі освітлені всі вікна. Гайдуки зі смоляками увиваються від ганку до повозів. Просвічують дорогу. Вносять хорого чуру з повозу, за ним іде Мотря. Співають треті півні.

РІШЕННЯ

— Це не так, як тобі здається, Пилипе, не так. Ти поверху судиш короля Карла і легко його собі важиш. Я його в вічі не бачив і не балакав з ним, але по ділах його і по тому, що про його люди говорять, бачу, що це великий чоловік. А, кажу тобі, зрозуміти велику людину — це не горіх розкусити. Зі звичайним чоловіком бочку солі з'їш, заки його збагнеш, — а що ж про великого казати?

Гетьман лежав на білій постелі, тримаючи в руці якусь французьку книжку; Орлик біля нього стояв.

— Сідай, Пилипе, не томи даром ніг. Так... Ти кажеш, Що Карло авантюрик. А хто ж тоді був Олександр Великий, Цезар, хто Валенштейн і наш Богдан Хмельницький? З чим вони починали, де була тая правна підстава до починів не на людську міру? Хто давав Богданові Хмельницькому повновасть починати війну з поляками? Без гроша, без оружжя, він з мотикою поривався на сонце. А повелось, так тоді весь народ упав ниць перед ним батьком своїм назвав, своїм Мойсеєм.

— Хмельницький мав за собою велику Україну, а Швеція мала, — запримітив Орлик.

— Народу сажнями не мірять. Греція яка мала, а з персами боролася і поборювала їх, бо мала Темістокла, Мілтіала, Леоніда і 300 хоробрих спартанців. Термопілі більші від киргизьких степів. Може бути малий народ, що тільки мав великі одиниці. Великі одиниці роблять малий народ великим.

Орлик сміливо глядів в Мазепині очі. З очей Мазепи перескакували іскри на Орликові зіниці. Огонь, що там загасне, тут колись загориться.

— Це правда, — промовив Орлик, — великі одиниці роблять малий народ великим.

— Карло робить великим малий шведський народ. Не очайдух він, не пройдисвіт, не авантюрист, а герой, — от що я тобі скажу, Пилипе! Сміються з нього, що так несміливо й безрадно ставиться до людей, що шапку перед своїми генералами здіймає і кланяється, киває на всі боки головою, як вертепна лялька. А мені воно ніраз не дивно. Цей молодий чоловік живе в світі своїх ідей, в країні своїх задумів великих, і йому важко переходити з тамтого ідеального світу в другий, реальний. А перейшовши,

дивиться на людей, мов на чужинців, здоровить їх, ніби уперве бачить.

— Тому він, може, й не числиться з реальними силами своєї країни й свого народу. Швеція виснажена до краю. Ні гроша, ні збіжжя, ні людей. Карло перетягає струну.

— Хто її не перетягав, бажаючи чогось великого? Без великих жертв нема великого діла. Затям собі ті слова старого чоловіка. Наші старшини хотіли б отак собі "хитро, мудро, невеликим коштом". А воно не йде. Щоб було ясно в хаті, треба іноді свічку пальцями обчистити, як щипців нема, і треба добре дути на жар, щоб огонь у полі розгорівся. Печені губи не летять до груби. Гадаєш, я не бачу, що перетягаю струну? Відтягаю багато рук від плуга до шаблі? Треба. Не мені треба, а Україні. Наш край великий, він потребує великого війська. В тім-то й біда, що Господь посадив нас не між горами та між морями, а на велетенському суходолі, на безбережних степах. Куди не скоч, скрізь двері. Нам треба заволодіти степом. Орлик підніс угору брови, ніби не розумів.

— Степом назверх і всередині, бо наша душа теж степ. Степ — ворог держави.

Орлик здвигнув бровами. Вони насунулися на очі, а між ними думка вигребла два глибокі рівці. Орлик передумував гетьманські слова.

— Ти не спудей, щоб тобі довго толкувати. Розтолкуєш собі сам.

Орлик хотів щось казати, але здержався.

— Говори!

— Краще послухаю.

— Мудра ти голова, Пилипе, і — хитра. Боюся, чи не лукавиш зі мною.

Орлик зірвався з місця:

— Ваша милосте. Богом клянуся...

— Ну, ну! Сідай! — і гетьман потягнув свого писаря за полу. — Я тобі вірю, але ти не дивуйся, що не вірю сліпо. Не на те я тільки віку пожив і тільки світу пізнав, щоб бути легковірним...

Хвилина тишини. Чути було, як тікав годинник.

— Заждім, зараз буде грати, — сказав гетьман і надслухував. З бронзової вежі на годиннику вискочив трубадур, і залунала романтична курантова арія.

— Пісня минувшини, — сказав гетьман, всміхаючися перелетною усмішкою іронії. — Якщо ми. Орлику, не лишимо — по собі діла, про котре б сурми сурмили, то бренітиме про нас така тихенька пісенька нашим нащадкам для розради: брень, брень, брень...

— Про вашу милість будуть голосну пісню співати, — відповів Орлик.

— *Non cuivis homini contingit adire Corinthum* [21]. Будуть або ні. Як схочуть. І Богданові кості з гробу викидали. Хай зневажають мене, — щоб я своє діло зробив. Усіх не вдоволиш. Але я про Карла говорю. Кажеш — не люблять свого короля шведи. А чого ж вони тоді шапки з голови знімають, вимовляючи його ім'я? Чому ж військо на певну смерть іде, як бачить його перед собою? Чому ж підплаче-ним убійникам злочинна рука безсило опадає, коли їх очі стрінуться з його світлими зіницями? А він тих наймитів Юди безкарно в світ пускає. Знаєш чому?

Орлик мовчав.

— Тому, бо не боїться. Він не боїться нічого. Вірять у свою добру зізду, в своє високе післанництво бути мечем що кує будучність народу. Може, цей меч і вищербиться може, він і зломиться, але він не зігнеться. Діло, котре робить король Карло, переживе його і його нащадків. Шведський народ малий, але він перетриває велику завірюху... Невже ж тільки ми не маємо такої віри, Пилипе?

— Я вірю вашій милості, — відповів Орлик.

— Вір собі і ділу.

— Важко ялось. Дуже скрутні часи.

— Неважко жити в погоду, але перетривай негоду! А може, ти влюбився в Петра?

— Противний він мені. Демон, не чоловік. — Оба глянули на двері, і Орлик шепотом говорив дальше: — Я певний, що він тільки того й чекає, щоб дорешти поневолити Україну. Як сарану, своїх людей на нас наслав, а по війні порядки московські наведе. Знищить старшину. Ніби тому, щоб не притіснювала робочого люду, а на ділі для того, що старшина незалежність боронить, хоч і не вся. Одними других побиває. На знищення України це найпростіший спосіб. Відділити поспільство від панів, поріжнити цих останніх, довести до загальної боротьби, а тоді всіх узяти в свою кріпку руку.

Гетьман не зводив очей з Орлика, а коли цей скінчив, спитався:

— А коли би ти був на місці Петра, чи робив би інакше?

— Мабуть, ні.

— От бачиш. Не треба ж нам винуватити царя. Винуймо себе самих. Бо коли ми не поправимося, то прощені за це не будемо... Ти знаєш, я присягався на хрест святий, що, незважаючи на себе і на своє приватне добро, робитиму так, щоб Україну довести до ладу і щоб вона зробилася вольною.

— Дай Боже сповнити вашій милості це велике діло.

— І я кажу, дай теє, Боже! Але ж. вам треба вірити, що я не чого другого бажаю. Треба вірити гетьманові. А ви, як бачу, підступаєте до мене з усякими гадками. Не кажете ясно, але натякаєте на щось таке, чого мені нині, може, й слухати не можна. Погано війську, котре не має до свого вождя віри.

— Якщо я уразив вашу милість, так вибачаюся.

— Уразив чи ні — це пусте. Але боюся, щоб ти не вихопився зі своїми гадками про царя. Це могло б і тебе загубити, й мені пошкодити. Краще мовчи. Ховай для себе. Я знаю, хто таке цар, і ти теж знаєш. Пощо нам про це говорити?

Генеральний писар мовчки прийняв цей докір свого гетьмана, але в душі погадав собі, що того чоловіка годі розгадати. Може, він і сам не знає, чого хоче, а може, й знає, та не звіриться нікому, навіть своєму писареві.

— Але от, — почав гетьман, — ми балакаємо, а я забув, що в мене є до тебе діло. Та перше ти піди позамикай наглухо двері й поглянь, чи не притаївся там хто за якою шафою.

— Нема нікого, — відповів, вертаючи. Орлик. Гетьман казав ще й віконниці зачинити та присунути столик до постелі. Тоді добув з-під подушки лист:

— Числовий лист. Прочитай його. У тебе є ключ.

— У голові маю цей ключ.

— Добра голова, коли в ній можна усе сховати. Читай!

Орлик уважно пробігав числа очима. Гетьман пронизливо вдивлявся в нього. Орлик хвилювався. Знати було, що зміст листа бентежив його.

Княгиня Дольська здоровила гетьмана іменем короля Станіслава Лещинського і просила його, щоб він скоро починав іти витиченим шляхом.

Незабаром прибуде з Волині ціле військо шведське зі своїм знаменитим вождом. Оба королі дадуть гетьманові асекурацію і гваранцію...

Орлик скінчив і перестрашено глянув на гетьмана.

— Але ж налякався козак! — сказав гетьман. — Але ж нагнала княгиня страху мому генеральному писареві, аж спотився, сердешний! Попий водою. Не такий чорт страшний, як його малюють. В політиці без таких листів не обійдешся, особливо коли до політики жінки встрявають. Нема що дивуватися, що княгиня Дольська рада б мене перетягнути на бік Станіслава. Це ж рідня!

Гетьман знову глянув на Орлика, а побачивши, що він все ще не заспокоївся, став нібито тримати на княгиню, що вона пальці не в своє діло суне. Перше хотіла, щоб гетьман намовляв царя покинути Августа й поєднатися зі Станіславом, а тепер хоче, щоб він, гетьман, покидав царя і приставав до Станіслава. З того й видно, як вона неполітично ставиться до такого важного діла.

— Яка ж тоді певність, що вони, поєднавшись нині зі мною, не покинуть мене завтра? Старий я лис, — тут гетьман погладив руку Орлика, — старий я лис, щоб мене можна перехитрити. Не тривожся, гетьман ще, славити Бога, з глуздів не збився, щоб слухати княгині. Вона щоправда, жінка гарна, але ж для її гарних очей я не можу зробити дурниці. *Versate diu, quid ferre recusent, quid valeant humeri* [22]. Хто таке Петро, це я вже знаю, а хто Станіслав те щолиш будучність покаже. Хто бачив, щоб певне за непевне міняти? Не відчалю я від одного берега, не впевнившись, що другий краще для мене. Може заспокоїтися пан генеральний писар, — сказав гетьман, беручи лист з рук Орлика. — Хвилину дивився на оригінал і на відпис, зготовлений Орликом, ніби порівнюючи їх із собою, а тоді пальцем ткнув у перший і спитався: — *Die, sur hie?* [23]

Орлик мовчки слідив за рухами гетьмана. Гетьман складав лист від Дольської, ніби бавився ним, поки не подер на дрібні шматочки.

— Зробимо автодафе. Принеси вогню.

Орлик побіг. Чути було, як відчиняв і зачиняв одні двері за другими.

Гетьман кріпко тримав шматочки паперу в своїй жмені.

"Орлик ще хитається, — казав до себе, — в душі, може, він і рад, але боїться. Не дивуюся. Ще йому не можна всього казати. Ще зачекаємо".

Як Орлик приніс огонь, гетьман вкинув туди шматки листу.

— Але ж горять золоті слова княгині! Гарно горять, та коротко. Спепеліли. Орлик відітхнув.

— Тобі вже легше, — жартував гетьман.

— Ні, ваша милосте, я лиш погадав собі, чи не шкода було палити цього листа.

— Треба. А тепер сідай і пиши числами. Пиши так:

вдячним серцем прийняв я і прочитав лист Вашої Княжої Милості, але прошу на будуче залишити таку кореспонденцію, бо вона може загубити і занапастити і життя, і честь, і субстанцію мою. І хай Ваша Милість Княжа не лиш не сподіюється, але й не гадають собі, щоб я на старість літ вірність мою цареві порушив. Сю вірність я з молодих літ і досі непорушне заховував, отже, ще раз прошу більше про то до мене не писати. Бажаю собі і маю в Бозі надію, що отся відмова не попсує добрих і дорогих мені стосунків до Вашої Милості і прошу прийняти і т. д.

Орлик прочитав написане, гетьман подякував йому і відпустив.

Тоді зірвався з ліжка. Одягнувся в довгий вовняний каптан і ходив кругом стола. Думав.

Це лучалося в нього не раз.

Прислуга гадала, що гетьман спить, а він працював цілу ніч в тишині і в самоті снував свої плани, як сітку павук, обмірковуючи все до найменшої подробиці.

Нині йому було над чим думати.

Недавно відправив послів із Січі.

Приходили з отаманом Гнатом Галаганом. Гадали, що застануть у Києві царя і пожалуються йому. Запорожців, що були на царській службі, зневажали та притіснявали надміру, вимагаючи від них надто вже важкої служби.

Запорожці втікали. Тих, що їх зловлено, штемпували і давали на галери, ті, що щасливо прибули на Січ, розказували товариству про московські знущання. Січ заворушилася. Запорожці хотіли годитися з кримським ханом і кликали проти Москви орду.

"Ще мені тільки того й треба! — погадав собі Мазепа. — Орда в краю — гарні гості!"

Гетьманові Галаган не подобався. Він не довіряв йому. Бог знає, що цей Галаган сказав би цареві. А запорожці теж політики погані. Могли накоїти лиха, могли спонукати царя, щоб він знищив Січ. Гетьман того не хотів. Він нарікав на запорожців, прозивав їх перед москалями "харцизами і бунтарями", але Січ йому треба було. Тому повів діло так, що козацькі послі спізналися. Приїхали, як Петро від'їхав. Гетьман затримав їх у Києві довше, гостив і насилу уговкав: переконав, що орди на Україну кликати не треба.

Та це ще невеликий клопіт. Куди більша турбота з княгинею Дольською. Ганна з Ходоровських, *primo voto* [24] Вишневецька, *secundo voto* [25] княгиня Дольська, пильно і вправно веде Мазепине тонке і небезпечне діло. Правда, вона своячка короля Станіслава, і це правда, що гроші в гетьмана позичає, але на тім не кінець. Хтозна, чи тій ще не старій і гарній жінці не захотілося бути гетьманшею, жінкою Мазепа? А Мазепа того не хоче. Вона чужинка, це не зробило б гарного вражіння на Україні. Бути гетьманшею Мотрі... Але ж у Дольської гетьманові тайні листи! Вона їх може переслати цареві... Що тут робить?

Гетьман бився з думками.

В сусідній салі хтось клямкою рушив. Хто такий? Гетьман виразно приказав, щоб не тривожили його, бо хоч спати. Навіть варта в покоях не стояла. Хто ж це?.. Пішов подивитися.

— Хто там? — спитав гетьман.

— Вашої герцогської милості найпокірніший пахолок, — відповів тоненький голосок.

— Блазень... Пустити чи ні?.. Увійди! — і гетьман відчинив двері.

Перед ним стояк не шляхтич з карабелею, а студент у довгополому каптані і з величезною книгою під пахвою. Кланявся у пояс. Книжка, здавалося, переважить його, а він носом запоре об долівку.

Гетьман любив пожартувати з блазнем, але недовго. Не мав часу.

— Чого тобі треба?

— Вашого герцогського дозволу на нове звання.

— Яке ж то?

— Вчитися хочу. Хочу слухати наук у вашій академії, бо в Москві потребують учених.

— Ага. А навчився вже чого?

— Чим більше вчуся, тим менше знаю.

— Так тобі здається.

— Так воно є. Я, мабуть, з такої шляхетської породи, що їм і шістдесятка стукне, а вони дурні.

— Так пощо тоді вчишся?

— Гадаю, що прийде хвилина, коли нараз роз'ясниться в лобі. От я вже дещо й нині зрозумів.

— Що такого?

— Один вірш затвердив наізусть.

— Кажи!

— Але він не складений по правилах піітики, лиш по законам уха.

— Не шкодить! Говори!

Блазень поправив конвір, відкашельнув і, переступаючи з ноги на ногу, скандував, як школяр:

Дали ослові ясельця:

Соломи тут, а там сінця.

Осел аж хвостиком вертить:

І те смачне, й тамте кортить.

То вправо лоб, то вліво ткне,

Стебла ж ні травки не смикне.

І так він доти вибирав,

Аж при яслах голодний впав.

Шурнув ногами, завернув очима і ще раз повторив останню стрічку:

— Аж при яслах голодний впав... Кінець. Більше нема. Не написали.

Гетьман подивився йому в очі.

— Це про кого складено?

— Про всіх і про нікого.

— А від кого ти тої байки навчився?

— Від покійного Езопа. Мудрий був чоловік, хоч не такий учений, як наші. Байка сама прикладається у життю. Байка до життя чи життя до байки, не знаю. І тую байку, може, колись до когось приложать, може, й не до одного.

— Приміром?

Блазень ніби надумувався, чи казати.

Гетьман повторив:

— Приміром?

— А не буду битий?

— Багато разів я тебе бив?

— Ні одного, але мене тут біда б'є.

— Яка?

— Мазепа сильно скупий. Пиво тонше від води, м'ясо вердше від зубів, а гроші рідші від мого волосся, — тут догладився по лисій голові. — Тому-то я і поступаю во званіє учених, книгоглодателів і правдиіскателів. У Москві отаким людям добре платять. Лихим добре, а добрим зле.

— Ага, так! Але не викручуйся, мій пане. Казати, до кого можна прикласти тую байку про осла між соломою і сіном?

— До кого? Ось "даймо на тоє", що комусь предкладають чернігівське князівство і німецьке герцогство, а він, сердешний, ніяк не рішиться, за котре йому брати. Та ще "дайми на то" можна тую байку прикласти, коли комусь подобаються дві жінки, одна старша, з короною, а друга молодша і не коронована, але ще краща від тамтої. Та ще можна прикласти тую байку, коли...

Але гетьман не слухав до кінця.

— Від завтра, — казав, — маєш подвійну платню і пиво з мого стола. Пішов геть!

Блазень підібрав довгі поли свого каптана і, вдаючи чорта, побіг через покої.

— Пан Іван, добрий пан, Гарний пан, пан Іван!

пищав тоненьким голоском.

— Диявол, не чоловік, — сказав Мазепа, вертаючи до спальні. — Ніби з книжки читає. Чи не балакаю я крізь сон. Мабуть, ні. А хоч би і так, то він не може чути. Така хитра біда, такий догадливий! Треба його добре при собі тримати щоб не втік, а то він догадується забагато, ніби думки читає.

Гетьман ще довго ходив кругом стола і розмовляв зсобою, а потім сів і став писати:

"Моя сердешна, кохана Мотроненько! Поклін мій віддаю Вашій Милості, моє серденько, а опріч поклону Вашій Милості, у гостинець книжечку і обручик діамантовий. Прошу те завдячне прийняти, а мене в любові своїй неодмінно ховати, нім дасть Бог з ліпшим привітаю...".

Дрібні круглі букви лягали рівними рядками на білий папір.

Гетьман відложив перо.

"Чи добре я роблю, пишучи цей лист? Чи, дійсно, не запахло мені свіже сінце? Може, моїм зубам відповідніша солома?"

Але недовго хитався. Пригадав собі Мотрю і її рішучу згоду, перейшов у думках усе, що промовляло за нею і проти неї, і заспокоїв свою совість:

"Боже борони мене, щоб я бажав їй злого. Люблю її, як осіння природа любить ясне сонце. Може, воно й недовго буде мені світити, але я його сяєво понесу з собою до могили. Мотря хоче бути моєю. Видно, так Бог судив. Та дивно воно якось складається. З Дольською ми собі кумами, а Мотря хрещениця моя".

Тут між гетьманськими бровами появився помітний для його портрета знак. Гетьман пригадував собі усі відомі з історії випадки, коли пануючі женилися, розводячися з першою жінкою, брали за жінок своїх кривих, усували усякі перешкоди.

"Що ж тут такого грішного женитися з хрещеницею? — питав себе. — Це не зв'язок крові, а прямо звичай такий. А невже ж я, гетьман, не рівня другим володарям?"

І гетьман докінчив лист до Мотрі.

СВАТИ

Шумливі вітри, набравши на степах розгону, гуляли над Києвом. Гнули галуззя дерев, термосили прибрамними стовпами й докладали усіх зусиль, щоб деякі непозачинювані віконниці повідривати.

На валах перекликувалися вартіві.

Тускло горіла свічка в гетьманській відпочивальні. По шибках лупотів дощ.

Гетьман почував себе, мов на кораблі серед бурі. Один хиблений рух стерном — і все пропаде. Пропаде праця двадцятьох літ, підуть намарне усі заходи, щоб наладити

Іржавне судно й безпечно пустити його на розбурханій хвилі світових подій.

І перед гетьмановими очима стали пересуватися безконечним походом усі важніші хвилини з його життя.

Як венецький карнавал, скорим бурливим ритмом шуміла молодість, повна любовних пригод. Королівський двір, столичні міста, загранична наука, охота збагнути тайни буття та зрозуміти загадки існування. Філософія, поезія, мистецтво.

Аж ось жорстокий, але вічно привабливий і все молодий Марс підходить до нього і манить до себе. Іде. Щастя сприяє йому. Не платить податку крові. Починає вірити, що родився під щасливою зорею; це й казали йому астрологи.

Стремить до найвищого в країні — до булави. Доскочив і її, держить, як ніхто перед ним. Не хоче пустити, хоч рвуть. Хоче зробити її скиптром монарха, бо що таке була тая булава досі? Цяцька, котрою гралася доля. Передавали її собі з рук до рук. То король, то цар дарував кому хотів. Комедію з виборним гетьманом грали. Не бути тому більше! Велика країна, великий народ, і велика мусить бути влада, оперта на непорушних основах...

Легко подумати, але зробити важко. України з сильною владою ніхто не хоче, навіть українці. Волять чужу, ніж свою. Привикли оглядатися на когось — на короля,

на восточного царя, на султана, навіть на хана, щоб тільки не на свого власного володаря. Забулися княжі часи, а новий державний дух ще не родився.

"А може, нині якраз клечальна субота, а завтра сошествіє того святого духа? Може, над нашими головами спалахкотять огненні язики і при їх сяєві роз'ясниться не одно, що перше було темне?.. Коли воно не станеться тепер, то прийде щобиш за літ сто, двісті, а може, й більше..."

Гетьман був рішений у собі. Чекав тільки пригожого моменту і снував далі свою політичну сітку.

Як ткач-ниткоплут любить новими узорами, котрі сам він придумав, так любився Мазепа своїми планами.

Одна Правобічна Україна що варта! Коли б він її віддав був, то нелегко було б тепер відібрати, а так оба береги Дніпра під гетьманською булавою, живе тіло не перерубане надвоє. Але скільки хитрощів треба було придумати, як обережно вести це діло, щоб переконати царя, що Правобережжя годі здавати. Переконав.

І нелегке діло домовитися з новими союзниками. Станіслав все ще стоїть на становищі унії в Любліні, все ще йому ягайлонська унія на умі. А діло будувати треба інакше, відповідно до нинішньої хвилини.

Рішатиме король Карло, і гетьман має надію, що він вирішить в користь України, щоб вона була вільна й самостійна.

Але все ж таки найтрудніше діло з царем, щоб він передчасно не збагнув задумів Мазепи. Цареві доносять свої, не москалі, а українці. Отєє тая моральна руїна, з котрою найтяжче боротися. Коли б не ці "делятори", можна б підготувати переворот, навіть повстання проти Москви, а так треба ждати, аж царські війська підійдуть в напрямі Смоленська, Карлові назустріч. Коли там буде рішатися війна шведсько-московська, тоді тут можна буде вирішити українське питання. А до тої пори треба пильно вважати, щоби хто не порвав гетьманської політичної сітки.

Гетьман запустив занавіси при вікнах, добув з секретного сховку товстий жмут тайних листів і уважно перечитував їх.

Були це відписи, зготовлені його власною рукою і власним, для тої цілі придуманим письмом, котрого ніхто не вмів читати. Оригінали він палив або посилав цареві як доказ своєї вірності.

Переглядає гетьман листи, і сумнів підкрадається до нього:

"Чи годиться піддурювати царя? Він же вірить тобі..."

Вірить? А як зо мною робить? Не велів мені слухати приказів Меншикова? Гетьман Іван Мазепа має підчинятися приказам царського боярина, колишнього бублейщика?! Старий я лис, щоб не бачити намірів царських. Він зо мною гарно, бо тепер війна, бо йому треба мого війська, а по війні ошиє мене в герцоги, а з Україною зробить що схоче. Ось що пише моя приятелька Дольська..."

І гетьман ще раз став прочитувати довгий лист княгині, писаний так щиро і з такими подробицями, яких годі було вигадати; певна річ, що правдивий.

Княгиня Дольська писала його милості Іванові Мазепі, що недавно тому тримала

дитину до хреста з Борисом Петровичем Шереметьєвим. На пирі, по хресті, сиділа за столом, як кума, між Щереметьєвим і генералом Реном. Йшла мова на гетьмана Мазепу. Княгиня добре слово казала про нього. Генерал Рен теж добре слово докинув, іде додав: "Шкода тільки того розумного Мазепи, що він не знає, яку яму гребуть під ним. Меншиков хоче скинути його з гетьманства і хоче сам стати гетьманом України". Княгиня, ніби тим дуже здивована, повернулася до свого кума, Шереметьєва, і спитала його, чи можливе це? "Не лише можливе, але й правдиве, — відповів Шереметьєв, — та й годі нам остерігати Мазепу, бо ми самі багато терпимо й мусимо мовчати".

"Ось як поступає цар зі своїм вірним гетьманом! І чи повинен гетьман інакше поступати з царем? Та коли б і цього не було, чи вільно гетьманові робити інакше, ніж того вимагає добро його народу? Найвищий закон — добро вітчизни, говорили старинні, і цей принцип мусить непорушне стояти, бо де не бережуть його, там горе!"

Сумнів щез, гетьман спокійно листував далі свою кореспонденцію. На берегах листів робив замітки і поправки плану.

Вітер шумів, дощові каплі стукали, ніби пальці незримої куми-журби, по дошках віконниць, — куранти грали арію.

Трубадур з гітарою співав під вікном любки. Гетьман пригадав собі, що колись Орликові сказав: "Якщо ми не спроможемося на велике діло, то й про нас співатимуть колись таку малу пісню: брень, брень, брень!"

"А невже ж те, що ти дотепер зробив, мале? — питалася гетьмана його власна гордість. — Ти втихомирив бурю на Україні, заставив народ до роботи, збудував церкви, школи, приюти, підготовляєш державотворчий елемент, муруєш фундаменти під державну будівлю. Ти не закладав рук і не марнував часу!"

Я весь свій мужеський вік працював, як віл у ярмі, але якщо мені доля не дасть тепер щасливо довершити діло, то вся та праця піде в забуття. Люди бачать лиш блискучий успіх, муравлина робота окривається в землі. Одна година, в котрій рішається перемога, більше для них значить, ніж довголітні зусилля. Кінцевий акорд рішає про врятування пісні".

Свічка догорювала. Гетьман сам засвітив другу. Не спішився на сон.

Перед ним лежав ще свіжий лист, не переписаний, а оригінальний. Невправне жіноче письмо говорило нього.

"Милосте моя, Іване Степановичу! Вдячним серцем проняла я Твій дорогий для мене лист. Книжечку прочитала, а обручик ношу на серці, щоб люди не побачили його й не позавидували мені мого щастя. Над Батурином хмарно. Може, як Ваша милість приїде туди, сонце вигляне з-поза хмар. Нетерпеливо дожидаюся тієї хвилини. Рада побачити тебе, Іване Степановичу, у щастю, та здоровлю, і в зичливості до мене за твою любов, котру я для Тебе зберігаю в моєму неспокійному серці. Воно нікому коритися не хоче, лиш своїй власній мрії, а яка вона — Ти знаєш...".

Лист пригадав гетьманові Мотрю. Була вона інша, ніж усі дівчата і жінки, котрих знав досі. Химерна, незаспокоєна, демонічна. Тіло було гарне гармонійною красою, а душа тягнула до себе загадками. Невже ж він тій неспокійній душі дасть захист

мирний? Невже ж і від нього не відлетить вона на крилах своїх забагів змінливих?.. Не знаю.

Але одного був певний гетьман, а саме, що Мотря не зробить ніякого поганого діла. Не ступить кроком, котрий провадив би у пропасть.

Мотря Кочубеївна не зробить Іванові Мазепі того, що колись Прися Яненківна зробила Петрові Дорошенкові.

Ніколи!

І гетьман рішився сватів до Кочубея післати.

Сватів чи перше написати лист до Василя?

Це ж товариш старий.

Свати з відмовою — сором, лист останеться в тайні.

Гетьман написав лист.

КАЖУТЬ...

Мотря, хоч як годила своїй мамі, не могла її прихилити до себе.

Любов Федорівна не хотіла жити з донькою під одним дахом і залишила її на замку.

Кочубеї переїхали до другого двору, що був на батуринському подвір'ї.

Сумно й скучно було Мотрі на замку.

Розважали її дівчата. Особливо прихильна й вірна своїй панночці Мелашка. Синьоока, вертка, швидка, нагадувала весняну пташку. "Мелашка-пташка", — називали її.

Гетьман проживав у Бахмачі. Він часто посилав свого слугу Дем'яна до генерального судді то з дарунками, то мз листом. Дем'ян переходив вулицею, поруч того двору, котрому жила Мотря.

Тоді задихана Мелашка прибігала до своєї панночки ніби байдуже, між іншими новинами, доносила їй, що Дем'ян від гетьмана пішов.

— Так що з того? — питала Мотря.

— Та ніщо, прошу ясної панночки, пішов і щось багато поніс.

Але вечером тої днини Мотря виходила в сад і проходжуалася стежкою коло частоколу.

Крізь щілину висувалася рука, Мотря казала: "Спасибі їм, Дем'яне!" — і ховала лист за корсетку, а в Дем'янову руку сунула свій листок.

Дем'ян поступав ще до шинку, щоб зачути городських новин, а тоді конем, що за той час добре відпочив собі, вертав до Бахмача. Мотря бігла у свою світлицю, світила свічку, зачинювала їда засув і на заціпку двері й читала гетьманове письмо. Гетьман писав гарно, навіть дуже гарно. Називав Мотрю своїм серцем, пташкою і величав "Вашою Милостею". Від других вона таких улесливих слів не любила слухати, від гетьмана приймала. Сама не значала, чому. Жалувала, що письмо мертво, що не чує звуку тих слів, котрі так уміють добиратися до серця. Хотілося їй слухати, особливо коли гетьман висловлював свої великі наміри, не договорюючи дечого, але, може, якраз тому розбуджуючи ще більші надії.

Мотря тужила, за гетьманом.

Осінь додавала туги.

Небо мокрим рядном повисло над ослизлими мурами, в замкових ровах чорнілася вода, на дахи й на хрести сідали ворони чорні. Цілими стадами, ніби хмари, зліталися на свою чорну раду.

Мотрі здавалося, що якась особлива тривога обгорнула галок, що вони місця не можуть собі придбати, раз ніби журяться чогось, то знову чомусь дуже раді: крав! крав! крав!

І серед людей помічався тривожний настрій. Дівчата мало що не кожного ранку доносили своїй ясній панночці про злочини всілякі. Знаходили небіжчиків без голов або пробитих наскрізь осиковими колами; домовини, викинені з могил, являлися ранком на вулицях.

— Не до доброго воно йде, — казали, зітхаючи, дівчата. — Старі люди доповідають, що надходить антихрист, — відверни від нас його, Боже! А царство антихриста страшніше від татарського ханства, від усього страшніше! Вигубить він — бий його сила Божа! — християнський народ поруйнує городи й села, і навіть кісток людських не буде кому передати землі, матінці святій, так і зігниють.

— Бережіться царства антихристового, дівчата! — відповідала Мотря. — Може, він дійсно надходить. І тільки тримаючися кріпко купи і слухаючи проводирів наших, оборонимося від нього.

Дівчата передавали далі слова своєї панночки, але люди лиш головами хитали: від антихриста не оборонить нас ніхто, бо ми християни, а він антихрист.

— Коли ми, прошу панночки, копали сеї весни в городі, то таких там гадюк було, як ніколи! Ми без чобіт і не виходили копати. А по селах, кажуть, багато погибло від того гадя.

— Так що ж з того?

— Старі люди говорять, що війна буде.

— Війна вже є.

— Але не в нас, а то й до нас вона прийде.

— ІЩо ж, як пустимо ворога, то прийде. Хто ж то винен, що наші не вміють обороняти своїх границь? У других народів є пограничі кріпості, вали, мури, військо залогами стоїть, а наш край — як хазяйство без тину.

Дівчата дивувалися, що панночка все зводить розмову на щось друге.

— Кажуть, що опівночі по гетьмановім палацу на Гончарівці біла паня ходить.

— Може, яка й ходить.

Дівчата непевно дивилися на Мотрю. Як можна не вірити тому, що не один на власні очі бачив?

— Один хлопець переходив туди. В палаці було темно. Нараз світло сунеться від вікна до вікна. Коли глядить, а то не світло, тільки біла паня ходить, і від неї так ясно... А на третій день той хлопець і помер. Кажуть, що вона...

— А тая паня, те видиво! Кажуть, що вона перед великим нещастям остерігає.

— Хто такий?

— Не знаю, — відповіла Мотря, бо їй вже забагато було такої розмови.

ЗРИВ

Взяли перші морози, і впали перші сніги. У старім низькім дворі зробилося ясніше й веселіше. В коминку горів цілий день огонь, вечером дівчата пряли та співали пісень. Мотря вишивала або читала книжку. Заки пішла спати, дивилася у вікно. Треба було відхукати шибки, розмальовані казковими квітками, щоб побачити темно-сиве небо, засіяне незчисленними зорями, і мовчаливі дерева, а котрих, як білі подушки, нависав сніг. Мотря дивилася в сторону Бахмача. Пригадувала собі, як була малою дівчинкою і як тітка розказувала їй казки. Одну з них добре затимила Мотря.

...Була раз гарна королівна, а мати її, королева, не любила доньки, зачиняла її у вежі на острові, серед глибокого озера. І жила вона там, скуваючи і томлячися вельми. Аж приїхав королевич із-за сьомої ріки, із-за дев'ятої гори. Побачив її крізь заґратоване вікно і сказав собі: або з нею . життя, або без неї смерть. І став конем своїм докола озера вганяти, шукаючи доступу до вежі. Але доступу не було. Скрізь глибока, чорна, мертва вода, без відпливу. Так він дві ночі їздив, а на третю вскочив у воду конем і до вежі доплив. Решітку руками розірвав, бо залізо від сліз королівної перегнило іржою. Вхопив, посадив перед собою на коня, женуть. "Не оглядайтеся! — каже до них кінь, — бо буде і вам біда, і мені нещастя". Але королівна не втерпіла. Їй скортіло ще раз побачити свій замок і ту жажливу вежу. Озираючись і побачила погоню. Дванадцять їздців з голими мечами гнало степом. "Зірви серпанок з голови своєї і кинь позад себе!" Кинула — і послався густий туман. Погоня збилася з дороги. Але вітер розвіяв туман, і знову почувся тупіт кінських підков — ось-ось і настигнуть їх. "Кидай гребінь зі свого волосся!" — каже кінь. Кинула гребінь — і густий байрак виріс між ними і їздцями. Женуть, але й погоня не стоїть. Виїзять з байраку, біжать — вже недалеко. "Струсни сльозу зі свого ока, — каже кінь, — і кинь її за себе". Кинула сльозу — і розлилася річка широка, як море, і зупинила погоню, а вони щасливо доскочили до його королівського двірця... Пригадала собі Мотря казку з діточих літ, і діточою вірою сповнилося її серце.

Не на вежі, а в старому батьковому будинкові серед батуринського замку сидить вона й наслухує, чи не почує тупоту кінських підков. Тихо. Тільки сніг паде, дерева виваняють, варті перекликаються: "Го-го!"

Марія Федорівна нездужала. Мотря сиділа біля її досі і розважала тітку.

— Не страшна мені на другий світ дорога, спокутувала я гріхи свої, Бог простить. А страшно мені, дитино, погадати, що оставлю тебе самою, — казала Марія Федорівна.

— Я не билина, тітусю, вітер не зломить мене.

— Буря і дуба ламає, Мотре. Буря надходить, чує ухо моє.

— Тишина перед бурею від самої бурі страшніша. Гнітить.

Почули дзвінки, хтось перед ворота заїхав. Мотря глянула у вікно й пізнала коні, котрими батько їздити любив. Гадала, батько хору тітку відвідати прибув, а з ним, може й мати. Скоренько в покою прибрала та другу свічку засвітила, щоб веселіше було.

Замість батька вбіг її паж.

— Його милість Василь Леонтійович сани з будою по ясну панночку прислали, їхати

до себе велять.

— Приготуй для мене шубу й шапку соболеву. Поїдеш зі мною! — відповіла Мотря і до тітки припала. Тітка побла гословила її хрестом.

— Господи сил с нами буди, іного по разві тебе помощника в скорбех не імами: Господи сил, помилуй нас.

Мотря прилякла біля тітчиного ліжка. Суха зимна рука доторкнулася її гарячих висок. Слабий голос шепотом говорив:

— Ненавидящих і обидящих нас прости, Господи чоловіколюбче. Братіям і сродникам нашим даруй яже ка спасенію прошенія і жизнь вічну.

— В немощених сущия посіти і ісцеленіє даруй! — доповіла Мотря молитву.

Недалеко вибиралася Мотря, всього за кілька вулиць, а розстатися з тіткою не могла.

Вбрала шубу з лисячих хребтів з соболевими відлогами, теплу й легку дуже, побажала дівчатам спокійної ночі й, усміхаючися своїм, ніби позиченим усміхом, вийшла на ґанок. Мелашка-пташка посвітила своїй панночці, прислуга обтулила ноги вовчими шкурами, й великі сани, з довгими поволочистими крилами, накриті шкуратяною будою, посунулися по копній дорозі.

Була темна ніч. Крутило снігами... Женився чорт...

Перед саньми їхало двох гайдуків зі смолоскипами.

— Дорогу пану генеральному судді, дорогу там! — гукали.

Люди поступалися, западаючи по коліна в сніг. Хлопські сани й жидівські санки брали гайта й чекали, аж переїдуть панські залубні.

Мотрі робилося на душі моторошно. Чого це її кличуть батьки під ніч? Не можна було підіждати до ранка? Побігла би туди. Видно, негайне діло де яке? Може, несподівані гості? Може, з Бахмача гетьман приїхав? Але Кочубеїв двір ніщо такого несподіваного "бою не виявляв. В кількох тільки вікнах світилося, і то тускло, а не ярко, як буває, коли наїдуть гості.

У сінях старий слуга прийняв від неї шубу. Мотря вдягалася звільна, струшувала сніг із чобіток, ждала, чи хто не вийде. Не являвся ніхто, ніби вона не донька, а якась чужа-чужениця.

— Куди мені йти? — спитала старого слугу, ніби вона в батьковому дворі уперве зроду.

— Його милості в секретній коморі, — відповів, просвічуючи їй дорогу. Перейшла декілька світлиць, відчиняючи й зачиняючи за собою важкі, низькі дубові двері, аж опинилася серед кімнатки, котрої стіни виложені були дубом. Слуга засвітив дві свічки в шестираменнім мосяжнім свічнику, ручнокутім, які світять жиди на шабас, поклонився і пішов геть.

Мотря лишилася сама.

Ця кімнатка була все загадкою для неї. Туди дітей не впускали ніколи. Туди кликали тільки іноді незнайомих гостей, що їх приганяла й відганяла чорна ніч.

Нічого помітного тут не було. Полиці, скрині, шафи; старі образи хмурно дивилися

зі стін.

Мотрю пройняло недобре прочуття. Хотіла повертатися і йти геть, у челядну, на двір, тікати до себе — де-будь, щоб тільки побачити людей.

Аж ворухнулася одна з шаф, повернулася на осі, і за нею показалася ще менша кімнатка без вікон, як погребець.

Звідтам вийшов батько. Не поправляв пояса, як звичайно, і не підкручував вуса, був ніби чогось дуже стурбований.

Підступила до його руки. Не відірвав, але зимно якось доторкнувся голови Мотрі.

— Маємо з тобою валену розмову! — сказав. А заглядаючи у погреб, гукнув: — Любонько, Мотря приїхала!

Заскрипіли східці, і появилася Любов Федорівна. Руки сплетені на лоні, голова вгору.

Мотря хотіла привітатися з нею.

— Геть від мене, дівко недобра! — гукнула.

Мотря відскочила під стіну і стала, ніби в неї грім з ясного неба влучив.

Василь Леонтійович повалився у крісло.

Хвилину мовчали всі троє.

Мотрі злість підступала до серця. Чимало зневаги зазнала вона від своєї грізної пані матки, але "недоброю дівкою"ї вона її ніколи не обиджала. Це вже було надто грубо й непристойно для доньки генерального судді.

— Чого ви мене обиджаєте, мамо? — спитала коротко й рішучо.

— Не мама я тобі, а ти не моя донька. Я жінка чесна. Мотря спалахнула.

— Можете прогнати мене геть, позбавити маєтку, видідичити, але не смійте зневажати мене!

— Не смійте! — скрикнула Любов Федорівна. — До кого це ти писок розпускаєш, повіє!

Мотрі почорніло в очах. Пішли ходором шафи й скрині, вона руками вхопилася печі, щоби не впасти. Честь була найбільшим маєтком для неї, скарбом, котрого ніхто не смів торкати. І того скарбу збавляє її рідна мати. Боронити тієї честі, хоч би й життям прийшлося заплатити за неї! Гетьманова суджена — повія?! Це ж страшно!..

— Батьку! — сказала Мотря. — Ти суддя. Суди й мене, свою доньку. Не боюсь твого суду. Нічого нечесного на совісті своїй не маю. Суди мене, тату!

Кочубей сидів безсилий і ніби старший на літ десять. Мовчав.

Перед ним на столі лежав лист.

Любов Федорівна надвигалася на Мотрю, як хмара, з котрої мають ударити нові громи.

Мотря руки простягнула перед себе, ніби бажаючи відвернути ті громи.

Очей не зводила з мами.

Цей сміливий погляд доводив. Любов Федорівну до безтямної злості.

Кочубей встав і взяв жінку за руку.

— Любонько! Сідай! Сідайте, ваша милість, і заспокойтеся! З донькою маємо діло...

Мотре, гетьман сватає тебе. Написав мені лист. Ось він.

Мотрі обличчя змінилося нараз. Просіяло. На устах появилася ледве помітна усмішка, легка, хибка, як усмішка дитини у сні. Ніби вона не вірила, чи правда це, що чує. Відступила від стіни і ступила крок у напрямі стола.

— Не руш! — скрикнула нараз Любов Федорівна. — Не до тебе писаний лист! Ти батькам своїм листів від коханця не показувала! Нікчемна!

Мотря подалася назад і головою вдарила об стіну. Батькові жаль зробилося доньки, але не мав сили, щоб зупинити жінку. Як вода з потоків, полились її слова:

— Негіднице! Сором дівоцький загубила. Забула, чия ти донька. Мати честь до старих літ донесла, а донька в молодості тратить. З гетьманом злигалася потаймиру, з женолюбом старим!

— Гетьмана обиджати не смійте! — крикнула Мотря. — Батьку, заступися за гетьманову честь, ти його генеральний старшина!

— Мовчи! — відповів Кочубей, а жінку притримав рукою, бо знову зірвалася з місця і йшла на доньку. — Ти завинила, Мотре, — почав дрижачим голосом, — завинила, бо затаїла перед батьком-мамою женихання його ясновельможності. Так добра донька не робить, це я тобі мушу сказати. Бог не благословить таких дітей.

— Вона вже диявольське благословення прийняла, — почала Любов Федорівна.

Кочубей скривився. Не любив, як накликували чорта.

— Любонько, не мішай! — звернувся до жінки, а до доньки: — Забула ти, що добра та слухняна дитина ніяких тайн перед родителями своїми не має.

— Це тайна мого серця.

— Викрут!

— Правда!

Кочубей грізно глянув на доньку.

— Дісталось й тобі, — злобно зауважила жінка.

Мовчали... "Не уступай, — щось казало їй, — не піддавайся. Знівечать щастя твоє!..."

— Гетьман сватає тебе, — почав Кочубей, — але ми на те сватання згоди своєї не дамо. Не можемо.

— Чому? — спитала Мотря.

— Бо нам не хочеться! — відповіла мати. — От що!

— Я його люблю і за другого не піду!

— Підеш!

— Ні!..

— Підеш!

— Сказала раз, що не піду, й не піду!

— Підеш, підеш, підеш! — тупала Любов Федорівна ногою.

— Слова свого не зломлю, я його гетьманові дала.

— Дала?

— Слово гетьманові дала, що буду його жінкою.

— Не жінкою, а коханкою, кажи, коханкою прелюбодія старого! — верещала

Кочубеїха. Мотря уші рукою затулила:

— Можете, обиджати мене й гетьмана, можете зневажати нас, я не чую! Наше кохання чисте і вище понад вашу злість. Не знівечите його. Воно сильне, велике, перетриває віки! Вас не буде, і мене не буде, а воно житиме на світі.

Кочубей ходив безрадно по кімнаті від стіни до стіни, між донькою і жінкою, щоб не допустити їх до себе.

Кочубеїха носила грудьми й сопіла, як дихавична. Її долішня губа дрижала, жмуток фарбованого волосся трясся на чолі.

Образи грізно дивилися на них.

— Треба покоритися, донько, — почав лагідно Кочубей, щоб уговорити доньку. — Треба скоритися батькові й мамі. Вони привели тебе на світ. Для кого ж я працював весь вік, як не для вас, для наслідників моїх? Я злого тобі не бажаю, але гетьман — це не муж для тебе. Він старий, а до того твій хресний батько. Як же доньці віддаватися за батька?

— Батько, але во Христі! Всі ми брати і сестри во Христі!

Кочубей не знав, що на це відповісти.

— Бачиш, — озвалася Любов Федорівна, — бачиш, як навчає тебе твоя донька, твій мізинчик, навчає дурного Кочубея. Ха-ха-ха!

Кочубей розізлився:

— Не дам згоди, ані благословення могого родительського на твоє з Іваном Степановичем замужество, не дам — і на тому край!

— Не дасте?

— Ні!

— Батьку! — почала, змінюючи голос, Мотря, — не толочте ви щастя своєї доньки. Досить вона каралася у вашій хаті, хоч і не з вашої вини. Але ж і не зі своєї...

— Значаться, з моєї? — засичала Любов Федорівна, але Кочубей заспокоїв жінку.

— Говори! — приказував доньці.

— Досить я каралася, а тепер відпустіть мене на волю. Прошу, благаю вас, батьку мій рідний! Не хочу ваших багатств, роздайте їх нищим, даруйте на церкви, зробіть з ними що вам завгодно, а мене пустіть з моїм серцем чистим і з совістю спокійною, що я шлюбу не зломила, що віри коханій людині доховала!

Впала перед батьком на коліна і за ноги його обняла. Кочубеєві сльози закрутилися в очах.

— Відтрунь її від себе, — озвалася Кочубеїха, — блудниця, лицедію перед тобою грає.

Кочубей підніс доньку, і вона знов, як стовп, підперла стіну.

Свічки скапували зі свічника на стіл. Одна капля впала на гетьманський лист.

Кочубей пригадав собі, що гетьман пише. Тер чоло рукою і говорив спроквола, як на суді:

— Я відповів Іванові Степановичові, що хоч як шаную його, але доньки за нього не віддам, бо вона хрещениця йому. Це мусиш, Мотре, прийняти до відома, й покоритися

долі.

Мотря спалахнула.

— Хоч ти мій батько і родитель, — сказала, — але ж я не "безсловесная вещь", з котрою що захочуть, те й роблять. Перед Господом, вседержителем моїм, і перед світом цілим, перед майбутністю клянуся, що твориться насильство наді мною, з яким я не погоджуся ніколи.

— Ха-ха-ха! — розреготалася Любов Федорівна, — насильство, — що в наложниці гетьманські не пускаємо тебе! Ха-ха-ха!

— Проклята будь тая хвилина, мамо, коли ви промовили це брудне й неправдиве слово!

Кочубеїсі піна виступила на рот. Мотря говорила дальше:

— Не наложницею гетьманською хотіла я бути, лиш вінчаною жінкою, як воно із листа його видно, гетьманшею.

— Гетьманша, гетьманша! — аж підскакувала зі злоби Любов Федорівна, — подивіться ви, люди, яка мені гетьманша!

— Так, гетьманшею хотіла стати Мотря Кочубеївна, а Любов Федорівна не дозволяє, бо Любов Федорівна сама тієї честі забажала.

— Чортице, мовчи! — ревнула Кочубеїха і з кулаками кинулася на доньку. Але Мотря вхопила маму за руки, і вона тільки піною метала.

Кочубей насилу відтягнув жінку від доньки, насилу повів її у другу світлицю і замкнув двері на засув.

— Гетьманша! — реготалася в другій кімнаті Любов Федорівна, — гетьманша! Гетьманська наложниця, любовниця старого прелюбодія! Гетьманша!

Кочубей стояв хвилину безрадно. Боровся між любов'ю доньки а покірливістю для жінки. Безрадно махав правою рукою і турботно твердив:

— От тобі гаразд, от тобі гаразд! Кочубеїха в двері кулаками валила:

— Відчини, окаянный, відчини! Кажу тобі, відчини хутчіш!

Кочубей, зітхаючи, взяв доньку за руку і повів її по східцях уділ.

— Посидиш тут, — сказав, коли обоє зійшли в погребець, а тоді руками очі закрив і, плачучи, ступав назад по сходах.

Мотря пустилася за батьком, але він скоро засунув шафу за собою.

Крізь тую шафу чула Мотря, як у секретній коморі хтось головою товк до дубового стола.

Цей луск ніби довбнею бив її по висках.

Оглухнути, а не чути того гомону глухого! Оглухнути навіки!

Втихло все. Чути тільки, як хтось по коморі ходить. Ходить кругом стола. Ходить, ходить, ходить... Мотрі голова закрутилася, як у гарячці.

Нараз той самий вереск:

— Відчини мені двері, зараз відчини, а то підпалю двір. Викурю вас, як суслів із нори! Відчини — чуєш!?

Зупинився хід.

Заскрипів засув. Два голоси перечаться з собою. Мотря не розбирає змісту.

І знову луск. Запала клямка. Тихо.

Кругом чорно і глухо; непросвітна темрява — темниця.

Батько доньку свою позбавив волі!

У ТЕМНИЦІ

"Батько доньку свою позбавив волі, до темниці замкнув! — це була перша гадка, що блискавкою майнула крізь темряву. А за нею, як грім за блискавкою, прогурколо питання: — За що? Пощо? За яку провину? За те, що она вірною хотіла бути своєму кохання, що не хотіла ломити чесного слова? Невже ж це гріх?"

Не могла помиритися з кривдою, яку їй зробили. Нехай би ворог запроторив Мотрю Кочубеївну в підземелля, схопивши її в час бою зі зброєю в руці, — знала би, за що страдає, а так? — і серце стиснулося з великого болю. Мов сліпа, руками доторкалася зимних стін. Шукала лавки, щоб присісти, бо ноги вгиналися під нею. Найшла ясусь скриню, залізом куту, сіла. Довго не могла звикнути до темряви й освоїтися з гадкою, що її позбавлено волі.

Пригадала собі думи козацькі і плачі невольницькі, пригадала собі оповідання тітки про недолю Сомка і всі ті перекази про наших українських страдальців, — і бунтарський дух брав перевагу над дівоцьким жалем.

"Гадають, що зігнуть мене? Згину, а не піддамся! Не буду такою, як вони. Батько перед мамою гнеться, мати перед Москвою. Не перероблять мене".

Знала невгнутість Любові Федорівни, знала її зимне, жорстоке серце й розуміла, що треба буде перестрадати чимало. Страдатиме.

Без жертви нема великого діла. Може, й вона прикладає отее свою цеглину не тільки до будівлі власного щастя, але й до якогось великого храму для загального добра...

Голодом її не зморять. Батько не згодиться на те. Її довго не триматимуть у темниці. Люди питаються: де Мотря?

Генеральний суддя не може зважитися на таке беззаконне діло.

Мотря заспокоювалася і одного тільки бажала — дрібку світла! Одну щілинку, крізь котру побачила б небо.

Не знала, що так любить його, навіть те зимове, хмарами вповите, загніване небо. Не знала, що так любить простір і волю, рев вітру і шум дерев.

А тут така тиша.

Чує, як б'ється її серце, як кров кружляє по жилах, пальці дрижать, у лицях жар, ніби їх хтось доторкнувся.

Доторкалися мамині слова.

Чого тая мати така сердита? Не розуміє її і не розуміла ніколи. Ніколи вона не погладила її, не пригорнула до себе, не сказала доброго слова. Все грізна, горда, самовпевнена, як деспот. Вона мужчина, а батько ніби жінка в хаті. Все потурає її.

Неприродно та прикро.

Мотрі жаль батька. Хотіла б тепер побалакати з ним на самоті, як дитина.

Може, прийде. І Мотря надслухує. Чує тільки, як миш шубортає у скрині. Може, гризе якісь важні папери, а може, гроші нищить. Котрі нажиті нечесно, хай знищить геть!

Яка ж настирлива отся тишина мовчалива! Як вона бентежить її! Ніби млин шумить, то знов далекі дзвони гудуть, копита по мості дудонять, хтось сокирою валить. Який жахливий гук! Яка ж тая темрява червона! Не чорна, ні, а багряна, як багрянця, кривава. Недаром її кров'ю слимачків красять... Крізь кров, і без креві нема життя. Який кривавий цей світ!..

Королівну замкнули у вежі. А королевич із-за семої ріки конем круг озера скаче. Коли ж він доскочить до неї, і розіб'є кам'яну стіну, і добуде її, щоб показати небо?

Скаче королевич кругом озера, летить, як вітер, що на шляху куряву збиває, копита глухо дудонять, чорна тінь по мертвій воді, кругом, кругом...

І Мотря замкнула повіки.

Ніби хтось віткою маку промайнув над її очима. Мак — зілля забуття, маком дорогу від могили до воріт посипають, щоб покійний до хати не вертав, — забуття...

БАТЬКО Й ДОНЬКА

— Ходи, Мотре, — казав Кочубей. — Мати поїхала. Ходи!

Мотря терла очі. Не могла зрозуміти, де вона і що робиться з нею. Освідомившись, встала, пригладила рукою волосся, поправила вбрання і мовчки пішла по східцях за батьком. Опинилися серед тої самої секретної комори, де мали вчора тую нещасливу розмову. Пригадала собі кожне слово й побачила кожний рух мами й тата. Але сумні гадки радість прогнала: побачила сонце! Вдиралося крізь малі шибки, бігало по шафах і по скринях, по старім свічнику і по образах, розвішених попід стелю. Сивоусі козаки й чорноброві козачки жмурили перед ним свої очі.

— Сідай! — сказав Кочубей до доньки, показуючи на крісла.

Мотря послушно сіла.

Батько довго ходив по коморі. Не знав, з чого почати.

Мотря водила за ним своїми великими очима. І вперше побачила, що батько старий, що спина в його зігнута й ноги ніби ломляться, як іде. Рука одна заложена за пояс, друга бовтається безрадно. Пальці то затискаються в кулак, то випрямлюються нервово. Голова понурена, вус за ковнір.

Мотрі жаль зробилося батька, але ніби жаль якогось бідного та чужого для неї чоловіка. Ніколи він не здавався ще таким чужим, як нині.

Хотіла питатися, куди поїхала мати, але щось ніби шепнуло їй до уха: що тобі до того? — і змовкла. Тільки рушилася на кріслі.

Батько почув цей рух і ніби нараз збудився, — став. Долішня його щока задрижала, брови підлізли вгору, зробив руками рух, мов питався: ну, і що ж тепер? Мотря встала. Батько приступив до неї і пригорнув до груді. Мотрю щось стиснуло за серце, здавило за горло, і з очей полилися сльози.

— Бідна, бідна моя! — прошепотів Кочубей, пускаючи доньку з обіймів і саджаючи її у високе крісло.

Мотрі соромно стало своїх сліз, — соромно стало за батька. Погадала собі, що батько — це голова родини, його слово повинно бути приказом у хаті, а він через свою надмірну м'яккість і податливість стає причиною родинної драми.

— Мотре, Мотре, — говорив Кочубей, заломлюючи руки, — ти навіть не знаєш, якої біди мені накоїла.

— Знаю! — коротко відповіла Мотря.

— І що ж тепер?

— Що Бог дасть.

— Бога взивай, а руки прикладай. Бог за нас не може робити.

— Він всемогучий.

— Себто?

— Може все повернути на добре.

— І я так собі гадаю, Мотре, і молюся у своїй грішній душі, щоби він напутив тебе на добре.

— Себто?

— Щоб ти покорилася мамі.

— А вам?

Кочубей закліпав повіками й замахав правою рукою. Боровся з гадкою: казати чи ні?

— Ет! Ти знаєш, Мотре, хто я. Я нікому лиха не бажаю, а своїй рідній дитині тим паче. Хочеш, віддавайся і за гетьмана. Твій гріх, а не мій, якщо це гріх віддаватися за свого хрещеного батька. Але мати, ти знаєш свою маму! Посікти її на дрібні шматочки, то ще кождий ще казатиме: а таки так! а таки так!

— А що ж я тому винувата, тату? — спитала Мотря. Кочубей знову став бігати від дверей до вікна.

— Не винувата, кажеш? А може, й винувата? Знаючи свою маму, не повинна була гетьманові давати слова, поки не попросила у неї дозволу.

— Я не дитина, тату.

— В батька й мами ти все дитина, донька.

— В мами — ні, бо мама мене не любить, ненавидить мене.

— За те, що ти непокірлива, Мотре!

— В маму вдалася.

Кочубей глянув на доньку.

— Але ж ти донька, а вона мама, не її поступатися, а тобі, так і закон велить, щоб діти слухали родителів своїх.

— Не в питаннях серця.

— Яке там серце, Мотре? Гетьманові на сьомий хрестик іде.

— А я його люблю.

— Не вірю.

— Богом клянуся, люблю і хочу бути йому дружиною, вірною до смерті.

— А якщо через те хотіння станеться лихо і тобі, і йому, а може, й усім нам?

Мовчали. По хвилині спитала Мотря:

— Чого ж ви тоді хочете, тату?

— Хочу, щоб ти підписала цей лист.

Кочубей добув із нагрудної кишені зложений папір, розгорнув його, поклав перед Мотрею на столі, а сам підійшов до вікна й бубнив пальцем по шибі.

Мотря читала:

"Прощення Вашої Милості прошу за отее моє нинішнє письмо і за прикрість, котру я Вашій Ясновельможності не зі злої волі вчинила. Порадившись добре свого розуму і серця, рішилася я просити Милість Вашу, щоб Ви звільнили мене від даного слова, а це тому, що дала я його з легкої руки, в чому винувата молодість моя і моя палка, нерозважлива вдача. Не хочу, щоб через них мала я у майбутньому терпіти, та ще й зайвих турбот Милості Вашій причинити, добре відаючи, якого спокою Милості Вашій для своєї великоважної праці потрібно. Прошу не бути злої волі на мене за цей мій поступок легковажний" і т. д.

— Тату, — сказала Мотря, зриваючися з місця. — Я цього листу не підпишу!

Кочубей повернувся від вікна. Очі батька й доньки тнулися з собою. В її був крик розпуки, людини, котру пучають у пропасть, у його — безмовне отупіння. Остання дошка рятунку відпливала від нього.

— Як же так, Мотре? — став говорити, безрадно й безпомічно, ніби він нічого собою не уявляє, ніби він нічого тут вробити не може. — Як же так? Значиться, ти не розумієш мого безвихідного становища, не хочеш, не гадаєш допомогти мені?

— Не можу.

— Чому?

— Бо цей лист неправдивий.

— Неправдивий, але потрібний, навіть конечний.

— Не гадаю.

— А я знаю, Мотре, коли б ти догадувалася, до чого може довести твоє упрямство, то, не гаючися, підписала б його. Підпиши, прошу тебе я, батько твій, підпиши!

В Мотринім серці жаль з погордою боровся. Жаль, бо батько виглядав дійсно дуже нещасливо, погорда, бо він був слабкий.

— Тату, я до кожної жертви готова, лиш не жадайте від мене, щоб я брехала.

— До кожної жертви ти готова, кажеш?

— До кожної.

— Правду говориш?

— Богом святим клянуся.

Батько глянув на доньку, і ніби якийсь огник марної надії знову загорівся перед ним десь у непевній далечині.

— Любов Федорівна сказала, — почав, спускаючи очі додолу, як винуватець, — Любов Федорівна сказала, від'їжджаючи нині рано, що коли Мотря не підпише листа, то хай іде в черниці.

Останні слова ледви вимовив насилу.

Мотрі чорно зробилося в очах. Ніби якась висока стіна нараз надвигнулася і заступила сонце. Запахло плісню, зівота відчинила рот. Пригадала собі Прісю Дорошенкову, як вона розпилася в монастирі, пригадала собі не один поганий образ, що доводилося нехотячи підглянути, коли з мамою їздила на прощі, і зробилося їй не страшно, а гидко. Але подивилася на свого безталанного батька і, не гаючись, відповіла коротко:

— Добре, хай буде й так! Піду в монастир.

Кочубей захитався. Сів. Дивився на якусь скриню, нібд в ній сховане усе важне для нього.

Голова хилилася чимраз нижче й нижче, наче хотіла схритися під землю. Руки прилипли до колін.

Мотря підійшла до нього. Не ворохнувся. Добру хвилину мовчки стояла перед ним. Щось її тягнуло до того нещасливого старця. Невже ж це її батько? Той, котрого слухали тисячі людей? Невже ж це Василь Кочубей, генеральний суддя, котрому всміхалася гетьманська булава? Так, то був він. Він, що пестив свою доньку Мотрю, обсилав її бататствами й вигодами, не відмовляв нічого, називав своїм сонцем. А тепер те сонце хоче за монастирські мури сховати. Який же він бідний!

— Не журіться, тату, — почала ніби безжурно. — І в монастирі живуть якось люди. Черницею я не стану. Не бійтеся.

— Не хочу, Мотре, зав'язувати тобі світ. Не хочу, щоби ти йшла в черниці. Не хочу! Та що я, бідний, вдію? Любові Федорівни не переконаю. — А помовчавши хвилину: — Мотре, доне моя! Я вірю тобі. Ти батька свого не зрадиш. Так тоді знай: Любов Федорівна має у своїх руках тайни, котрі можуть згубити мене. І не мене одного, може, навіть і гетьмана. Предвидіти годі. Любов Федорівну треба заспокоїти нині. За день-два, може, в неї і злість перекипить. Я тебе в монастирі не лишу. Добуду тебе якось звідтам. Поїдь тільки, щоб мамі уступитися з очей.

— Уступлюся!

Поцілував доньку в голову й пустився йти. Але від дверей завернувся.

— Можеш пройтися, Мотре. Мами нема. Тобі готують дещо на дорогу. Постіль, білля, — голіруч не поїдеш. Іди, йди!

Замкнув за собою двері.

Мотря довго, дивилася за ним...

"Безталанний мужчина, над котрим милосердиться жінка, хоч би й рідна донька!"

У МОНАСТИР

Сани, навантажені Мотриним добром, і двоє других з хлібом і харчами поїхали під кріпким конвоем у найближчий дівочий монастир.

Нічого незвичайного. Кочубей не раз посилав до монастирів дарунки, і то неабиякі.

В годину-дві перед ґанок заїхали великі залубні, накриті шкіряною будою. Перед ними гарцювало кількох гайдуків на конях; їхали для певності в дорозі. І це не диво, бо не раз їздив так генеральський суддя. Була тиха, але темна ніч. Густий сніг великими

клаптями вдався на землю. Під його вагою тріщало й ломилося гілля в саду.

Прислуга спала. Тільки нічні сторожі ходили круг двору. В кімнаті, біля спальні Любові Федорівної, сиділи дві жінки, готові до дороги. Вони кріпилися стравою та вином. Старі, сутуловаті, готові до всього, нагадували тих жінок, що миють трупів, їм уже все одно, що кажуть робити, щоб тільки їсти та пити дали. Тільки їм радості лишилося в житті!

Це дві повірниці Кочубеїхи, її далекі родички, що жили в неї на ласці.

Одна позіхала, загулюючи рот рукою.

— Також чорт серед ночі жене, — казала.

— Людей соромляться, — відповіла друга.

— Або ж люди не дізнаються?

— Авжеж. Та не зараз... А я, знаєте, сестро, щоб не скучати в дорозі, та взяла пляшечку запіканки, славна яка!

— А в мене за пазухою плящина старого винця, — відповіла друга, і обі усміхнулися, вдоволені, що не даром їдуть.

— Не знаю, чим нас Любов Федорівна пожалує за труд.

— Добрим словом, — то певно, — моргнули до себе. Розумілися.

В коморі сидів Кочубей. Позіхав і рукою тер чоло. Ніс йому видовжився, очі змаліли й потускли. Цілий він зробився нижчий якийсь і тонший, ніби перед собою втікав.

— Ось воно як, — говорив до себе. — У монастир. Кочубеєва Мотря у монастир їде.

— Краще, ніж у наложниці гетьманські, — відповіла Любов Федорівна.

— Так краще, як ти хочеш. Недобра ти жінка. Не мати ти, мачуха, безсердечна мачуха, відьма. Ось воно як!

— Мовчи! — засичала Любов Федорівна.

В комору увійшла Мотря. Довга шуба, чорним сукном крита, чорна шапочка, чорні чобітки на ногах. Та з того чорного вбрання її обличчя визирало ще кращим і ще живішим, як звичайно.

— Я готова! — сказала, кидаючися батькові до ніг. Кочубей десять пальців зарив у волосся, його голова вдарила об стіл.

— Не хочу я того, не хочу, не хочу! — кричав.

Мотря устами доторкнулася його рук, встала й підійшла до мами.

Любов Федорівна стояла горда, ніби вона не знати якого подвигу завершила. Обома руками тримала велику золі ікону. Підняла її і поблагословила доньку.

Мотря поцілувала ікону і мамину руку. І одна і друга були зимні, як лід. Повернулася і вийшла. Скоро, скоро, лише далше, щоби далше від них!

Перед нею ішли дві жінки, готові на все.

Відчинялися перед Мотрею й зачинялися старі низ двері, котрих доторкалася вона дитиною малою, переступала добре відомі пороги — востаннє.

Скорше, скорше ходім!

Ускочила в сані й обтулила собі ноги.

— Де ж мій чура? — питалася. — Певно, спить. Не знає, що його паня у монастир

іде.

Післала батьковому дворові останній привіт.

Напроти неї сиділи обі паніматки, як відьми. Хтось затріснув дверці, сані посунулися шляхом.

Мотря не могла зібрати гадок. В її голові, як у вітряку. Гадка майне і щезає, а за нею друга, третя, десята. Лопотять млинські крила. Якась нечиста сила обертає ними. Застановити, застановити їх. І чому раз не застановиться усе кругом? Хтось пустив собі отсю велику і глупу іграшку, що зветься світ, як діти пускають фригу, й вона вертиться тисячі літ, не знати, пощо й нащо. Хай би раз стала і заспокоїлася. Родяться люди, турбуються, метушаться, живуть, умирають і знов, і знов. Пощо, нащо, яка тому остаточна ціль?.. Спинити!.. Гарно їхати. Так гладко сунуться сані по снігу. Коли б так можна їхати, їхати, аж на другий світ... Тільки ж які її опікуни погані, як відьми! Щось шепчуть до себе, киваються, як ганчірки на плоті. Гидкі! Прогнати б їх... Гарно було б дивитися, коли б вони, попідносивши спідниці, брели снігами назад...

Мотря глянула у вікно: "Ця дорога на замок веде. Там Марія Федорівна хора лежить. Нема її кому доглядати, нема кому розважити доброї тітки. Мотря у монастир їде..."

А отсей другий шлях на Гончарівку біжить, до гетьманської палати. Там тепер біла паня по покоях ходить. Горе тому, на кого вона гляне... Може, та біла паня — то вона, Мотря?"

Замикає очі. Дивитися не може на тих дві пари зіниць, що за нею стежать. Заснути і збудитися в келії чернечій. Там спокій. Дзвін на всенощну гуде. Мотря до монастирської церкви перший слід на білім снігу топче. За гетьмана і за батька молитися іде.

Відьми гадають, що вона заснула. Витягають пляшки і п'ють. Запах алкоголю Мотрю п'янить. Вона стерпіти його не може. Зірватися, вхопити ті пляшки і жбурнути в лоб обом!.. Твердолобі черепи сильніші від скла... Сиди!

Мотря вдивляється у сніг. Її гадки заспокоюються дещо. Що вона зробила? Не треба було добровільно годитися на монастир. Це ж вона зруйнувала свою будучність! Що вона тепер? Не людина, а тінь колишньої Мотрі. І для кого і пощо воно? Для батька? Батько обіцяв добути її на світ. А коли мати згоди своєї не дасть? Тоді все пропало. Поволічеться Мотря по болотистій дорозі, в осінню сльоту з нудьгою в душі. Минатимуть літа, як придорожнє каміння...

Краще зробити собі кінець... У неї за поясом стилет.

Взяла на всякий випадок. Діамантовий перстень на пальці. Від нього...

Її думки перервав крик.

Це візник скрикнув і замовк, ніби йому хтось затулив уста. Сани скрутили вбік. Женуть. Нараз зупиняються, — стали. Хтось відпрягає коні. Тупцюють якісь люди, суєтяться.

— А Мотрині опікунки сплять. Поспиралися на себе, ніби щось собі шепочуть. На подолках порожні пляшки...

Мотрі гидко, не страшно. Чого боятися?

Монастир страшніший.

Добула стилет і відчинила дверці. Вийшла. Глибоко запала в сніг. Вітер мало не звалив її. Обступили її якісь люди. Сажею почорнені обличчя.

— Панночко, не бійтеся. Свої. Не зробимо вам кривди.

Вхопили її і посадили на коня.

Направо й наліво їздці, а один спереду, другий за нею, щоб не втекла, — женуть.

Мотрю обвіяв свіжий зимний вітер. Заграла кров, в голові зробилося ясно. В санях вона сиділа, як п'яна, її везли, як невільницю, тут вона поза межами маминої злості й сили.

Їде. Куди? Все одно — не до монастиря. І не в Батурин. По напрямі дороги бачить, що, скорше, в Бахмач.

Як рано тішилася сонцем, так тепер волі рада. Яка це воля? Все одно — воля. Якщо не те — стилет. В перстені є отруя. Вона панею свого життя і смерті. Коли закличе — послужна смерть прийде.

Коні женуть. По коліна, по черева западаються в сні бо їдуть навмання...

Що скаже батько?.. Це вже його діло. Вона своє зробила, добровільно вступилася мамі з очей. Мама... Порубай її на шматочки, а ще кожний казатиме: а так, а таки так!..

Приїде Любов Федорівна до монастиря провідати Мотрю, а її нема. Не доїхала.

Цікаво побачити б тоді Любов Федорівну.

Сніг паде. Між кінською гривною і Мотриними руками лежить ціла гора. Мотря струшує, він знову паде. Повно його на бровах і на віях, на гарячих устах. Скрізь сніг. Їздець перед Мотрею ніби білим рядом накритий. Він веде.

Їдуть у яр.

Якесь світильце то займається, то гасне. Вовки чи людська оселя?

Лишають світло набоці, скручують на шлях. Знов минає мала година. Мотрі костеніють руки, в ноги теж зимно, бо чобітки тонкі Чому ж вони не їхали до світла?

Ось воно знов. Знов прямують до нього. Мотря розуміє, чому. Щоб відвести слід. Та слід і без того нарано нелегко буде знайти, бо вітер снігом мете, кучугури наносить, пороги впоперек шляху надуває, що проїхати тяжко.

Від світла вузенька смужка снується по шляху, ніби стрічка. Вітер грається нею. Їдуть, ніби їх стрічка тягне до себе.

Крізь снігову метіль бовваніє у ярку млин. Не меле. Колеса замерзли в ледах. Передній їздець гримає шаблею у двері. Довго, довго. Виходить стара жінка з ліхтаркою в руках. Підносить ліхтарку вгору, бачить чорного їздця, хреститься і втікає, їздець ловить її, щось балакає, вговорює — уговорив.

Брама відчиняється широко, і всі п'ять коней вбігають туди.

Мотря зіскакує з коня, мельничка кланяється їй, доторкаючися ліхтаркою землі, і запрошує у хату. Мотря іде. Їй хочеться тепла і світла, хочеться бачити домівку, де живуть люди. Зрозуміє, що таке зчинилося з нею. Зрозуміє або ні. Все одно. Це млин, а не монастир. І того їй досить.

Увійшли в хатину малу й низьку, але чисту і теплу, обвішану образами й рушниками.

В печі горить огонь.

Мотря роздягається. Жінка добуває зі скрині своєї сап'янці і просить ясну панночку, щоб перезулася, бо її чобітки, як луб.

Мотря перезувається і чує, як тепло розливається по тілі. Мельничка тупцює біля печі. Варить теплу страву.

— Коли б знаття, що такий гість, була б зготувала гідну вечерю.

Мотря просить не турбуватися, вона рада, що спічне хвилину й зогріється. Мельничка жалує її:

— Тільки маєтки, до таких вигід звикли і нараз таке. Бог вість що!

Вона вже знає, що зчинилося з молодшою донькою генерального судді.

Вона зі щирої душі пособити рада. Сама дівувала колись.

А до того ніхто Кочубеїхи не любить, усі жалують доньки, бо знають, яке її життя.

— Мені, ясна панночко, можете вірити. Я певна. Не виявлю нікому, хоч би мене і на муки брали. Бачив цей млин не одну пригоду.

Вона розказує дещо. Самі любовні трагедії.

— До мене люди не мають великого розгону. Бояться, що я чарівниця. Мій старий розганяє хмари. Нас шанують.

— А мельник дома?

— До Бахмача поїхав. Гадала, що верне, тому й не гасила світла. Аж вас Господь надніс. Коли б не те світло, може б, і не поступили, бо сніг, що світа Божого не видати. Мій старий, певно, заночує.

— Вам не страшно самій?

— Чого б то? Я стара. Багатств не маю. Люди, як кажу, бояться нас — ворожка і чарівник, кажуть, з чортом тримають. Але то неправда. Ми люди хрещені.

Страва готова. Мельничка йде кликати людей. Приходить тільки один. Тамті поїхали до омшаника. Там їх і чорт не знайде. До омшаника, говорять люди, заморожена дорога. Ніхто без мельника щасливо не проїде. Ніхто й не важиться туди.

Той один входить. Він уже обмив своє обличчя.

Мотря глянула і мало не крикнула з дива, — чура!

— А ти ж тут як?

Стоїть, мов до дверей приріс.

— Розкажуй!

— Нема що. Я знав, що панночку вивозять, і знав, що панночці так у черниці, як мені в патріархи. Гадаю собі, на те я чура, щоб від насильства свою панночку боронити. Зібрав певних людей, і засіли ми недалеко річки. Я знав, що гайдуки поїдуть наперед переїзду шукати. Тоді ми й наскочили на вас. Візника зв'язали, загрозили смертю, коли кричатиме, коні від саней відчепили, а решта вже відома.

Мотря простягнула до нього руку. Підійшов, поцілував і спаленів, як рак.

— Спасибі тобі. А що тепер?

— Відвеземо панночку в безпечне місце, а тоді а лишуся при вас, або піду. Як велите.

— А ти б як хотів?

Хлопець крутив мокрою шапкою в руках.

— Постав шапку біля печі, хай просохне, — звернулася до нього Мотря, — а мені відповідай, чи хочеш оставатися зі мною, чи йти?

— Питаєте? Боже ти мій! Авжеж, що оставатися біля вас хочу.

— А тамті?

— Тамті знають дорогу на Січ. Їх давно до коша тягнуло, так коней і збруї не було. А тепер є одно і друге. Генеральний суддя не збідніє. Що для нього три коні.

Повечеряли.

По вечері мельничка полізла з ліхтаркою на піч.

— Поможи мені, хлопче, — сказала до чури.

Чура, не гаючись, поліз за нею.

Мотря дивилася, що вони там робитимуть.

— Добувай уважно! Уважно став, щоб не оббивати вапна!

Вони відіймили велику затулу, і за печею показалася чорна глиб.

Мельничка увійшла з ліхтаркою туди. Мотря побачила комірку з ліжком, — без вікна.

Мельничка постелила добру постелю і попрохала Мотрю у сховок.

— Тут вам безпечно буде, тихо і тепло, — говорила. — Ми ляжемо у світлиці.

— По моїм трупі веде дорога туди, — сказав гордовито хлопець.

Мотря погладила його по голові:

— Бач, який мені козак!

— Ясної панночки найвірніший чура.

На столі стояла ліхтарка, тускле світло вилітало з неї і ломилося по низьких білих стінах.

В комірці, а краще в тайному сховку, нагорі, за печею, було так низько, що Мотря мусіла сісти на ліжку. Попросила і мельничку біля себе сідати. Хлопець на дзиглику присів. Душно було. Воздух забігав із світлиці.

— Заки підемо спати, — обіцяла мельничка, — відчинимо двері знадвору, багато свіжого воздуха найде. Спійть безпечно, моя ви царівно, моя донечко люба. В чорнім млині ще лиха не бувало. Крім одного разу.

І мельничка стала розказувати якусь страшну пригоду. Але Мотря не дослухала її. Втоплена і зметружена, заснула.

Мельничка сап'янці стягнула з неї, накрила її і поблагословила на сон.

У БАХМАЧ

— Млин не йде, — казала мельничка, ставлячи ранком перед Мотрею глечик вареного молока. — І завірюха надворі, що крий Боже! Ніхто тут не приїде. Та для всякої безпеки наготовила я для вас селянське вбрання. Коли б лихий кого надніс, то скажу, що моя невістка, а чура буцімто ваш брат. Невістка і так ще не провідувала нас,

її не знають, повірять.

Мотря перебралася, злізла з вишки і помагала мельничці готувати обід.

В ушах її шуміло, на душі було важко. Переживання останніх тижнів і днів підкосили її. Почувала втому. До того совість не давала спокою. Питала себе, чи добре вона зробила, що втікла? Але розум відповідав, що не з власної волі втікала, її ж пірвали. Це одно, а друге — кожний боронить свого життя і волі. Мати хотіла позбавити свою доньку волі, донька має право боронитися.

— Буду боронитися проти насильства рідної матері! — сказала собі Мотря.

Непокірлива вдача брала верх.

Згадуючи вчорашнє, соромилася себе самої.

Везли її, як тварину. Дві відьми відпроваджали. Нікчемні й п'яні. І вона не противилася. Робила це для батька.

І соромно було Мотрі, що її рятував чура. Чура панночку спасає.

Лиха була на себе, що серед дороги не вискочила з саней і не загрозила людям, що їх або постріляє, або себе, коли її, не пустять на волю.

Не так принизливо було б.

Але що сталося, те не відстанеться. Пропало... А що тепер?

— Панночко, золотенька, — падькалася мельничка, — лишіть, не томіть своїх білих ручок! Сідайте собі, спічніть.

Хто бачив, щоб така гостя метружилася. Не годиться! Стерла лавку і просила Мотрю сідати на покуті. Мотря рада була ввічливості старої, бо справді почувала чимраз більшу втому. Голова ходором ходила. Коли б млин молот, то гадала б, що це від туркоти коліс. А так знала, що ні.

"А що тепер? — сверлувало в мозку. — З батьківською хатою пірвала. Пірвалися золоті нитки. Тепер вона сама й бідна. Тепер для неї тільки того, що він — гетьман!"

Забрехали собаки, вилізли десь із мерви й побігли на шлях за ворота.

— Мабуть, мій старий вертає, — сказала мельничка. — Треба йти відчинити ворота!

Накинула на себе кожух і підтюпцем побігла. Мотря лишилася з думками, з тривогою, з сумнівом. "Беріть мене на муку. Я готова. Поборюся. Щастя дешевою ціною не купити. Заплачу за нього багатством, вигодами, спокоєм — усім. Або таке щастя — якого я хочу, або жодне. Двох щасть нема".

Увійшов мельник. Старий, але кремезний чоловік. Очі дивилися грізно, але уста всміхалися лагідно. Він уже знав від жінки, що в них за гості.

— Нелегке діло! — говорив, звітавшись. — Дуже нелегке! Генеральний суддя — не хто-небудь! Але Христос ще більший від нього. Христос казав помагати ближньому в потребі. Не одному я вже поміг, дасть Бог, що і вам станемо в пригоді. Заспокоїться!

І він почав розказувати усяких городських новин. Літали ті новини і билися з собою, як нетлі кругом світла. Тим світлом була війна. Розгорювалася, як огнище в полі, і заграва від того огнища була чимраз вище і далше.

Новини перечили собі. То Петра малювали, як антихриста, то шведів, як чортів. Для Мотрі найважливіше було почути, що гетьман у Бахмачі живе, відпочиває. Мабуть,

до Різдва побуде. Дуже в Києві втомився, будуючи тую прокляту фортецю. Народ нарікає на нього, що цареві годить. Говорять, в нього і сила є, щоб постояти за бідних, та він не хоче чи не сміє. Весною гадає нові роботи починати.

Кажуть, ще одним перстеном ровів та валів обведе свою Гончарівку.

— Своїх скарбів пильнує, — доповіла мельничка. — Його скарб у Батурині.

— Нібито я не знаю! Але ж і на Гончарівці чимало добра. Говорять, Мазепа від батька Богдана багатіший.

— Богданові маєтки у Великому Льоху.

— Новину мені сказав! Нібито я не чула, що як цей Льох розриють, то звідтам воля встане.

— Воля в людях, а не в Льоху, — гнівно промовив мельник і махнув рукою. — Волю треба добути. А наші люди добувають усього, тільки не волі. У городі тільки й чуєш, що Антін Максима підвів, а Петро забагатів, а Павло зубожів, по судах тягаються, за чуби водяться, а іншої гадки не мають.

Мотря ніби байдуже слухала ті балачки, але в душі дивувалася немало, що двоє простих людей турбуються волею, котрою, мабуть, і хіснуватися не будуть, бо, може, й весни не дочекають, а люди, відповідальні, котрих провидіння Господнє поставило, як світила, на чільному місці, і в гадку собі таких важких питань не беруть.

І совісно зробилося Мотрі, щоб ці добрі люди із-за неї та не мали якої біди.

— Велике вам спасибі, — казала, — що приютили мене, але я у вас не можу довго оставатися.

— Скучно ясній панночці у нашій простій хаті. Відомо — з великого роду!

— Роду — як перебреду, — з жалем відповіла Мотря, — та ніде переночувати.

— Тільки маєтки, такі дорогі убори! — жалувала її мельничка.

— Що мені по уборах, бабусю! Те, що бабі по єдвабі! Не через скуку, а треба мені втікати, щоб не знайшли.

— Того ви не бійтеся, — заспокоював Мотрю мельник. — Ваші люди заячим слідом походили. Вас шукатимуть від Батурина на північ, а мій млин куди на полудне. Де кум, де коровай! Але якщо ви неспокійні, то й поїдемо під вечір. Хай трохи коні спічнуть. Тепер темніється скоро. Гадаю сховати вас в одного старенького панотця. Бідні, але дуже добрі люди, святі! Челяді в них нема, і живуть осторонь від свободи, біля церкви. Від хати до церкви в них потайник є, про котрий ніхто не знає. Я туди і свого добра дещо передаю, як неспокійно. Там ви будете, як у Бога за пазухою.

— Але де цей панотець живе? — спитала Мотря.

— Годинка їзди від мене. Зараз під Бахмачем.

— Під Бахмачем?

— Так, біля самого Бахмача, ніби на передмістю.

— Спасибі вам!

Вечоріло. Мельник гарно вистелив сани, щоб було доб сидіти, сани ковані, з високим запlechником. Мотрину вбрання зав'язали в клунок, її нарядили в теплі чоботи, і в баранячий кожух, скрутили хусткою так, що тільки очі світилися і видно було кінчик

носа, мельник взяв віжка в руки, чура скочив біля нього, мельничка випровадила їх далеко за ворота, перехрестила святим хрестом, — поїхали.

Їзда саньми звичайно підбадьорює чоловіка. Мотрі пригадалися молоді літа — запахло Різдвом. Де вона сього року буде їсти кутю, з ким сяде до святої вечері?

З ким Бог дасть — та не в монастирі, бо вона вольна.

Коні бігли жваво і порскали весело.

— Будуть нам раді! — говорив мельник. "Не знати хто?" — гадала собі Мотря. Чура часто озирався позад себе і раз у раз розпитувався, чи панночці не зимно.

— Тепло мені, як біля печі в Ковалівці, — відповідала Мотря, але чула, що її морозить.

Чура хотів щось говорити, так вітер не давав. Гонив по полях, рівняючи не тільки землю, але й небо з землею. Не було нічого видно, лиш сніг. Їхали без сліду, коні знали до Бахмача дорогу.

— Їх можна і без віжок пустити, зайдуть, — говорив мельник.

Виїхали на невеличкий горбок і на хвилину пристали. Мотря не зважала на це. Думала. Але чура глянув на мельника тривожно, а цей торкнув його ногою, щоб мовчав.

— Панночко, — сказав мельник, — тримайтеся добре, з'їжджаємо в ярк, у балку, — і передав віжки чурі, а сам добув щось із саней.

Мотря вчепилася побічниці від саней і оперлася ногами, чура луснув батогом, злопотів віжками і заверещав так несамовито, що коні вітром помчали вділ.

Перед ними щось розступилося, розскочилося на боки, сани в'їхали в ярк, як у корито, а горою по обох боках захиталися якісь тіні.

Бігли ті тіні, хотіли перегнати сани, але коні вітром летіли вділ, до балки, в котрій з-поміж дерев торчали димарі, а з димарів снувався димок.

"Вовки", — погадала собі Мотря. Та заки вона освоїлася з тією гадкою, мельник крикнув:

— Голову направо!

Мотря перехилилася управо й озирнулася назад.

За ними гналися вовки.

Мельник стрілив, один з них підскочив, скрутився, вівкнув і впав. Вовки кинулися на свого товариша, почалася гризня.

Сани гнали, як буря, мельник набивав рушницю. В балці почули стріл. Вибігли. Але мельник вітром перемчав попід хутір, щоб їх не пізнали. Щолиш за хутором у полі озирнувся.

— Хай буде Господеві слава, — втікли ми, — сказав мельник і перехрестився. — А тепер до панотця їдемо, — додав, звертаючися до Мотрі.

— Ні, поїдемо в Бахмач. Мельник здивувався.

— У Бахмач?

— Так, у Бахмач поїдемо.

— До кого?

Мотря надумувалася хвилину.

— Це я вам у Бахмачі скажу, — відповіла.

Мельник покивав головою і повернув кіньми в Бахмач.

* * *

ТОМ ДРУГИЙ

ДОКИНЬ ДРІВЕЦЬ!

В коминку горів огонь. Тріскали сухі дрівця, іноді вискакували іскри й гасли на залізній блясі. Мармурові стовбці щохвилини змінювали свою краску, як живі. Золочені капітелі мерехтіли.

З огнища розливалось легке тепло і лагідний запах амбри та живиці.

Карміново-золотисті відблиски блукали по стінах і по меблях просторої низької кімнати.

Біля печі сиділо двох мужчин.

Старий тримав книжку в руках, молодший залізними вильцями поправляв жар.

Подібні були до себе, — тільки одно покоління людське лежало поміж ними.

Розмовляли. Голоси їх гармонійно достроювалися до себе, а слова, ніби осінні листя з дерев, падали в тишу зимової ночі.

— Кажеш, що нас не люблять, — говорив старший, а в голосі його пробивався легкий смуток. — А кого ж у нас люблять або любили, Андрію? Богдана, Виговського, Дорошенка, кого? Кожного з них величали хвилину, а зневажали довго. Хвалили не за те, що треба, і ненавиділи не тому, що слід. Такий ми вже народ, що топчемо велике. Гадаємо, що це демократія, а воно прямо руїна. Хто з наших людей, що мав більшу голову від других і чогось більшого хотів, діждався старості спокійної і необпльованої могили?

— Знаю це, — відповів молодший, — якраз тому кажу, що воно сумно. За мною нема ще великих заслуг. Що я такого зробив, щоб мене любити або ненавидіти? Але ваша милість стільки праці поклали, тільки здоров'я лишили, тільки ночей недоспали і яка їм дяка за це? Пан! Народ у ярмо запрягає, віру православну продає— от що таке Іван Степанович Мазепа! — Слухати того не можу.

— Найкраще не слухай, Андрію, лиш своє діло роби як знаєш і як тобі совість велить. Невдяка — це судьба майже усіх, що знімалися понад юрбу. Виїмків мало. Мало таких щасливих. Невже ж не вмер на прогнання Анаксагор тому, що замудрий, а Арістід, бо засправедливий був? А що діалося з Темістоклом, Павзанієм, Сократом, що сталося б з Періклом, коли б морове повітря не змело його скорше від невідьки юрби? Благий учитель Сократ мусів випити чашу гіркої, не тому, що буцімто богів зневажав, а що його оготворили учні. Мудрий державник, Перікл, золотим вінком обдарував Аteni, а кожем'яка Клеон зневажав його. Ще хвилину, й батько народу лежав би був під ногами своїх невідьчних синів. Фідія, що богів з Олімпу стягнув і в своїм місті на розкіш і славу землякам своїм поставив, злодієм учинили, ніби він золото зі статуї Аteni присвоїв собі... Не гадай, що тільки наш народ такий невідьчний, Андрію. Сторінки історії повні такої кривди.

— Значиться, історія людства — це історія людської кривди?

— Кривди народів і одиниць. Номо Номіні лупус [26]. По гадай собі, як скривдив Арістофан Сократа у своїх "Хмарах", а Арістофан — то був не буденний ум. Чого ж тоді бажати від наших недоучків, від людей малих умів, а великих амбіцій?

— Розумію. Це зависть одиниць. Один другому зазидує багатства, значення, слави. Людський гріх. Але як загал може зазидувати одиницям, себто провідникам своїм?

— Він їм не зазидує, лиш не розуміє їх. Непорозуміння між одиницею і загалом було і буде заодно. Це одна з трагедій чоловіка. Загал невдоволений, Андрію? А наш загал, скажім це щиро, має куди більше причин до невдоволення, ніж другі. Він не розуміє, що долю його через одну ніч не поправиш, що це робота довга й важка, — і тратить терпець. А тут до нього підходять люди широкого писка і бунтують. І дивуйся, що народ хвилюється. Нині Брюховецький для нього добродій, а завтра його розірвуть на шматки.

— Це страшно! — сказав Войнаровський, обхоплюючи голову руками.

Гетьман подивився на нього уважно.

— Страшковий син не пхайся наперед. Чим більший уряд, тим більша відповідальність. Коли приймаєш його, те не бійсь відповісти, а коли тобі страшно, так не приймай.

Войнаровського заболіло це слово.

— Я не про себе кажу, а загально. Я вже рішився нести такий тягар, який покладуть на мене.

— Уважай же тоді, щоб не каявся. Привикай до невдяки. Дурний, хто себе нагородою дурить. Вона в нас самих. У совісті спокійній і у вдоволенню, що діло зроблене слід.

— А коли воно не вдасться?

— І того боятися не треба. Невже ж рільник знає, що збирати буде? Може мороз зморозити зерно, може мишва стеребити його, сарана з'їсти, град збити, — мало чого не може бути, а все ж таки він оре і сіє. Так і нам треба своєї діло вести, не відаючи, чи воно нам вдасться, чи ні... Доложи, будь ласка, Андрію, скіпок, бо жар потухає.

Гетьманський небіж прикляк біля печі, підкинув дров, і гетьмана облила червона заграва.

Войнаровський глянув на нього, і йому здавалося, що побачив портрет Мазепи у будучності, — не серед муз грацій, як на сучасних ритовинах його представляли, асеред пожежі війни. Гетьман сидів, ніби над ватрою середа поля по битві, і думав над змінчивістю судьби.

— Треба нам підложити дрівець до нашого історичного вогнища, — сказав, — а то воно погасне.

— А коли від того історичного нашого вогнища займеться степ і згорять селища людські?

— Кращий огонь від кромішньої темряви. Нам темрява грозить. Ось чого я боюся. Боюся ночі, котра може тривати віки. Люди відвикнуть від світла і не схочуть його. Не

стерплять. От що для мене страшно. Живуть же у яскинях сліпі ящірки, а колись у них, може, й бистрі очі бували, та без сонця зникли. Так може й зникнути наше народне око.

Вітер ушух. Перестало мести туманами снігу, на небо, викочувався місяць.

Якраз спинився над малими, в олово оправленими шибками у вікні над головою Мазепи і обсипав його всіми відтінками срібла і бронзи.

Гетьман сидів, як статуя бронзова, озарена від долу загравою огню.

Войнаровський приглядався до того образу, як до з'яви і — мовчав.

Гетьман розгорнув книжку:

Pantagruel, roi des Dipsodes, restitue a son naturel etc. [27]

— Раджу прочитати, щоб позбутися нашого слов'янського смутку. Пройдоха Панюрж в козячий ріг зажене всіх наших доморослих брехунців. Чого то він не бачив, яких пригодах не бував, а з кожної виніс свою шкуру! В Туреччині вже його почали були жарити. Аж Панюрж добачив, що кухар заснув. Кинув йому головню у лоб, підпалив будинок, рожен ухопив замість списа, сковородою, як щитом, накрився і втік... Ось тобі живе письмо. Не завадило б прочитати навіть нашим ученим.

Мазепа скоренько став перегортати листки "Пантагрюеля". — Послухай, як Рабле устами свого знаменитого Панюржа висміває роботу нібито вчених. "Бачив я їх цілу товпу. В кількох годинах перетворювали негрів на білих, другі оралі морський пісок трьома парами лисиць, інші стригли ослів на вовну і так далше. Один spondizateur [28] добував зі здохлого осла вітри і продавав їх по п'ять су за лікоть, інші з малих речей робили великі, а з великих малі, міряли на великих просторах перегони блох і впевнювали ці мене, що це невідклично потрібне, щоб вести війну і управляти царствами і республіками..." Ніби про наших учених. А щоб ти знав, що Епістемон бачив у пеклі. Послухай.

І гетьман знову став листувати книгу, аж попав на цей кінцевий, займавий епізод, як то Олександр Великий робив підметки до чобіт, Фабій Кунктатор говорив "Отче наш", Нерон блазнував, Готфрід де Буйльон продавав образки святих, а Папа Юлій II випікав бублики.

— Багато тут блазенства, скомороства, багато усяких небилиць, а навіть усякого гріха, але яке воно живе, якою розкішною мовою написане, скільки тут розуміння людської вдачі, людських хиб і недостатків. А порівняй тую книгу з нашими "Рифмологіонами", "Обідами й Вечерями душевними", навіть з "Владимиром, славено-российських стран князем і повелителем", котрого мені підніс наш знаменитий і дійсно розумний Теофан Прокопович в окремім, гарнім списку... Там Рабле, Мольєр, Франсуа Ренар де ля Фонтен, молодий Руссо і багато других, — а тут? Який дар обсервації у Монтеня, яка сила думки в Декарта, скільки душі в Паскаля, а в наших що? Середньовічна схоластика, переливання з пустого в порожнє, перемелювання торішньої половини. Муки з тої половини не добудуть, — жаль праці! Шекспір, Мільтон і Сервантес, Коперник, Галілей, Кеплер, Ньютон, Бекон і Лейбніц ще не вродилися для наших. Наші лисицями пісок орють, виноград з базіку зривають і цапів доять. Та для

Москви, бачиш, і вони замудрі. Там навіть ті їх середньовічні воззріння стратилиш — ересь небезпечная. У французів, італійців, німців, у поляків, навіть у шведів народна мова здобуває собі права в письменстві і в науці, а наші вчені й письменники пишуть щораз поганішим язиком, котрим не говорив і не говорить Я ніхто... Ось, бачиш, чому то я темряви боюся.

— Ваша милість, — почав Войнаровський, — відомий меценат, якого з часів Могили і князів Острозьких у нас ще й не бувало. Скільки то церков, шкіл і бурс жиє щедрими дарами гетьмана Мазепи! Зокрема, наша академія багато йому винна. Гадаю, наші письменники і вчені обов'язані числитися з бажаннями свого знаменитого опікуна.

— Обов'язані і необов'язані, — відповів Мазепа. — Ти ж сам перед хвилиною говорив, яким-то чортом малюють мене мої вдячні земляки. Мої вороги вже й тепер цькують народ проти мене за те, що я буцімто з єзуїтами тримаю і православну віру знівечити хочу. А що ж було б, коли б я так справді настояв на тому, щоб провітрити нашу академію і всякі другі школи, щоб випустити з них середньовічного духа, а випустити новий, європейський? Хай собі тую середньовічну задуху, як вітри зі здохлого осла, наші магістри продають, хоч би і по талярові за сажень, не бороню. Я певний, що тоді зробили б з мене українського антихриста, ще куди гіршого від Петра. А не забувай, що Петро куди сильніше тримає свій скиптр, ніж я гетьманську булаву. В тім-то й біда, що не одному з вас, може, й тобі, Андрію, здається. Мазепа не одно може, та не хоче, а воно якраз навпаки: Мазепа не одного хоче, та не може. Але Мазепа ще жиє, і коли йому Господь дозволить, то він не одного довершить, чого собі здавна бажає... Докинь, Андрію, дрівець!

Войнаровський знову нахилився над вогнище, гетьман встав.

— Так воно, так, мій дорогий друже! — говорив, проходжуючись по кімнаті. — Вічне непорозуміння, вічна трагедія людей, що головою знімаються понад уровень загальну. Кажеш, не люблять вони нас. І я їх не люблю, такими, як вони є, але люблю такими, як будуть. Може, завтра, може, за літ сто або двісті. Але тут не в любові питання, а в ділі, бо любов, так само як і віра, без діла мертва єсть. Треба своє діло робити, треба сповняти свій важкий обов'язок, бо щастя наше не в признанні людським, а в нас самих.

Гетьман спинився біля вікна.

Ясно було, як у днину.

— Хтось під браму заїхав, — сказав. — Троє людей. Мабуть, жінка між ними. Вартові не пускають. Цікавий я, хто. Може, щось важного? Іди й подивися, будь ласка!

Войнаровський пішов.

— Не люблять мене, — говорив до себе гетьман. — Знаю, знаю. А кого ж у нас любили? Такий то ми народ!

Гетьман умів панувати над собою. Ніколи його обличчя є зраджувало перед людьми того, що діялося в душі. У душі лютувала буря, на обличчю була погода: гладке високе чоло, глибокі темні вдумчиві очі, приваблива усмішка на вузьких устах, — гетьман являвся людям, як мистецький портрет Ван-Дейка.

Був середнього росту, худощавий; мимо сього хрестика на плечах, тримався просто, як двадцятилітній молодець; ходив певно і рівно; рухи мав здержливі, але природні, гнучкі, але гармонійні.

Все старанно вдягнений, але без зайвих прикрас, без пер і блискучого каміння. Пощо? І так знати, що це Мазепа. Навіть близькі не бачили його іншим, — крім рідної мами. Перед нею одною він з нічим не скривався. Зате на самоті, коли впевнився, що навіть крізь дірку від Ікляча ніхто його не підглядає, давав волю своїй багатій вдачі і своєму бурливому темпераментові. З заложеними за спину руками ходив кругом стола, то підносив, то спускав брови, то примикав, то широко відчиняв повіки. На висках набігали жили, і ціла сітка жилок і нервів, як хвилі по збентеженім плесі океану, безнастанно перебігали по його незвичайно гарнім обличчю. Деколи ставав, і затиснений кулак, малий, як у жінки, клав на столі, ніби своєму противникові завдавав важке питання.

Піславши Войнаровського до воріт, щоб розвідатися, хто такий приїхав, гетьман роздумував над відповіддю, котрої Дожидав від Кочубея. Кочубей може відповісти "так" або "ні"; та ще може дати відповідь нерішуючу, викрутну, — жінкою зготовлену.

Гетьман переходив у гадках усі ті відповіді, всі аргументи, які можуть видвинути Кочубей проти його з Мотрею подружжя, заздалегідь шукав контраргументів на них. Через споріднення гадок спинився на історичній постаті Генріха VIII і на його шестилітній боротьбі за Анну Norfolk [29], звану Boleyn, або Bullen [30]. Третя і п'ята книга Мойсея, папські декреталії і концілії, кардинал Wolsey [31], Thomas More [32], Cromwell [33], Cranmer [34], ешафоти, костри, аж нараз з тої заверюхи за гарну королівську любку, я зелений острів із розбурханого океану, виринула самостійна, англіканська церква.

Шість літ боротьби за гарну жінку на те, щоби три роки пожити з нею і післати її теж на ешафот, буцімто за те, що вона в своїй приватній кімнаті прийняла молодого чоловіка

Гетьман зжахнувся. Не мав кровожадної вдачі і не любив варварства. По неспокійнім і романтичним житті бажав собі тихої старості, того спокійного задовілля, яке дає наука, мистецтво, культура, і, що найважливіше, — свідомість добре сповненого обов'язку.

Але чув, що без Мотрі такого тихого й гарного вечера по бурливій днині він зазнати не може.

Далекий був від того, щоб із-за неї починати таку бурю, яку зчинив Генріх VIII із-за Анни Бoleyn.

Нині воно й неможливе для нього.

А все ж таки цілою вдачею бунтувався проти того, щоб зрікатися свого, може, й найбільшого щастя із-за примхів Любові Федорівної.

Ні, того ніяк не буде!

Одно може зневолити Мазепу до такої жертви, тільки одно, а саме: так звана "рація стану", себто державна konieczність.

На щастя, він поки що тієї конечності не бачить. Мотря не стоїть на перешкоді до здійснення його політичних намірів, навпаки, гетьман сподіється, що вона, як людина гарна, молода, енергійна і дуже інтелігентна, може тільки додати йому нових сил і нової охоти ступати наміченим шляхом аж до ступнів престола...

Кращої товаришки в тому поході він не бачить. Навпаки, здається йому, ніби сама доля вибрала Мотрю на те, щоб була його добрим генієм.

Може, та прегарна українська дівчина стане символом нової України...

В коминку огонь потух, зате місяць осріблів цілу кімнату ніби вона була дійсно зі срібла викута й відлита.

— Гарно, а все ж таки самому скучно!

І гетьманове серце задрижало молодечою тугою до того тепла, яке може внести в хату одна тільки гарна, добра і мудра жінка.

— Ніби сонце...

Почув хід Войнаровського, сів у своє крісло біля коминка, і ціла його стать прибрала знову свій звичайний, спокійний, зрівноважений, ніби безпечний, вигляд.

— Хто ж там такий? — спитав, вдивляючись в потухаючий жар огнища. Замість відповіді Войнаровський подав гетьманові брильянтовий обручик.

Гетьман узяв, глянув, підніс до огнища, ніби приглядаючися, чи правдивий, і сказав:

— Проси!

Войнаровський побіг.

Мазепа зірвався з місця. "Мотря? Тепер? Замість відповіді Кочубеїв — вона? В своїй власній особі? А це що знову за історія?"

Сто гадок перебігло по його мозку, сто питань і сто відповідей на них. Але з усіх залишилось остаточно тільки одно: "Мотря утікла від батьків". Це ж ясне!

Гетьман був певний, що вона втікла. Ніч, санки, візник і один тільки чура, — так Кочубеївна не їздить. Вона втікла від батьків до нього.

І Мазепа став уявляти собі усі ті причини, які могли спонукати дівчину до такого сміливого кроку, і всі ті наслідки, котрі цей крок міг потягнути за собою.

Війна з Кочубеями, короводи з церквою, обурення так званої "публічної opinio", себто старшинських кругів, не прихильних до нього, що тільки й ждуть, щоб знайти якусь нову пляму на нелюбому гетьмані. Може, й царя втягнуть туди?

Новий клопіт на стурбовану голову.

Але не такі клопоти мав Іван Мазепа і якось дав собі раду, — порадить собі й тепер. Та й варта того Мотря! Скільки варта тільки та одна свідомість, що вона з ним під тим самим дахом, що завтра сядуть разом до обіду, балакатимуть, в довгу вечірню годину співатимуть любих пісень і гратимуть на бандурі.

Завтра над Бахмачем засяє сонце.

А нині??.

Відчинилися і зачинилися двері.

Серед кімнати стояла росла дівчина в баранячій кожусі, обкручена великою

селянською хусткою, так, що тільки двоє очей, ніби дві ясні зорі, дивляться на нього.

Гетьман встав і підійшов Мотрі настрічу.

— Мотре Василівна, невже це ви? Невже це дійсно ви, а не видиво моєї уяви, моєї туги за вами? — Обома рука взяв її за руки. — Які зимні, які студені мої дрібні ручки.

Цілував і розігрівав їх своїми.

— Лишіть, лишіть, Іване Степановичу, не годиться. Їй-Богу, не годиться! — Хвилювалася. Не могла знайти слів на привітання.

Не противилася, як гетьман розкручував хустку і здіймав з неї кожух.

— Який важкий, — казав, — який поганий і чути його негарно. Бідна Мотря їхала в таким кожусі!

— До вас, Іване Степановичу, — промовила насилу. Посадив її у крісло біля коминка і доложив дрівець.

— Щоб моїй несподіваній гості тепло було.

— Несподіваній, а може, й небажаній, — додала Мотря.

— Це вже тільки мені відомо. Мені і Господу Богу. Прикляк біля коминка і поправляв жар. Ніколи того сам не робив, але не хотів кликати прислуги, бо, може, прийдеться затримати в тайні тую дивну гостину.

— Лишіть, Іване Степановичу, це вже краще мені пристойть, — просила Мотря.

Але гетьман навіть слухати не хотів.

— Ви тільки й світ трудилися до мене, а я не мав би власноручно домашнього огнища для вас розпалити, щоб моя Мотря ogrілася при нім? Як же це! От, бачите, горить. Тепло. Правда, що тепло в Івана Мазепи?

— Так, тепло і гарно, — сказала, зітхаючи глибоко.

— Не простудилися?

— Не знаю. Може, трохи. Пройде. Гетьман глянув на неї.

— Позвольте мені свою руку. — Потримав. — У вас жар. Як можна було, Мотре Василівна, в такий мороз, некритими санками пускатися! Не вважаєте ви на себе. А я того не хочу.

— Мусіла, Іване Степановичу... Я втікла від своїх батьків... Краще сказати... не від батьків... а з монастиря.

— Ви? З монастиря? Знаєте, чогось такого ніяк уявити собі не можу. Марія Магдалина Мазепина, ігуменя, — це розумію, а щоб Мотря Кочубеївна була черницею, — ні, ні, це ви жартуєте, Мотре!

— Не жартую, Іване Степановичу. Батьки, а властиво мати, післали мене в монастир, а я, замість туди, заїхала в Бахмач, до гетьмана.

Гетьман глянув на свою гостю, радісно якимось, а zarazом і турботно. Радувався, що вона тут, а турбувався, бо бачив ідо Мотря пережила багато, ослабла і чого доброго ще розхорується в нього.

— У гетьмана, значиться, у гостях черниця. От тобі як! — говорив, ніби жартуючи. — Але заки ви мені розкажете всю свою одіссею, я вам кажу подати грітого вина.

— Не треба, пане гетьмане, не турбуйтеся.

— Коби тільки турботи! — відповів і вийшов.

Йдучи до покоїв Войнаровського, обдумував план, що робити. Поки що прислузі не треба казати, хто такий приїхав, прямо далека родичка чи знайома, зубожіла шляхтянка з Поділля. Знатиме тільки Войнаровський і тітка Лідія, котрій віддасть гетьман Мотрю під опіку. Біля її спальні приладять постіль для Мотрі.

Тітку Лідію прохав гетьман загри́ти червоного вина з корінням і допильнувати, щоб тепло було в Мотриних покоях, кухареві сказав зготовити теплу вечерю для гості і подбати про її людей. Мотрин чура лишиться у нього, візника обдарують, і він поїде на ніч до заїздного дому, щоб люди не доміркувалися чого. Вартові мають мовчати, як звичайно. Це діло служби.

Мотря розглядалася по гетьманській кімнаті. Не могла погодитися з гадкою, що вона тут, а не в келії. Взагалі переживання двох останніх ночей були для неї, ніби глава з якогось фантастичного роману. Жар, котрий чимраз сильніше відчувала в тілі, ще більше відсував дійсність в країну уяви.

Невже ж це правда? Мотря в Бахмачі, у гетьмана? Що скаже мати? Весь двір догори ногами переверне, пекло батькові зробить!

Тітка Лідія, старенька жінка, з добрим, ласкавим обличчям і з живими, всміхненими очима, принесла вина заспокоювала Мотрю. "Ох, яка гарна. Боже мій, яка гарна панночка!" — приговорювала.

— Пий, дитино моя, пий, пташечко! Вирвали тебе, біди з рідного теплого гніздечка. Моя ти!

Видно, не дуже противилася тій незвичайній любовній пригоді. Може, подібні затишила, а може, й сама переживала за молодих літ. Чого то не бувало на нашій Україні!

Войнаровський не виходив, щоб не бентежити Мотрю. Розумів, що їй нелегко переживати таку хвилину.

Мотря сиділа мовчки. Хотіла говорити, чула, що мовчанка дивно якось виглядає, та не могла знайти слів. Не могла зібрати гадок, бо проганяли їх і перемагали розбурхав почуття.

Бачила гетьманові очі, бачила добру усмішку тітки Лідії, і врешті спромоглася на одно питання: що робить мельник і чура? Гетьман заспокоював її, що він про все подбає. Добре, що вона щасливо заїхала до Бахмача.

— Чую, вовки за вами гнали.

— Гнали, — відповіла Мотря, присуваючися до коминка, бо дрож її проймала. Зимніше було, ніж учора, коли їхала конем. То знову гаряче робилося нараз, ніби тоді, як мати гетьманською любовницею її назвала.

Чорні їздці, замерзлий млин, вовки, Бахмач — і вона примкнула повіки... Дві ночі королевич їздив кругом озера і не міг дібратися до вежі, у якій каралася запроторена туди мамою безталанна королівна. Чорна в озері вода, холодні мури вежі, глухим луском відбиваються від них удари сталевих копит: лус-лус-лус... Женуть... Погоня доганяє їх... Кинь сльозу з лівого ока позад себе!...

Струснула королівна сльозу, і розлилася широка вода...

Шумить, шумить, шумить...

ВТІКАТИ

Гайдуки знайшли пригоже місце, щоб переправитися через річку. Переїхали, сюди й назад, впевнилися, що лід кріпкий і без прорубів, — вертають. Дивує їх, що сани не доїхали ще до річки. Гукнули раз і другий. Ніхто не відгукнувся. Заїржали їх коні, але четвірня від панських залубень іржанням не відповіла.

Стривожені, пустилися чвалом.

Недалечко від того місця, де відлучилися, побачили сани без коней і зв'язаного візника в рові. Розкнеблювали йому рот, розв'язали руки й ноги, — прийшов до себе й розказав пригоду.

Що ж тепер? Радяться. Найпростіша річ вертати в Батурин і розказати правду. Коли б не Любов Федорівна, зробили б це. Але вона з них шкуру зняла би. Тільки хлопів, і дали панночку пірвати! Сказала би, що в змові з тамтими були.

— Не вертати нам, панове-товариші, до нашого пана, — звався візник. — Краще зачепитися за сухі гілляки та заkostenіти тут.

— А що ж тоді?

— Тікати?

— Куди?

— Туди, куди другі тікають, — на Січ.

— А в тебе ж коня нема.

— Нема, так буде. Щоб ми тільки до червоної коршми добрались. Я з тамошнім коршмарем не віднині знайомий. У його, в тайнику, все декілька коней стоїть, — крадених. Він за наших два дасть три своїх, бо наші коні не як будь.

— Аз тими кралами що нам робити? — спитав котрийсь, показуючи на сани.

— А ти що хотів з ними робити? Чуєш, як хропуть? Вони й до рана не пробудяться. Здорово випили!

— А якщо замерзнуть? Все-таки християнські душі.

— Хай би ті християнські душі не пили були, як у чорта на хрестинах. Не бійся, не замерзнуть. Тепло вбрані, і буда яка!

— Ще їх вовки з'їдять.

— Не вовки їх, а вони вовків з'їли б. Та це ж відьми! Та й куди вовкам добратись до них? Дверці до буди сильно замикаються, а віконця малі, куди влізуть?

— Значиться, тікаємо?

— Авжеж, що не чекаємо!

— А як нас зловлять і поставлять перед Любов Федорівну?

— Зловлять, зловлять! Якось других не ловлять, що пішки втікають, а нас кінних мали би зловити? Як довго ми на гетьманщині, так довго ми Кочубеєва служба, а там, — ми вольні, будемо промишляти, там уже нашому братові Добрі люди допоможуть.

І рішилися втікати. Краще пробувати щастя, ніж саме хіть лізти чортові в зуби.

Закляли Любові Федорівній, її відьмам післали добо побажання до буди, той, що мав

найсильнішого коня, взвзяв візника перед себе, і доручили себе братові рідному, зеленому лугові та вірній сестриці — діброві.. Пустилися в напрямі червоної коршми.

За годину доїдуть до неї, проміняють коней, покріпляться і друмхнуть у дальшу дорогу.

Тільки закуритись за ними!

Гей воле, воле, широкее поле,

Оставайся поза нами, нещасная доле.

Остань поза нами, з нашими панами,

Розвернися, біле поле, морем перед нами.

Та хоч море — горе (на те воно й море),

Ніхто тебе не зневажить і спини не споре... Гей!

ПРОБУДЖЕННЯ

Параскевія Яковлівна перша припідняла свою ліву, закинула повіку.

— Гликеріє Тимофіївна! — прошепотіла, торкаючи злегка свою товаришку в бік. — Гликеріє Тимофіївна, що воно значиться?

Гликерія Тимофіївна насилу припідняла повіку з правого, заспаного ока, глянула на свою товаришку, подивилася на пусте місце, на котрім сиділа Мотря, і перехрестилася.

— Свят, свят, свят еси. Боже наш! Коли б я не бачила вас, Параскевіє Яковлівна, то гадала б, що випила не вміру і тепер мені дивасія верзеться.

— Де Мотря Василівна?

— Або я знаю, де Мотря Василівна?

— Мабуть, ми вже у монастир прибули.

— Мабуть, що прибули, бо сани не їдуть, стоять.

— Чому ж тоді не кличуть нас до сестри ігумені?

— Або я знаю, чому нас не кличуть.

Шибки у дверцях були цілком заморожені і обліплені снігом. Сніг на аршин грубо наляг на буду. З правого боку саней навіяло його так багато, що годі було й пізнати, що це таке стоїть серед дороги. Тільки ліві дверцята від половини були не завіяні снігом. По них можна було догадатися, що це якісь панські залубні застрягли в снігах.

Обом Мотриним ангелам-хранителям тепло було в тій сніговій загаті, як ескімосам у юрті. Здорові вовчі шуби теплі бараниці на ногах, тільки пляшки були зимні і — порожні.

— Не зашкодило б, Гликеріє Тимофіївна, чимось тепленьким прополоскати шлунок.

— І я так гадаю, Параскевіє Яковлівна, бо коли я натщесерця вийду на свіжий воздух, то до самого вечора почуваю під грудьми, ніби мені палець до глотки підсуває.

І вони з дбайливістю запопадливих хазяйок вицідили останки запіканки і видудляли решту старого вина.

— Добрі були небіжечки, тільки мало. В буді було сіро.

— Як ви гадаєте, Параскевіє Яковлівна, чи воно вже день, чи ще ніч.

— Гадаю, що як не ніч, то вже день, тільки якийсь мрачний.

— Дуже сніг ліпить.

— Мабуть, що ліпить дуже.

— Тямите, саме так у Пилипівку було, годів тому сорок і два. Їхала я тоді зі своїм покійничком до вас на хрестини, і завіяло нас у снігах під Бахмачем. Ані взад, ні вперед, роби що хоч.

— Пам'ятаю, але скажіть ви мені, де наша Мотря? Чому це вона оставила нас у снях, а сама пішла собі в монастир на снідання? Негарно зробила з нами.

— Мотря все була дівчина своєвільна і пакослива до нас. За те Господь і карає її. Недобра донька, котрої мати рідна не любить.

Хвилину балакали про Мотрю, розважаючи усі її гріхи та недостачі.

— Мотре Василівна, Мо-отре! — стала гукати Гликерія Тимофіївна.

— Нічого собаці робити, то хвіст лиже, — сказала Параскевія Яковлівна, чуючи, що ніхто не відкликається на це гукання.

— Ви до кого?

— До того, що не маєте що робити та й кричите. Репетуєте, як на пуп.

— То я, по-вашому, як, — собака?

І Мотрині ангели-хранителі стали сваритися. Зразу злегка, а далі все гостріше, мало що не взиваючи імені чорта свого надаремно.

— Замість вигадувати лихий зна що, ви краще вилізли б зі своєї шкарлущі та пішли подивитися у монастир, чому це нас так довго десь біля огради тримають.

— Прикажуйте своїй прислузі, а не мені. Вам так самої далеко туди, як і мені.

— Мене ломить нога.

— А мене в боці коле.

— Ви молодші, ніж я.

— А ви сильніші від мене, вас і довбнею не діб'є.

— Погане слово гірше довбні по голові валить.

— З вами балакати — що горох по стіні кидати.

— Горох до стіни не причепиться.

— А ваші слова чіпляються чоловіка, як болото підосви.

Мало не побилися в буді. Безсильна злість затулила їм губи. Мовчали, може, з годину.

— Та ж бо то воно не жарт, — почала нараз Параскевія Яковлівна, — тут якесь диявольське навожденіє. Чому ж до нас ніякий чорт не навідується. Митрофан, чув, Митрофан! — стала кричати і валити кулаком в передок буди там, де, на її гадку, повинен був сидіти візник.

Митрофан не відзивався.

— Може, до чорта замерз? Може, це ми і не в монастирі, а в полі?

— Або я знаю?

— А де ж тоді Мотря?

— Ви мудріші від мене, скажіть мені де, бо я не знаю.

— Чорт її знає, диявольську дівку, — Мо-отре! Мо-от-ре! — гукала Параскевія

Яковлівна.

— Ми-итрофане! — вторувала їй Гликерія Тимофіївна.

— Агов там, чув! — відгукнувся нараз за саньми якийсь голос.

Обі товаришки недолі відсапнули.

— Люди! — сказала врадувана Параскевія Яковлівна.

— Таж не собаки! — відповіла злобно Гликерія Тимофіївна.

— А візьми там, аспідський сину, набік! — гукав той самий голос ззаду. — Загородив дорогу і лежить, як колода. Чув?

— Ні, Гликеріє Тимофіївна, кажіть що хочте, а вам треба вилізти з буди. Довше годі! Бачите, люди не можуть переїхати попри нас.

— А вас хіба параліж ткнув, Параскевіє Яковлівна, вилазять ви!

Аж обі нараз кинулися до дверцят.

Але дверці не подавалися. Примерзли і снігом до половині їх загатило. З буди роздався писк, ніби звірі в клітці вищали, ніби душі в "Хожденію пресв. Богородиці" спасенія в муках просили. Аж почувся скрип чобіт, шуршання лопат, хтось термосив клямкою, хтось другий кричав: "До себе при, до себе! Бачиш, назверх замикається!" — і дверці насилу подались.

На наших невольниць повіяло воздухом свіжим, зимним і чистим, далеко не таким, який був у буді.

Крізь відчинені дверці побачили небо ясне, синє, яке буває в літі. Сніг склився, аж горів, ніби хтось по ньому діаманти розсипав. Вилискувалися ледяним скливом облиті пні і гіляки дерев, на верховіттях висіли білі снігові шапки, намітки, паполами.

Гарно було.

По тінях, які падали від дерев, знати було, що недалеко полудне.

У нутро буди заглядали борульками вкриті довгі вуса

і чималий ніс, над котрим нависали інеем суто вкрашені вії і брови. Очей і не видно було з-під них.

— Доброї днини желаю милостям вашим! — говорив низький, басовий голос, мов із бочки. — За честь собі маю відрекомендуватися зацним паням. Називаюся Петро Лаврентійович Хванько. Числюся бунчужним товаришем його милості пана гетьмана.

Обі дами припіднялися трошки і назад подались у своє сідало тепле.

— Маю честь відрекомендувати себе: Параскевія Яковлівна, вдова по Якимі Павнютієвичу Свічці, покійному писарі сотенному.

Рівночасно представляла себе Гликерія Тимофіївна, теж удова по підканцелябристі.

Бунчуковий товариш, Петро Лаврентійович Хванько, насилу розколупав, хто вони таке.

— Значиться, обі шановні дами зі штату його милості пана генерального судді. А я отее з хорою донькою у монастир їду.

— І ми туди.

— Значиться, по одній нам дорозі. Моїй доньці вже цілий місяць в ушах шумить. По ночах спати не може, мов не при умі ходить. Порадили мені помочі сестри Єпіфанії

прохати. Так і їдемо туди. А добродійкам якась, мабуть, немила пригода лучилася, як бачу, у дорозі.

— Ой яка пригода, яка пригода! — почали нарікати обі двірські дами. Його милості пана генерального судді. Але вони не знали, яка це була пригода, і тому стали хлипати, ніби з великого жалю, та киватися на два боки, що мало голов собі не порозбивали.

— Всякими пригодами досвідчає нас Господь, — казав уважливий пан бунчуковий товариш, шануючи їх біль і не розпитуючись далше. — Догадуюся, що воно таке сталося з вашими милостями. Гадаю, що буде найкраще так. Я з донькою, якщо ваші милості дозволять, пересядемо у ваші сани, бо вони куди більші і затишніші від моїх без буди, а від моїх відчепимо коней і перепряжемо до ваших. Як Бог допоможе, на обід прибудемо в монастир, бо то вже й недалеко дорога.

Так і зробили. Хвилину ще торгувалися за місця, але скінчилося на тім, що хора донька пана бунчукового товариша заняла зимне місце Мотрі, батько сів коло неї, а Кочубееві дами лишилися на тих містечках, котрі вже собі гаразд були загірили.

Челядь перепрягла четверо не дуже-то й цінних, але зате витривалих коней, і сани посунулися до річки.

Переправилися на другий берег, при чім не обійшлося без жіночого крику і без молитов до святого мирликійського чудотворця, опікуна путників і странствующих, бо лід тріщав, ніби по нім канонами котили.

За річкою дорога була пряма. Значили перший слід. Коні по черева западалися в сніг. Кілька разів ставали, щоб відпочити. Тоді з коней бухала така сильна пара, що лід у віконцях топився.

Хора панночка приютилася в кутку, як під стріхою пташка, і, заціпивши від болю уста, мовчала. Її батько випитувався про "близшії обстоятельства столь дивного, і небажаного приключенія".

Треба було брехати. Обі шановні дами, ніби змовилися вперед, в один голос твердили, що гільтаї нерозкаяний напали на них, Мотрю Василівну пірвали і помчали з кіньми із прислугою, котра, мабуть, по своєму неблагогородному проісхожденію, чи не була з ними у злочинному наперед порозумінню.

— Горлова справа, смертної кари гідна справа, — рішив добродій Петро Лаврентійович і дивувався, що Господь Бог з тої немилої пригоди обом дамам дозволив вийти ціло і без "шванку".

— Господь Милостивий беріг... — відповіли обі пісними голосами, а рівночасно старалися ногами підкотити під себе порожні пляшки. Обом їм майже рівночасно прийшло на гадку, що це небажані свідки недавно минулого.

Треба їх усунути, заки безмовними словами стануть проти них свідчити. Зроблять так. Не вилізуть із саней, поки з них не вийдуть шановні гості, Петро Лаврентійович з донькою. Тоді вони сховають непомітно ці нещасливі пляшки в свої великі зарукавки і так само непомітно кинуть перед монастирем у сніг.

Так воно і сталося.

Перед монастирськими воротами довелось подождати хвилину, заки сестра-

воротарка впустила гостей в ограду.

Ще довше ждали, заки вийшла до них ігуменя.

Побачивши Кочубеєвих родичок, врадувалася радістю велією і щедро обсипала їх і весь Кочубеїв рід благословеннями божими за його боговгодні діла, зокрема, за дбайливість про їх убогий і всіми забутий монастир. Почувши про намір Мотрі поступити до нього, вона аж просіяла. Це ж була честь неабияка, а ще більші вигляди на те, що монастир розбагатіє. Та, на жаль, радість ігумені не тривала довго. Їй сказали, що Мотрю Кочубеївну пірвали невідомі злочинці по дорозі до монастиря.

Ігуменя перемінилася прямо в стовп солі. Довго-довго стояла, ніби їй мову умкнуло і владу в тілі відібрало. А потім сіла на свій сталець і шептала молитву.

— Владичице, помози на ни милосердовавши, потщися, помираєм, от множества прегрішеній, не отврати твоя раби тщи; тя бо і єдину надежду імами... аще бо ти не би предстояла моляще, кто би нас ізбавил от толиких бід!

Кочубеєві "сродниці" побожно рушали губами і осінювали себе хрестом, спозираючи на двері, чи не відчиняться вони до монастирської трапези, бо вже добре-таки були голодні. Не їли ні снідання, ні обіду, а тут уже і підвечіркувати давно пора. В Кочубея вони до таких постів не звикли.

Замість подати підвечірок, ігуменя казала вдарити в дзвін. Цілий монастир пішов до церкви молитися за спасення раби божої Мотрі Василівни, за те, щоби всі сили небеснії вирвали її з рук диявольських прислужників і привели її цілою і неушкодженою до тихих дверей тутешнього монастиря, як вірну й непостидиму служебницю Христову.

По Мотрі прийшла черга на молитви за ісціленіє раби божої (імярек), дочері богоспасаємого Петра Лаврентійовича, прибігаючої со вірою, со страхом і со трепетом до здішної чудотворної ікони пресвятої Богородиці...

Темно було, як скінчилися молитви в церкві. Черниці розійшлись по своїх келіях. Хору доньку Петра Лаврентійовича забрала до себе сестра Єпіфанія, її батько разом із "дамами Кочубеєвого двора" пішли до ігумені на пісню вечерю.

— Простіть, — шептала за столом Параскевія Яковлівна, як молодша, до уха своєї товаришки, — простіть, якщої, я вас своїми словами нині рано вразила.

— Нехай Бог простить! — відповіла, зітхаючи, Гликерія Тимофіївна. — Чарочку б так, хоч малесеньку, продрохла я.

— А мені ніби хтось пальцем під глотку суне.

— Кажіть її.

— Кому?

— А ігумені, кому ж би?

— Не годиться, видно, не вживають.

— Притворюються святими.

— Як кажете? — звернулася нараз до них ігуменя. — Будь ласка, говоріть голосніше. Постарілася я, недочуваю.

— Про Мотреньку нашу балакаємо. Де то вона тепер бідненька пробуває? Чи жива

ще наша пташечка? Чи не простудилася? Чи буде кому безталанній хоть чарочку грітого вина подати?

— На простуду найкраще липового цвіту напитися, — відповіла ігуменя, — та ще гірчиці до грудей або до болящого боку прикласти, а горілка та вино — то не лік, лиш "поврежденіє" нашої душі і тіла.

Кочубееві дами побачили, що не договоряться до чарки, і сіли маком, похнюпившись, як сови.

Ігуменя турбувалася, що їй треба робити. Треба ж його милості генеральному судді докласти про нещасливу пригоду. Годі окривати, а говорити важко.

— Поїхали би ми, — почала Гликерія Тимофіївна, — так Бог нам свідком, нездужаємо, ледви на ногах тримаємося. Цілісіньку ніч не спали, смертельного страху наїлися, ні душі, ні тіла собі не чуємо.

— Не знаю, як Гликерія Тимофіївна, — жалувалася Параскевія Яковлівна, — але я, то добре, як від цього стола до якого там ліжка доволічуся. Мене таки сильне дуже потурбували.

— А мене, гадаєте, ні? Мало то якийсь, бий го сила божя, за горло давив, мало мене попід ребра штовхав, добре, що шубу мала на собі, а то б кісточки мої старесенькі геть поторошив.

— Не тямлю, бо в обморок попала, — заявила Параскевія Яковлівна.

Так то вони довго радили і журилися, аж стало на тім, що нікому їхати в Батурин, лиш одній ігумені. Вона, як священна особа, найкраще надається на посла такої нещасливої новини. Хто, як не ігуменя, може розважити тяжко опечалених родителів у їх великому горю, кому більше, як не їй, безпечно тепер їхати в Батурин?

Ігумені, мабуть, не дуже-то й хотілося кидати свою теплу келію, але погадала собі, що так воно годиться.

В перший мент Кочубеї, може, й будуть сердитися на неї, може, Любов Федорівна і вилається здорово, бо в неї тога не купити, але як пройде перший гнів, то все ж таки пошанують її. Скажуть: "Сама ігуменя потрудилася до нас, щоби нас потішити в горю".

І з порожніми руками вона певно не верне.

Ігуменя рішилася їхати і то зараз, незважаючи на пізню пору.

— Нічого мені боятися, — казала, — стара я і не світська. Господь служебницю свою не випустить з опіки.

Поїхала тими самими Кочубеевими саньми, що привезли для монастиря дарунки.

Петро Лаврентійович додав їй своїх людей для охорони.

Сродниці, охаючи та охаючи, осталися в монастирі, їм відвели одну з келій, призначених для проїзжих.

Лежачи по пісній вечері на подушках з недертого пір'я, нарікали на свою лиху долю.

— Моя доля, як із собачого хвоста сито.

— А мою якби собака узріла, то три дні до місяця вила б.

— Не було зранку, не буде й до останку.

— Не даром говорив мій покійник, скільки свічки, стільки й світла. Погас, та й пішло мені з Петрового дня.

— Своєї недолі і конем не об'їдеш.

— Так мало бути і так сталося.

— Та коли б, чуєте, знаття, де впаду, то б і соломки підслала.

— Коли б знаття, що в куми пиття. Коли б той розум ізпереду, що ззаду.

— І я це кажу, що коли б той розум ізпереду, що ззаду, то не їхали б. В боці коле, з ліжка не зведуся. Хай Любов Федорівна сама свою доньку в монастир везе, коли заблаглося в черниці. Я на монастир нецікава.

— Та що про це, чуєте, балакати. Сталося і невідстанеться. Тепер би нам поміркувати, як вилізти з тієї халепи.

— Виліземо, як чорт із багнюки!

— Але ж і в багнюці не вік вікувати.

— Посидьмо тут, поки нас не женуть. А тим часом ігуменя уговкає Кочубей. Скаже, що ми занедужали з перестрашу та від побоїв. Перемелеться, мука буде.

— Брехнею і під столом не вибрешешся. Ще на наше лихо зловлять де Мотрю або її умичників і вилізе шило з мішка.

— В обморок попали, скажемо, нічого не знаємо, нічого не відаємо.

— Хіба що так. Але Любові Федорівні очей не замилити, це баба сім миль з-поза пекла.

— Так що ж?

— Прожене.

— То підемо до других. Мало свояків у нас?

— Та не таких, як Кочубей. Кажіть що хочете, а в Батурині добре було.

— Лизнули того добра, як пес макогона.

Так журилися, поки не заснули.

ЗИМОЮ — ГРІМ!

Від виїзду доньки Кочубей до жінки не відозвався. Сидів у генеральній канцелярії — урядовав. Давно його таким сердитим не бачили. Навіть пера не були так застругані, як хотів. Побачив муху, що, мабуть, ще літом у його каламарі втопилася, і на весь Батурин бешкету наробив. Батогами грозив.

— Вам би так ніздря, як у Москві, рвати, то пильнували б діла, лінтяї, дармоїди!

З душею в п'ятах підступав старий канцелярський писар до його дверей.

На лівій руці ніс цілий жмут усяких урядових письм до підпису, бо Кочубей навіть за гетьмана не одно підписував, з дозволу гетьманського і в його відсутності.

Писар, ніби миш, легесенько пошкребтав до дверей. Тихо. Пошкребтав удруге, — ніщо. Чиколодком вказуючого пальця правої руки постукав.

— Увійти! — гукнув Кочубей.

Писар зашурав перед порогом підшвами своїх підтоптаних чобіт, хоч болота в цілім Батурині на лік не було, обтер пальцями ніс, хоч нежиту від десятих літ не мав, переступив поріг і до одвірка прилип.

В чотири погибелі його зігнуло. Знав своє начальство...

Кочубей не обертався.

Писар стояв.

Вибила дванадцята година.

Кочубей піднявся з фотеля, шкурою критого, щоб трохи розпростувати крижі, і побачив писаря.

— Чого?..

Писар усіма чиколодками своєї правої, чорнилом поляпаної руки доторкнувся до канцелярської долівки.

— Письма вашій милості до підпису приношу.

Поклав на стіл папери і назадгузь до дверей відскочив.

Кочубей лист мало що не до самого носа підніс, — не довиджував трохи.

Читав. Не знайшовши ніякої похибки, підписався, аж перо затріщало.

Взяв другий лист і так само підписав, тільки жида під закрутом зробив, бо дуже рукою на перо наляг.

— До чорта з таким пером! — гукнув і кинув його в напрямі печі. Чорнильні цятки зазначили дорогу.

— Хто це такі пера у нас струже?

— Канцелярський помічник, Держирученко.

— Тиждень гільтая в канцелярії на ніч замикати, щоб перо гарно стругати навчився!

— По приказу милості вашої.

Кочубей дальше читав, аж знайшов коромисленне "і", замість двохраменного "й". "Ах ти, каламарська душе!" — гукнув.

Писар присів. Наставив спину, ніби просив: "На! Бийте!"

— Ти, йолопе старий, мабуть, щолиш на другім світі навчишся безпохибно писати. Іже, як "иже еси", ять, як "согрыших" — зрозумів?

— По приказу вашої милості.

— Каламарська душа, йорчик началословний! Писар повеселішав. Він знав, що коли Кочубей лається, то вже добре, а зле, коли він мовчить. Підступив кроком до стола і спитав:

— Як ваша милість зволили сказати?

— Йорчик началословний!

— Йорчик началословний... гі-гі-гі!

— Чого іржиш?

— Бо смішно, гостро так... А що воно, ваша милосте значить?

— Значить воно, що як йорчика в началі слова не треба, так і ти непотрібний у генеральній канцелярії і во все на світі.

Хтось постукав у двері.

— Увійти!

На порозі стояв канцелярський слуга.

— Її милість Любов Федорівна вже тричі по вашу милість присилали, щоб ваша милість їхали до двора, пильне діло якесь.

— У мене ще пильніше. Як скінчу, приїду... Геть!

Слуга задом відчинив собі двері. Мало ними не вдарив Любові Федорівни, що якраз у цей мент вхопила. Кочубей глянув на жінку.

Була зеленово-біла, як гербова бумага.

Писареві рукою на двері показав, — щез. Пішов за ним і в сінях двері на ключ замкнув, щоб не підслухували, бо знав, що з жінкою тихої розмови не буває.

— Сідайте, милість ваша! — сказав, вернувши, і показав жінці на високу, шкурою криту канапу, витовчену, як сідало в старому повозі.

Любов Федорівна сіла і хустку до очей притулила. І

— Що таке? — спитав Кочубей.

— Наша Мотря...

— Що Мотря?

— Наша Мотря не доїхала до монастиря.

Кочубей взяв жінку за золочений гузик соболевої шуби і потермосив ним.

— Жінко! Ти не при умі!

— При умі я. Мотря не доїхала в монастир... Ігуменя казала... Вона в нас.

— Хто?

— Ігуменя.

Вузькі Кочубеєві очі розширилися нараз, губи відчинилися, волосся полізло вгору.

— Як? — крикнув не своїм голосом. — Ти п'яна!

— Твереза я, Василю Леонтійовичу, Бог мені свідком, нічого в устах не мала. Мотрю гультяї якісь біля перевозу пірвали.

— Пірвали? Мотрю?!

— Пірвали й увели з собою, — хлипала Любов Федорівна.

Кочубей зірвався на рівні ноги. Трутив крісло, жбурнув каламарем до стіни, папери рвав...

Жінка за руки його вхопила.

— Проч, бо вб'ю! Як скажену суку, розірву тебе, ти, ти, ти!..

Підніс кулаки над жінчиною головою, як Мойсей скрижалі, і — тримав.

Любов Федорівна присіла. Почуття вини пригнуло її, — уперве, відколи з мужем жила.

Побачив це Василій Леонтійович і, замість спустити руки на голову жінки, запустив їх у своє волосся:

— Мотре! Мотре! Мотре!

Кочубеїха навколішках стебла перед ним.

— Убий мене, убий, я тому винна!

Відсунув жінку від себе і, як вітер, пустився по кімнаті. Ходив, ходив, ходив...

Любов Федорівна з острахом водила за ним вибалушеними очима.

Перший біль минув.

— Встань! — промовив Кочубей до жінки.

Встала.

— Сідай! Сіла послушно.

— Хто пірвав Мотрю? — питався, вдивляючись в неї.

— Не знаю.

— Але прогнати рідну доньку — то знала! Знала, — ти!

— Я її не проганяла. Ти згодився.

— Мовчи! — гукнув Кочубей.

Любов Федорівна глянула, чи це він, чи ні? Ніколи не бачила його таким. Не пізнавала.

— Без серця жінка ти, без серця. В тебе серце, як маятник у годиннику, кивається, але нічого не чує. Камінь ти носиш якийсь, а не серце.

Кочубеїха ридала.

— Не слинь! Не вірю в сльози твої. Неправдиві вони, нещирі. Хто пірвав Мотрю?

— Не знаю, Василю Леонтійовичу, не знаю. Але Богом моїм, во тройці Св'ятій Єдиносущим клянуся, що коли б Господь умилосердився над нами і вернув нам її, то доброю буду для неї, і ласкавою, і не одно прощу, чого не прощала передше.

— Правду говориш, жінко?

— Так мені. Боже, допоможи отнині і во віки віков.

— Амінь! — доповів Кочубей і Розп'яття зі стола взяв, що між двома свічками стояло.

— Поцілуй хрест святий! — сказав грізно. Поцілувала.

— Пам'ятай же, щоб не зломила присяги! От що!

— Ні, не зломлю.

— Гаразд! — І знову спитався: — Хто пірвав Мотрю?

— Ігуменя казала, люди якісь, чужі, незнайомі. Нашим жінкам такого страху нагнали, що обімліли. Били їх. У монастирі хорі лежать.

— А наш візник? Гайдуки наші де?

— Нема.

— Змова. Ніщо друге, лиш змова. І він знов пустився по кімнаті.

— Коли б які розбишаки задля викупу пірвали Мотрю, то вже повідомили б були мене і сказали би, де маю гроші покласти, коли б негодяї, прелюбодії, то побили б людей наших і Мотря боронилася б. Були б сліди... Тут змова і тільки змова, щоб вона не пішла в монастир. А Мотрин чура де?

— Нема!

— Ось, бачиш, і він теж там. Його, де не посій, там уродиться.

І Кочубей заспокоївся трохи. Думав тільки, хто тую змову міг учинити. Чуйкевич? Не посмів би... Гетьман?.. Неможливо... Хто ж би такий?.. Може, сама Мотря?..

І тої гадки вчепився Кочубей, як потопаючий бритви. Хотів, щоб так було. Це відповідало би її вдачі. А для нього тому було б добре, бо Мотря, щоб охоронитися перед неславою, мусіла б віддатися за Чуйкевича. І щойно тоді був би спокій.

Заспокоєний пішов прикази давати, щоб гінці на всі сторони світа бігли і шукали Кочубеєвої Мотрі, котру якісь негодяї у дорозі пірвали. Вибрав довірених людей і назначив високу нагороду...

РОЗМОВА

Під одною стіною дубова скриня, різьблена і залізом кута, під другою — секретарик заморський, старосвітський, в котрім кожне покоління знаходило нові скритки зі старими грішми і з тайними записками предків.

При вікні столик; на нім полотно, мережки, голки, нитки, ножиці.

За столом крісло, з високою спинкою і з м'якими подушками.

У кріслі сидить Любов Федорівна.

На ній сірий контуш і білий очіпок на голові. З-під очіпка спадає жмут брудно-сивого волосся, не крашеного нині.

На колінах часослов; відчинений. Читала. Тепер думає.

Очі по дверях блудять, ніби когось ждуть. Повіки червоні, кругом очей сині підкови. Знати, недобре спала Любов Федорівна. Лиця пожовкли, — нагадують свіжовиправлену шкіру; уста дрижать.

Лиха на себе.

Не може простити собі, що вчора перестрашилася чоловіка й подалась, — не встояла в бою.

Василь Леонтійович був грізний.

Не, пізнала його. В цей мент, як підняв руки над її головою, мурашки побігли їй по спині. Уперве побачила в нім мужчину... Запізно.

Коли б так зробив був літ тому двадцять, може б, поплакала нишком і полюбила його ще більше, а нині — ненавиділа його, як ворога, котрий її побідив.

І ненавиділа себе, як побіджену.

Ненавиділа весь світ.

Молиться, але Божі глаголи не заспокоюють її.

Застара, щоб відмінити душу.

Ні, ні! Не пора починати життя наново!

Може, їй замість Мотрі йти в монастир, молитися, слухати ігумені, вчитися християнської покори? Приказувати, а не слухати, може! Тими її наказами росли Кочубее-ві маетки, без них скапають вони, як свічка, бо Василь Леонтійович м'який, як віск.

Якого хто "комплексу", такий хай і остається. А присяга?

Присягала, що для Мотрі поблажливою буде, що простить їй не одно, чого не прощала передше.

Це можна, щоби тільки Мотря назад до них вернула.

Не материнська любов говорила з неї, а страх, — що скажуть люди? Рознесуть неславу про цілу родину Кочубеїв, котрій стався нечуваний "деспект". Кочубеям доньку пірвали, а може, сама від батьків утікла! З ким, як, що, коли?.. Розлетяться вісті всілякі, як ворони, розлізуться наклепи, як по полі мишва. Як же тоді Любов Федорівна людям

в очі гляне?

Дотепер кожний слухав її, бо ніхто не міг їй ніякого закиду зробити, крім того, що мужа під пантофлем тримає... Невже ж це гріх? І добре, що тримала, без того не був би він тим, чим є;

Він тепер не говорить до неї, лихий, — а дивись, стане приказувати.

Ні, ні! Того бути не може!

Нині не бачила його. В канцелярії сидить, письма пише і шле післанцями на всі сторони світу, щоби Мотрі шукали. Мотря — пестунчик його. Без неї йому і світ немилий.

Чути дзвінки, хтось вулицею їде. Перед брамою сани спинилися, хтось на рундук увійшов, з ключником говорить, крізь кімнати їде, дверми лускає, вже у її спальні, бере за клямку, відчиняє двері, — Василь Леонтійович...

— Ти тут?

— Як бачиш...

— Молишся?

— Так.

— Молися... За себе і за мене... Великі наші гріхи... Бог нас карає, жінко.

— Досвідчає.

— Карає.

— Досвідчає!

— Кажу тобі — карає!.. Про Мотрю ані слуху ні диху.

— Добре сховалася донька перед родителями своїми.

— Перед мамою, — кажи.

— Добра донька перед мамою не втікає.

— Мама мамі не рівна.

— І донька доньці.

— Жінко, не забувай, що ти присягала вчора. Хрест святий цілувала.

— Я не присягала, що мовчатиму. Ще мені мови те умкнуло.

— Язик твій до нещастя веде.

— То відріж його!

— Жінко! — і Василь Леонтійович грізно засвітив очима. Вузькі вони і скісні у нього, ніби ховалися перед людьми, ніби соромилися чогось, та зате грізнішими здавалися, коли крізь них виявлялася злість.

Любов Федорівна змовчала. Замкнула часослов, перехрестилася тричі й поклала книжку на стіл, на її мережки й вишивання, що від кількох днів надармо рук її дожидали.

— Вісті якої нема? — спитала, змінюючи голос.

— Якої вісті?

— А про Мотрю.

— Ні, нема. Вже я й надію утратив, щоб яка добра вість наспіла. Люди вертають з нічим. Ніяких прикметі Сніг позадував дорогу. Може, де вбита під снігом у якому рові

лежить.

— Василю Леонтійовичу, що ви таке говорите? Бога бійтеся, що в таку годину вимовите. Пощо собі щось найгіршого гадати. Може, вона якраз до добрих людей попалася, може, дивись, і вернеться до нас.

— Не з добром їй вертатися до такої матері як ти.

— Зате до батька на крилах прилетить.

— Злість твоя від горя сильніша. Ти у злості і вмреш.

— А тебе люди злижуть, бо дуже солодкий.

— Кращий цукор, ніж полин.

— І полин ліком буває.

Темніло. Кочубей не бачив злови на устах своєї дружини. Уявляв собі. Уява звичайно від дійсності сильніша. Сваритися не міг.

— Жінко, як би ти серце моє розкраяла нині, то нічого в нім не знайшла би, крім великого болю. Кождий волос болить мене, не то що! Місця собі прибрати не можу, а ти мене їш, живцем їш мене, жінко.

Любов Федорівна по старій своїй звичці хотіла відповісти, що це він її їсть, забуваючи, що вона йому найвірніша жінка й найпильніша господиня, але по голосі його пізнала, що краще тим разом змовчати. І змовчала.

Кочубей хотів іти.

— Куди ж бо ти? Стривай! Сідай на скриню. Бач який обидливий... Кажеш, вернули твої люди і ніяких слідів не знайшли? Усі вернули?

— Ні, ще є всі. Ще нема тих, що на Бахмач післав.

— Гу-ум! Тих, кажеш; нема? А другі ніяких слідів не знайшли? Усе перешукали, кождий хутір, слободу, млин, усіх перепитали?

— Авжеж!

— Так, значиться, наша Мотря туди, як Бахмач.

Василь Леонтійович зірвався зі скрині.

— Як ти кажеш, як? — у його голосі задзвеніла нова надія.

— А так, що коли нігде слідів немає, а з Бахмача ще люди не вернули, так, значиться, вони там на якісь сліди напали і. шукають. Це я тобі своїм бабським розумом гадаю, а ти, може, краще знаєш, на те ти і генеральний суддя.

Кочубей надумувався хвилину.

— Знаєш, жінко, — сказав, — коли б твоє слово та Богові в ухо, не пожалував би я якої сотні червінців на Боже.

— І казати мені не потребуєш, сама знаю. Та ще так собі своїм бабським розумом кмітую, чи не будуть Мотрині сліди десь недалеко від Мазепиної ходи.

Кочубей наблизився до жінки і вдивлявся в її бліде обличчя.

— Що ти кажеш, що?

— Гадаю, чи Мотрині сліди та не будуть "близько від гетьманської ходи, — повторила ще раз.

— Ні, жінко, ти вже задалеко своїми гадками забігаєш.

— Може, заблизько. Бо, побачиш, що, коли б твоя судейська влада була сильнішою від гетьманських привілеїв, то Мотря довго поза батьковою хатою не побувала б.

— Це вже з тебе злість до Івана Степановича балака. Злість засліплює розум.

— Коли хтось і без того не, сліпий.

— Мазепа до такого діла неспосібний.

— Мазепа до всього спосібний.

— Ти по собі всіх легко собі важиш. Івана Степановича не торкай. Він наша влада. За ним цар, не тобі пориватися на його.

— Свого права кожному доходити вільно.

— Якщо він має підставу.

— Підстава знайдеться, але в тебе не буде відваги, бо трус.

— Не у всіх така поривиста вдача, як у тебе. Суперечку перервав ключник. Застукав у двері.

— Увійти!

— Прошу вашої милості, люди з-під Бахмача вернули. Обое Кочубеї побігли до сіней.

— Що нового? Кажіть! — наглив генеральний суддя. Розказували, перебиваючи один другому, бо кождий хотів нагороду дістати. Кочубей пустив старшого до слова. Від нього довідався, що минулої ночі їхали якісь сани в напрямі Бахмача. На санях, крім погонича, сиділа жінка і хлопець.

— Мотря і її чура! — скрикнула Любов Федорівна.

— Любонько, дозвожь... Говори, вашець, дальше.

— Біля Шапчиного хутора напали на них вовки.

— Вовки! — скрикнула Любов Федорівна.

— Вовки, — повторив гонець, — але вони оборонилися щасливо. Як вітер мчали. Хуторяни ні коней, ні людей не могли розпізнати.

— І що?

— Перед Бахмачем наліво повернули, туди як до отця Симона, на попівство.

— Питали в отця Симона?

— Питали. Там їх нема.

— І не було?

— Отець Симон божився, що на очі ясної панночки не бачив. Усі покої нам відчинив, скрізь заглядали, — не було. Кочубей дав людям по червінцеві і відпустив.

— Покріпіться і — спати! Може, ви мені знов потрібні будете.

Люди вийшли. Кочубей своїм звичаєм став ходити по сінях, заложивши руки за спину.

— Що ж ти на це? — спитала Любов Федорівна.

— Що я на це?.. Слід є, але малопомітний.

— Іди за тим слідом. Комісію шли. Хай перетрушують, на кого підзор паде, — питати. Свічками припекти — не зашкодить.

— Не можна. Це гетьманські люди. Моя рука туди не сягає.

— Але його рука по твою доньку сягнула!

— Не кажи гоп, поки не перескочиш!

— Багато я на вітер говорила? Побачиш, що й тепер на мойому стане... Але — цить!.. Сурмлять... Це гетьманські післанці.

Кочубей вибіг і за хвилину з листом від гетьмана вернув.

Дрижучою рукою розривав велику печать. Любов Федорівна свічку взяла зі стола і присвічувала, щоб Василь Леонтійович міг читати дрібне письмо гетьманської собственної руки.

Мазепа прохав Кочубея, щоб він зараз завтра вранці відвідав його в Бахмачі. Важне діло!

Останні слова були підчеркнені.

Кочубей ще раз лист прочитав і сховав за пояс. Кочубеїха побігла в челядну, щоб погостити гетьманських гінців. Гадала дати їм такого спотикача, щоб спотикалися і виговорилися з дечим.

Та завелась.

Гетьманські гінці перед брамою завернули і пігнали назад.

Замкові мури передавали собі голос їх сурм, аж шибки в Кочубеєвім дворі від того гомону дрижали.

ГЕТЬМАНСЬКЕ СЛОВО

Перед рундуком гетьманського двора в Бахмачі спинилася четвірна добірних гнідих коней у посріблених шорах.

"Машталір" і "форес" були в лисюрках, критих темно-синім сукном, тої самої краски, що сани.

З саней виліз, спираючись на свого чуру, генеральний суддя, Василь Леонтійович Кочубей. Чура зняв із нього біля саней верхнє медвеже хутро і віддав гетьманському лакеєві, а сам уважно попровадив пана по сходах, бо було недалеко полудня і заморозь злегка пускала, — ховзко було.

В сінях дожидав Кочубея сам гетьман.

Звітався, а побачивши крізь вікно коней, з котрих, як з коминів, бухала пара, спитався:

— Чого це ти так коней заїздив?

Кочубей відповів, що спішився, а дорога важка, сильно позадувало снігами.

— Чому ж ти тоді шестірнею не приїхав? — спитав гетьман.

— Хіба ж тобі, Іване Степановичу, не відомо, що шестірнею у нас тільки гетьман їздить?

Мазела поклав злегка руку на Кочубеєве рам'я:

— Товаришу, можеш безпечно їздити шестірнею, коли це тільки буде тобі потрібне.

— Спасибі! — відповів, ніби байдуже, Василь Леонтійович, але в душі рад був тій честі, не так про себе, як більше з уваги на Любов Федорівну, котра дуже "гонори" любила.

Лакеї зняли з плечей генерального судді і другу шубу, стягнули з чобіт "берлачі", і

Мазепа попросив гостя до свого кабінету.

Тут перед коминком стояв невеликий круглий стіл, накритий білою скатерткою. На столі піднос зі срібними, позолочуваними чарками і "карафини" з усякого рода горівками.

— Сідай, Василю, отут, — говорив гетьман, вказуючи на велике, м'якими подушками вистелене крісло, — і грійся! Ти продрох, кріпкий нині мороз. Наливай, яка тобі найлютіша, я тої самої з тобою нап'юся.

Аж тепер запримітив Мазепа, що Кочубей у чорному контуші зі сріблом перетиканими вильотами і що пояс у його на жалібний бік зав'язаний.

— А це що? — спитав. — Невже ж Марія Федорівна?

— Марія Федорівна, — відповів Кочубей, — скрипливе колесо, котре довго тягне. Вона зимою кашляє і плаче, а літом сміється і скаче.

— Так славити Бога, а я боявся, чи не з нею отее щось недоброго сталося. Жаль було б! Твоєї дружини сестра, — жінчина великих чеснот, великого ума людина, політична, звичайна, зайвого слова не скаже, мало тепер таких. Побажай їй від мене скорого подужання і скажи, що як приїду в Батурин, то вже, що б там не було, а відвідаю добру Марію Федорівну.

Кочубей розумів, що гетьман хвалив Марію Федорівну коштом її сестри, Любові, але вдавав, що цього не помітив.

— Великі турботи маю тепер, — сказав.

— А хто їх не має, мій друже? Турботи турботами, а борщ стигне. Рибний, печорський борщ, — ти його любиш, у правда? — і налив Кочубеєві ще одну тарілку. По піснім борщі йшли всякого роду риби, на тепло і на зимно, на солодко і по-жидівськи, бо був пісний час, перед Різдом.

— Рибки, грибки, вепровинка потребують завше винка, — приговорював гетьман, наливаючи власною рукою срібні чарки. — А рибки люблять його окремо. Рибу все треба залити вином. А може, ти горілку волиш? Вибирай, будь як у себе дома. Так випиймо ж тоді на потуху, чи на потугу, не знаю, що нам потрібніше, мабуть, що це друге.

— Мені вже й трунок не летється у шлунок, — відповів Кочубей. Але гетьман не розпитував чому, чекав аж Кочубей сам скаже. Поки що пильнував, щоб його добре вгостити, знаючи, що Кочубей голоду не любив, — такої був "комплексії". "Їдьте, бо вночі не дамо", — говорили Кочубеї за вечерею до своїх гостей.

Коли вже й солодке пройшло, і опошнянські сливи на шпичках понасилювані, цукром облиті і кмінком злегка притрушені появились на столі, гетьман подав Кочубеєві файку і подякував йому, що цей у Бахмач до нього приїхав.

— Службове діло, Іване Степановичу. Приказ, це приказ, хоч не до їзди мені.

— Мені теж ні. Подагричні болі неволять мене цілий отсей тиждень. Ледви ногами суваю... У мене багато діла до тебе.

І вони стали обговорювати всілякі важні питання, зразу адміністраційного, а там і політичного характеру.

Кочубей дивився на Мазепу і дивувався, як він змінюється нараз. Отес був ніби багатий собі дідич, гостинний хуторянин, аж нараз дивись, говорить, як який володар. Що слово, то приказ. Все він знає, нічого зайвого не скаже, ніякої похибки не зробить, наче тобі з книжки читає.

— Багато я дечого наладив, — говорив гетьман, — та куди більше треба ще наладити, щоби в нас не було отої анархії, що тепер. Кождий чоловік, благо— і худородний, мусить почувати себе безпечним під крилами кріпких законів. Коли мені Господь дозволить пожити ще декілька літ і плани мої здійснити, то подбаю, щоб у нас був кодекс, кріпкий, ясний, всякому зрозумілий, як кодекс римський, бо годі, щоб одним усе було вільно, а другим ніщо.

— Себто ваша милість хоче порівняти людей? — спитав здивований Кочубей.

— Всі ми рівні перед маєстатом Божим, і перед маєстатом державним мусять нам бути забезпечені якісь рівні, людські права.

— Себто я і мій фореитор будемо одно? — спитав Кочубей.

— Де ходить о крадіж, грабіж, насильство, мор — так, на те ми й христіяни, щоб заповіді Христові рівно блюсти і шанувати. Забити чоловіка шляхетного чи худородженого — це один гріх, він же чоловік.

Кочубееві такі новинки ніяк у голову не лізли, він думав над тим, чому гетьман, якраз нині, почав з ним таку балачку. Гетьман ніби вгадував його мислі.

— Нині, — казав, — я з тобою про це по-товариськи говорю, а за декілька років, може, будемо балакати інакше. Хочу, щоби близькі до мене люди освоїлися з тим. До того воно скрізь іде. Не дивімся на Польщу, навіть на Францію — ні, але погадаймо собі про Англію і пригадаймо, що в Греції колись було.

— Тому вона й завалилася, тая Греція, — замітив Кочубей.

— Раджу прочитати істориків грецьких, а зміниш свою гадку, товаришу. Людина стремить до волі, і того стремління годі викорінити з людства, народи хочуть мати волю, й одиниці теж. Перше народи, тоді одиниці. От воно як. Поки поневолений народ, поти й одиницям годі здобути волю. Але згодом прийде і на них пора.

— Не хотів би я дожити до того, Іване Степановичу, — сказав з гіркою усмішкою Кочубей.

— Може, ми й не дожиємо, все в Божих руках, але погано, коли передові люди дивляться не вперед, а назад. Передвиджувати треба.

— Як же тоді, значиться, треба буде мені самому орати, сіяти, всяку чорну роботу робити, а мої гайдуки сядуть, може, в суді?

— Це вже ти надто чорно дивишся на діло. Я про людські права кажу, не про економію. Устрій і лад будуть такі, яких кождому народові треба, себто кождій державі, і привілеї теж, тільки вони не сміють дальше людської гідності йти. От скажім, Стецько заб'є Грицька і повисне за те, а ти заб'єш не знаю кілько там людей і тобі ніщо.

Кочубей, як на шпильках, на м'ягкій подушці сидів.

— Ти про мою пригоду? — спитав несміло.

— Ні, я лиш *exempli gratia* [35]. Що ж торкається тої твоєї пригоди, то мушу до

твого відома довести, що вона дуже й дуже немила для мене, особливо тепер, коли я і без того маю чимало всіляких турбот.

— Я боронився, Іване Степановичу, боронив жінки й доньки.

— Знаю це і розумію, але чи схоче зрозуміти цар, коли про це доложать йому?

Кочубей мінівся; то блід, то червонів. Мазепа не зводив з нього очей.

— Я про царських людей нічого не знаю, знаю, що на мій "кондукт" напали розбишаки.

— Але я знаю, Василю, і тому турбуюся.

Кочубей чув, що тратить ґрунт під ногами і що треба здавати позицію.

— Я, моя дружина і донька моя числимо на тебе, Іване Степановичу, як на свою владу і на протектора нашого.

— Як на товариша і приятеля, кажи. От що! І будь певний, що не заведешся. Оставмо це діло. Беру його на свою голову, котра вже й так угинається під усякими тягарами. Позволь тільки завдати тобі ще одно питання. Кажеш, що ти обороняв дружину й доньку перед розбишаками, а чому ж ти тоді не обороняєш доньку перед її мамою, що?

Кочубей такого звороту не сподівався.

— Це діло сімейне, — відповів, спускаючи очі під стіл.

— І насильство в семействі противиться законам Божим і людським.

— За сім'ю відповідає батько.

— За батьків відповідаю я, ваш гетьман, голова ваша. Я за вас отвіт здам перед Богом. Донька не невольниця батька й мами, а дитина, їй належаться теж людські права.

— Прав батька родини нікому доторкатися невільно, — перебив Кочубей.

Гетьман піднявся з місця. Його голос був спокійний, але рішучий, кожде слово дзвеніло, як вилите з бронзи.

— Ваша милість жадають, щоб я повагою своєї особи і власті захищав перед гнівом царським, а рівночасно не дозволяють мені захищати Мотрю Кочубеївну перед гнівом і насильствами Любові Федорівни. Ваша милість не бачать контраверзії, в котру самохіть попадають. Обов'язок свій і право своє я знаю. Сповняв їх і сповнятиму дальше, поки Господь не покличе мене до себе. Хто захисту і помочі шукає в мене, знайде її, хоч би це була й донька, доведена до розпуки злостою і злобою родителів своїх. Dixi [36]!

Кочубей слухав, з кожним словом очі його більшали, уста відчинялися, брови знімалися вгору.

— Іване Степановичу, — белендів не своїм голосом. — Іване Степановичу, що це ти. Боже ти мій, невже ж Мотря, невже ж би, як же це, кажи, ради Бога кажи, добродію ти мій, друже, товаришу старий!

Він то вставав, то сідав, то кліпав очима, то кривився, ціле його обличчя, ціла постать виявляли стільки здивовання, радості, помішаної з тривогою, гордоців з приниженням, що Мазепі жаль зробилося того бідного чоловіка, котрого жінка довела до такої затрати всякої "благородної амбіції".

— Заспокійся, товаришу, — сказав, саджаючи його і присувзаючися ближче до нього. — Прости, що я, як господар, балакав так з тобою, своїм гостем. Воно мусіло бути сказане... Мотря у мене.

— Мотря у те-бе? — І голова генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея безсильно повалилася на спинку фотеля. Перед його примкненими повіками стояла Любов Федорівна, тріумфуюча, злобно всміхнена, невблаганна. "Мазепа до всього спосібний", — сичала йому до вуха. Але разом з тим у серці Кочубея будилася батьківська любов до доньки, покривдженої мамою, і всміхалася радість, що тая донька жие, і що він її побачить.

Кочубей встав і стиснув гетьмана за руку.

— Спасибі тобі! — Розцілювалися. — Де вона? — питав Кочубей, не окриваючи своєї втіхи. Рад був, що скінчиться тая тривога, котра йому відбирала сон і гірчицю додавала до страви, а полин до напиків, що не треба буде посилати людей, шукати, слідити, судити, він рад був простити всім і забути все, взяти Мотрю і везти її додому. Любов Федорівна поцілувала хрест, що буде доброю для неї.

— Де вона? — повторив своє питання.

— Тут, недалеко, — відповів гетьман спокійно. — Лиш кілька стін ділять нас від неї. Але мушу тобі, Василю, сказати, що вона хора й ледви чи пізнає тебе.

— О Боже ти мій! Мотря хора? — і Кочубей почув, що його радість розвівається нараз, як дим. Почув злість до гетьмана, гадаючи, що він її пірвав і спричинив хоробу.

— Скарай, Боже, того, що спричинив її недугу! — сказав, сідаючи у крісло.

— Не того, а тую, — поправив гетьман.

— Гадаєш, Любов Федорівну?

— Не на кого, а на неї одну цей гріх паде, як і багато других. Вона доньку вигнала з хати, в монастир заслати хотіла, прожитку їй не давала, щастя рідній доньці своїй позавидувала.

— А той, що її пірвав, умичник, злочинний противник батьківської волі?

— Гадаєш, я? — говорив гетьман, клепаючи Кочубея по рамені. — Тим разом, брате, не влучив. Я Мотрі не поривав, вона втекла до мене тамтої ночі, спасаючи себе перед монастирем, перед вовками і — перед мамою. Кажу це тобі рішучо я, гетьман, Іван Мазепа.

— А хто ж тоді?

— Не знаю. Не розказала, бо з жаром прибігла до мене, вснула і до пам'яті не прийшла.

— Боже ти мій, Спасителю святий, зглянься наді мною, бідним!

— Не попадай у розпуку, вона молода, сильна, дасть Бог, перетриває недугу, мій лікар доглядає її, я за другим до Києва післав, краще від рідної мами піклуюся нею, — це певно. Все, що можна зробити, зроблю. А тепер на тебе, Василю, черга.

— Яка?

— Ти мусиш про її будучність подбати. Любов Федорівну треба раз загнуждати, — так не йде. Я дальше такої лютої жінки в нашому старшинському колі не стерплю, хоч

як тобі сприяю. Зрозумій це раз! Мене ти слухай, не її. Я тобі не ворог, а доньці твоїй, як нікому другому в світі, щастя бажаю і скривдити її не дозволю.

— Слово моє, що і я кривдити її не дам.

— Слово?

— Як хочеш, і хрест поцілую.

— Не треба. Ходім!

Мотря лежала на білій постелі, як на снігу червона троянда.

Тільки від довгих рісниць падали синяві тіні.

Тепле покривало скоро й високо підносилося на її грудях. Вихоплювала з-під нього свої руки і неспокійно кидала ними, то затулюючи, то розтулюючи вузькі, довгі пальці.

Лідія Петрівна брала обережно Мотрині руки й ховала їх під покривало.

— Не виставляй, доньцю, ручок, щоб не простудилася, лікар казав у теплі тебе тримати.

Мотря не розуміла, що до неї говорять.

На столі горіли дві свічки за параванчиком, щоб світло очей Мотриних не вражало. Її ліжко було в лагіднім півсмерку, тим ясніша була друга половина спальні, особливо ж лисина старого хірурга, що по недоспаній ночі хропів у високому фотелю.

Лідія Петрівна бентежилася. Відбігала від Мотриного ліжка й тягнула старого німця-за фрак:

— Мусіє, мусіє, не хропіть так голосно, а то хору збудите.

Мусіє підносив сонні повіки, дивився здивовано на Лідію Петрівну і впевняв, що він ніколи не хропе.

— Як же ні? Я ж чула.

— Це, мабуть, хорій у грудях грало.

Відвертав голову від світла, хвилину думав, чи остатися при "умшлягах", чи, може, спробувати банок, та, не рішивши, починав знову хропіти. Був старий, але дуже досвідний лікар, що навіть проти холери мав свою власну рецепту. Від Мотрі не відступав, бо такий був приказ гетьманський, а він до приказів привик. Чув, що розстайні кочі привезуть київського "фельдшера", котрий зажив собі великої слави, поборюючи "чорну хворобу", — раз менша відповідальність, а друге — легша буде робота, бо будуть по черзі біля хорої сидіти. І поговорять собі по-німецьки.

Лідія Петрівна саме десятий раз тягнула його за звисаючу полу фрака, коли двері тихесенько відчинилися й увійшов гетьман з Кочубеєм.

Німець, як опарений, зірвався зі свого місця і кланявся, згинаючи голову і спину, а руки випростовуючи перед себе.

Гетьман підійшов до нього і шепотом спитав, як хорій?

— Gnadiges Fraulein [37] — очень сангвиническая комплекция, очень, багато крові, молода кров.

Кочубей пожирав його очима. Недовірчивий зроду і підзорливий з практики, гадав собі, чи не видумана отся нагла хвороба Мотрі, бо вона ніколи на тілі не хорувала і тільки душевні припадки лучалися з нею і то від сильного "афекту". Хитрий Мазепа не

раз придумував свої хороби, так і чи Мотриної не придумав він, щоб застрашити Кочубеїв і відвернути їх увагу від "факту умички". Але заклопотаний німець і заплакана Лідія Петрівна, а до того ще й сумне гетьманове обличчя впевнили його, що тут дійсно, як цей німець казав, "очень серьезное дело, самой большой казус".

Тихо і легко, як йому лиш на це його сутоловата фігура дозволяла, підступив до ліжка хорої і глянув на неї. Мотря кинула собою і відчинила широко повіки:

— Батько!

Хотіла сісти на ліжку, але лікар і Лідія Петрівна припали до неї, положили на подушки, накрили периною, лікар поклав зимний приклад на голову. Мотря довго говорила якісь відірвані слова, якісь речення то без початку, то без кінця, про королівну на вежі, про сльозу, з котрої розлилося море, про млин і кров, аж уста її зціпилися і тільки глухі стони добувалися з грудей.

Кочубей слухав, ноги під ним дрижали, голова хиталася нервово, ще хвилина і — розридається.

Гетьман взяв його обома руками за плечі і попровадив до свого кабінету.

Чув, як Кочубей тулився до нього і, хлипаючи, говорив:

— Іване Степановичу, ох, Іване Степановичу, який я безталанний!

Довго заспокоював його гетьман, заки він прийшов до себе.

— Не на нас, — говорив Мазепа, — не на нас, бо ми з тобою старі грішники, а на неї зглянеться Бог милосердний. Вона молода, гарна, добра, чому ж їй не пожити на світі, не навішатися життям? Будь спокійний, не пристойть такому достойникові, як ти, показувати себе надто м'ягкосердним. Надивилися ми з тобою на людське горе, може, й спричинили його чимало, — потерпім тепер самі.

— Не знаєш ти батьківського терпіння! — хлипав Кочубей.

— Але й ти мого терпіння не знаєш, воно від твого не менше, бо я Мотрю люблю, як не любив нікого.

— Друже ти мій, — відповів на теє Кочубей, — не маю причини не вірити тобі. Не гадаю, щоб ти зле з Мотрею думав, а коли вона не байдужа до твоїх "афектів", то я, як добрий батько своєї дитини, противитися вашому задумові не буду. За Любов Федорівну не беруся казати.

— І добре робиш, бо вона не з тих, щоб за неї навіть її муж міг говорити. Але я вдячним серцем і твоє слово приймаю, вважай тільки, щоб дотримав його...

Кочубей хотів їхати, але гетьман не пустив його. Зимова ніч, а Кочубей утомлений і збентежений дуже.

— Не ті часи, Василю, — говорив гетьман, — щоб ми по ночах товклися, треба нам шанувати здоровля.

— Любов Федорівна дожидає мене. Неспокійна.

— Хай і вона потерпить. Не зашкодить. Кочубей був такий схвилюваний недугою доньки, що й вечері не хотів їсти.

— Їдж, Василю, бо вночі не дам, — жартував гетьман, знаючи, що Василь іноді й серед ночі дзвонив на ключника й казав подавати їсти, бо так його поганий сон

зневолив, що зголоднів.

Але в Бахмачі він сьогодні заснув кріпко і спокійно. І не будили його, хоч з Мотрею було дуже погано. Гетьман навіть не роздягався. Щолиш над ранок, коли хірург сказав, що хорій знову трохи краще, поклався і задрімав.

Перележав дві-три години між сном а явою. Забагато турбот звалилося на його голову— Та на те він Мазепа, щоб не піддаватися їм. Щолиш щастя, добути зусиллями важкими, це справжнє щастя, інше — милостиня, кинена тобі химерною судьбою.

Збудився і побачив тихий ранок. Сніг спокійно сипався з неба на землю, як мука із сита, густий-густий!

Гетьман встав у бадьорому настрою. Вірив, що Мотря видужає і що подужає горе. Молода, гарна, добра, — чому ж би їй і щасливою не бути? А може, і ще комусь з нею?..

Сердечне розпрощалися з Кочубеєм.

Цей здивувався, побачивши перед рундуком не свої, а гетьманські коні і сани з гербом Мазепи.

— Їдеш куди? — спитав.

— Хорої не покину. Це для тебе, бо твої коні втомлені, хай спіchnуть до полудня. З тобою поїде мій небіж, Война-ровський, для товариства, щоб не було скучно. Назад привезе мені мого канцеляриста Івана Чуйкевича, — потребую його. Маємо дещо писати й компонувати. Поздорови своїх.

"Чомусь-то Іван Степанович дуже уважливий до мене, — гадав собі Кочубей, сідаючи в гетьманські залубні. — Вчора шестірнею їздити дозволив, а нині своїми кінсьми відсилає. Чи не дивиться він на мене як зять на тестя? Та — хай би там! Все-таки гетьман, і, нема що казати, велика голова. Може, повезе йому й дальше, як досі везло. Тільки Любов Федорівна! Що ти з нею порадиш?"

Цілу дорогу журился Кочубей, що йому Любов Федорівна скаже, аж пригадав собі, що недуга Мотрі грізніша навіть від Любові Федорівни,! почав молитися в думках.

Войнаровський кілька разів починав розмову, але побачивши, що Кочубей відповідає коротко і ніби нерадо, перестав турбувати старого. "Має він із себе!" — погадав собі.

Заїхали на замок до канцелярій.

Кочубей спитав, чи нема що важного, прочитав дещо, підписав і просив Войнаровського до себе на обід. Але гетьманський небіж відмовився. Казав, що гетьманові треба спішно Чуйкевича.

Гетьманські сани відвезли Кочубея до його двора, вернули, і Войнаровський з Чуйкевичем поїхали в Бахмач.

SEMPER IDEM [38]

— Старий прелюбодій, безсоромний женолюб, нищитель дівочої цноти, — зневажала Любов Федорівна Івана Степановича, слухаючи звіту свого мужа з його поїздки в Бахмач. — Казала я тобі, що Мазепа до всього спосібний, казала я тобі, що ніхто другий, тільки він Мотрю в дорозі переймив, і бачиш, на моїм стало.

— І стало, і не стало, — відповів Кочубей, насилу добившись до слова.

— Господи, Боже, великомученице Варваро і ви всі святі й угодники Божі, згляньтеся на мене, безпомічну і безрадну жінчину, і порадьте, що мені з таким бездарним чоловіком робити! — кричала Кочубеїха, аж підскакуючи зі злості.

— Не взивай імені Господа Бога надаремно, а мене не доводи до того, щоб я мав загнздувати тебе, як нев'їджену коняку, — відповів Кочубей, виведений жінкою з рівноваги.

Він сподівався, що Любов Федорівна, як зм'якла два дні тому й покалася, та ще хрест святий поцілувала, так і лишиться такою, — відміниться. Аж ось, бач, яка переміна! На гірше...

— Нев'їджена коняка, як ти це сказав, повтори ще раз, ну — повтори!

— Піп проповіді двічі не говорить! — відповів Кочубей рішучо, — але ти, жінко, вважай, щоб я тобі ще чогось гіршого не сказав, на що ти собі давно заслужила. Уважай! — і так грізно завернув очима, що Кочубеїха замовкла. Але, як той кіт, готовилася до скоку.

А Кочубей, дірвавшись до слова, став нарікати, що через язикату жінку він зраджує собі старого товариша — гетьмана, що через неї мусить дивитися на терпіння своєї доньки і що довше на таке знущання не дозволить, не дозволить! Донька вмирає, а мати із-за марних амбіцій пекло в хаті робить. Господа Бога не боїться.

— Мотря вмирає? І ти віриш в тую комедію?

— Но, знаєш, жінко, все має свій кінець, тільки злість твоя безконечна. Коли ти хочеш, щоб я вірив твоїй злості, а не своїм власним очам, то я з тобою більше говорити не буду.

Тріснув дверми і пішов до своїх кімнат.

Не роздягаючись, положився на ліжку.

Вдивився у стелю і думав. Усі його сподівання розвіялися, як дим. Мотря хора, з Любов'ю Федорівною хоч розвід на старі літа бери, роби що хоч!

Стурбований заснув.

Коли збудився — побачив на крайчику ліжка Любов Федорівну.

В старосвітських контуші, з дорогої парчі, в очіпку, що як жар горів, мабуть і нарум'янена трошки, виглядала святочно.

До ліжка був присунений стіл, заставлений їжею і питвом, що аж утинався.

— А се що? — спитав Кочубей і затулив губи, бо позіхав.

— Я тобі борщику принесла, пісного, печорського, ти його любиш, і лина з родзинками й магдалями, і щупачка начинюваного, і пиріжків смачненьких.

— Але чому ж тут? Невже ж я не можу встати до стола, чи що?

— Гадаю собі, втомився, бідний, і стурбувався дуже, нехай епічне.

— Ну, так спасибі тобі, Любонько. Я дійсно дуже втомлений, і жура мене їсть. Ти, мабуть, і не знаєш, що діється у моїй душі і в моєму батьківському серці.

— Кому ж тоді знати, як не мені, що вік свій з тобою звікувала, що гадки твої вгадую, неба тобі прихилити б рада.

Вона підперла голову правою рукою, ліву під правий лікоть підложила і кивалася,

ніби журилася дуже. Подобала тоді на сільську зажурену жінку, що сама не знає, як у велике панство попала.

— Правда, що славний борщ? а спробуй рибки, славна риба, варта за кожний шматочок спасибі сказати.

— І прихвалювати не потребуеш. Крім одного Мазепи, не знаю, чи є де така добра кухня, як у нас, — дякуючи тобі. Любонько. Хазяйка ти в мене славна, — правди не затаю.

Любов Федорівна губи рукою обтерла і знову підперлася і кивалася, як і перше. Генеральний суддя заспокоїв свій голод, випив з жінкою знаменитої грушівки, котрої нігде не вміли так добре готувати, як у них, і знову положився:

— Уф! Та й утомився я! Бачиться, не по моїм силам такі турботи. Ще один-два такі удари, і мене нема. Кочубеїха не перечила.

— Може, файку хочеш? — спитала.

— Подай, будь ласка!

Коли в Кочубея файка в роті, так, значиться, з ним можна безпечно говорити.

— А що ж тоді нам з Мотрею робити? — спитала зітхаючи.

— Гу-ум! Що робити? Нічого. Це Боже діло, не наше. Вона ж, як тобі відомо, хора, і дуже! Добре, як за який місяць двигнеться, за що до скончання літ дякуватиму Господеві мому, встаючи й лягаючи. — Кочубей поклав люльку й перехрестився.

— Поки вона недужа лежить, — почав по хвилині, — поти, ясна річ, нема що з нею робити. Звичайно, недужа. І ще як! — журився Кочубей.

— А "політичне ж" воно, що наша донька в гетьмана лежить? Що скажуть люди? Він удовець, і всякому відомо, що на жінок сильно ласий, не знаю, чи гарно, щоб Мотря Кочубеївна у його за стіною лежала, щоби він до її ліжка підходив і нею, ніби жінкою своєю, турбувався.

— Мотря не сама. Біля неї Лідія Петрівна сидить, дякувати їй, як рідною дитиною, нашою Мотрею турбується. Власними очима бачив, як плакала.

— Кодкодрилеві сльози!

— Не кажи! Гріх каменем платити за хліб.

— Та хай і по-твойому буде. Лідія Петрівна того самого "фасону" жінка, що й наша Марія Федорівна. Дивиться на Мазепу, як на Бога, і жодної гріховної плями на ньому не бачить. Але ти вважай, що скажуть люди, як довідаються.

— Не довідаються. Гетьман у тайні держить.

— Люди вже знають, що Мотря від батьків утікла.

— Але не знають, де вона сидить.

— Люди все знають, перед ними нічого не скриєш.

— Наплювати мені на твоїх людей, щоб мені Мотря здорова була.

— Що по здоровлю тілесному, коли її чекає смерть душевна.

— О-го!

— А так. Погадай, Мазепа її до гріха доведе небезпремінно. А він же її хрещений батько, так, значиться, двічі тяжкий гріх. А де ж тоді честь, де наш гонор, Василю

Леонтійовичу?.. На мою гадку, нам треба Мотрю додому забрати.

Кочубея ніби шпильками кольнуло, — сів.

— Що це ти, жінко! Ти не бачила Мотрі. Вона ледве дише, а ти її додому везти хочеш?

— Криті сани, можна настелити подушок, обтулити, навіть незчується, як з Бахмача в Батурин переїде. Моя в тім голова, я мати, я це на себе і на свою совість беру.

— А я згоди своєї не дам. Хай би так, не дай Боже, сталося щось недоброго з нею, то я спокою до смерті не мав би. Викидав би собі, що рідну дитину забив... Не хочу... Та й подумай тільки, чи гетьман дозволить. Він без ума від неї. Мабуть, влюбився в Мотрю.

— Боженьку мій! — вже не говорила, а прямо співала Любов Федорівна. — Боженьку мій, які ви легковірні, Василю Леонтійовичу. Вас, як дитину, легко піддурити можна; не нинішних часів ви чоловік. Нинішні люди, як вовки, а ви, простіть за слово, як баран. Розідруть вовки барана, ой розідруть!

— А, но, панахиду по живому справляй! Не такий-то я вже і легковірний, як комусь може здаватися. І в мене зуби є.

— Але які? М'ягкі, як віск, а тепер треба твердих, як сталь. Послухай, ваша милість, що я вам скажу... Послухай, Василю.

Кочубеїха поправила на голові парчевий кораблик, погладила рукою складки контуша, так суто золотом перетканого, що й зігнути його було важко, обтерла рукою товсті губи і, тримаючи чоловікову руку у своїх м'яких долонях, шепотом клала йому до уха:

— Гадаю собі, Василю Леонтійовичу, чи не прийшла тепер пора розрахуватися нам з Мазепою. Тепер не він нас, а ми його тримаємо в руках.

— Бога бійтеся, Любове Федорівно, ви вже іншої матерії не вмієте почати. Все те саме торочите, аж остогидло. Казав я вам, що в півванні Мотрі гетьман рук своїх не мачав.

— Я там не була, не знаю, а вірити не потребую. Але знаю, що Мотря не в монастирі, а в Бахмачі, в гетьманському дворі. І того досить, щоб відплатити йому за нашу кривду.

— За яку?

— Боже ти мій, він ще питає! В тінь тебе відсунув, — він, гетьман, рейментар твій, а ти хто такий? У його Андрій на груди, а в тебе гузик, та ще доньку до себе забрав, на амори йому зібралося, а нас осмішив, осоромив. І ти ще питаєшся, яку він нам кривду зробив?

Кочубей глянув на жінку з-під лоба, позіхнув і повалився горілиць на подушки:

— Остогидло! — сказав, махаючи рукою. — Як восени дощ зі стріхи або як літом наскучливі мухи, так ви мені все те саме й те саме кладете до уха. Така мудра жінка, а іншого "концепту" в своїй голові не має. Аж дивно.

— А ви ж як хотіли, Василю Леонтійовичу? Чим горнець накипів, тим і віддає. Моє серце накипіло жалем до гетьмана за тую кривду, яку він нам учинив. Нехай йому

Господь простить, а я не можу, ніяк не можу, душа мене болить, кров бунтується в мені. Дивлюся на вас і плакати хочу, такий ви жалісний і такий покривджений, прямо принижений його ясновельможністю. Як вірна ваша дружина, стерпіти того не можу.

— Не гніви Господа Бога, жінко. Пам'ятай, що тепер не на помсту пора, а на молитву, щоб Мотря подужала. Я завтра по всіх моїх церквах пішлю, щоб молебен за неї служили, за її видування.

— Живий живе гадає, Василю. Що в Божій силі, оставмо Богові, а що в нашій, — робім. Час не стоїть. Утратимо добру нагоду і жалуватимем. Скажемо, чому ми так гупо зробили. Нам треба зажадати Мотрі, а як гетьман не дасть, вчинити крик, такий крик, щоб цар і митрополит почули, щоб народ піднявся проти гетьмана, от що нам треба зробити.

Любов Федорівна вп'ялила свої очі в зіниці свого чоловіка. Але цей повіками їх накрив і тільки головою хитав.

— Ні, ні, ні, і ще раз ні! Не треба того, не зроблю, не хочу, не дозволю! Добре, що Мотря жива, ще краще буде, як подужає, а поки що вона в гетьмана, під його опікою і під його доглядом. Не християнська річ устами молитися, а серцем помсти бажати. Це гріх. Досить гріхів на моїй совісті, досить! До того ти знаєш, ми побили царських людей, нам гетьманської "протекції" треба. Він один може тому ділу голову скрутити, — хитрець. От що!

Любов Федорівна правою рукою прислонила уста, — позіхала. Лівою очіпок поправила, потім обома пригладила контуш.

— Пора мені, — сказала і — вийшла.

"От тобі раз завзята душа, — говорив до себе Кочубей. — Донька вмирає, а мамі помста жити не дає. Диявол опутав мою жінку. З одного боку гетьман, а з другого вона; я ніби між молотом і ковалом. Важкий молот, але й ковало не легке. Нелегко Василеві Кочубеєві, ох нелегко!"

Покликав чуру і казав роздягти себе.

— Уважай, бо мене кожда кістка болить! Не тягни чоботи, як собаку за хвіст, легко зсувай, так-ак... Пішов!

Чура побажав доброї ночі і зник, Кочубей далі думав. В тому, що Любов Федорівна говорить, є дещо правди, видно, що жінка в тім'я не бита. Вміє дивитися на світ і на людей. Але що з того, коли спокою не дає? Все її чогось забагається, то честі, то помсти. А йому не до того. Йому хотілось би спокою. Ціле життя працював, турбувався, гріш до гроша складав, великих маєтків надбав. Тепер є і вигоди, і почесні, і значення, тільки спокою нема. Ах, коли б хоч один рік спокійно пережити, не йти в похід, не турбуватися політикою, не сунути пальців поміж двері. "Titere tu patule, rescubans sub tegmine fagi" [39], — почав скандувати римського поета, поки, вколисаний плавкими звуками колись світової, а тепер завмерлої мови, не примкнув своїх повік.

МІЖ РОЗУМОМ І СЕРЦЕМ

Перед рундуком танцювала гетьманська шестірня. Машталір і фореси ледви вдержували баских коней, що рвалися до бігу. Політував сніжок. Фореси струшували

його з дорогої, золоченої упряжі, споглядаючи раз у раз на двері, чи не виходить гетьман.

Гетьман у кабінеті з Чуйкевичем балакав.

— Не знаю, коли верну, — казав. — Може, за день-два, а може, й тиждень доведеться в Батурині побути. Мій небіж їде зі мною. Бахмач на тебе лишаю.

Чуйкевич поклонився, — дякував за довір'я.

— Пильнуй двора і завідуй ним як слід. Гадаю, що вчити тебе не треба.

Чуйкевич поклонився знову.

— Коли б тут до мене які посли приїхали, то затримай їх і вгости, а мені знати дай, хто це такий і чого хоче, тільки листи відсилай моїм довіреним чоловіком, знаєш його, — додавши декількох сердюків для охорони, розумієш?

— Розумію, милосте ваша!

— І ще одно... — тут гетьман підступив ближче до Чуйкевича і, вдивляючися в нього, говорив: — За четвертою від нас стіною наліво лежить Кочубеєва Мотря.

Чуйкевич не вдержав, стрепенувся, і ціле його обличчя перемінилося в питання.

— Знаєш її, — і сподіюся, що під твоїм доглядом буде вона безпечна. Мотря хора. Простудилася, втікаючи з монастиря, куди її мати запроторити хотіла.

Чуйкевича то жаром обдавало, то прошибало ледом. Він чув, що Мотря пропала була і що її знайшли, але щоб вона в Бахмачі, в гетьмана пробувала, це йому й на гадку не приходило. Чогось такого він ніяк не сподівався, хоч знав химерну вдачу Мотрі. До чого воно подібне? Хто тут завинив, він, чи вона, — чи, може, обоє?..

В його голові загуділо, як у млині, щось обривалося валилося, розсипалося, як будівля, котрої ще не завершили а вона паде, як дімок з карт.

Гетьман замітив здивування Чуйкевича і, кладучи долоню на його рам'я, питався:

— А може, я виставляю тебе на надто важку пробу? Кажи, ще пора, можу відложити виїзд до завтра і покликати когось другого, замість тебе.

Чуйкевич заперечив головою:

— Ні, ваша милосте. Я рішився сповнити кождий приказ мого найвищого вождя, хоч би він і як був важкий для мене. Мене тільки вразила вість про Мотрю Василівну, бо ми від дітей знайомі.

— Так тоді потішся, що вона, як лікарі кажуть, перебула небезпеку і є надія, що верне до здоров'я. А все ж таки їй грозить друга небезпека.

— Любов Федорівна?

— Так, ти вгадав. Боюсь, що ця друга небезпека від першої грізніша. Мотрю треба оберігати. Любові Федорівни ніяк не слід допускати до неї. Це могло б схвилювати хору і пошкодити їй. Коли б Любов Федорівна, користуючися тим, що мене нема, приїхала в Бахмач і хотіла бачитися з Мотрею, так не пусти, скажи прямо, що гетьман нікого не велів до неї пускати.

— Скажу.

— Особливо вночі пильнуй двора, як свого власного ока. Всячина може бути, бо люди до всього готові, особливо за гроші, а гроші не все ходять з чеснотами впарі, — їх

у злих буває більше, ніж у добрих.

— Розумію!

— Так тоді бувай здоров. Покладаюся на тебе, як на сина.

Гетьман подав Чуйкевичеві руку, цей похилився і поцілував сигнет, як звичай велів.

Гетьман плеснув у долоні.

Паж приніс шубу, Чуйкевич поміг гетьманові вдягтися і підвів його до саней.

Праворуч сів гетьман, ліворуч Войнаровський, служба обтулила їм ноги, чура замкнув дверці і скочив на козел біля машталіра. Машталір рушив віжками, захиталися фореси, затупцювали коні, і сани вітром посунулися по шляху.

Чуйкевич стояв на східцях і дивився, поки сани не скрилися в білих туманах снігу. Поїхали...

"Коли б і не вернули! — майнуло йому по голові. — Лишився б з Мотрею, доглядав би її, пильнував, як своєї зіниці, вгадував би гадки і, може, прихилив би її серце до себе".

Чуйкевич тую гадку відігнав від себе. Це ж самолюбство! Коли Мотря до гетьмана втікла, так видно, що любить його. Хай буде й так... І він задумався. Гетьманський лакей вибіг з шубою.

— Ваша милість продрохнуть, мороз!

Чуйкевич подякував, вдягнувся і поплівсь кругом двора, щоб роздивитись, як краще на ніч розставити варту. В голові рисував собі план, Бахмач перетворювався в його уяві в кріпость, котру ворог обложив, мало не вдерся до неї, але він її все-таки не здав. Всі його думки зосередилися на тому питанню, а всі інші втратили для нього вагу.

Аж вернувши у двір, до світлиць, які відведено для нього, знову пригадав собі Мотрю.

Рад був одної хвилини побачити її, впевнитися, що вона видужає, що житиме, — хоч і не для нього. "Не всі тії та сади цвітуть, — пригадав собі народну пісню. — Половина побирається, а другая розлучається", — доспівував стиха.

І здавалося йому, що тая пісня саме про його й зложена. Мотря не любить його, за гетьмана піде, а він, гетьманський канцелярист, бачитиме її на гетьманських пирах, гарну і горду, як королеву з казки, а дивну, як загадка нерозгадана, як сфінкс.

Бунтувалася душа. Голос серця нашіптував про кривду і про помсту, але Чуйкевич втишував його і кликав розум до боротьби з серцем.

Замовкни, серце, втиши свій біль, бо розум каже, що такий тепер час, коли треба про себе забути ради загального добра.

Бо що значить щастя одиниці тоді, як рішається життєве питання народу?

Що таке гетьманський військовий канцелярист Іван Чуйкевич, супроти долі й неволі, волі й неволі цілої України?

І невже ж цей, Чуйкевич, почував би себе щасливим, тоді, коли б Мотря стала його дружиною, а Україна в кайданах стогнала?

Ні, стократ ні! Ці стони заглушили б навіть найсердечніший сміх радості й затроїли б навіть найситіше задовільля.

Щасливі, що поза своїм затним щастям іншого не відають.

Він до них не належить.

Мотря теж.

Для неї хата, навіть найрозкішніша, — це клітка, в котрій серцю вузько. Завеликі в неї вирости крила. Вона ними далеко й високо літає. Не зв'яже їх збитошний Купідон, не спутає сувора опікунка домашнього огнища Веста, їх можна тільки зломити, а цього він, Чуйкевич, не зробить. Ніколи!

Чуйкевич спирався ліктями на стіл, брав голову в руки і вдивлявся в стіну.

Стіна ділила його від щастя.

Від якого?.. Від особистого щастя.

Та є щастя друге, те, що дає його праця, боротьба, змагання за народне добро.

Важко одно з них добути, а здобути оба неможливо. Він буде добувати те, друге. Як невгнутий лицар стоятиме у важкій боротьбі за волю, там, де поставить його вожд, і витриває на тому становищі, хоч би це було зі шкодою для його особистого щастя, хоч би цей вожд вимагав від нього жертви неймовірно важкої.

В тих гадках знаходив пільгу, чув, як серце його мовкне і як розум бере верх над серцем.

Пірвати Мотрю, повезти в Ковалівку або скрити в якомусь монастирі, глухому й далекому, де б її гетьман нелегко міг найти, або відвезти поза межі гетьманського реймен-товання і віддати під опіку московського воєводи, — це зробити неважко, бо в тому ділі сильною помічницею була б Любов Федорівна. Але ж зробити це — значить порушити довір'я гетьмана, знехтувати свою лицарську честь та наразити собі на віки вічні Мотрю, котра скорше погодиться з усім другим, ніж з підлістю.

Тепер вона, коли не любить його, так поважає, бачучи в ньому вояка доброго й вірного, а тоді дивилася б на нього, як на людину віроломну та подлу.

Краще те, перше, ніж друге, згірдливого погляду її гарних очей він не переніс би на собі.

Заспокоєний, віднімав руки від гарячих висків і бачив, як скорий зимовий вечір осотував його синяво-сірими сумерками, в котрих зливалися краски обоїв, контури образів і лінії хатньої обстанови в одно притишене ціле.

Так під вечір життя забудуться яркі моменти минулого й останеться одно — свідомість сповненого обов'язку, найвища нагорода моральної людини.

В дворі було тихо, — весь двір шанував терпіння Мотрі.

Мав би ж він, Чуйкевич, відмовити їй тієї пошани? Він же любить її, любить нині сильніше, ніж учора, бо любов'ю, освяченою почуттям саможертви.

Ніби жахаючися своєї власної ходи, щоб відгук її не долетів до Мотрі, снувався, як тінь, від кута до кута й говорив з собою. "Вчора любила її твоя кров, нині любить те, чого назвати годі, — душа. Вчора бажав ти її, нині вдоволяєшся свідомістю, що вона жиє, нині вона невловима мрія, тим краща, чим дальша, недоторкальна". І перед ним на сірому вечірньому фоні, як святий образ в неосвіченій церкві, виринала стать Мотрі, струнка та гнучка, як на виднокрузі тополя, горіли горді очі, уста всміхалися

нерозгаданою усмішкою, усмішкою, що спосібна була довести його до найвищого захоплення і до найбездоннішої розпуки.

Пригадував собі кожний зворот її голови, кожний здвиг рамен, рух рук, музику слів. Переживав усі моменти, проведені з нею віч-на-віч, в пишних кімнатах, і серед буйного поля, і на лісовій леваді, коли ловив її розгуканого коня.

Діана, русалка, сфінкс... Мовчи, серце, мовчи!

Переходячи попри двері, за котрими лежала недужа, ловив жадібним ухом голос вечірньої тишини, чи не почує в ньому її зітхання. Не чути... Ходім!

В невеликій кімнаті, в першій від сіней, призначеній для дежурного старшини, сів біля стола, на яким лежала записна книжка, і уважно розглядав останню сторінку.

В сінях шепотом говорили лікарі ламаною німецько-російською мовою, підмашеною суто латинською номенклатурою.

— Країна тут багата, сумніву нема. Люди по тисячах ходять, тільки зігнися і піднеси, не роблять того, вдоволяю-ться збіжжям і худобою.

— Одно і друге плакають методом передавленою, на поступ не звертаючи ні найменшої уваги.

— Про гігієну не дбають. Мухи, комарі, блохи. Стави і баюри не чищені. Як літом зачне висихати, гнити й розкладатися шувар і всякі водорості, повстає гнила (ребра на яку що третій чоловік хорує, а що п'ятий умирає.

— Коли овочі добре зародять, неминуче приходить бігунка, *rothe Ruhr* [40].

— Що пан-товариш ординують проти цеї поганої і дуже злосливої хвороби?

— *Cort simarub. dr. 3. Cascaril. dr. j. Tinct. opii serup* [41], розуміється, після відповідних упередних евакуанцій. Розмова продовжувалася в безконечність. Чуйкевичеві нагадався бренькіт двох мух на шибі вікна в гаряче літнє підвечір'я. Гадав, що про недугу Мотрі заговорять, та про неї вони й не згадали. Видно, що небезпека вже дійсно минула й лікарям нема що турбуватися нею; можна нарікати між іншим на те, що унція рожаної есенції коштує 32 дукати, а унція такого ж самого олійку 4 дукати і що косметиків для вибагливіших пань годі дешево зготовляти.

— Доброго здоровля шановному *collegio medico* [42] бажаю, — сказав Чуйкевич, виходячи до них.

— Доброго здоровля його милості пану намісникові віншуємо, — відповіли йому.

— Як же, панове, почуваєте себе?

— Знамените, *ausgezeichnet* [43], дякуючи Богові і його милості пану гетьманові.

— А як мається хора панночка?

— Мається вона, — відповів спроваджений з Києва лікар, — краще, ніж можна було сподіватися, в чім безперечно велика заслуга пана товариша ляйбмедікуса, — тут він показав на стоячого поруч гетьманського лікаря.

— Гадаєте, панове, що небезпека минула?

— Наскільки не милиться наше знання і наш довголітній досвід, — так. Але все ще треба пильного догляду, дієти, рівної температури і — спокою, щоб не стривожилася чим.

— О це останнє я вже подбаю, панове, — впевнив їх Чуйкевич, виходячи в парк.

Collegium medicum відпровадило його двома парами очей, що дивилися поверх великих окулярів.

— Цей, мабуть, теж не дуже-то здоровий, на серце.

— Sagitta Amoris periculosa est [44]. Нахилилися до себе.

— Наша пацієнтка і найбільшого гріха варта.

— Українська Венус найчистішої води.

— Мазепа ist ein Feinschmecker ohnegleichen [45].

— Mit dem Essen kommt der Appetit, mein Herr [46]. Цей молодий козак теж гарний хлопець і ввічливий. Жаль мені його.

— З Мазепою не виграє справи. За ним молодість, а за Мазепою все друге.

— Ви добре зволили сказати: "За Мазепою все друге..."

ОЗЕРО СЕРЕД ЛІСУ

Двох сердюків третього на зміну варти провадять. Минули сад, наближалися до дуплистої груші, ніби сотвореної на це, щоби під нею було добре вартовому стояти.

— Тільки ти, товаришу, вважай, щоб не заснув. Чуйко, як сновида, цілу ніч по Бахмачі ходить. Вчора одного на розмові з дівчиною застукав і на хліб та на воду на цілих три дні посадив.

— Не знати, чого він так пильнує?

— Гетьманського добра стереже.

— Перед ким?

— Чи мало непевного народу? І від татарви ніколи не безпечно в нас.

— Татари взимі не набігають.

— А на Січ на самий Новий рік не напали?

— Правда. Але татарам луна дорогу світить, а тепер тільки місяць сяє і то ясно, як в днину. Чуйко хоче заслужитися в свого пана — та й тільки. Нова мітла добре мете, а постаріється, то змететься, як другі.

Змінили вартового. Вдягнули його у великий баранячий тулуп, чоботи всунув у солом'яні плетінки, плечами оперся о дупло — стоїть.

Пригадуються йому полтавські літні ночі, миргородські сади, любі, тихі розмови: "Нині на варті стій, а завтра, може, в бій, гіркий світ твій!"

— Стій! Гасло?

— Полтава!

— Проходь!

Вартовий бере до рук мушкет і бачить перед собою команданта.

Чуйкевич пізнає в ньому миргородця, до котрого лихий приступав.

— Як же тобі тепер?

— Гаразд!

— Нічого не тривожить?

— Дякуючи Богові, ні. Забув.

— За пильною і вірною службою добрий козак усяке забуває.

— Так, ваша милосте, забуває.

— Тільки про службу не треба забувати. Числю на тебе.

Пішов.

В глибоких, свіжих снігах протоптує слід. Далекими полями кружить. Варти порозставляв на два стріли від двора, де їх ніколи не бувало. Коли б що до чого, рад ворога здалеку відперти, щоб Мотря тривоги не почула. На віконниці її кімнати казав на ніч грубі плетінки почіпити, щоб гук стрілів заглушити, коли би стріляти довелося.

Мотря!..

Яка ж та нічка ясна, козацьке сонце світить, сніг, аж за очі бере. В нічку таку на санях вдвійку сидіти, тулити "її" до себе, гріти своїм теплом, вертаючи додому з гостини, — невже ж може щось любішого бути? А вдома теплі покої, прислуга хазяїв жде, вірні собаки за браму вибігають. Поскидали шуби, ogrілися, до колиски підходять подивитися, як їх синок спить. Мабуть, підріс за той день-два, коли батьків не було дома. Який він славний!...

Яка ж та нічка ясна і — як темно в душі, ніби сонце навіки погасло...

Чуйкевич від варти до варти іде, то стає й наслухує, то оком далеко в поля вибігає, чи ворога якого не побачить.

Тихо і пусто кругом... Спи, Мотре, спи! Набирай нових сил, нової охоти до життя, до слави, до блиску на гетьманському дворі, ти ж найцінніша ozdoba гетьманської золотої булави. Спи, Мотре, спи, Чуйкевич на сторожі стоїть!

У вартівні годинку спочиває, з сердюками розмову веде, як краще і безпечніше розставити ті невеликі бойові сили, якими він гетьманського двора обороняє, щоб вони на кождий знак у кожде місце вчас поспіли. Завдання важке, якщо хочеш його добре сповнити.

Кругом Бахмача тихо, його тривога безпідставна і ніби хороблива, бо звернена проти невидимих ворогів. Але ті вороги є, він їх чує, він певний, що як не нині, так завтра вони під Бахмач підступлять... З півночі чи від сходу?.. Думає над тим.

У другій вартівні подають йому тарілку гарячого борщу. Радо їсть, бо продрох. Північ давно минула. З'ївши, виймає записник і зазначає зміни, які завтра треба поробити. Відповідає за все. Не простив би собі похибки найменшої, нарікав би на себе ціле життя.

Над ранком чує свист. Біжить туди. Біля вартового, що умовлений знак тривоги подав, застає вже десятника зі своїм відділом з найближчої вартівні. Значиться, впору поспіли. Пильнують. Вартівник валку далеко в полі доглянув. Валка посувається вперед. Хто такий?

Чуйкевич вістових посилає. Незабаром вертають, докладаючи, що це — селяни збіжжя до млина везуть, бо в їх млині перед святами завізно.

— Відпровадити їх аж до самого млина і впевнитися, чи не підступ який! Перетрусити міхи і перевірити людей, чи не шпиги... Гоніть!

Козаки проводять валку, Чуйкевич стоїть і жалує, чому воно на тій солом'яній тривозі скінчиться. Краще, щоб нині той ворог появився, ніж чекати до завтрашньої ночі.

Постоявши хвилину, дальше снігами бреде. Так йому довга зимова ніч минає. Втомлений, вертає у двір і засипляє твердо.

Кругом ліс, всередині озеро без відпливу. Вода в ньому глибока, аж чорна.

На озері довбаний човен з клювом гострим, як стріла. Зривається вітер і знімає на озері хвилю. Хвиля човен з припону відриває і гонить ним кругом, — скоро, чимраз скорше.

В тім човнику хтось сидить. Добуває всіх зусиль, щоб до берега прибити, — не може. Вітер човник чимраз дальше, на саму середину озера заносить, де найбільший крутіж.

Чуйкевич чує крик розпуки; голос знайомий йому. Біжить і стає безрадно.

Вода бурлива, глибока і так скоро кругом озера бурляє, що плисти і не гадай. Пірве тебе, як оріхову шкарлущу; крутиться в голові. Ще хвилину, і довбаний човник клювом в саму середину крутіжа заповзе, — пірне углиб.

Чуйкевич вдивляється в човник і пізнає Мотрю... У воду скаче. "Мотре! — кричить, — це я, Іван! Витривай хвилину, — допливу — і врятую тебе або згинемо разом". Мотря не чує його, вода реве. Човник, хвилі, вона і він, один безглуздий крутіж, як вітряна труба на пустині, як безодня, сколочена діавольською рукою, щоби дві душі потягнути углиб.

— Мотре! Мотре! Мотре! — пручається, кричить, не відповідає ніхто...

Чуйкевич знає, що це сон, томлячий сон, хоче збудитися, чує свій власний крик, та сон не пускає його з неблаганних обіймів...

— Збудіться, ваша милість, вам щось поганого сниться! — термосив його за рамя Мотрин чура, і Чуйкевич розплющує очі.

Зимний піт вкриває чоло, серце молотом у груди валить, як серце розгойданого дзвону. Зіниці перестрашено дивляться на простору світлицю в бахмацькому дворі і на чуру, перебраного в однострій гетьманських покоевих.

— Яка година? — питає.

— Полуднє, милосте ваша. Чи принести обід?

— Перш зимної води подай. Зажди!.. Що нового в дворі?

— Нічого, прошу вашої милості.

— Панночці як?

— Лікарі кажуть, що добре.

— Іди!

Зимною водою по пояс вмивається і голову зливає. Як добре! Почуває себе здоровим і свіжим. Але сну не може забути. Тривожний сон.

На обід каже подати собі борщ, кашу і шматок жареної риби. Нічого не п'є.

Обслугує чура. Старається розвеселити його. Несміливо починає балачку на всілякі теми. Чуйкевич або не відповідає, або відповідає коротко.

— Панночка питалися про вас, — каже.

— Та-ак?

— Тривожиться її милість, щоб ви не перетомилися, пильнуючи по ночах двора.

Казали, що вас виручати треба.

— Поклонися ясній панночці від мене і скажи, що я не звик свою роботу на других здавати.

— Спасибі милості вашій!

Чура йде. Скриплять чобітки по камінній підлозі в сінях. Чуйкевич не може собі місця прибрати. Сон не виходить йому з голови. Побачив занавіску в стіні, — розсуває. Полиці з книжками. (В Мазепи скрізь книжки, свої і чужомовні). Приглядається до них. Самі старі знайомі: "Мессія Правдивий", "Лебедь", "Алкоран Магометов", "Боги поганські". Ще в академії читав. Книжки автора нагадали, довгобородого ректора Йоанникія Галятовського.

"Чарівники обманюють людські очі і літають по вітру, читай історію о Готфриді Бульйонським" — пише покійний Галятовський у "Мессії Правдивім". А далі казку про чарівника Ісмена з Тасового "Висвободженого Єрусалима" наводить. Чуйкевич пригадує собі тую казку. І поет, і герой поеми навіщають його та починають балачку. Єрусалим, Сіон, невмируща християнська ідея. Скільки крові полилося на неї! Навіть діти, хлопчики-недолітки припоясували мечі і пускалися в далеку дорогу на бої не по мірі їх сил, щоб визволити з рук невірних місця, освячені легендою найяснішою з усіх... Києве, Мати городів наших, Сіоне наш і Голгофто свята, де ж ділися лицарі твої? Не діти, а й мужчини в силі віку байдуже глядять на поневолення і на зневагу твою. Хто й коли визволить тебе?

"Злой дух сформіровав собі тіло із вітра, іли облака, прийняв образ умершої матері вашого ложного царя, котрий тому і міг воскресити її", — читає далі Чуйкевич.

Боже ти мій, якими то зарослими стежками блукає українська думка, в які середньовічні нетри забивається вона, щоб правді не глянути в очі! Що таке правда? — питався Пілат; хто питається, що таке наша правда?

"Один цар погнівався на сонце і збудував велику вежу й замкнув сонце в ній. Але дванадцять планет, позбавлених соняшного світла, зготовили молот великий, розбили вежу і випустили сонце на волю". Хто, і коли, і як визволить сонце України, котре ворог замурує в чорну вежу?

Чуйкевич розглядав далі гетьманські книжки. Ось польською мовою писана "Відправа послів грецьких" Кохановського Яна. Листує її і попадає на слова: "Мати, ти за дітьми своїми не плакати, але вити будеш!" Які грізні слова і які трагічні! Ніхто не слухає їх. Троя переміняється в символ, в острогу для тих, котрим грозить загибель. А вони не бачать її, не слухають старинної Кассандри. Бакхові поклоняються, Прияпові жертву приносять, — як їсти, що їсти, і коли, і скільки, та чим попивати їжу, це для них найважливіше питання. Неначе діти радуються грецьким конем, що під мурами Трої явився. Не впускайте, не впускайте його в свій город, бо в ньому зрада, в ньому загибель ваша!.. Не чують. Власними руками коня везуть, мур розбивають, бо кінь більший від брам. А серед ночі цей кінь перемінився в апокаліптичну звірюку. Куди копитами своїми скочить, трава не виросте ніколи, камінь на камені не останеться у городі Трої...

Стара легенда, та зміст у ній вічний.

Бережись, Україно, щоб ти новою Троєю не стала! Не пускай, не пускай чужого коня!

І бере Чуйкевич книжку архієпископа чернігівського Лазаря Барановича "Меч духовний" і попадає на слова:

"В сії, повнії брани Бремена, від усього другого корисніший меч. Сам Христос оповістив потребу його, кажучи до учеників своїх: "їже не мають, да продасть ризу свою і купить меч". (Лука, XXII, 36)...

Досить! На нині аж забагато, щоб передумати усе. Чуйкевич бере шаблю з кута, вдягає хутром підбитий байбарак і виходить на подвір'я. Змінює усе, що намітив учора. Так краще буде, певніша оборона, ворог не заскочить його. Переможе, але не заскочить. Перемога — річ сили, заскочення — наслідок невваги, легкодушності, умовного лінівства. Ніколи не простив би собі того гріха.

Козаки певно нарікають на нього, що прикрий на службу, але не виявляють того по собі, тягнуться, як струни, видно, військовий народ. Як жаль, що не підтримують у ньому вродженого лицарського духа! Без нього не устоїмося в степах. Нашого краю не боронять ні гори, ні море, ні рови, ні башні твердинь, від чого ж тоді, як не від лицарських грудей, відіб'ється ворожа навала?

Тут Чуйкевичеві знову пригадується нинішній сон.

Наше діло — це той довбаний човен, що попав у історичний крутіж. Якщо він тепер не причалить до берега твердого, то піде наспід... Піде!

Чуйкевич не вірить у сні. А все ж таки того сну ніяк забути не може. В ушах йому лящить його власний крик:

"Мотре!" Не знає, чи це сон був, чи прямо прочуття? Цей ліс ніби йому знайомий і подібне озеро лісове він десь також бачив. Але де? Обходить варту і думає над тим. Аж пригадав собі. Як їхати полевою дорогою з Бахмача на північний схід, є такий ліс і подібне лісове болото, без відпливу і без річки, — гнила чорна вода. Був там колись і, може, якраз тому і в сні туди зайшов. Але чому якраз туди?

Усьому є якась причина, і все до якоїсь цілі йде. Інакше життя було б іграшкою химерної фортуни. Яка ціль нинішнього сну? Чи не остерігає його якась невідома сила?

Тая думка не дає йому спокою. Стрічає старого сотника, що тутешні сторони, як свою власну кишеню знає, і питає його про ліс отсей і про озеро в лісі.

— Та це не озеро, — каже, — а прямо болото, що до його вода з горбів стікає. Чортове болото. Не одну душу загирило в собі. Небезпечний це ліс. Перше там всякий непевний народ кошелівся, бо він далеко від шляху. І тепер Бог його знає, що в ньому сидить.

— Чи не поїхати б нам туди?

— А пощо? Що ми там загубили?

— Щоб перевірити. Певніше, то й спокійніше.

— Як ваша милість прикажуть. Ми тут тепер під вашим рей ментом стоїмо. Я слухати привик. Хочете поведу, хоч би й зараз. У мене жінка не кричить і діти не

плачуть. Я сам як палець. Пригоди не боюся. І так застоявся, як кінь на стайні, у тому Бахмачі. Козакові, знаєте, за воєнними пригодами скучно.

— Гадаю.

— Як я ще під його милістю полковником Новицьким служив, то довелось чимало з татарами воювати. Двічі нам не повезло. Кажуть, що ясновельможний наш пан гетьман полковника Новицького листами за це картав, особливо під Богутівською слобідкою, хоч, як може вашій милості відомо, гетьман і полковник не чужі собі були, гетьманів племінник, пан Мазепа Трощинський, жонатий був з донькою полковника Новицького, коли чували, і вони собі ніби у дружбі жили. Але дружба дружбою, а що служба службою, — у нашого гетьмана так...

Розговорився старий сотник Петранівський і про Петрика згадав. Як цей нещасний Петрик, літ тому десять, кримців на Україну навів, себе за гетьманового сина подавав, бо гетьман його, щоправда, перше дуже любив і т. д. Аж до того місця своє оповідання довів, як то старшина комонного полку Вечірка того Петрика біля містечка Кишеньки у бою зарубав і сам лютою смертю з руки татарської погіб.

— А великий цей ліс? — спитав нараз Чуйкевич.

— Який?

— А той з болотом, про який я вас перше питав.

— Ага, цей чортівський гайок, чи великий він? Ні. Колись тут великі ліси бували, тепер винищено багато. Довкола городів і кріпостей, треба їх тому було винищувати, щоб ворог не міг близько під город підступити. Лісом він, бувало, невидиме для сторожі підкрадеться і відперти важко. А як винищити ліс, то кругом видно.

Тут знову починався виклад про оборонну систему колись і тепер; Чуйкевич перервав цей виклад питанням, як далеко туди?

— До того ліса?

— Так.

— От, може, година їзди.

— Візьмемо тоді яку десятку людей і поїдемо з вами.

— Ваша милість зі мною?

— Еге ж.

— Ні, так не добре буде.

— А як же?

— Якщо ваша милість зволють послухати моєї ради, то краще зробимо так. Я візьму пів пішої запасної сотні і перетрясемо цей ліс. Кіньми пускатися незручно. Ліс, сніг, болота, коні — дорога річ, — піхотинець у кожную нору влізе, — йому безпечніше. А покидати двора я вашій милості не раджу. Це не добре. Кожний похід, хоч би й такий нікчемний, як отсей, непевна річ. Ідеш, але чи вернеш, хто знає. А що було б у Бахмачі, коли б так ваша милість не вернули? Я — друга річ. На моє місце десятюх молодших чекає.

Чуйкевич притакнув старому.

Дав приказ і пів запасної сотні пішло в недалекий похід.

Чуйкевич з валів відпроваджував їх очима, поки на виднокрузі не згубився їх слід.

Тоді у двір пішов, чи не почує щось про Мотрю. Нічого нового. Від двох днів ані гірше, ні краще. Лікарі знову стали турбуватися нею. Пробують нових ліків. Мотря неспокійна чогось. Бентежиться, то знов ніби байдужа на все. Хоч би цю ніч могла спокійно спати.

Чуйкевич вискакує з двора і над Бахмачем, як орел, кружляє.

На гадку йому сотник прийшов, Петранівський. Коли б він тільки в біду не попав. Старий лис, але й на таких колись кінець приходить. Хоробрий козак мало коли своєю смертю вмирає.

Наслухує, чи стрілів з цієї сторони не почує. Мабуть, задалеко, щоб чути. Розвідку посилає, наладжує зв'язок, а сам з другою половиною запасної сотні напоготові стоїть.

Досвідченого охочекомонного ротмістра до себе прикликати велить.

— Мабуть, чи не доведеться мені на годинку від двора відійти. Ви тоді виручите мене. Вам відомий розклад наших сил?

— Я Бахмач знаю, як своїх п'ять пальців.

— Так тоді гаразд... Ось і вістун. Що нового?

— У лісі стрілянина.

— Певно чув?

— Як вашу милість чую.

— Відповіш, коли неправду сказав.

— Знаю.

І Чуйкевич з другою половиною запасної сотні на допомогу першій половині спішить.

Щоби скорше поспіти, людей на декілька саней посадив.

Під'їдуть, поки добра дорога, а там побачать, що далше робити.

— Гони!

Чуйкевича запал бойовий обгортає. Хотів би скорше стрінутися з ворогами й побачити, хто вони таке. Кримці чи свої харцизи? Хто б не були, кари їм не минути.

На гетьманову домівку наступали. Добре, що близько не підійшли. Може, тепер на сутичці десь у лісі скінчиться, Мотрі не потривожать.

— Мотре, тривай! Або врятую тебе, або з тобою згину! — пригадав собі свої власні слова з нинішнього тривожного сну.

Не сон це був, а прочуття, котре, як видно, завело його.

Чуйкевич на перших санях навколішках стоїть, мушкет напоготові.

Сонце з полудня звернуло, але ще ясно. Кождий корч видно на віддаль татарської стріли. І сліди на свіжій снігу пізнати. Ось туди Петранівський зі своїми пройшов, а там вістові а по полю походили, кождий крок прослідити можна.

— Стій!

Сани спинилися, козаки зіскочили з них, набиті мушкети в руках, за Чуйкевичем біжать, ліс від полудня оточують, бо по вистрілах знати, що Петранівський з півночі наступає. Важна річ ворога з лісу не пустити, замкнути й виловити його, як рибу в

тенети.

Так воно і сталося.

Ще заки стемнілося, ліс був у Чуйкевичевих руках. Ранених козаків відвезли на санях до Бахмача в двір. Не було їх багато, бо ворога заскочили знічев'я. Він щолиш, мабуть, готовився до наступу вночі, може, щолиш завтра. Тепер, пообідавши добре, хто просипляв похмілля, а хто в карти і в кості грав, не прочуваючи ніякої небезпеки. Лісом не було дороги. Ніхто туди не проходив, не було чого боятися. До того на узлісся такого снігу надуло, що й не проберешся легко. Харцизи навіть варт далеких не порозставляли, а близькі, як побачили козаків, то вже було запізно.

Петранівський, здавна привиклий до таких сутичок з нерегулярними бандами, списався, як немож краще. Чуйкевичеві довелось тільки кінчити, що він почав. Виловлювали останніх харцизів, перебігаючи ліс здовж і впоперек.

Декого доводилося, як борсука, витягати з нори і брати на аркан, дехто втікав, за ним посилали кулі. Але було кількох, що, мабуть, ще Петрикові часи пам'ятали, і тії відбивалися хоробро. На білім снігу червонілися калюжі людської крові.

Заходяче сонце золотило чорні верхів'я дерев. Чуйкевич стояв над замерзлим озером серед лісу і думав. Того озера і доглянути важко. Такий тут сніг, як і скрізь. Береги позадувало, на лід насипало снігу. Чи є на ньому той довбаний човник, чи нема, — не видно.

Так ось звідки грозила небезпека Мотрі! Від озера мав звіятися цей крутіж, що міг, коли не пірвати з собою Мотрі, так перестрашити її і спричинити нещастя, котрого Чуйкевич не хотів навіть по імені назвати.

Звідки ж узялася тая хоробра ватага? Хто її сказав, що гетьмана немає дома? Що за сміливість нападати на гетьманський двір, котрий ніколи не стоїть безборонне?

Ці питання не сходили йому з ума.

Прочував чиюсь руку, що затіяла це діло. Це ж прямо наїзд. Наїзди, чи там заїзди, в Речі Посполитій були явищем буденним. Де державна влада не має виконної сили, там приватні люди самі добиваються свого права, права сильнішого. Але щоб гетьмана Мазепу наїздити, — ні, це божевілля! На таке діло звичайні харцизи не підуть. Тут потрібна підмова і підмога, до того може заманити гріш, і то не будь-який!

Чуйкевич додумався до того, чия це рука, але гріха на совість не хотів брати. Побачимо. Досить гільтаїв у полон взяли, на допросі скажуть. Може, й не всі знатимуть, хто їх до злого намовив, але все-таки по нитці можна і до клубка добратися.

Кругом Чуйкевича зібрались його люди. Петранівський виловлював останки бандитів. Понурі, грізні, з ранами, перев'язаними як-будь, стояли, сиділи й лежали кругом огнища, на поляні, в лісі. Було їх душ кільканадцять, бо чимало в сутичці погинуло. Дехто, що відбився від гурту, як почув стріли, не вертав до нього. Тим повелось спастись. Утікли. Між ними й провідник, ватажок лицарів з-під чорного стягу. Це доводило старого Петранівського до такої злості, що він аж вус собі кусав. "Маємо сокиру, та не маємо руки, котра нас хотіла рубати, — нарікав на себе й на своїх. — Видно, постарівся я, коли таку дурницю зробив".

Чуйкевич потішав старого.

— Ви і так списалися добре. За годину ворога розбили і то майже без утрат. Я певний, що гетьман нагородить вас.

Чуйкевич був дійсно вдоволений вислідом цього несподіваного походу. Головна річ — можна бути спокійним, що на двір ніхто так скоро не посміє напасти. Цей розгром триматиме здалеку від двора всякий непевний народ.

Зокрема тішився, що охоронив Мотрю від небезпеки. Коли б так прийшлося було напасників відбивати зблизька, вона за тривогу заплатила би своїм здоров'ям, а може, й життям.

Спомин про Мотрю настроїв його на лагіднішу нуту. Чоловік брав над вояком верх.

Він підійшов до полонених і став приглядатися їм зблизька. Виснажені поранені, в подертій одежі, робили сумне вражіння. Переважно люди молоді, парубки, що провинилися в громаді і пустилися на промисли лісові. Чимало тепер таких. Одних біда до злого пхає, других гаряча кров, помста якась або прямо нещасливий випадок. З таких на Січі бувають найхоробріші вояки, якщо котрому поталанить дібратися туди.

Чуйкевичеві жаль робилося тих безталанних людей. Якщо їх віддадуть під суд, то не обійдеться без кари, без муки і — без кривди. Чимало прокльонів полетить до неба і чимало зродиться нових, тяжких гріхів, бо мало коли гріх буває бездітний.

Що тут йому робити? Не хотів брати гріха на свою совість. Здавалося йому, що й Мотря не схоче, щоб за неї людей мучили й карали. Певно, що ні! Вона химерна, смілива й хоробра, як лицар, а все ж таки душею лагідна та добра. Серце буде її боліти, що із-за неї люди терплять.

Від одного до другого ходив і випитувався, хто він, звідки і як у ватагу попав? Відповідали нерадо й нескоро, але його лагідний голос, його людяне поведіння розв'язувало їм язика. Виявилося, що це дійсно здебільшого новики в харцизному ділі, діти безталання, жертви часу.

Чуйкевич рішився. Покінчивши розпит, став перед ними і почав різко:

— Люди!

Хто сидів або лежав, піднявся в повний зріст і стояв, з похиленою головою, нічого доброго не сподіваючись.

— Люди! Ви знаєте, що ваше життя і смерть у моїх руках. Схочу — пущу, не схочу — повиснеш на гілляці. Я вас з оружжям у руці в гетьманських маєтках приловив, — у ватазі, від якої нічого доброго сподіватися не можна. Як гетьманський намісник на час, коли його нема, я можу на місці над вами суд зробити і зроблю його, щоб не гаятись довго і щоб зайвої турботи нашим урядовцям не причиняти.

Гільтаї не сподівалися ласки, а по тих словах вони й решту надії втратили. Сумно дивилися в землю, ніби шукаючи в ній свого останнього приюту. Дехто зітхав, жалуючи молодих літ і згадуючи своїх близьких, що навіть не знатимуть, де він подівся.

Минуть літа, а їх все ще даром визиратимуть заплакані, люблячі очі.

Один з них був не парубок, а прямо підпарубочий, літ, може, шістнадцять. У його очах малювалася така жахлива тривога, що Чуйкевич глянув і відвернувся від нього.

Помовчавши хвилину, говорив даліше:

— Але мені крові вашої не треба. Я вас розоружив і відвів від злого. Гадаю, вдруге на таке діло не підете.

— Не підемо, милосте ваша! — відповіло кількох.

— Помилую вас і не буду жорстоко карати, якщо скажете мені, хто вас намовив до злого і що саме загадали виробити.

Гільтаї мовчали.

— Чому ж ви не говорите? Мені не хочеться довго на морозі вашу відповідь ждати!

Один другого штовхав: "Кажі!", "Говори ти!", "Я не знаю, що казати"...

Чуйкевич бачив, що їм тяжко рішиться, бояться зрадити ватагу і ватажка, може, їх зв'язує присяга. Глянув на них і, показуючи пальцем на третього з ряду, гукнув:

— Говори ти!

Різкий приказ звичайно переломлює нерішучість.

— Так мені, Боже, дай щасливо додому вернути, коли я знаю, чого нас під Бахмач повели, — відповів запитаний.

— Я навіть не знав, — говорив його сусід, — що це Бахмач, я не тутешній. Під Бахмач я ніяк не пішов би.

— А хто ж вас вів?

— Казали, добрий молодець, що за правду стоїть, Яким Тогобічний.

— А не говорив він вам, пощо і до кого йдете і яке діло маєте зробити?

— По червінцеві обіцяв та ще хвалився, що заведе на Січ.

— Казав, щоб тільки кіньми запаслися, то дмухнемо туди.

— За віру святу воювати.

— З ворогами народу козацького розправлятися.

— Аж, гляди, де нас завів!

— Бодай би його чорт в трясця запровадив.

— Бодай би він ранку не діждався.

Чуйкевич бачив, що нарікають щиро. Злість говорила з них. Провідник покинув у тяжкій пригоді свою ватагу, котрій так багато обіцяв.

— Люди, — казав даліше, — так не можна. Погадайте, я ж військовий чоловік. Зловив ватагу горлорізів і пустив їх, не добившись ніякого толку. Так не йде. Я того зробити не можу. Перший сотник сміявся би з мене.

Вони оглянулися туди, де сотник зібрав своїх козаків докупи.

— Отже, бачите. Мені конче треба знати, хто і до чого вас намовляв, а тоді я рішусь, чи простити вас, чи ні і що з вами зробити. Годі ж мені вас на даліші промисли лишити.

— Авжеж, що годі.

— Воно так і не водиться у світі.

— Ніяк, ні.

— Чому ж ви тоді мовчите?

— Бо не знаємо нічого сказати.

- Гадаєте, підведу?
- Ні, того ми про вашу милість не гадаємо.
- Я чув, що ваша милість правдивий чоловік.
- Гетьманський канцелярист.

Розпит, зразу грізний, перемінювався в балачку. Чуйкевич чув, що так до нічого не дійде.

— Скажу вам своє тверде слово. Або я довідаюся від вас правду і тоді кого, може, і з місця відпущу, а кого постараюся, щоб до служби прийняли, на це вам моє чесне слово, або не довідаюся, і тоді нікому з вас із цього лісу живим не вийти... Більше нам нема що говорити.

Заворушився гурт: "Говори!", "Кажи!", "Чому ж ти не говориш?"...

З гурта виступив один, підійшов до Чуйкевича і промовив стиха:

— Я щось маю вашій милості сказати. Чуйкевич зрозумів, що він не хоче вголос говорити, і відвів його набік:

— Кажи!

— Ваша милосте! Люди не винуваті. Нас підвів Тогобічний. Обіцяв повести на Січ. А щоби ми мали на Бахмач нападати, цього він нікому не казав, на це я і хрест поцілую.

— Тільки всього? Це я вже чув.

— Ні, я ще не скінчив. Але Тогобічний виговорився вчорашньої ночі переді мною, випивши трохи, що підемо якусь панночку визволяти.

— Яку?

— Не знаю.

— Ага. Ну і що?

— І що, коли ми її визволимо і до рідних батьків відставимо, то за це нам буде велика нагорода, може, й по коневі дадуть, а вашій милості відомо, що для таких людей, як ми, значить свій власний кінь.

— Ти того нікому не казав?

— Ні, не казав нікому.

— Так і мовчи. Без мого приказу навіть не згадуй.

— Не згадаю.

— А не чув ти, де ви мали ту панночку відвезти?

— Того я не чув, але, мабуть, не дуже далеко, бо ще тої самої ночі мали ми дальше утікати.

Чуйкевич надумувався хвилину.

— Ти підеш зі мною. Нічого тобі не станеться. Гільтай обіймив Чуйкевича за коліна.

— Встань! А тепер скажи мені по правді, кого з тих людей можна відпустити?

— Усіх, ваша милосте. Це люди не лихі, а нещасливі.

— Коли так, то краще взяти їх до роботи. Може, заслужаться. А цей хлопчина?

— Він зі всіх найбільшій. Йому батька у дворі вбили. Він боронив. Тяжко побили його — утік.

— Правду кажеш?

— Як же я смів би брехати добродієві моему. Ви ж мені життя дарували.

— Так уважай же, а тепер до гурту вертай! Пішов.

Чуйкевич задумався: "От воно що! Значиться, Любов Федорівна затіяла таке небезпечне діло. Василь Леонтійович, може, про нього й не знає. Він певно не згодився б на те. Це ж злочин, це реbelie! Та жінка ще колись великого лиха накоїть".

Ходив, не знаючи, що йому робити.

— Добре, що на тім і покінчилося. Добре, що ми ватажка не зловили. Його ватага нічого не знає, — крім одного, а він під мою рукою. Стоятиму на тім, що зробили ми звичайну гільтайську банду, яка окривалася у лісі. Поговорю ще з Петранівським, щоб він надто побідою не величався і щоби сотня не розговорювала про це. Гетьманові треба правду сказати, але ж і гетьман не схоче сорому на голову Мотриної мами. Тільки буде тримати Кочубеїв у руках.

Поговоривши з собою та порадившись розуму і совісті, підійшов до гільтаїв.

— Хто з вас хоче додому вертати, а хто під мою руку піде?

Виступило тільки трьох. Лишили дома жінок і дітей. Хотіли до них вертати. Не пощастилося їм зранку, не буде й до останку, погадали собі. З очей їм видно було, що тішилися такою несподіваною ласкою гетьманського канцеляриста.

— Хрест цілуйте мені, що більше на такі погані промисли не підете, — промовив до них Чуйкевич, виймаючи шаблю свою з похви і показуючи на той хрест, який був між ручкою і вістрям шаблі.

Перехрестилися тричі і поцілували побожно. Тоді перед Чуйкевичем навколішки впали.

— Батьку ти наш, добродію наш сердечний!

— Ідіть у мир і не согрішайте більше! А це для ваших дітей, — додав, кладучи їм по золотому.

Ватага як укопана стояла. Такого пана їм ще не доводилося стрічати. Кожний із них у цей мент душу за нього віддав би.

— Спішіться, щоб завидку з цього ліса вийшли.

— Не побачить він нас більше ніколи. Пішли.

Петранівський до Чуйкевича підбіг.

— А це ж як?

— Так, як бачите. Люди невинні, і я їх пустив. Спокійніших, певно, на всім світі не буде.

— А інші?

— Інших поведемо з собою.

— Під суд.

— Ні. На службу. Попрошу гетьмана, щоб їх під мою руку віддав. Вірніших в мене не буде. Петранівський дивився, ніби не розумів.

— Дивно.

— Ні, пане сотнику, — по-людськи. Невже ж мало крові на нашій землі? Треба щадити людей, припадуться.

— На війну, гадаєте?

— А вже ж що не на забаву, пане сотнику. Ми не коти, щоб із мишами гратися.

— На війну, — повторив старий сотник, і ця гадка заспокоїла його. Дивувався, що воно таке просте, а він ніколи про те не подумав. Певна річ, що для війни відважного народу треба.

— Але що скаже пан гетьман?

— Подякує вам і мені. Сотник підкрутив вус.

— Так тоді хіба будемо вертати?

— Будь ласка, ведіть!

Це ще більше заспокоїло старого козака. Він казав "гультайству" йти походом уперед; за ним двигалася сотня; Чуйкевич задуманий за сотнею ступав.

Сніг під ногами скрипів, сіяли зорі, від пня до пня лунав відгомін козацьких чобіт.

МІЖ КНИЖКАМИ

Гетьман з Батурина не вертав. У його було там багато важного діла. Київський лікар від'їхав. При Мотрі остався тільки гетьманський "ляйбмедікус", як він себе радо любив титулувати. Він тричі в день відвідував недужу і тішився, що її здоровля видимо поправляється. "На свята, — казав, — ясна панночка буде могла встати і послухати колядників",

Мотря дожидала свят, бо самота наскучила їй. В бахмацькім дворі було, як у якім скиті. До Мотриних світлиць ніхто, крім тітки і пажу, не навідувався. Прислуга переходила попри двері навшпиньках. Ніхто не важився заговорити голосніше, бо такий був приказ гетьманський. Щоб розігнати скуку, Мотря казала пажові читати собі книжки.

Було їх у дворі багато. Та, на жаль, хлопець умів лиш по-нашому читати, а наші книжки були здебільшого нецікаві, крім деяких хронік, котрі Мотря мало що не напам'ять уміла.

"Манна хлвба животнаго", "Акось, или врачеваніе", "Извѣстіе истинное", "Показаніе истинны", — прочитував хлопець наголовки книжок, котрі приніс із собою з гетьманової бібліотеки і поклав на стіл у Мотриній спальні.

Мотря слухала і перечила головою. Не хотіла їх.

— Які ще маєш?

Хлопець далі читав: "Инокъ Евфимій: Остенъ", "Братья Лихуды", "Мечець духовими", "Инокъ Евфимій: Посланіе на подвергъ латинскаго мудрованія".

Мотрі і тії не підходили під смак.

— Це про хлібопоклонну ересь, — казала, — наскучило. Не цікаве для мене.

— Як панночка зводили казати?

— Хлібопоклонная ересь.

— А що воно таке?

— Це ж, бачиш, спір такий, коли перемінюється хліб у тіло Христове. Чи тоді, як священник проголошує: "Прийміте, ядіте... пійте от нея всі!", чи як призиває Духа Святого словами: "І сотвори хліб сей честное тіло Христа Твоего а ежи в чаши сей

честную кров Христа твоего, преложив духом Твоїм святим".

Хлопець подивився в очі своєї панночки і, мабуть, більше захоплювався її красою, ніж незрозумілими для нього тайнами релігійними.

— А що слова: "І сотвори убо хліб сей" — проізносяться в літургії пізніше від слів "Прийміте, ядіте", так, значиться, при "прийміте, ядіте" хліб є ще звичайним хлібом, а не тілом Христовим і тому тих, що вірять, немов то при "приміте, ядіте" хліб є вже тілом Христовим, православна церква вважає єретиками, а єресь їх називає "хлібопоклонною", бо вони поклоняються хлібові, а не тілу Христовому, котре являється щопиш при словах "І сотвору убо хліб сей". Розумієш?

Хлопець покліпав очима й заперечив головою:

— Ні, прошу ясної панночки, ніяк не розумію.

— Ах, дурнику ти малий, а пощо ж питаєшся мене, коли не хочеш розуміти?

— Не можу. В голову ніяк не лізе. Мотря усміхнулася:

— Але в тую твою голову багато дечого другого влазить, правда?

— Може, й правда. Але до того тут у мене хисту нема. Бог не дав.

Сказав це так поважно, що Мотря розсміялася вголос.

— Але до всього другого тобі Бог хисту не відмовив. Все ти підглянеш, підслухаєш, усього догадаєшся, хитрий ти, небоже!

— Я лиш ради панночки.

— Невже ж? Та хай тобі. Шукаймо далше, може, щось підходяче знайдемо. Так багато книжок, а нема що читати.

— Арифметика, сирьч наука числительная, — просилябізував хлопець... — Книжка нова, ще може й не читана. Який чистий папір і переплеть яка то гарна.

— Що ж з того, коли й ця книга для науки, а не для розваги. Що ми з тобою тепер числитимем?

— Правда.

— Шукаймо далше.

— "Въдомости о военных и иныхъ дѣлах", — прочитав паж, і очі йому засвітилися. — О военных ділах, — повторив, — цікаво!

— Якщо тобі цікаве, то відложи тую книжку набік і прочитай собі окремо. Для мене вона не цікава, бо це перша печатна газета, сиріч вісті, що діялося в Росії року 1703-го. Тоді воно було цікаве, бо нове, а нині перестарілося і перестало бути цікавим.

— Так... — Хлопець долонею уста приткнув, — позіхав.

— Як бачу, тобі спати хочеться.

— Мені?

— Та же не — мені, бо я виспалася за всі часи.

— Ні, я не хочу спати, тільки так тихо в дворі, як у церкві, коли з неї люди вийдуть.

— А ти до тишини не звик. Тобі захочується пригод, вітреннику ти малий... Ну, так читай же щось, а то ще чого доброго заснеш.

Хлопець потер чоло рукою, відкашельнув і почав читати, сильно наголошуючи початкові склади слів і відділюючи павзами речення:

- "Мой ласкавий приятелю, пане полковнику комонний. З умислу через сей лист наш ознаймуєм вашей милости, же приспільсьмо до царствующого великого града Москви. Августа в десятый день, гді стрічею чинов розних й всиланнем монаршого предорогое шестюконное карети пристойне з ізобильним ушанованнем прийняти і на приготованном дворі посельськом поставлені естесьмо, а одинадцятого дня Августа в неділю били єсьмо в руки їх царського пресвітлого величества..."

Прочитавши останнє довге речення, хлопець підніс очі від книжки і глянув на свою паню: "Читати?"

— Читай, це інтересне!

- "...Тут теди, видячи їх пресвітліє монаршії лица, превеликую і премилосердную а праве неізглаголанную получилисьмо їх монаршую милость, понеже они великії государі і великая государиня, їх царское пресвітлеє величество премилосердным своїм приклоненієм, повеліли приняти нас честно і своїми монаршими устами, яко нас рейментара, так і всіх особ, при нас будучих, похваляли милостиво за наші служби, обіцяючи і вперед нас, гетьмана і все військо Запорозьке і весь Малоросійський народ ховати в такой же своєї премилосердной монаршей милости; на знак чого обосланим от свого монаршого стола їства і пиття і чиненнем всякого довольства преізобильно нас контентують, і милостивим вскорі ущедривши жалованнем, ку домам отпустити ізволяють..."

— Ух, та й довго як, але гарно, — додав від себе паж. — Читати?

— Читай! Тільки живіше, а то ти ніби Апостола в церкві вичитуєш. Живійше читай!

— Не вмію, в школах не вчився, до ретора не дійшов, — відповів, зітхаючи, хлопець.

— Так читай тоді як умієш.

— "...Такою теда великих государей і великой государині їх царського пресвітлого величества превеликою милостию, якая нам, подданим над заслуги наші для самої православної християнської віри, пребогатими ізливається щедротами, не тільки перед військом і Малоросійським народом похвалитись пристойть, але і перед всім світом виславляти оную належить. А так хотя ваша милость всему при собі будучому товариству старшому і меншому, кому пристойно, тоє об'явити, жеби тая великая доброта і щедролюбивость, кождому нам освідчаючаяся, била відома, а при том постерегай те того пильно, аби порядок, в справованне вашей милости злеционий, ку цілості общего добра бил захован в належитом ісправленіє". — Хлопець відсапнув і спочене чоло рукою обтер.

— Втомився?

— Тяжкувате трохи, але цікаво. Це, мабуть, пан гетьман пишуть, як їх московські царі приймали.

— Догадався. Ось, бач, до чого ти цікавий. Покажи мені тую книжку.

Хлопець несміливо підійшов до ліжка панночки і подав нетовсту, в пергамін оправлену книжку, яка замикалася на гарно вироблені спряжки.

Відступив до стола, Мотря розглядала книжку.

Були це вправним писцем зготовлені відписи з черновиків гетьманських універсалів

і листів. Мотря уперве бачила щось такого. Тут гетьман говорив своїми власними словами. Видно було його розум, його стиль і характер. Цікаво! Мовчки прочитувала до кінця цей лист з 1689 року, писаний Мазепою з Москви-города до компанійського полковника Новицького.

— "Неспокойниє зась і малодушниє голови, котриє безсловними сплетками своїми всенародний покой нарушають, аби били до кріпкого вязання давани і держани до нашого приїзду. Отое пильно приказуєм, і о чулость і до отпору неприятелем готовость упоминаючи, вашій милості, его ж поручаєм Господу Богу.

З царствующого града Москви, Августа 12, року 1689". Як недавно писаний цей лист, а як багато з тої пори змінилося! Де ділися "онії великі государі і великая государиня", де ділися їх ласки монаршії? Нічого тривкого на світі. Все змінюється, пливе, неначе ріка. Не змінилася тільки залежність наша від царствующого города Москви і так, як тоді, так тепер неспокійні й малодушні голови всенародний спокій нарушають.

— Спасибі тобі, Павлусю. Тую книжку лишу в себе до завтрашнього дня, а інші віднесеш назад і повкладаєш на полицях там, де вони стояли. Знаєш де?

— Ще б то ні! По нумерах. Ось на кожному хребті нумер написаний стоїть.

— Який догадливий. Хочеш, я тебе за бібліотекаря колись візьму.

— Ні, дякую вашій милості. Мене більше до коня і до шаблі тягне.

— А тут тобі їх не дають?

— Не смію просити, — відповів з жалем.

— Підожди, Павлусю, як видужаю, то попрошу за тебе. Подивимось, який ти козак.

А що тут нового, — не чув?

Павлусь потилицю рукою почухав:

— Боюся, щоби щось непотрібного не сказав.

— Кажи! Нікого, лиш мене слухати маєш.

— Їх милість, пан канцелярист Чуйкевич, дуже стурбовані ходять.

— Чуйкевич?

— Еге ж!

— Якось на гільтаїв ходили. Побили їх у гаях і кількох привели до двора.

— Карали?

— Де там! До робіт їх усяких настановили, піклуються ними; дивні такі! Тільки хай панночка не гніваються на мене, — їх тут Чуйком звуть, бо дуже чуйні, від тої чуйності геть помарніли, по ночах не сплять, все ходять і ходять та Бахмача пильнують, як свого ока.

— Поздорови пана Чуйкевича від мене.

— Вони і панночку казали здоровити.

— Та-ак?

— Переповідж, казали, що я своєї роботи на других не здаю.

— О-го!

— Такі вони. Говорять, ніби пан гетьман хочуть їх за свого приближеного взяти, як

колись Петрик був.

— Але пан Чуйкевич не віддячиться панові гетьманові так, як Петрик.

— Звісно, що ні. Пан Чуйкевич сидьно правдивий чоловік. — Тут Павлусь зірвався з місця і насторошив уха.

— Хтось їде.

— Чи мало хто їде, — відповіла Мотря. Він підійшов до вікна і хотів подивитися, але не міг, бо шибки були замуровані морозом.

— Скочу на рундук.

— Цікавий ти, Павлусю. Побіг.

Мотря розглядала універсали і письма Мазепи. Довідалася багато дечого такого, про що їй і не снилося перше. Не гадала, що це таке трудне і складне діло — гетьманувати. Треба боронити краю і перед зовнішніми, і перед внутрішніми ворогами. Одних і других багато. І цареві годи, і своїх людей собі не зражуй, — поміж дощ ходи, незаметно скріпляючи й поширюючи свою владу. Одно листування з полковником Новицьким яке цікаве. Раз величає його гетьман своїм товаришем і другом, то знову докоряє йому, що приказу не виконав як слід. А все такими вважливими, деколи навіть хитрими словами. Нелегка річ гетьманська булава.

Нараз Павлусь, як вітер, у світлицю ускочив.

— Гетьман! — і руками об поли вдарив.

— Що ти кажеш?

— Ясновельможний пан гетьман приїхати зводив.

— Як же це? Без сурм, без дзвонів?

— Мабуть, щоб вашої милості не тривожити. Власними очима бачив, як до двора ввійшли. Пан Войнаровський проводили їх під руки. Їх милість усміхалися, балакаючи з ними.

Мотря книжку під подушку сховала.

КОЛИСЬ І НИНІ

Чуйкевич переходив попри цвинтар, і його спокусило зайти.

Сам не знав чому. Звичайно бадьорий і повний охоти до життя і до боротьби за нього, не любив приютів смерті.

Але нині так якось сумно було йому на серці, що навіть незчувся, коли опинився поміж могилками. Зарівняв їх сніг, і тільки хрести торчали; деревляні, понищені вітром і сльотою, знімали свої криві рамена, ніби кістяки вилазили з землі, кам'яні подавалися взад, ніби втомилися від довгого стояння і хотіли покластися на землю.

Сніг, як білі хустки, нависав над ними.

На деяких видніли ще надписи, але невиразно; позаглажував їх час своєю всекоющою рукою.

Чуйкевич насилу прочитав декільки імен "рабів божих, котрі здісь упокоїваються".

Імена незнайомі йому, ніби звук пустий.

А колись і вони любили й ненавиділи, радувалися і сумували, попадали в розпуку і сподівалися, руками зір досягали, одним словом, жили.

Невже ж усім нам такий нікчемний кінець і таке безтямне забуття? Зрубаєш дерево, воно з гуком упаде на землю, поторощить корчі, понівечить траву і — лежить безголосо.

Невже ж і нам доведеться так само лежати, може, десь у невідомій землі, може, й без хреста над головою?

Пощо ж тоді всі наші нинішні турботи і зусилля, тривоги і бажання, вся тая безтямна погоня за невідомим щастям?

Смуток зимового підвечір'я всмоктувався в козацьку душу. Мимохіть пригадалася Дорошенкова могила в Ярополчі Волоколамського повіту, біля Москви, могила злощасного Тетері в Адріанополі.

За життя такі далекі собі, такі неподібні, а по смерті оба на чужині лежать і, хоч так недавно померли, сліди могил їх травою заростають.

І пригадався безталанний гетьман Виговський. "Не дали мені оправдатися і на смерть без суду і права шляхетського віддали", — загомоніло десь далеко аж від Галицької землі.

Стрепенувся Чуйкевич, перехрестився тричі і голову склонив. Здавалося, що бачить Ольховець і той будинок, до якого Маховський заманив побідника з-під Конотопів бачить, як він читає акафіст Пресвятої Богородиці і як паде влучений кулями "жовнірів".

— Тіло моє по християнському порядку землі віддати, котре має лежати у Скиті Великім, у склепі мурованім, в церкві Воздвиження Чесного Хреста. А тепер на похоронення тіла могого грішного двіста червоних золотих і сто талярів твердих до шафования дружині моїй даю.

А дружина по лісах скиталася, як ланя, травлена хортами. Як Пріам тіло Гектора, так вона мощі мужа свого виблагати мусіла і навіть заповіту його не мала спромоги як слід сповнити.

А це ж були люди, котрих імена записані нестертими буквами в книзі історії. Чого ж тоді хочеш ти, канцеляристе військовий, Іване Чуйкевичу?

Хто ти такий нині і яку вагу мають твої турботи і бажання?

Загнуздай себе, бо з того нашого розгнуздання багато лиха було, і буде... Невже ж знають Орлик і Войнаровський, яка їх доля чекає, чого ж ти повісив голову серед тих незнайомих могил?..

Ворони, сполохані появою рідкого гостя, з криком зривалися з дерев і хмарою нависали над цвинтарем. Чуйкевич переступив окіп і поплівся шляхом до Бахмацького двора.

Він, як звичайно, обійшов варту і втомлений вертав на відпочинок.

Недіспані ночі, безнастанна турбота, щоб добре сповнити приказ гетьманський, і питання, що буде з Мотрею виснажували його і настроювали на сумну нуту.

— Тю! — сказав, лихий на самого себе, — щось до мене, як до того миргородця, підступає. Ну, чого тобі треба, чого? Дівчини, маєтків, слави чи прямо чистої совісті, що діло своє зробив? Кажи, не мороч себе, не затроюй свого життя.

Перед ним світилися вікна в дворі. Знав, котре світло б'є з Мотриних покоїв. Ніби просвічувало йому дорогу і манила до себе.

— Ой Мотре, Мотре! — говорив, зітхаючи, козак. — Як тяжко забути тебе, як тяжко зректися свого щастя! Але треба.

І в душі він ще раз рішився вище свого власного добра покласти народну справу.

Десь, у якійсь таємній закутині ворушилося почуття кривди. Але Чуйкевич зацитував його, як голос нечистого. Переходив у думках недавно минуле і бачив, скільки лиха натворило в ньому якраз бажання помсти. Нам треба жертви, привати ради державної ідеї. Воплочення тієї ідеї бачив у своїм гетьмані і ради його хотів забути про себе. "Мотре, чи не того самого й ти собі бажаєш?" — питався того світла, що било з її вікна, і здавалося йому, що воно моргає і немов притакує.

Сумерки вповивали краєвид. Затиралися обриси поодиноких предметів, оставався загальний настрій, настрої зимової ночі, без місяця і без зір, з тим снігом, що політає злегка, з шумом вітру, і з сумною піснею, котру співає простір.

Зближаючися до двора, запримітив, що він освітлений яркіше, як звичайно.

Світиться в гетьманських кабінеті і в сусідніх покоях. Затривожився і прискорив ходи.

Недалеко двора, на валах, стрів Петранівського.

— Його милість пан гетьман приїхав, — сказав, підкручуючи вуса, і блиснув жовтуватими білками очей.

— Невже ж? — спитав Чуйкевич, врадуваний тою вісткою.

— Так. Перед вечором зводили приїхати. А як ваша милість гадають, не будуть вони гніватися на нас за те, що с гільтнями зробили?

— Заспокійся, пане сотнику, це я вже на себе беру. Чуйкевич зайшов до своїх кімнат, перебрався і ждав.

Сподівався, що гетьман його ще нині до себе покличе.

Схоче прийняти звіт.

Чи раз він ставав перед гетьманським лицем, а все ж бентежився якимсь окремим бентеженням, не зі страху, а з непевності, чи задовольнить його.

Чуйкевичеві здавалося, що не пережив би невдоволення свого найвищого вождя, і він дивувався тим полковникам, що спокійно вислухували гетьманових доган і, може, навіть не брали собі їх до серця.

Нині він ще гірше бентежився, бо дійсно, не знав, як гетьман поставиться до його розправи з гільтнями.

Числив на свою вірну службу і на щирість, з якою все розкаже. Гетьман сам не щирий, але любить тую щирість у других, як звичайно любимо те, чого нам бракує.

Він щирим не може бути, бо кругом його облуда. Коли б не хитрощі, давно йому доїхали б кінця, не чужі, а свої. близькі.

Та ще числив Чуйкевич на Мотрю. На неї мусить оглядатися гетьман, бо це вона була поневільною причиною цілої отсеї події.

Чуйкевич міркував собі влучно.

Гетьман дійсно ще нині покликав його до себе, хоч була пізня ніч.

Весь двір спав. Тільки сердюки тримали варту і покоеві прибирали спальню.

Чуйкевич з гетьманом балакали вдвійку в гетьманському кабінеті.

— Як бачу, — казав гетьман, — ти потрудився для мене. Я вдоволений тобою.

— Рад послужити милості вашій, рейментарові мойому.

— Тільки не знаю, як добре ти зробив, пускаючи харцизів на волю. Ти з ними полицарськи поступив, а вони розбишаки. Натура вовка тягне до ліса. Боюсь, що вони своїх поганих промислів не покинуть.

— Ваша милосте, зробив я це, може, й не мудро, але щиро, йдучи за голосом серця.

— Серце добре на весіллю, а не в битві, яка б вона не була, тая битва. Боротьба річ сили, а не совісті.

— Мені жаль було людей, що пішли за намовою чорних духів.

Гетьман піднявся з фотелю і заходив по кабінеті. Чуйкевич стояв і водив за ним очима. Той невеликий, худощавий чоловік мав якийсь окремих дар притягати до себе увагу людей.

— Чорних духів, — кажеш? — спитав нараз гетьман, стаючи перед Чуйкевичем.

— Може, й не духів, а тільки духа.

— Та-ак? А хто ж цей дух, як ти гадаєш?

— З того, що один з полонених гільтаїв сказав, можна вносити... але я прошу вашу милість звільнити мене від дальшої відповіді. Ваша милість і без того знають.

Гетьман усміхнувся.

— *Nemo omnia scire potest* [47] — затям те собі. Але тим разом ти вгадав, я дійсно знаю, що це за дух. Це роду жіночого дух, правда?

— Так і я, ваша милосте, собі гадаю, хоч як воно прикро мені до того признатися.

— Так гадаєш? — і гетьман знову пустився по своїм кабінеті. Обі руки заложив за пояс, котрого ще не скинув, бо щопиш перед хвилиною балакав з тіткою Лідією. Ходячи, думав.

Чуйкевич не перебивав тих думок.

— Чому ти не сідаєш, Іване? — спитав нараз Мазепа. — Ось тобі крісло, будь ласка!

Чуйкевич поклонився в пояс, почекав, аж гетьман сяде, а тоді й сам присів. Він, дійсно, був утомлений і не радо стояв. До того перший раз так довго і так довірено балакав зі своїм гетьманом. Це його хвилювало.

— А все ж таки, чи не треба б нам того чоловіка взяти на спит. Треба ж мати докази на письмі, коли б вони нам були потрібні. Він нині може так говорити, а завтра інакше. Це мусить бути зроблене по формі.

Чуйкевич зжахнувся. Спит, чи там допрос, був для нього загалом процедурою нелюдяною, а в тім випадку, де ходило о Мотрю, гидкою і небажаною. Мотря і допрос! Тих двох понять він не міг погодити з собою.

— Смію просити вашу милість, щоб це діло осталося за мною. Я при свідках спишу зізнання того чоловіка і скріплю їх присягою. Я ручив йому своїм чесним словом безпечність і незайманість особи, покладаючись на ласку вашої милості, котрої

прикази сповнив я, як міг найкраще.

Гетьман надумувався хвилину.

— Розумію тебе. Хай буде, як ти собі бажаєш. А що ж Мотря Василівна на те?

— Я з Мотрею Василівною за той час, як тут вашої милості не було, не бачився і не балакав.

— Ні разу?

— Ніже єдиного.

Гетьман пронизливо глянув на свого канцеляриста.

— Дивний ти чоловік, Іване, дивний.

— Мені здається, що звичайний.

— Якраз тому дивний, бо люди тепер не звичайні, себто не такі, як повинні бути.

— Хочу бути чесним з собою і хочу вірно свою службу нести Україні і рейментарові мойому.

— Нехай тобі Господь допоможе витривати в тій намірі добрім. Таких людей нині якнайбільше треба. Часи непевні, треба нам певних людей. Числю на тебе.

— Ваша милість не перечисляться.

— Уважай же, а тепер іди і виспись добре. По тільки недоспаних ночах належиться тобі добрий відпочинок. Під сторожею моїх сердюків можемо спати спокійно.

Чуйкевич встав.

— Ваша милість зводять прийняти до відома, що сотник Петранівський козак хоробрий і досвідчений у боях.

— Цей старий з жовтуватими білками, ніби жовтільниця у нього?.. Затямлю собі.

— Він погромив гільтаїв.

— Нагороджу його. Спокійної ночі, Іване!

Чуйкевич вийшов. Гетьман дивився за ним.

"Дивний чоловік. Знаю, що любить Мотрю і що Любов Федорівна сприяє йому. А він все-таки остається вірним мені. Значиться, поборов себе, — як мало хто. Треба мені того Чуйкевича не спускати з ока. Надійний чоловік".

І гетьман задумався. Мав над чим. Перед його очима мерехтіла та тендітна політична свічка, яку він снував. Тисячі людей, сотки листів, безліч нерозв'язаних загадок і питань, що ждали на влучну відповідь, окружали його. Чи не забагато того добра на одну втомлену голову? До того Мотря. Чому якраз тепер заблис цей ясний промінь сонця з-поза чорної навали хмар?

Дивні діла твої, Господи!

Не наша річ сонце гасити. Нехай світить! Наближається Різдво, колишні Сатурналії. Старинні вірили, що вернуть часи доброго батька Сатурна, за якого мир і благоволення панувало на світі. Ягня гралося з тигром, земля родила збіжжя без плугз, ковалі робили серпи, а не кували мечів. А тепер тішаються християни, що родиться Христос, побідитель брехні і кривди, що сходить сонце, яке поборе темряву.

Для гетьмана тим сонцем являється Мотря. Вона його свято, його надія, що прийде великий день Воскресення, коли на цілій Україні заграють воскресні дзвони, і брат

брата обійме, і ненавидячі себе зустрінуться словами: брате, сестро! ми вольні, вольні!

Як дивно сплітається старе з новим і минуле з майбутнім, як незломно вірить людина в перемогу життя над смертю, в прихід зеленої весни. "Благословення — життю, життю одиниць і народу, що вибирали діло, не безділля; боротьбу, а не соромну покору".

В міркування на тему старинного міту [48] про Різдво животворячої сили впліталися образи і люди з нинішнього, реального світу. В боротьбі між зимою й літом Любов Федорівна являлася казочною бабою-ягою, злющою, що сонце рада би решетом накрити. Любов Федорівна в ролі баби-яги!..

Гетьман любив театр, уявляв собі таку появу на сцені і всміхався до своєї думки.

Це, дійсно, жінка сім миль з-поза пекла. Не будь на Україні Мазепи, Любов Федорівна володіла б нею, розуміється, під покришкою податливого Василя Леонтійовича.

Та й гарне же було б володіння! Деспотія жінки деспотій найгірша, бо не знаюча меж!

Але ще живий Іван Степанович, ще треба бабі-язі йти до коваля і казати собі викувати сталеві зуби, щоб ними перегризти двері, за котрими сидить він, Іван Мазепа.

Велика сила в жінок, а вони її витрачують на марне, на здійснення своїх дрібних амбіцій. Особливо в нас. Крім декількох, як ось Анни Реїни, Доброгніви, Марти Борецької, сотникової Зависної, Олени Виговської, котрих імена перейшли до історії, всі вони здебільшого золотий гріш високих даровань розмінювали на мідяну монету дрібних амбіцій.

Любов Федорівна до тих останніх належить. А жаль, бо жінка не дурна і сильної вдачі.

Мазепі неміло було боротися з нею, але нічого не вдієш, — треба. Не йти ж йому під кочубеївський пантофель. Останній крок Любові Федорівни, щоб викрасти насильним способом Мотрю, являвся подією рішучого значення. Гетьман мав у руках сильний козир. З Любові Федорівни спала личина, за якою вона скривала своєсправжнє обличчя.

Тепер ніякі фарисейські викрути не допоможуть. Ще недавно при бенкетному столі в Ковалівці впевняла його, що до ніяких коверз рук своїх не мішає. А тепер, диви, яку штуку затіяла. Харцизів на гетьманський двір посидала.

— На тім хтось з нас голову скрутить. Не інакше. І гетьман плеснув у долоні, даючи знак своїм покоєвим, що іде на спочинок.

ЧИ ПЛАКАТИ, ЧИ СМІЯТИСЯ

Мотря нетерпеливо дожидала гетьмана. Але він тільки поклін тіткою Лідією її милості переслав і передав дарунки, які для неї привіз, — нові, в дорожніх переплетах книжки. Розпитувався про її здоров'я і поводження, але до спальні не входив. Тоді, як вона без пам'яті лежала, цілими годинами пересиджував біля її постелі, а тепер, коли могла б уже й розбалакатися з ним, не приходив.

Мотря була лиха на себе й на гетьмана. Догадувалася, чому він тепер осторонь від

неї держитися, знала, що такий "політичний" чоловік, як Мазепа, не може входити до дівочої спальні, коли хора, дякувати Богові, поправляється. А все ж. таки недобра була, що не бачить його. Так довго, крім скучних "медікусів", крім тітки Лідії і свого чури, не бачила нікого. Скучала. Дні такі короткі, а вечори і ночі безконечні, чому ж він не прийде до неї, щоб розігнати скуку? Може, ранком, ніби сонце — зійде.

Але нарано гетьман тільки велику китицю квіток прислав, а в ній маленьку записочку, що "цілує її рученьки білі і бажає скорого подужання її милості Мотрунці Василівній".

Мотря впивалася запахом квіток серед зими і п'яніла від гетьманських слів.

— Я нині встаю, — сказала до лікаря, що прийшов її відвідати вранці.

Німець перестрашено глянув на неї.

— Як же це?

— А так, знаєте, правою ногою скакиць з ліжка і встала. Вдавала сильну і бадьору, хоч тої сили ще не багато було. Лікар зашурав ногами, розкашлявся, то знімав, то закладав на ніс великі окуляри.

— Сіє можно учинить і в сіє мгновеніє, — почав своїм окремим язиком, — але какая польза від того?

— Польза, польза! — жартувала Мотря. — Мені наскучило лежати тільки.

— Панночка делікатної комплекції, не може ризкувати своїм дорогоцінним здоров'ям. Це недозволенна химерика. Хорій повинен повинуватися лікареві, ібо той печалиться об його здравствії.

— Уповай на мя, ісцілю і... правда?

Німець аж рота роззявив. Він не бачив Мотрі здоровою і не міг надивуватися, що вона така "резолютная", "темпераментная панночка, temperamentvolles Fraulein" [49].

— Химерика, істерика, комплекція, апоплексія, — кажіть собі що хочете, а я встаю, встаю, бо довше влєжати не можу, — скука! Чули ви коли таке слово, шановний добродію ляйбмедікусе?

— Чув. Скука, Langeweile [50], довга хвиля, себто таке психологіческое настроєніє, коли час здається тобі довшим, навіть багато, дуже багато довшим, ніж він у дійсності є.

— Говори до нього, коли він німець. Не вміє по-людськи відповісти, зараз "фізическое, психическое і всякое другое настроєніє". Мені цікаво знати, чи скучали ви, добродію, от що! Мабуть, ні. Ваші земляки, здається, ніколи не скучають, це виключно наша слов'янська недуга, та ще англійська. Отже, знайте, це недуга дуже грізна, настільки грізна, що як ви схочете мене довше тримати в "одрі недуги", так я попаду в меланхолію, в манколію, або в мехлодію, як у нас кажуть, от що!

Німець не знав, чи поважно приймати ті погрози, чи сміятися з них. До гетьманських жартів привик. Гетьман не раз як стане по-латинськи жартувати, то хоч кладися від сміху. Які він латинські терміни вміє підбирати, які дотепні дефініції творить. Але з Мотрею він не знав, як йому бути. Привик до гарно образованих панночок, котрі в розмові з чужим чоловіком поза "так" і "ні" далеко не виходили, а тая

українська німфа прямо грається ним, як куклою з вертепу.

— Ну, пане німець, що ж ви скажете на те, коли я в меланхолію попаду? — питала його.

Лікар глянув на ту безпримірну красоту, пригадав собі щонайкращі Мадонни і Венери і, сумно зітхаючи, відповів:

— Невозможно, ваша милосте, невозможно, щоб панночка такого високого ума й такої жизнерадісної психічної комплексії попадала в таку погану хворобу.

— А що, не казала я: психічної комплексії, німець, німець і годі! Так послухайте тоді, що я вам скажу. Позвольте мені встати на пробу. В дворі тепло. Можете казати натовпити в печах скільки вам завгодно, не перестуджуся. А як побачу, що не маю ще сил, так сама положуся знову. Добре? Згода, ну, кажіть, чи згода?

Лікар взяв її за руку і слухав ударів живчика, потім ухо до грудей приклав. (Ухо почервоніло, як грань).

— Нині — ні, — сказав рішучо.

— А коли ж?

— Може, за два-три дні.

— Жорстокий народ тії німці. Хай буде завтра. Добре? Завтра спробую встати.

Торг у торг, стало на тім, що завтра після обіду Мотря на годинку встане. Але лиш на годинку.

— Добре. Спасибі вам, пане ляйбмедікус. Очень благодарная. Смачного обіду! І дай Боже, щоб ви ніколи в життю не довідалися, що таке скука.

Ах, як тривожно дожидала Мотря тої завтрашньої днини!

Побачить його!

Чи відмінився?

Як стріне її? Може, холодно й байдужно, може, чемно, але політичне, може, це в нього була не любов, а химера, химерика, як медікус казав. А може, за той час, як вона нездужала, гетьман порозумівся з її батьками і скаже вертати до них? Чого то не буває з людьми та ще з такими нерозгаданими, як Іван Степанович.

Мотря якраз прочитала гетьманські листи й універсали і довге гетьмановання Івана Степановича ясно зарисовувалося перед її очима. Бачила його боротьбу за булаву. Леонтій Полуботок, Михайло Галицький, Семен Троцький, повстання Петрика, — скільки витрати сил на поборення невсипущих коверз! На жаль, і її батько грав тут деяку роль. Року 1690-го думний дяк Українцев секретно доручав генеральному писареві Василеві Кочубеєві доглядати за поведінням гетьмана Мазепи, а Петрик у Кизикермені розповсюджував вість, буцімто його післав писар Кочубей, що ворогує з Мазепою і хоче скинути його з гетьманства, щоб самому гетьманом стати. Не без причин воно!

Як сумно доньці чути таке про батька. І він, значиться, також належав до тих, що чинили заколот на Україні, щоби з того заколоту винести для себе булаву. Старі гріхи!

І чи не велів тепер Господь, щоб донька направила батькові провини, щоб поєднала Мазепу з Кочубеєвим родом?..

Тую гадку скріпляли останні події, її переїзд з батькового до гетьманського двора. "Мамо, чого ж ти не хочеш того примирення, чого своїми загребущими руками розпалюєш ватру наново?"

Кажуть, гетьман хитрець, чоловік влєсливий і підступний. А як же йому іншим бути серед тих загальних хитрощів і підступу, серед коверз, котрі, як гадини, чайться за кожним корчем, здовж кожної стежки? Будь він легковірний і щиросердний, так давно втратив би не тільки булаву, але й життя. І так диво, що такий довгий шлях пройшов серед тих, своїх і чужих, ворогів. Коли б на чисту воду вплив, на гладку дорогу ступив, коли б воно сталося скоро, дай йому Боже!

Увійшла тітка Лідія і засвітила свічки.

Мотря полюбила її. За той час як лікар дозволив хорій розмовляти, вони познайомилися ближче. Тітка Лідія нагадувала Марію Федорівну, тільки була живішої вдачі. Пам'ять мала здорову. Мотря довідалася від неї не одно про молоді літа Мазепи і про його родину. Як з книжки вичитувала, хто з ким оженився і котра за котрого віддалася. На пальцях перечеислювала дітей, при дівчатах додавала: *primo voto, secundo voto, tertio voto*, така-то а така-то.

Мотря кликала її тіткою, а вона Мотрю донею.

— Тітусю, я завтра встаю.

— Ти? Завтра?

— Так. Лікар мені дозволив, під вечір, на годинку, як жару не буде.

— Славити Бога, що так. Тільки ти, дитино, не воюй, вважай на себе, бо з такої хориби нераз сухота буває. Чула, може.

— Може, й чула. Але я сухоти не дістану. Я хочу жити.

— Хто з нас жити не хоче, а диви, скільки людей вмирає.

— Я молода, здорова.

— Молоді найгірше не шанують здоровля. Як молоді коні, з тягарем під гору рвуть.

— Тітусю!

— Що, дитино?

— Я вас щось хочу спитати, але підійдіть ближче. Лідія Петрівна підійшла до Мотриноного ліжка. Мотря обіймила її за шию.

— А що робить ясновельможний? — спитала нараз так щиро, як дитина, і тою щиростою геть розоружила тітку.

— Тю! Яка цікава. А веретена, а кужелі, а ігли — не ласка, що?

— Ні, не ласка, не цікаві.

— Боже ти мій, які тепер часи настали. Дівчина відрікається того, до чого її Господь создав.

— Мене Господь не создав для веретена.

— Гадаєш, до булави? — спитала тітка Лідія, і вони обі розсміялися вголос. Довго не могли заспокоїтися.

Одна другій долонею загулювала губи, і сміялися ще гірше.

— Ну вже досить, вже досить, а то ще гетьман почує і прийде, — сказала тітка.

— Овва, нехай приходить, не страшний, — відповіла Мотря.

— А якщо я розкажу йому, чого це ти сміялась.

— А ти — ні?

— Ну, тихо, ша! — І вони хвилину вдавали поважних, щоби сміятися наново.

Мотря вертала до здоров'я, тішилася життям. Здавалося їй, що поборолла не одну хворобу, а дві, і що тепер не має вже чого боятись. Що гіршого може статись від того, що вже було? Батьки заслали її до монастиря, а вона втікла до гетьманової палати... Чи плакати, чи сміятися?

ЧИ МЕНІ СНИТЬСЯ, ЧИ МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ

Сніг перестав падати, брав мороз. Мурувало вікна. Долішні шибки геть укрилися квітками, крізь горішні видно було небо.

Мотря післала до неба свій привіт.

Любила простір і рвалася до нього, а тут мало що не цілий місяць пролежала в постелі.

Скоро вбиралася в плахту і в корсетку і зав'язувала пояс.

Ах, як ті руки дрижать! І стояти так якось важко. Сіла біля зеркала, щоб до ладу довести волосся. Не могла, сил бракувало. Як-будь сплела свою довгу косу і на плечі пустила.

Тітки Лідії не кликала. Її, мабуть, і не було в дворі, вибиралася до сповіді. Певно, поїхала ще вранці, бо весь день не заходила до неї. В дворі тихо. Челядь привикла тихо по покоях ходити. Ах, як наскучила тая тишина Мотрі! Не сотворена вона до монастирського життя. А тут хтозна, чи не доведеться і в монастирі жити?

Відганяла від себе чорні думки. Хотілося соловеїв слухати, не ворон. Соловеї в зимі не співають, а до весни далеко.

Радість мішалася зі смутком. Здоров'я поборювало недугу, але й недуга не зрікалася так легко своїх прав. Мотря чула її в тілі і в душі. В тілі, бо бракувало сил, в душі, бо радості тривкої не було. Хвилювалася. Пробувала ходити по хаті, — важко. Що кілька кроків мусіла спочивати. Видно, німець знає своє діло, видно, ще не пора вставати.

Але годинку можна побути на ногах, лиш годинку...

І Мотря відчинила двері до тітчиної кімнати. Тихо і пусто. Тільки пташки скакали у клітці. Відчинила ще одні двері, і там не було нікого. Перейшла ще одну велику світлицю і мало серед неї не впала. Насилу доволіклася до якогось крісла.

— Але ж підтяло мене! Голова крутилася, стіни сунулися злегка. Закрила очі руками і сиділа так добру хвилину, стараючися не думати про ніщо. Відпочивала.

Нараз почула різкі мужеські кроки.

Змінялася варта біля гетьманських покоїв.

Значиться, за цими дверима гетьман, це його кабінет, там він найрадніше перебуває.

Мотря злегка застукала в двері.

— Увійдіть!

Не відчиняла. Сіла на кріслі біля дверей, бо боялася, що впаде.

— Увійдіть! Хто там? — почула голос Івана Степановича.

Не відповідала. Коли б до спальні не було так далеко, вернула би туди...

Запізно.

Гетьман встав, пройшов від стола до дверей і поставив руку на клямку. Мотря піднялася з крісла.

— Чи мені сниться, чи мені здається, що ясне сонечко крізь хмари сміється, — говорив, врадуваний появою несподіваної гості.

— Ані тобі сниться, ні тобі здається, з туги за тобою серце в груди б'ється, — відповіла насилу, чуючи, що ноги вгинаються під нею і що земля западається вглиб.

Гетьман підтримав її і більше заніс, ніж запровадив до високого фотелю біля свого стола в кабінеті.

Чула, як цілував її зимні руки і як до уст підносив хрусталу чарку з вином, розпущеним водою.

Тривала між сном і явою, між буттям і небуттям, ніби повисла над землею, не доторкаючися її ногами.

Цей стан був такий томлячий, але разом із тим такий любий і незвичайний, що не хотіла вертати з нього до свідомості, лиш рада була перейти прямо в невідоме, забуваючи про все, а забираючися з собою лиш цей один момент, як найдорожчий спомин з цього світу...

Хтось перейшов сіньми, задзвонили перед ґанком дзвінки, чи не тітка Лідія вернула?

І Мотря відчинила повіки.

Гетьман біля крісла стояв і тривожно дивився на неї, він, що ніколи не зраджував тривоги.

Усміхнулася, ніби дякуючи за спочуття.

— Мотре, сонце моє!

— Пане мій...

І знову більше заніс, ніж відпровадив Мотрю до її світлиці.

ЧИ ДОСПІВАНА ПІСНЯ?

На другий день Кочубей до Бахмача приїхав, щоб гетьманові побажати свят.

Гетьман не хотів сего року святкувати в Батурині Різдва. В столиці надто шумно тоді буває. Генеральні старшини, урядовці, духовники, а то й недалекі полковники та сотники спішають до гетьмана з привітом. А йому хотілося спокою; наскучило фарисейство людське.

Кочубей привіз дичину й рибу, бо вони з гетьманом по старій звичці обдаровувалися при таких нагодах. Ті дари матеріальної вартості для них не мали, і моральної також — ні, були прямо звичайною формою, котрої не хотілося нехтувати.

— Я тобі, Іване Степановичу, — гуготів басом Кочубей, — привіз, як то кажуть, чим хата багата. Не погордуй, будь ласка. Нарочно для тебе в ліси на лови їздив.

— Спасибі, Василю Леонтійовичу. Будь певний, що якою рукою ти даєш, такою я

приймаю, — відповів гетьман. — Жаль тільки, що трудився для мене, сам звірину стріляв, а може, й рибу ловив.

— Звірину, то так, а рибу мої люди тягнули, я до того не ох огник.

— Апостольське ремесло ловити рибу, лиш тільки не в каламутній воді. Але нам до апостолів далеко; ми люди грішні.

— Мечем промишляємо.

— Хто мечем воює, той від меча гине, який би цей меч і не був.

Хвилину перекидалися словами, бо не могли попасти на властиву тему.

Мазепа, як господар, мусів уважати, щоб не зразити гостя, Кочубеєві нечиста совість не давала щиро говорити.

— А як мається твоя дружина? — спитав нараз гетьман.

— Спасибі, здорова, — відповів Кочубей і махнув рукою, припиняючи дальшу розмову. — Е-ет! — А по хвилині спитав: — А Мотря?

— Нічого, — відповів гетьман, — поправляється, хай буде Всевишньому дяка! Я ж тобі доносив про її здоровля.

— Так. Дякую тобі, Іване Степановичу, — і простягнув до гетьмана руку. Гетьман обіймив його.

— Чую, недобре було з нею.

— Навіть дуже.

— А можна побачитися?

— Будь ласка. Як же, щоб батькові не вільно було бачитися з донькою.

Гетьман провів Кочубея до Мотриних дверей і вернув.

Кочубей увійшов.

Перестрашився, побачивши Мотрю блідою і виснаженою.

— Донечко моя безталанна, — говорив, притулюючи її до себе. — Як же ти змарніла. Де ж поділися твої рум'янці пишні?

— Спитайте маму, — відповіла з жалем.

— Лишім її в спокою. Славити Бога, що зглянувся над тобою і що не покарав нас, родителів твоїх. Як же тут тобі, Мотре?

— Нічого, шанують мене, доглядають. Лідія Петрівна така добра для мене.

— Бувають добрі люди на світі.

— Бувають, тату, але рідко. В тих словах почувався докір.

— Що ж ти дальше гадаєш робити, Мотре? — спитав несміло Кочубей.

— Що Бог дасть, — відповіла коротко. — Але в монастир не хочу. Яка там з мене черниця? Жити хочеться мені.

— Найкраще пошукала б собі доброго чоловіка. Гадаю, що знайти не важко. І врода є, і гараздів Бог не поскупив.

— Лишім це, тату. Судженого і конем не об'їдеш.

— Суджене не розгуджене, — притакнув Кочубей, а подумавши хвилину, спитав: — А на свята не поїхала б додому? У мене сани з будою, коні скорі, дорога недалеко. Сумно мені буде стрічати Різдво без тебе. Знаєш, я сім'янин — які мені свята без моїх

дітей?

Мотря гірко всміхнулася. Боже! Який той батько бідний, хоч пан таких маєтків. Видно, не маєтки роблять чоловіка щасливим, а характер.

— Як же буде, дитино? — настоював Кочубей на своєму.

Мотря заперечила головою,

— Ви ж самі бачите, тату, яка я до їзди. Мене щобиш завернули з далекої дороги, — не знаю, чи дякувати їм за те, чи ні.

— А я тішився, що привезу тебе, Мотре, — з жалем відповів Кочубей.

Мотря подивилася на нього довго-довго. Батько не здержав погляду доньки. Відвернувся від неї і встав.

— Так воно, так! — і зробив рукою питомий собі рух, в котрім був і гнів, і зневажлива байдужість до цілого світу. — Е-ет!

— Хочете йти? — спитала Мотря.

Не відповів. Чимало хотілося казати, про себе, про Любов Федорівну і про неї, про Мотрю. Хотілось батькові розкрити свою душу перед коханою донькою. Висповідатися перед нею. Розмова з жінкою кінчалася все одним і тим самим — помстою на Мазепі, а Кочубеєві хотілося не помсти, а примирення, щирого і тривкого, хоч на склоні літ. Доки йому коверзувати, доки вести боротьбу за тую блискучу, а важку булаву, котрої він, може, й не годен був би носити? Знав, що те саме, що тепер робить Любов Федорівна з Мазепою, робив би Полуботок, Апостол, Орлик, може, й Войнаровський та другі з ним, з Василем Кочубеєм, коли б гетьманства добився. Пощо йому того? Спокою хотів, так Любов Федорівна не давала спокою. Рад був пожалуватися доньці, сказати їй, що він на дорозі до її щастя не стоїть, що прощає її з Рождеством Христовим цей нерозважливий крок, який вона, втікаючи до Бахмача, зробила; усе-усе хотів сказати Кочубей, але глянув на хору доньку і тільки ще раз рукою махнув: "е-ет!"

— Тату, ви щось окриваєте переді мною, — сказала Мотря, вгадуючи батькові думки.

— Я? Скриваю? Що ж такого скривав би я перед тобою, Мотре?

— Не знаю що, але не хочете казати. Говоріть, тату.

Кочубей захитався.

— Ні, Мотре, ні. Нічого я перед тобою не скриваю. Тобі відомо все. І про мене, і про маму, і про гетьмана. А все інше, гадаю, не цікаве тобі. Для тебе наші маєткові діла байдужі. І для мене вони не важні. Що там десять волів, або коней менше, чи більше, — пустяки, щоб щастя було.

— Щоб щастя було, — повторила Мотря. — Так воно, так... Але, невже ж ми знаємо, де воно, те щастя? Гониш за ним, як за марою, доженеш і — не те, не те воно, що чоловік гадав. Химерна річ — щастя.

— Чи не за такою химерою і ти отес ганяєш, Мотре? — спитав, зітхаючи, генеральний суддя. — Погадай, спитайся свого серця, порадься розуму, щоб не жалувала опісля.

— Ні, тату. Не за химерою я ганяюся й жалувати ніколи не буду.

— Люди не святі. Не довіряй нікому всеціло, щоб не завелась. Гірко потім.

— Сама вип'ю чашу гіркої. Нікому й не пожалуюся, який у ній смак. Не бійтесь, тату.

— А все ж таки боюся, бо я, дитино, щастя тобі бажаю, того щастя, якого сам не маю, мабуть, тому, що забагато гріхів на свою совість набрав. Батьки бачать щастя дітей у тому, чого самі не мали. Я, Мотре, не мав спокою.

— І я його не маю, тату.

Короткий зимовий день до заходу клонився. Сонце зизом зазірало в кімнату, зимове, бліде, ніби німецьке сонце, подібне до хорого обличчя Мотрі.

Лиш квітки на шибках вікон чимраз то буйніш процвітали.

Кочубей задивився на них, наче зроду таких гарних не бачив.

Нараз рукою махнув, "ет", і подався в гетьманові покої.

Мотря головою до подушок припала.

— Як же там Мотря Василівна? — спитав гетьман, побачивши на порозі свого кабінету сутоловату стать Кочубея.

— Нічого. Поправляється.

— А не нарікала, що занедбуємо її?

Криво.

— Невже ж вона така невдячлива зроду? Я й не знаю, як тобі дякувати, Іване Степановичу, за твою дбайливість для моєї доньки. Приспорила вона тобі чимало турботи. От дівочі примхи.

Гетьман поклепав Кочубея по плечу.

— Добрі мені примхи, Василю! Всякому життя миле і всякому дорога воля. Боронити її — це закон природи.

— Ну, так, певно, догадуюся, до чого це ти кажеш. Але ж Мотрі ніхто не неволив.

— А монастир?

— Не побула б там довго. Я, як люблячий батько, добув би був її при першій нагоді.

— Знаємо тії перші нагоди! Не одну дівчину посилали в монастир на той час, і там вона й заkostenіла.

— Бувало й таке, не перечу. Але втікати, та ще й до самого гетьмана, ні, це вже надто сміливо. Негарно зробила Мотря.

— На мою гадку, другого виходу вона не мала. Тому-то й відповідальність за цілу отсю пригоду паде не на неї, а на когось другого.

— І цей, другий, не без вини, то правда. А все ж таки святилися ті часи, коли дівчата слухали своїх родителів.

— Віддавалися за кого їм казали, правда? Не бачили навіть чоловіка, з котрим мали навіки свою долю зв'язати, і йшли під вінець. А потім тужили, в'янули, і каралися ціле своє життя. І ти жалуєш за тим? На мою гадку, було це насильство, котрому мусить раз прийти кінець.

— Говориш, бо сам доньки не маєш.

— Можливо. Але гадаю собі, що я своїй дитині не зав'язував би світа. Кого любиш,

за того й віддавайся. Серця не уймеш... Але що це ми почали таку поважну балачку. Попідвечіркуємо що Бог післав. Ходім!

За столом Мазепа ніби відмінився. Розпитувався про всілякі справи і про всяких людей і жартував. Його дотепи були такі веселі, що Кочубей забув про своє лихо та сміявся, як на весіллю.

— Ти в того Іскру, — казав гетьман, — закохався, як чорт у суху грушку. Хто наймудріший? Іскра. Хто найхоробріший? Іскра. Хто найвірніший? Іскра. Іскра, Іскра, Іскра! Уважай, щоб тая іскра не попекла тебе...

Пригадували собі давні часи, як вони сварилися і як мирилися.

— Хитрець ти, Василю, — накизував Кочубеєві гетьман, — ой хитрець!

— Але й тобі, Іване Степановичу, Бог хитрості не пожалував.

Згадуючи тії хитрощі, сміялися.

— За твоїми вигадками, Іване Степановичу, можна кишки порвати, мертвий, здається, зареготав би.

— Краще жартувати, аніж хорувати, — затям собі теє, Василю.

— Тільки мого сміху, що з тобою.

— Так бувай частіше зо мною, то більше й посмієшся і хорувати не будеш.

— Рада б душа до раю...

— Так Любов не пускає, правда? Кочубей нараз споважнів. Навіть їхати збирався, мабуть, пригадав собі Любов Федорівну. Але гетьман не пускав.

— Ніч, небезпечна річ.

— До хати треба.

— Або в мене не хата?

— В тебе не-хата, а палата.

— Їв палатах люди живуть. Яюсь переночуєш.

Надійшов Войнаровський, і втрійку сіли до карт. Гетьман не любив грати, зробив це ради гостя, котрий був охотник до гри, а не грав часто, бо Любов Федорівна гризла його за те.

За картами гетьман розказував цікаві й забавні пригоди зі своїх молодих літ, коли ще за границею бував. Мав їх чимало. Все щось нового пригадував собі, і навіть Войнаровському, котрий майже не відступав свого дядька, не доводилося двічі того самого дотепу почути.

Кочубей виграв і був у доброму настрою. Не можна сказати, щоб він був скупий, але не любив програвати, гнівався на карту.

Розбалакалися і незчулися, як прийшла пора на вечерю.

Встали.

— Кажіть собі що хочете, — почав гетьман, — а нема-то як життя чесного та богобоязливого дідича-гречкосія. Ні політика його не турбує, ні війна, худібка йому і молоко, і масло, і м'ясо дає, земля хліб святий родить, вода рибку плекає, бджола мід носить, а в нього тільки й жури, щоб це добро не марнувалося, щоб люди якнайбільше маєтку для нього приробили. Святилося таке життя. А прийде похід, нашого

богобоязливого нема, — нездужає, половину тіла відняло. Пощо кров людську проливати?.. Мені, грішному, мало коли довелось засмакувати такого богоподібного життя. Все якісь війни, походи, одним словом, — грішиш. Дійсно, я вже й забув, коли так безтурботно провів вечір, як нині. Правда, Андрію?

— Давно ваша милість не були так веселі, — відповів Войнаровський.

— Але знаєте, — запримітив нараз гетьман, — тут нині одного нам бракує, вгадайте чого? Не вгадали.

— Жінки, без жінки — як без сонця в хаті, сумно якось.

— І без жінки зле, і з жінкою недобре, — рішив Кочубей. — Чоловікові все забагається того, чого не має.

Сміялися всі три. Кочубей тому, бо гадав, що йому дотеп вдався, гетьман з Войнаровським, бо дивилися на нього і пригадували собі Любов Федорівну. Якби вона се чула, дала б йому!

— Велика з жінкою вигода, — продовжав Кочубей, — але буває часом і не вигідно.

Гетьман з Войнаровським сміялися ще гірше.

— Коли б я вдруге на світ народився, їй-Богу, парубком до сивого волосся ходив би.

— Коли б знаття, де впадеш, то й соломи підстелив би, правда? — жартував з Кочубея гетьман.

— Ет, — відповів Кочубей і махнув рукою, висловлюючи таким чином свою зневажливу байдужість до жіночого питання.

За вечерею дальше балакали про жінок. Гетьман розказував про любовні пригоди міністра Шаммілярда, про французький королівський двір і про знавця душ людських, зокрема, жіночих, Люї дік де Ст. Сімона, про котрого говорять, що він списує свої спомини та що ними колись здивує світ, бо в тім молодім чоловіці еднаються даровання історика з хистом поета.

— Гадаю, — завважив Войнаровський, — що справжній історик все-таки до якоїсь міри мусить бути поетом, щоб відтворити давноминуле життя. Інакше він тільки зводить до купи те, що дають історичні документи. Для мене найцікавіші люди — які вони були колись, чи такі, як ми, чи інші.

— Безперечно, чоловік — це найцікавіше питання, і на його історія, звичайно, безпосередно не відповідає, бо вона зайнята питаннями більше загальної натури, політикою, дипломатією, війнами і т. д. Навіть з Таціта можна побачити, як старинні жили, а не як вони життя відчували, як тішилися і терпіли. Боюся, — говорив, поважніючи, гетьман, — що й про нас будуть колись поверху судити, не вникаючи в наші душі, в наші характери, з котрих, як з джерела вода, впливають наші вчинки.

— Люди, що виступають на публічну арену, пануючі, вожді тощо являються перед загалом в горностаях, панцирах, у мантиях, зі скиптрами, булавами, патерицями, і за тими придатками їхньої влади, їхнього суспільного значення губиться саме найцікавіше — людина. Не все чоловіка можна судити по його вчинках, бо не раз чоловік робить не одно проти своєї волі, повинуючися законам, традиції, силі моменту і т. д., — говорив Войнаровський.

— Добре кажеш, — завважив гетьман, — не раз чоловік робить не те, що хоче, а що мусить. І чим його становище вище, тим більша тая трагедія. І в історії читач сам мусить дошукуватися людей, а це діло нелегке. До душі добираються поети, від Гомера починаючи, крізь трагіків грецьких до Шекспіра, від Сервантеса до Мольєра. Отож, як кажу, Люї дік де Ст. Сімон має дар єднати одно з другим, себто малювати людей в їх пурпурах і горностаях і розбирати їх прямо до сорочки. Сам дворак, для котрого король — то сонце, сам ніби й жити не годен без двірських форм і церемоніалу, а послухай, як він про те життя говорить, як він тих людей розбирає до нитки, аж дивно. А найдавніше, що цей чоловік, він о три роки від нашого Орлика молодший, уродився, коли його батькові було літ поверх 70!

— Невже ж? — здивовано спитався Войнаровський.

— Не може бути! — аж крикнув Кочубей, вдивляючися в гетьмана.

Гетьман розсміявся.

— Так, мої панове, так, Клавдові дік де Сен Сімон було літ 71, як одної зимової ночі його друга жінка Шарлот дель Обеспін привела йому на світ отсего Люї де Сен Сімон, про котрого говорю.

— І він здоровий, сповна розуму, подібний до людей? — питався Кочубей.

— Ще й який! Гарний, і здоровий, і дотепний, навіть хоробрий офіцер.

— Дивно і неправдоподібно.

— Чому ж то?

— А тому, що й народ насміхається з пізніх дітей; "любо моя від старої мами", говорять.

— Від мами, але не від батька.

— То значиться...

— Значиться, Василю Леонтійовичу, що наша пісня ще не відспівана, — сказав гетьман, клепаючи Кочубея по рамені, і всі три розсміялися.

— Моя вже, а твоя — не знаю, — відповів по хвилині Кочубей і махнув рукою, не знаючи, що даліше казати. — Ет!

ПОЧУВ ПРАВДУ

По вечері гетьман відпровадив свого гостя до спальні. Була це одна з бічних кімнат, з одними тільки дверима і з одним вікном. Стіни грубі, ліжко всунене в стіну, магоневе, з позолоченими прикрасами, без занавіс. Не зимно було й не гарячо, саме в міру, щоб добре спати.

Кочубей, увійшовши до спальні, перехрестився до ікони, кинув оком на гарно вистелене ліжко і підійшов до вікна. Спробував рукою, чи добре зачинене, й подивився, чи є віконниці при ньому.

— Що це ти, Василю Леонтійовичу, злодіїв боїшся? — спитав гетьман.

— Не боюся, — відповів Кочубей, — з привички гляджу.

— Як то, з привички?

— А ще з тих часів, як не було в мене тільки служби й варті, що тепер, а часи були непевні. Бувало, заки положуся спати, заглядаю в кождий кут, і під кожде ліжко, навіть

до скринь. Мене здавна за багача мали, а чого-то поганий чоловік не зробить, щоб добути цей марний гріш. У мого дядька було раз таке. — Вони посідали на великій канапі, і Кочубей став оповідати: — Приходить раз під вечір якийсь серб, чи маляр, чи якась біда, подорожній, і двигає на плечах такий здоровий ящик, аж під ним присідає. "Будь ласка, милостивий пане, — каже до дядька, — позволь оцю штуку зложити в вас на ніч. Я з нею до города йду, сукна всілякого рода маю, якщо зводите, то вранці покажу, може, купите що, бо тепер уже темніється, не видно. Сам я у корчмі заночую, а там для такої дорогої речі не досить безпечно". Дядько мій був собі от козак, ні бідний, ні багатий і жив собі простенько. "Гаразд, — каже, — поклади свій ящик, чоловіче добрий, тут у світлиці. Йому там безпечно буде". Поклав, побажав доброї ночі і пішов. Але по вечері вертає дядьків син з собакою з лісу. Собака запримітила цей ящик, обнюхала, і як зачне прискакувати до нього, як не стане лаяти, гаркати, вити, аж землю під собою дере. Всі в сміх, — тю, тю, дурний Гривко! А пес дальше своє. Вигнали його, він ще під вікном гарчить і до вікна дереться. "Е, — каже мій дядько, — тут щось не тєє. Це не дурний пес". Покликали коваля, розбили ящик і, гадаєш, сукно знайшли, — еге! Чоловік сидів з такою ножакою, о! Мабуть, умовилися, що серед ночі цей, що в ящику, вийде з нього і відчинить двері, а там не треба й казати, що робили б... Я ще тоді хлопцем був, але з тої пори не вірю нікому, особливо, як спати кладуся.

— І добре робиш. Добрий хазяїн усього сам пильнує, а злий з усім на челядь здається. Наші люди хочуть, як шляхтичі польські, весь тягар життя на своїх підданих накладати, собі зоставляючи тільки функції природні й те задовілля, яке з них випливає. Гадають, що на тому ґрунтується щастя. А з такого життя чоловік ледащіє і попадає у скуку. Недаром же й кажуть — загорюй снажно, та й і їдж смашно. Чоловікові найкраще для його серця і для здоров'я те, що він сам собі здобуде.

— Ти, Іване Степановичу, мабуть, того і тримаєшся. Дивуюся, що тобі хочеться самому всякими і публічними, і приватними ділами турбуватися.

— Добре б я вийшов, коли б на других здався. Треба, бачиш, щоб хазяїна і собака знала. Добрий хазяїн ізбере, а поганий розгребе. Без хазяїна, кажуть, і двір плаче, а мій двір — це цілий край.

— Та воно так. А я все-таки дивуюся не тільки твоєму розумові, але й твоїй пильності та роботячості.

— Розум Бог дає, а пильність сам чоловік мусить придбати. Очам страшно, а руки роблять!

— І веселості тобі не бракує, все вмієш щось таке доповісти, що чоловікові відрадніше стане.

— Таку вдачу Бог мені дав.

— Молодець ти, Іване Степановичу, їй-Богу, молодець.

— Тому ще й жінки не зрікаюся, — відповів, усміхаючись, гетьман.

Вони збиралися скоро йти спати, та забули про цей добрий намір. Розбалакалися. Кочубей не виговорився перед донькою; рад був виговоритися хоч трохи перед гетьманом. Надто вже багато накіпіло в його душі. Почував себе великим грішником, а

заразом людиною безталанною, котрій годиться усі гріхи простити.

— Кажеш, Іване Степановичу, що ти ще й жінки не зрікаєшся. Га, що ж, — женися, хай тобі Бог помагає, погуляємо на твоєму весіллі.

Мазепа поклав йому руку на коліно і, вдивляючися в очі, говорив ніби з жалем:

— Женився би, так вороги не дають. Завидують щастя, кажуть, досить з тебе булави, а дівчину не лови, другому остав.

Слова ці були вимовлені так щиро і просто, що ними зворушився Кочубей.

— Іване, — сказав, — товаришу мій і добродію! Коли це ти до мене п'єш, так, їй-Богу, гріх береш на совість. Не хочу я щастя твоєму стояти на дорозі і не хочу, як ти сказав, зав'язувати світа своїй доньці. — Він поправився на канапі і відкашельнув. Видно, не легко було говорити. — Щоправда, є деякі перешкоди, і ти не сердься на мене, коли я тобі їх нагадуї та ще в твоїй гостинній хаті. Правди не затаю.

— Які ж вони?

— ІЩе питаєш? А твій вік і те, що ти хресний батько Мотрі. Але ж, славити Бога, ти не одного молодця заженеш у козячий ріг, а про друге діло хай турбується церква, а не ми. Дозволить митрополит чи хто там, значиться, можна, і годі. Довго я над тим думав і додумався до того, що тобі кажу, так як мені Бог.

Гетьман не спускав ока зі свого товариша. Знав його, як самого себе. Відчував, коли він щиро говорить, а коли нещиро. Тепер Кочубей не брехав. Значиться, він того невдалого нападу на Бахмач не мішався, може, навіть не чув про нього. Те, що один з полонених зізнав, осталося тайною, а сама сутичка з гільтяями, котрих виполошено з ліса і розгромлено, то була така звичайна річ, що нема чим і дивуватися. Гетьман надумувався хвилину, що йому робити, чи подякувати Кочубеєві за його щире слово, побажати доброї ночі і йти, чи, може, користуючися щасливою нагодою, отсею, як здавалося, доброю і непідступною розмовою, виявити йому правду і пустити діло на чисту воду... Знав, що Кочубеєві прикро буде почати тую правду, але розумів, що колись тую прикрість треба буде йому зробити, а нині, може, краще, як коли...

— Отже! — і гетьман взяв Кочубея за руку. — Дякую тобі, товаришу, за твоє добре слово. З того, що ти сказав, догадуватися можна, що не противишся моему подружжю з Мотрею Василівною. Це для мене річ важна, бо не гадай собі, що я на старі літа захотів молодого женихання. Брони мене Боже! В мене намір поважний, навіть дуже поважний, бо не слід гетьманові Мазепі грати ролю смішного коханця. Я не молодець, але серце в мене гаряче, по щирості тобі кажу, я Мотрю люблю, вона мені теж призналася в любові, гадаю, нещастя з нашого кохання не буде.

Кочубей понурив голову і слухав. Він уже освоївся з гадкою, що годі довше противитися гетьманові і Мотрі. Хочуть — хай їх Бог благословить. Треба раз і Любов Федорівну приборкати, бо так дальше не може бути. З Мазепою не виграєш справи. Він ще ніколи не програв. До того чи не краще мати зятем гетьмана, ніж якогось там молодого чоловіка, котрий хтозна, чи й полковницького пірнача доскочить. Тому-то Кочубей щире притакнув словам Мазепа.

— І мені здається, що з вашого кохання ніякого лиха не буде, — сказав.

— І ще одно, — почав тоді гетьман. — Не забувай, що багато лиха буває на нашій Україні, коли гетьман не оставить сина, і то гідного сина, не такого, як Юрась. Може, мені Бог не відмовить тої потіхи, а не маю ніякої причини боятися, щоб син Івана Мазепи і Мотрі Кочубеївни був ледащо. Така розумна мати виховає його на гарного наслідника Івана Мазепи, хоч би я скорше очі замкнув. Отее і є тая причина, котра дає мені сміливість жадати в тебе доньки не тільки як жінки для Івана Степановича, але також як дружини для гетьмана Івана Мазепи, котрий про те тільки і дбає, щоби свій край вивести з хаосу на широкий і певний шлях і щоб йому раз забезпечити будучність. Що ж ти на це?

— Знаєш, Іване Степановичу, коли маю тобі правду сказати, то я про те й не думав. Мені здавалося, що ти свого небожа, Войнаровського, рад бачити своїм наслідником на гетьманстві.

— Ближча сорочка, як кожух, і ближчий син, як небіж, хоч би й такий любий мойому серцю, як Андрій.

— Це правда, і я тебе аж тепер добре розумію.

— Не розуміють мене люди, мій ти товаришу, і, мабуть, не скоро зрозуміють. Їм і мої багатства, і моє значення, і навіть церкви, котрі я для Божої слави побудував, — сіллю в очі. Чи ти чув, що отее за несподіванку готовили вони для мене?

— Герцогство?

— Піп герцогство, це стара дурниця, — хотіли напасти на Бахмач!

— Напасти? На Бахмач? На гетьманський двір? Ні, чогось такого я навіть подумати не смів. Всяке в нас бувало, а про таке не чув.

Мазепа бачив в очах Кочубея не тільки велике здивовання, але й гнів. Як же така зневага! Як стануть нападати на гетьмана, то що ж тоді за безпека буде для генеральних старшин.

— Ні, Іване Степановичу, це, мабуть, тобі хтось таку байку сказав, щоб піддобритися.

— Хтось, а чи знаєш ти, хто?

— Хто такий?

— Чуйкевич.

Кочубей ухам своїм не вірив.

— Чуйкевич? Ні, цей брехати не вміє. Це чоловік правдивий. Кажі, як воно було?

— Нема що багато розказувати. Чуйкевичеві прийшло на гадку перешукати ліс, отой, знаєш, з озером, праворуч, як їхати з Бахмача в Батурин, ну і витрив банду, яка готовилася до нічного нападу на мій двір.

— Ні, се така дивасія, що я нині і не вену, — аж хрестився перестрашений Кочубей,

— І подумай, Василю, — говорив дальше гетьман, — що з того могло вийти. Не тільки сором, — іще який! — і не тільки пролив крові, бо мої сердюки не дармували б, а Петранівський на те тільки й чекає, але що могло статися з Мотрею? Вона тоді тяжко недужа лежала, могла переплатити здоровлям.

— Життям, — поправив Кочубей.

— Отже, бачиш, а подумати, що вони хотіли викрасти Мотрю.

Кочубей руками вхопився за голову.

— Що ти кажеш, Іване Степановичу? — питався, не довіряючи собі.

— Те, що чуєш, — відповів гетьман, — Але ти не бентежся. Дякувати Богу, небезпеки нема. У мене кріпка сторожа. Кочубей не міг заспокоїтися.

— Боже мій, Боже! — повторяв, ходячи по кімнаті. Гетьман ще раз захитався, чи розкрити перед ним цілу тую погану справу, чи замовчати. І ще раз рішився, що колись сказати треба і що нині краще, ніж коли.

— Та на тім, бачиш, не кінець. Заспокійся і послухай решти. Не говорю, щоб сердити тебе, а тому, що мусиш усю правду почути. Тих гільтаїв наслала на мій двір Любов Федорівна.

Кочубей вліпив у гетьмана очі, великі, блудні, безмовні, закліпав повіками, замахав руками і, як довгий, повалився на землю.

Гетьман розпинав на нім жупан, сорочку, розв'язав пояс і чутив водою.

— Андрію! — гукнув крізь двері, разом з Войнаровським поклали безпритомного Кочубея на ліжку.

Гетьман лишився при нім, Войнаровський побіг по медика.

— Тільки вважай, щоб не стривожити Мотрі. Її того знати не треба.

Медик довго порався, заки Кочубея до пам'яті привів.

— Gott set Dank [51], — говорив, згинаючися перед гетьманом. — Тяжкий припадок, дуже тяжкий припадок. Серце і удар на мозок. Старий чоловік і не сильної конституції, добре, що на тім скінчилося. Ваша милість можуть кластися спати, ми тут з його милостію паном Войнаровським посидимо. Вашій ясновельможності треба шанувати своє дорогоцінне здоров'я.

Але гетьман не спішився слухати свого ляйбмедікуса. Не відступав від ліжка хорого, поки цей не заспокоївся і не вснув.

Тоді пішов.

Я, КОЧУБЕЇХА

— Зв'язала мене доля з Кочубеями, — говорив до себе гетьман. — Де яке лихо, там і Кочубей. От і тепер. Двоє їх лежить у дворі, а ти ще тайну тримай, щоб не довідалася Мотря. Самі тайни. Га, що ж? Наварив каші, тепер їдж! Але що робити з Любов'ю Федорівною? Нема що, треба повідомити її, скажу, що Василь Леонтійович занедужав, і заспокою, що небезпеки нема та що він завтра, мабуть, додому верне. А завтра знов пішлю таку саму вістку, і так, доки треба буде. Щоб тільки не скортіло їй відвідати хорого мужа. До доньки не приїхала, бо гнівається з нею, а до чоловіка, може, приїде. Що тоді робити? Як цей приїзд пояснити Мотрі?.. От біда мені з Кочубеями!

Але Кочубеїха не приїхала. Вона вперто трималася свого: не поступитися Мазепі і воювати з ним до самого кінця. Цей кінець вона уявляла собі не інакше, як поваленням гетьмана і засланням його десь у далека Сибір. На його місці бачила не кого другого, а свого чоловіка, Василя Леонтійовича Кочубея, "гетьмана зъ войскомъ ихъ царского пресвѣтнoгo величества Запорожскимъ". Чого-то не гадає собі чоловік!

Любов Федорівна немало затривожилася вісткою про недугу Василя Леонтійовича. Він, щоправда, часто западає тепер на здоровлю, а останніми часами таки дуже подався, особливо після тієї пригоди з Мотрею, бодай би її Бог того не пам'ятав! А все-таки до гетьмана поїхав здоровий і — нараз уже й вернути не може. Або схвилювався надміру, розмовляючи з гетьманом про Мотрю, або з'їв щось чи випив недоброго.

Отся друга гадка більше їй припала до вподоби. А вже ж Мазепа до всього спосібний, підсипав чогось до страви або до чарки, і Василь Леонтійович занедужав. Щоби від того вмер, — не гадала, бо Мазепа не такий дурний, щоб душегубство в своїй власній хаті чинити, але пошкодити здоровлю він може.

Любов Федорівна не вірила тому, а все-таки вмовляла в себе, що воно так, бо з того вимислу могла бути для неї неабияка вигода. Сказати тільки; доньку пірвав, а батькові трукти підсипав, чи треба більшого злочинця?

У підходячий мент може воно дорешти принизити нелюбого гетьмана в старшинських кругах, а як треба, то й серед народу.

Старшинські круги! І Любов Федорівна переходила в гадках не тільки генеральних, а й полкових старшин, пригадуючи собі, коли хто з них і якого добра або зла зазнав від гетьмана Мазепа. Для кращої пригадки добула ящик, в котрім чоловік переховував чорновики своїх листів до всіляких визначних людей і оригінальні листи їх до себе. Пам'ять може милити, а що написане пером, того не витягнеш волом. Любов Федорівна перечитувала старі листи, неначе історію свого чоловіка від незначного канцеляриста до генерального судді і стольника його царського величества. Яка висока драбина!

"Мосць пане полковнику комонный, велць мосцивий мой пане! Листь в. м. мосцивого моего пана зь ласкавимь одоззомь, и гостинець два пасы ремению донесены мнѣ суть: за що покорнѣ дякую в. м. моему мосцивому пану. Відомостей жадныхъ до ознайменья годныхъ на сей часть не згодилося. Кончу теды сее мое писанье, отдаючи мой найнижшій в. м. поклонь, й затымь застаю вашой мосци моего мосцивого пана зычливым слугою В. Кочубей. Зь Батурина, генваря 27, року 1679".

До кого воно писане, до гетьмана якого чи до царського воеводи? Де там! До комонного полковника Новицького!

Який принижений тон, яка покірливість перед звичайним пірначем! А вже ж оцей гостинець "два паси ремению", за котрий так щире дякує Новицькому Кочубей, ні, це нині щось прямо неподібного до правди! Смішно, та й годі.

"Мостипане Кочубей, вельце мни зычливый пріятелю й куме! Въдомость оть вашей милости мостипане присланая о смерти вельможного его милости пана Симеона гетьманича, полковника Стародубовского, полная жалю й фрасунковъ, не листовныхъ пріятельскихъ отвѣтовъ, але великого по мнѣ вытягаеть плачу... рачь доложить яснѣвельможному добродѣеви, абимъ и я при похоронѣ на назначеное мѣсце могль быти притомнымъ, й просити покорнѣ мнѣ панского его на тое позволенья. Затымь милостивой ласцѣ й пріязни вашей мости моего милостивого пана себе польцаю. Зь Переясловля, Іюня 12 дня, року 1685..."

Хто ж це до Василя Кочубея пише, хорунжий який, чи сотник охочекомонної сотні?

Де там! "Зычливый всего добра пріятель й повольный до услугъ, Леонтій Полуботокъ, полковникъ войска ихъ царского пресвітлого величества Запорожского Переясловскій".

Ось яка різниця! Земля і небо!

І всього за 5 літ така переміна! А ниці? Куди там нині до минулого! Нині Василь Кочубей перзона, перша по гетьмані. По гетьмані!? І доки йому давати себе затемнювати тій гетьманській фігурі. Пора наперед, пора!

Любов Федорівна турбувалася невдалим нападом на Бахмач. Усе було приготоване так гарно, здається, і не мож краще, і не вдалося.

Мотрю мали привезти не додому, а переховати у якомусь певному місці, сповіщаючи Кочубеїв, що вона є і буде віддана за викупом. В такий спосіб мали бути затерті сліди, котрим Любов Федорівна походила. Прямо харцизи на свою руку напад зробили, сподіваючись доброго окупу, і годі. А рівночасно з Мазепи була би зірвана личина. Весь світ довідався б, що він спосібний навіть доньку від родителів пірвати, та ще від яких! Від Кочубеїв!!

Любов Федорівна пригадувала собі цілу історію з Мотрею, від приїзду гетьмана, аж донині, лиха була на себе, що сама не відвезла доньки в монастир, а післала отсі дві мацапури, що навіть такого марного діла не припилювали. За те й посидять собі в монастирі не менше як до

Великодня, нехай попостять трохи, будуть їм краще Кочубеєві хліби смакувати.

"Не треба було, — міркувала собі Любов Федорівна, — робити ніякої тайни, а явно-славно в днину відвести доньку в монастир. Не було б такого припадку. Бо невже ж це сором? Чи одну панночку з найкращих родин у черниці віддавали. І зацні матрони ішли туди. Перша — гетьманова мати. Кажуть про неї, що вона чарівниця, навіть до царя такі вісті доходили, а вже ж таки ігуменя, хоч син гетьман. Могла й Мотря Кочубеївна ігуменею стати. Всьому лиху винен Василь. Він настоював на тому, щоб потаймиру ціле діло робити, а Любов Федорівна притакнула лиш тому, щоб гетьман не довідався, де Мотря, і не добув її. А тепер, гляди, вона таки в нього. "Але, — сказала собі Любов Федорівна, — не дочекає він, щоб я за нього доньку віддала, гори порушу, а на своїм поставлю!".

Її міркування перервав приїзд коршмарки. Кочубеїха кликала її. Вірна дорадниця й помічниця приїхала позиченим берліном в новій шубі, з великим ковніром, щоб її не пізнали, бо й сама те гаразд розуміла, що негарно Кочубеїсі з коршмаркою в потайні діла заходити.

Замкнулися в окремій кімнатці і перешіптувалися.

— Недобре ви діло підготували, — нарікала Кочубеїха, — а я вас так дуже просила, щоб як-будь не починати, бо діло велике й важне.

— Підготувала я його, як своє власне, та лихий Чуйкевича наслав. Недаром його Чуйком прозивають. Чує, як трава росте. Де ж кому до голови могло прийти, щоби він ні з того ні з сього, такий ліс, куди зимою хіба яка собака за зайцем забіжить, перешукувати взявся.

— Пропало. А тепер уважайте, щоб не викрилося, що я про це знала. Я собі того не

бажаю.

— Я про те з ніким не балакала, лиш з отаманом, а то чоловік певний, і він, як чую, втік, і не зловили його.

— То гаразд. Усе можна, але зосторожна! — навчала Любов Федорівна шинкарку.

— Ваша милість не потребують мені того казати, вірнішої і розсудливішої помічниці та довірниці, як я, ваша милість і зі свічкою не знайдуть.

— Не сумніваюся і даром того не хочу.

— Я не для нагороди милості служу, а з великої зичливості і вдячності за все добро, якого я від ясновельможних панів зазнала. Але що ж ти з Мазепою пічнеш, коли, видно, йому сам чорт помагає.

— Гадаєте?

— Хто що проти нього задумав, тільки пальці собі попик.

— Себто,

— Досить пригадати діло Михайла Галицького, Семена Троцького і ченця Соломона. Здавалося, люди недурні, не поривалися з мотикою на сонце, а дивіть, чим скінчилося. Вони винуваті, їх покарали то на смерть, то на Сибір, а гетьман вийшов білий, як серафим. Та ще й Полуботки тоді потерпіли.

— Військовий суд присудив відібрати від обох Полуботків маєтності й держати під доглядом варти. Тямлю, бо мій засідав у тому суді.

— Ох, тяжкі то були часи, милосте ваша, і голод, і морове повітря, і саранча налітала. Аж до самого Стародуба весь хліб у полі з'їла, дохла, і такий сморід розходився від неї, що аж згадувати прикро. Прихильні до гетьмана ченці та попи казали, що це кара Божа за те, що народ свого гетьмана не шанує і що нібито й на крилах сарани написано "кара Божа". До того ще й пожежі пішли, натерпівся народ.

Кочубеїха слухала й притакувала головою.

— Кара Божа. А чому ж Бог перше такими карами нас не карав?

— Не знаю. А пригадаймо собі Петрика. Здавалося, чоловік мудрий, учений. І татарів мав за собою, а гетьмана таки не поборов і ще головою своєю наложив.

— Не політичне брався до діла.

— А які спокусливі листи писав на Україну. Аж любо було читати. То Петрик. А Стародубець Сусла. З добрим виказом на гетьмана до Москви ішов, а вернув у Батурин на тяжке мордування. Ще нібито вийшло таке, що Мазепа дуже милосердний, бо дарував йому життя.

— Фарисей! — мало не крикнула Любов Федорівна, а коршмарка вичислювала дальше.

— Не дуже-то давно, як пан Данило Васильович Забіла, бунчуковий товариш, разом з гетьманським двірським чоловіком Андрієм Солониною та з попом Леонтієм до боярина Шереметєва з доносом на Мазепу дібрався... Пригадує собі, ваша милість?

— Ще би ні; це ж недавно було, літ яких шість чи сім. Здавалося, зловили щуку.

— А щука все-таки вискочила з сітки і плаває собі безкарно й досі. А тамтих, як собі ваша милість пригадують, судили, мордували і на смерть присудили. Але гетьман, як до

приказу цей приговор військового суду посилав, то додав до нього милостиву пільгу — помилував їх. І знову вони чорні, а він білий.

— Лицемір!

— І так воно кожного разу бувало. Тому-то я й говорю, що Мазепі сам чорт помагає.

— Доброму чоловікові не допоможе.

— Бо добрий на таку дорогу не піде...

Давали своїм язикам волю.

В Кочубеїсі злість накопала. Помста не давала їй спокою. Безуспішні затії пошкодити гетьманові підштовхували її, додавали охоти доказати цього, що не вдалося дотепер нік ому.

Вона ближче підсунулася до своєї дорадниці і, великим пальцем правої руки показуючи на ліву долоню, заявила рішучо:

— Скорише мені тут волосся виросте, як я своє дарую. Мотрю відберу і віддам за кого схочу, а тоді прийде черга на решту. Я не який там Забіла або Солонина, я Кочубеїха!

РОЗЦВІТАЙТЕСЬ, КВІТКИ!

— Мотре, сонце моє! — бриніло Мотрі в ушах.

Значиться, гетьман не зрадив її, його любов — це не була химера, за котрою вона, як дитина за соняшним кружальцем, по хаті гонила. Гетьман любить її. О, як весело жить!

Минай скорше, зимо, розвивайтесь, луги, розцвітайте, квітки, вертайте, птахи, з далеких країв, співайте пісню радості й кохання, — Мотря хоче щасливою бути!

Люди завидували їй дворів, ланів, багатства, а не знали, що до неї щолиш тепер усміхнулося щастя, щолиш тепер, коли вона, ніби з-поза гробу вернула. Як дивно!

Розмова з батьками, їзда в монастир, нічний напад невідомих людей, млин, мельничка й мельник, вовки і — врешті Бахмач, усе те являлося перед нею, як оповідання бабусі в зимовий, довгий вечір про давні-давні часи.

Видно, все те треба було перебути, щоб увійти до святині щастя, видно, щастя — це таке добро, за котре треба заплатити терпінням. Потерпить.

За тою мрію, яка явилася перед нею так несподівано, як веселка після бурі, вона готова терпіти Бог вість які муки, бо без неї нема її життя. Що значать достатки і вигоди, багатства і дорогі вбрання, навіть почесні та значення, коли нема перед тобою намірів великих, сподівань небуденних, мрій неосяжних.

А те все давав їй гетьман, голова держави, начальний вожд козацького війська.

Читала і слухала розмов про середньовічні романи, про лицарів хоробрих і жінок вірних, про непереможне кохання, котре поборює всі ворожі сили, і вірила, що і її життя — це також один з тих романів, а вона одною з героїнь. Серце її переймалося коханням, свободним від буденних турбот, а душа рвалася в казкову країну лицарських змагань.

Жити коротко, але гарно; бути хвилину щасливою, але дуже; згинутися, але славно, щоб про тебе згадували люди, щоб ім'я твоє було — ніби пісня.

Розвивайтесь, луги, розцвітайте, квітки; Мотря хоче щасливою бути!

Вона чула, що перемінилася в собі. Другими очима дивилася на світ. Бачила не одно, чого перше не помічала і в людях, і в природі.

Перше люди пересувалися перед нею, як образи, стрибали, як кукли у вертепі, вона бачила їх поверху, не вдумуючись в їхню вдачу, не питаючися, як вони чують і що собі думають.

Тепер цікавилася усім, навіть старим медиком. Тепер і маму свою розуміла краще, горду, самовласну, сотворену не до послуху, а до панування. Що ж вона завинила в тому, що не може побороти себе?

І чим більше вчувалася в людей, чим більше їх розуміла, тим більше прощала їм. Вони люди!

Чи тую переміну спричинила в ній важка недуга чи сильна любов?

На це питання відповісти не вміла.

Може, одно і друге.

Знала, що любить, уперве в життю любить, палко і кріпко, непереможно.

Розвивайтесь, сади!

Перша спроба встати, щоб побачити гетьмана, не вдалася. Вдруге вставати не поспішала. Ждала, аж лікар сам дозволить. Ніколи не була такою терпеливою, як тепер.

Жадібно ловила кожду вістку про гетьмана з уст тітки Лідії і від свого чури.

Про недугу батька не знала; затаювали перед нею.

Кочубей лежав у далекій бічній кімнаті.

На другий день після серцевого припадку хотів уставати і їхати. Казав, що вже геть подужав. Але гетьман ніяк не згодився.

— У мене ось яка гадка, — говорив гетьман, — попросимо, щоб до Бахмача приїхала Любов Федорівна зі своєю доброю сестрою Марією і відсвяткуємо Різдво у мене. Гарно буде, весело. Сподіюсь, приїдуть бурсаки і спудеї з вертепом, будуть співати канти й кантики, заколядуємо собі, пригадаємо давні часи, коли то ми ще могли семейним життям жити, не знаючи важких публічних обов'язків.

Кочубеєві всміхалася така гадка. Не турбуватися гостями, не перебувати цілої тої святочної баталії, яка дожидала його в Батурині, хіснуватися правами гостя в гетьманському дворі — це було б, дійсно, дуже вигідно для нього. Христове Різдво, може, б таким чином перемінилося в свято замирення гетьмана з Кочубеями.

Він вислухав того гарного проекту і тільки головою похитав.

— Не знаєш ти, Іване Степановичу, моєї дружини. Вона ніяк не згодиться святкувати Різдва в чужій хаті, — не хотів казати "в Мазепи".

— Так тоді жаль, — відповів гетьман, — великий жаль. Про себе не кажу, але про Мотрю. Вона, мабуть, уперве святкуватиме окремо від своїх родителів, а такі перші спроби викликають звичайно сумний настрій. Це для неї тепер небажане. Їй треба радості, не смутку.

— Усім нам треба радості, не смутку, — додав, зітхаючи, Кочубей,

— Радість треба носити в душі. Хто її в душі не має, у світі не знайде.

— А якщо світ тую радість, що в душі окривається, наверх пустити не хоче, як він її, ніби в тюрмі тримає.

— На те ми, Василю Леонтійовичу, й мужчини, щоб тую гарну полонянку з ворожої неволі визволяти.

— Так гадаєш? А мені бачиться, що я вже на такого лицаря застарий.

— То зле, що воно тобі так здається. Значиться, добровільно складаєш оружжя і здаєшся. Це не по-козацьки, не по-лицарськи. Не такі старі, як ми з тобою, радувалися життям і творили великі діла. І в мене, як бачиш, не дуже-то кріпке здоров'я, а все ж таки я не подаюся. Ще моя пісня не доспівана, кажу собі.

— Так, так, я подивляю тебе. А все ж таки позволь мені розпрощатися з тобою, подякувати тобі за добру гостину, попросити прощення за тую турботу, яку, не хотючи, зготував тобі, й вертати додому.

— До Любові Федорівни, — завважив гетьман, — Ось, бачиш, яку-то силу мають над нами жінки, як вони притягають нас до себе.

Кочубей махнув рукою: ет!

— Але я ще раз раджу тобі, Василю Леонтійовичу, не піддавайся ти тій силі. Борони себе. У жінок є звичайно охота відтягати мужів від публічного діла" бо для них найважливіша річ — хата й родина. Мужчина любить творити, творити й руйнувати, жінка хоче зберігати те, що є, щоб воно не пропало для неї та для її дітей. Але бувають жінки, що мають якраз противну, не жіночу вдачу: люблять воювати і не люблять миру. Їм замало того, що мають, хочуть більше, багато, дуже багато, — усього! Чи не з тих-то, не обиджаючи тебе, Любов Федорівна?

— Можливо. Вона сильної вдачі. Знаю її хиби, але не можу також відмовити їй великих чеснот. Людина здорового ума і невсипущої праці. Коли я нині числюся багатим чоловіком, так це у великій мірі її заслуга, бо чим більше багатство, тим легше його змарнувати, тим більша і турбота. Любов Федорівна велику пайку тієї турботи брала на свою голову, і того я їй не можу забути, щоб не бути невдячним. Ось чому, Іване Степановичу, совість моя велить мені не в одному потурати своїй дружині.

— Не в одному, та не в усьому, Василю. Є діла, до яких жінкам не мішається. Ти знаєш, що я маю на гадці.

— Догадуюся.

— Так тоді не потурай Любові Федорівні у тому, що може попсувати нашу дружбу і пошкодити будучності нашої. Покажи себе мужчиною.

— Постараюся.

— Найкраще про цей невдатний напад на Бахмач ти їй не згадуй, тільки пильно вважай, щоб вона вдруге чогось такого не зважилася зробити. Ти знаєш, що я чоловік не мстивий і не кровожадний. Пригадуєш собі, як звичайно, військові суди судили на смерть тих донощиків, що на мене всякі наклепи до царя посилали, а я їх прощав. Тим паче хочу простити матері щире любимої мною Мотрі, тільки щоб вона раз свою діяльну вдачу спрямувала на інший шлях. Чимало доброго може робити така жінка, як

Любов Федорівна.

— І я не чого другого хочу, — відповів, прощаючися, Кочубей.

Їдучи в вигідних гетьманських санях на м'яких подушках, в медвежих іщбах, він роздумував над усіма тими питаннями, котрі турбували його стару голову. Бачив один тільки вихід — замиритися з гетьманом, віддати за нього Мотрю й доживати віку не тільки як генеральний суддя і один з найбільших багатців, але також як гетьманський тесть.

Перед ним рисувалася приваблива картина тих почестей і того значення, якого він буде зазнавати в старшинських кругах, як найближчий до гетьмана чоловік

Разом із тим губилася охота вхопити булаву в свої руки Булава — річ приваблива, це безперечно, але й важка і хто його зна, чи на старості літ, та ще в таких важких часах, як теперішні, дав би він їй раду. А так — хай турбується Мазепа, а Кочубей буде собі жити в почестях і шані.

Коли б це тільки хотіла раз зрозуміти Любов Федорівна і Кочубей укладав собі проект розмови з нею на тую переважну тему.

Пригадає їй, як марно кінчилися всі спроби підкопати довір'я царя до гетьмана і як зле виходили на тім всякого рода донощики, хоч, безперечно, з голими руками вони на гетьмана не поривалися. Пригадає тії муки, яких вони зазнавали на судах, і той сором, тую маєткову руїну, яка спадала на їх жінок і дітей

Невже ж вона зважиться наражувати його, себе й дітей на таку сумну долю? Невже ж вона не бачить, що він, Кочубей, постарівся і западає на здоровлю, невже ж вона для заспокоєння своєї жадоби честі і власті виставить на небезпеку його життя?..

Днина була зимна, але погідна Небо ясне сніг лискучо білий, видно було далеко кругом Гетьманська шестерня швидко лишала за собою недовгий шлях з Бахмача в Батурин. Перед Батурином вони наздігнали якісь великі сани з будою, котрі не хотіли вступатися, хоч фореми здалеку гукали:

— Дорогу там для гетьманського поїзду, дорогу!

Кочубей здивувався, хто це такий наслідється не зважати на гетьманський поїзд. Чи не який із царських воеводів або намісників? Дивувався в душі, хто б то з них тою дорогою їхав, не будучи у гетьмана в Бахмачі. Визирнув крізь шибу в дверях і — пізнав свої власні сани.

Саме в тую хвилину миналися шестірна з четвірнею, і Кочубей побачив у своїх санях свою дружину.

Дав знак рукою, і спинив обоє саней. Добув з кишені декілька червоних, нагородив гетьманську прислугу і пересівся до жінки.

Гетьманські сани тим часом помчали, ніби їх буря пірвала, у Бахмач.

До столиці не було вже далеко. Вже на обрію зарисувалися високі мури й башні гарної твердині, на котру Кочубей залюбки дивився, не раз жалуючи, чому її не підновляють і не скріплюють.

Звітався з жінкою, обтулив ноги, відсапнув і, не чекаючи, аж вона стане розпитуватися, казав, що гетьман здоровить її і бажає веселих свят.

— Як хоче побажати, то хай потрудиться до нас, недалеко дорога.

— Іван Степанович святкує сего року в Бахмачі. Втомився дуже, хоче відпочити.

— Належитьсь йому відпочинок, хоч би й вічний, — відповіла, відкашлюючи, Любов Федорівна.

Кочубей змовчав. Хвилину їхали безмовно. Любов Федорівна знову кашельнула і обтерла хустиною губи:

— А Мотря?

— Ще лежить.

— Видно, добре лежати в гетьманській постелі.

— Так про свою рідну доньку говориш?

— Вона кращого слова не гідна.

— Гідна.

— Негідна, — і вони незчулися, як стали перемовлятися з собою.

Але, на Кочубеєве щастя, в'їздили в Батурин. Люди побачили гетьманські сани, ставали й кланялися в пояс, хто їхав, здалеку вступався, щоб не прогнівати достойної парсуни.

Кочубей зліз перед генеральною канцелярією, Кочубеїха поступила провідати сестру, котра все ще нездужала.

— Ти з хутора? — питалася Марія Федорівна.

— З хутора. Рибу на свята ловили. Ділила. Вертаючи, стрінула Василя Леонтійовича.

— Що ж він, здоровий?

— Мабуть, подужав. Певно, щось недоброго з'їв або випив.

— Не кажи того. Не годиться. У гетьмана й не добре?

— Як для кого.

Марія Федорівна підняла очі до ікони.

Любов Федорівна глянула на неї спідлоба.

— Хоч би ти, сестро, мене розуміла, а то й ти за ними руку тягнеш.

— Не за ними, а за правдою.

— Себто, по моїм боці брехня.

— Того не кажу, але й Бога гнівати не хочу, хоч у тебе на ласці сиджу.

— Хто тобі говорить, що на ласці?

— Сама це бачу.

Сестри не договорилися до нічого, і Любов Федорівна ще гірше лиха приїхала в двір.

Василя Леонтійовича ще не було, а вона спішилася побалакати з ним на розум. Знала, що з кожної гостини в гетьмана вертав прихильно настроєний до нього, і треба було нових аргументів, щоби знов переробити його на своє. Василь Леонтійович, людина м'ягка й добросердна, хитався поміж гетьманом і своєю жінкою, схиляючись то на його бік, то на її, залежно від того, під чиїм впливом оставався.

Любові Федорівні хотілося якнайскорше перехилити чоловіка на свою сторону, і

вона не сумнівалася, що їй це вдасться, хоч, може, і не легко. Треба було нових, сильних аргументів. Ходила по кімнатах, відчиняла й зачиняла шафи й скрині, ніби тих аргументів проти гетьмана шукаючи.

Стрінулися за обідом. Обід був пісний, але добрий, самі такі страви, що Кочубей любив. Напитки теж.

То був перший крок, щоб його прихильно настроїти. І вбралася Любов Федорівна в ті вбрання, в яких він її бачив ще молодою і гарною. Це також мало своє значення.

Мову достроїла до того. Говорила спокійно і м'ярко.

— Гарної риби наловили нам сього року. Порозсилала я монастирям, знайомим, дав Бог нам, хай буде і людям.

— Авжеж. Треба ділитися з ближнім.

— Але ближні не діляться з нами.

— Не мають чим.

— Є такі, що мають.

— Хто?

— Хоч би перший гетьман.

Кочубеєм щось підкинуло на кріслі.

— Це вже ти не по правді говориш. Гетьман не раз присилає нам дарунки.

Любов Федорівна всміхнулася.

— Але почесні для себе тримає.

— Яка ж бо ти, Любо! Пригадай собі, скільки то маєтків він виєднав для мене, а титулу стольника його величества я також не дістав би, коли б не він.

— Підстольник, настольник, стольник, — говорила жартуючи Кочубеїха, — це добре для москалів, та не для нас.

— А який же в нас може бути вищий "гонор", як генеральний обозний або генеральний суддя?

— Гетьман, — відповіла, хитро всміхаючися, Любов Федорівна.

— Але ж двох гетьманів нараз бути не може й не повинно. Як були, то було зле.

— В тім-то діло, щоб не було двох, а один. Коли б ми такі-то вже добрі були, як ти про Мазепу гадаєш, то сказали б так: "Досить я носив булаву, а тепер маєш, носи ти. Ось що!"

Кочубей розсміявся вголос.

— Гарну ти штуку придумала, Любо, на диво гарну. Тільки нікому того не кажи, бо підіймуть на сміх.

— Мене ще, славити Бога, на сміх не підіймали, а з тебе, хай тобі во гнів не буде, вже таки підсміхаються люди, а як довідаються про останнє, то таки за черева будуть братися, сміючись.

Це було одно з болючих місць Кочубея. Він ніяк не хотів, щоб насміхалися з нього.

— Що ж таке вони довідаються, щоби сміятися з Кочубея? — спитав, підкручуючи вус і поправляючи пояс.

— Що? А те, що гетьман доньку у тебе пірвав, і ти навіть не домагаєшся її від нього.

— Я тобі вже раз казав, що він у тому не причасний. Мотря сама приїхала до нього і занедужала.

— Побачимо, чи віддасть, як видужає.

— Побачимо. — відповів коротко Кочубей. Почував у душі гореч, ніби туди Любов Федорівна впустила гадючку, натякуючи про насміхи людські.

Дійсно, поки ніхто не знає, що Мотря в гетьмана, поти й добре. Але що буде, як довідаються люди? Тайки не повинчаються, треба, щоб він її від родителів забрав, за їхньою згодою і за благословенням батьківським після гарного весілля, як звичай велить. А Кочубей про це і не подумав.

І він знов захитався у своїм рішенню щире помиритися з гетьманом. Любов Федорівна догадалася, що перша атака зробила вилім. Атакувала дальше. Спокійно й лагідно, ніби навіть солодко, щоб не зражувати його до себе.

— Дуже ти був хорий, Василю? — питала, зітхаючи й очі підносячи до неба.

— Серцевий припадок. Гадав, не дочекаю до рана. Та гетьман, Войнаровський і лікар відкликали мене з другого світа. По добрій вечері, як ми з гетьманом пішли до моєї спальні й балакали ще по-приятельськи, зробилося мені погано.

— По вечері, — кажеш, — І пили, певно, теж.

— Авжеж, що випили трохи, але в міру. Гетьман багато не п'є.

— І нікому не пошкодило, лиш тобі.

— Нікому.

— Дивно...

Кочубей подивився на жінку. Догадався, що вона має на думці, і рішучо спротивився тому:

— Ні, ні, ти вже задалеко, Любонько, заходиш, задалеко, І я тебе дуже прошу, щоб ти того нікому не казала. Дуже тебе прошу!

Кочубей не вірив, щоб йому в Бахмачі чогось недоброго піддали, а все ж таки десь на споді душі заворушилося щось таке маленьке, поганеньке й питалося: "А може?"

Як людина слабовольна й підзорлива, не міг опертися таким підшептам. Вони не скоро, а все ж таки переконували його. Боявся того й не хотів.

— Ти, Любонько, — казав до жінки, — не дай Боже, ще здурієш на "пунті" Мазепи. Про що не пічнеш мову, а все на його звернеш. От і тепер почала про рибу, а скінчила на Івані Степановичу, аж смішно! — Він поправляв пояс і сміявся.

— Уважай, Василю, щоби ти ще на кутні зуби не сміявся.

— Отєє я власне тобі хотів сказати, жінко.

— Ти? Мені?

— Так, бо твоя ненависть до Мазепи спокушує тебе на небезпечні, навіть кари гідні вчинки.

Любов Федорівна зжахнулася. Невже ж. гетьман довідався про все?.. Але зараз запанувала над своїм збентеженням і, накопуючи губи, спиталася, ніби цілком спокійно і безжурно:

— Так? Які ж то такі кари гідні, на твою гадку, вчинки поповнила твоя жінка,

говори, будь ласка!

— Пощо тобі казати, ти ж сама добре знаєш.

— Нічого я не знаю, навіть не догадуюся, говори! Кочубей глянув на жінку і не знав, що йому казати. Вона так самовпевнено дивилася на нього, в її очах більше не малювалося ніщо, крім звичайної жіночої цікавості.

— Чому ж ти не говориш? — принагляувала його. І він, забуваючи про обіцянку, дану гетьманові, розказав усе.

Любов Федорівна вислухала цікаво, але спокійно. Дещо вона ніби не зрозуміла й казала собі повторити, а за той час обдумувала дальший план своєї кампанії. Кочубей дійшов до того, що Чуйкевич розгромив харцизів у гайку і не допустив до сорому і до тої великої небезпеки, яка могла стрінути Мотрю.

— Що Чуйкевич такий хоробрий, — перервала Любов Федорівна, — того я ніяк не сподівалася. Дивний він собі чоловік. Я про нього іншої думки була.

— А саме?

— Саме, що він мужчина.

— А невже ж то не мужеське діло боротися зі всякими свавольниками й розбишаками, небезпечними для публічного ладу і навіть для життя спокійних горожан.

— Це друга річ, а я до того веду, що мужчина, як любить жінку, то й хоче її мати, а не зрікається для другого, хоч би й для самого гетьмана, правдивий козак не дав би був дівчини харцизам у руки, але не лишив би її для того старого грішника, от що! Чуйкевич зробив по-бабськи, а не по-козацьки.

— Чуйкевич поступив по-лицарськи, — відповів рішучо Кочубей. — Як вірний своєму рейментареві, він совісно виконав його приказ. Так воно й повинно бути.

— Ах тая вірність! — аж скрикнула Любов Федорівна. — Вже вона мені горлом лізе. Вірність для заспокоєння прихотей старого женолюба, — гарна мені вірність!

А помовчавши хвилину, вона спитала нараз:

— Василю, скажи мені, чого ти тулишся до гетьмана, як судак до невода?

Заскочений таким несподіваним питанням, Кочубей тільки очі й уста широко розчинив і не знав, що йому відповісти. Він розумів, що з хитрощами своєї жінки не справиться, бо вона все щось таке придумає, що йому навіть на гадку прийти не може.

— Кажи! Чого ти тулишся до того Мазепи, як судак до невода? Бачиш, що він тебе ловить у той невід, що він з тобою зробить що схоче, і, замість боронити себе й нас, тулишся до нього, як безмовна тварина, аж гидко, дійсно гидко, Василю Леонтійовичу.

— Ми відбігаємо від речі, — відповів Кочубей, ратуючи свою мужеську честь. — Тут важніші питання дожидаються своєї відповіді.

— Для тебе, може, й важніші, а для мене важніша честь і будучність твоя і наша, виставлена гетьманом на "шванк".

— Говори собі що хочеш і гадай собі що хочеш, а, на мою думку, негарно ти зробила і недобре, насилаючи на гетьманський двір харцизів і горлорізів, щоб поривати Мотрю. Цього ще в нас не було! Такого казуса я собі не пригадую. Тямлю, як запорожці

напали на грецьких купців, що зі своїми возами, наладованими дорогоцінним добром, їхали до Чигирина, й розграбували їх, тямлю, як якась запорозька ватага напала була на селітряні майдани, що були заведені нашими старшинами на річці Самарі, зруйнували їх і забрали волів, казани та всяке манаття, тямлю, як недавно тому ті ж самі запорожці наскочили були на царську казну, що віз капітан Суходольський, убили його й двох жовнірів, казну ограбили, а попа, що був коло капітана, покололи списами, але, щоби хто нападав на гетьманський двір, про таку сміливість я ще не чував.

— Отже, й почув! — відповіла Любов Федорівна, вислухавши довгого речення з уст свого мужа. Вона за той час рішилася, що їй дальше робити. Не відпекувалася, бо це не рішить діла, а признатися і присилувати мужа стати по її боці. Не відцурається він своєї жінки, не пішле її в монастир, до того він заслабий, куди там!

— Отже, й почув! — повторила ще раз, усміхаючися лукаво. — І світ не завалився. Гетьман не Бог, і з ним боротися можна і треба, коли треба.

Під Кочубеем захиталася земля. Весь план, який він построїв, зводився на ніщо. Бачив, що з замирення з гетьманом нічого не вийде, бо Любов Федорівна хоче війни, не миру.

Він кивнув безрадно рукою: "ет!" і пішов від столу до свого кабінету.

Любов Федорівна пішла за ним.

— Чого ти хвилюєшся, Василю? А побачиш, усе добре скінчиться, тільки не треба ставати нам в половині дороги, не треба показувати себе перед. Мазепою безсилями і готовими сповнити всі його забаги. Ми ж не Мазепині підручні, ти генеральний суддя і стольник його величества, тобі слід боронити своєї честі і свого права. Здайся на мене, все на мене звали, я понесу й донесу, побачиш. Заспокійся, Василю.

Василь Леонтійович з жалем глянув на жінку. Він розумів, що вона робить йому велику кривду, в його душі ворухнулося якесь зловіще, погане почуття, але не почував у собі досить сил, щоб опертися жінці. Треба було це зробити скорше, не треба було миритися з нею так скоро після припадку з Мотрею, коли ніхто не знав, що з нею сталося, чи жива вона, чи ні, і коли Любов Федорівна, відчуваючи за собою вину, навколішках прощення благала.

Тепер не те. Гетьман не схоче діла ставити гостро, хоч живого свідка має в руках. А не схоче з огляду на Мотрю, щоб не робити її сорому й не завдавати рани її серцю. Любов Федорівна скористується тим і поведе своє круте діло дальшими манівцями, а він безрадно буде дивитися на її роботу, болюче відчуватиме неправду, жалуватиме, що він такий слабкий і нерішучий, і дальше буде хитатися між гетьманом і своєю крутою дружиною.

Йому жаль зробилося самого себе, жаль своєї турботної старості, жаль тих спокійних днів і років, котрі міг ще прожити як високий урядовець козацький і тесть самого ясновельможного.

— Чого ти так зажурився, Василю? — питалася Любов Федорівна, підходячи до нього.

Ет! — відповів Василь Леонтійович і пустився скорою ходою з кабінету до своєї

відпочивальні.

ЩАСТЯ...

Сонце пізно вставало.

Несміливо розглядалося по стінах і, не ogrівши їх, не розвеселивши, втікало й ховалося в сніги.

Короткі дні, а ночі довгі-довгі.

Що робити з ними? Звідкіль набрати тільки того сну? Думки? Та й вони не безконечні. І думку передумаєш серед тих довгих зимових, скучних ночей.

Часом місяць зазирне в шибки.

Місяцю-князю, лицарю блудний, мандрівниче безсонний, ходи, ходи до мене! Розкажи, що бачив у світі, скільки зір манив до себе, як з хмарами грався, як по безмежних просторах небесних до невідомих берегів плив. Місяцю, лицарю блудний!

Ось, ось, ускочить у Мотрину спальню.

Так хмари не пустили його. Ніби в невід зловили. Стривай, ти, ледарю старий...

Може, цей місяць заглядав у гетьманову кімнату, може, бачив його думки?

Про що він думає тепер? Про Морю чи про яку княгиню?

Місяцю, лицарю блудний!

Ось г зоря. Як сирота самотня, покинена, забута. Чого ж вона заглядає до Мотрі у вікно? Ніби розради шукає у неї, як у товаришки сумної. Зорі, чи й у вас там таке життя, як наше? — смутки, турботи, довгі, довгі ночі?

Шум. Вітер садами колише. Ніби їм спати не дає, ніби з місця жене. Досить стояти, геть, геть! Дивіть, як я невтомно гуляю, гей же, гей же в танець!

Дерева верхами хитають: "Не хочемо, ні. Лиши нас тут, ми до місця привикли;" — кланяються низько йому.

Ублагали. На поля побіг. Шумить, розказує про щось.

Як про минуле, то не цікаво, як про майбутнє, то так. До Мотриноного вікна притулився, зітхає, стогне, скиглить.

Ну, що ж тобі так важко, кажи! А може, ти Мотрину долю віщуєш?

Віконницею термосить, наглить: вставай. Утікай звідси, втікай! Таким, як ми, немає хати на світі, немає домівки тихої нігде! Вічної туги дитино, великого бажання донько, пролетиш понад землею, як падуча зоря, котрої почин невідомий нікому, а шлях — це бездорожжя світів!

Мотря знімає голову, бо подушки палять. Заглядає в вікно, чи не світа.

Ні, ні! Тільки сніг іскриться, аж горить, як жемчуги в гетьманській булаві. Аж очі хапа. Як гарної

Ноче, зимова довга ноche, коли ж кінець тобі?

Насилу примкнула повіки. Не піднесіться, — так... Чорно. Ніби дими обмотали світ. З димів Любов Федорівна виринає, як образ із хмар:

"Мамо!"

"Геть від мене, недобра донько, я не мати тобі!"

О, ноche, коли ж кінець, тобі?

І знову темно, знов дими, а з них Іван Васильович виходить. Блідий, затулив уста.

"Чого ж ти так терпиш, Чуйкевич?"

"Люблю тебе..."

О ноче!

Острів, кругом вода, на острові вежа, у вежі безталанна царівна. А лицар кругом озера їздить, лунають підкови сталеві: Лус-лус-лус-лус. Вода глибока, мовчалива, бездонна, — цить!

Соняшні зайчики бігали по стінах, теплі відблиски огню клялися по долівці, чути було, як на подвір'ю суєтилися люди...

Ох, як заспала Мотря!

Але рада, що день, а день. Побачить тітку Лідію, може, лікар встати дозволить і — побачить Його.

Лікар дозволив. Не просила, сам казав, що може нині встати.

— Ясна панночка перебули хоробу без комплікації, і довше лежати нема рації.

Який же він смішний! Як він довго говорить, і кланяється, ніби той трач, що його дітям стружуть і на полиці кладуть, щоб хитався ніч і день.

Але людина гарна він, цей лікар. Совісно діло своє сповнив.

— Спасибі вам, пане лікарю! Великої турботи я вам завдала, правда?

— Турботи? Я лиш обов'язок сповнив. Бог поміг, не я. Всі ми в Божих руках. Що наші ліки супроти його сили?

— Так...

Ще раз поклонився, побажав доброї днини і вийшов.

Встала.

— Та й залежалася я. Ось-ось і Різдво. Як той час скоро біжить, хоч бувають такі довгі години.

Вбиралася, роздумуючи, що таке час, аж розсміялася. Перше їй такі питання не приходили на гадку. Перше...

Де ж її вбрання?

На кріслі оксамитний контушик, горностаями підбитий, лежить. Новий, щопиш з ігли. Та й гарний! Це, певно, гетьман для неї придбав. Але Мотря не вбере його, аж гетьман скаже. Хай попросить. Треба ж дорожити собою. Дорожити? А не приїхала ж вона сама до нього... і Мотря облилася гарячим рум'янцем... Приїхала, ніби її буря пригнала, вночі на мельникових санях, самотреть [52].

Так іноді вітром гнана птаха крізь вікно в хату влітає і довго-довго б'ється, не потрапляючи в те саме вікно, поки її не зловлять, і — як добрі, то випустять на волю, як ні, — то головку скрутять. Життя!

Краще не думати про нього і жити. Заплющити очі і йти, все вперед.

Вперед? Або ж ти знаєш, що це — дійсно вперед, може, стоїш на місці, може, вертаєшся, звідкіль прийшов, а час іде. Старієшся, ось одно певне. Життя!..

Недуга розніжила Мотрину душу. Довге перебування з собою привчило її дивитися вглиб.

Але контушика вона все-таки не вбере, — аж він попросить її.

Вбралася в своє звичайне вбрання. Навіть намиста не почепила. Не треба прикрас. Хай любить її такою, як є, або хай не любить. Як схоче. Вдиратися в його серце не гадає. Соромно, що вдерлася у двір. Може б, краще було в монастир.

Ні, ні, ніяк ні! Перед нею життя. Жити, жити треба! Треба виспівати пісню, котру чує душа, пісню неосяжних висот. Може, вона й сотворена до того, до того співу, що його люди не чують, забули, затуркані гамором буденним.

Глянула в зеркало — так. Пригладила волосся рукою. Ніби ще більше його, і очі теж побільшали. Так багато бачать і так далеко глядять. Лиця приблідли. і побіліли уста, вже не такі, як вишні. Над ними усмішка літає і ніяк сісти на уста не може чи не хоче.

Обтягнула корсетку, поправила поясок, — іде. Тими самими кімнатами проходить, що тамтого разу. Не спішиться. Розглядається по стінах.

Як ясно. Соняшні зайчики скачуть по шовкових обоях і граються на дорогих макатах. Міркована розкіш. Вигода, не позбавлена краси.

Образи всміхаються до сонця. Портрети батьків, дідів, родичів. Які вони вдоволені, що перебувають у свого сина, внука, в свояка, в його гетьманському дворі. Відновлюються вбрання, ніби їх підновив кравець, золоті прикраси мигтять, світиться дорогоцінне каміння,

Двері від гетьманського кабінету відчинені. Сніп соняшного світла впаде з вікна просто на стіл. Він такий блискучий, що Мотря примружує очі.

Гетьман там є?

І як тамтого разу, Мотря хоче вертати. Але він почув її ходу, — підбіг назустріч.

— Мотре, сонце моє!

— Пане мій!

Чи це правда, чи Метрі лиш сниться?

— Лишіть, Іване Степановичу, лишіть! — Але гетьман не пускає її зимних рук. Обіймив своїми гарячими і гладить і цілує:

— Бідні, бідні руки. Як вони змерзли і як побіліли, ніби без сонця лелії. Вони мої, правда, мої?

— Ваші.

— Не "ваші", а "твої". Скажи: твої.

— Твої, — шепче Мотря насилу. Гетьман саджає її у свій високий фотель, сонце озолочує Мотрю, біля ніг соняшні зайчики скачуть. Так дивно Мотрі.

— Чого ж ви мовчите, Іване Степановичу?

— Дивлюся і радію. Гарно так. Навіть божественний Рафаель не змалював такої гарної мадонни.

— Гріх говорити таке. Я смертельна людина.

— Безсмертна ти краса. Ніяк подумати не можу, щоб не стало її. Ні, ні, та краса мусить жити вічно, як не в життю, то в казці і в пісні.

— Не розумію вас.

— Тебе...

— Не розумію тебе, мій пане; я дівчина маловчена.

— Повтори!

— Пощо? Краще розкажуй що, Іване Степановичу, я так довго твого голосу не чула.

— Стужилася?

— Так...

— Значиться?

— Сам ти знаєш, що воно значить.

— Одно я знаю, що люблю тебе, як не любив нікого в світі і як любити не хочу. Остання ти моя любов, як остання, найкраща весна в моєму бурливому житті. Хочу втішатися тобою, хочу забути про осінні негоди, про туман, що закривав добро і красу перед моїми очима, і, осяєний тобою, як видивом небесним, в невідоме іти. Одно я знаю, що кохаю тебе.

Мотря слухає тих слів і забуває про все.

Розвиваються сади, розцвітаються квітки, Мотря хоче щасливою бути.

Щастя, щастя,, невловима мріє, хто спіймає тебе, пригорне, у жменю затулить, в серце сховає, щоб ти не втекло? Щастя, падучая зоре, де почин твій і який твій шлях?

Сонце гріє голову Мотрі, соняшні зайчики туляться до її ніг, плахта горить, — займеться, спалахтить, — вона спалиться ціла... Любове, пожежо грізна. Втікати перед тобою, спасатися, чи, як Пречиста на образі Благовіщення .спустити очі додолу і ждати. Хай буде воля Господня?

Кохання — ангеле з невідомих висот, хто посилає тебе на нашу бідну землю?..

— І знаю я, що кращої нагороди за всі мої труди і старання не могла мені дати наша рідна земля, як посилаючи найпишніший свій цвіт, святоіванський цвіт своїх казкових дібров у святочний дарунок для мене. В тобі я бачу красу рідної країни нерукотворну, щиру й непідкупну, правдиву. Буря століть шумить над нашими степами, руйнує життя, нівечить добро, знущається над долею людей, але в нутрі нашої святої землиці окривається велика благодать, незнищиме зерно розуму і краси, котрого висловом найпишнішим, який я побачив уперве, це ти. Метре, мріє моя!

Зимова днина добігала полудня. Небо таке синє, як у жнива, сніг аж очі сліпить. Мороз і той мліє, — і тає. Яка ж гаряча та зимова днина, і скільки в ній жаги, хто б подумати міг!

Згориш, згориш ціла. Втікай звідтіля. Або ні! Як на образі Благовіщення Пречистої очі додолу спустити: нехай діється воля Господня...

Ти вже одною ногою на порозі в невідоме стояла, Господь завернув тебе. Пощо? Чи не на те, щоб ти сповнила його волю? Сповни! Яка тая воля — не знаєш. Все одно. Будь знаряддям його, до визволення, до слави, до величі, до здійснення мрії, яка снилася предкам твоїм у їх найкращих снах, а якої доля не дала їм здійснити, може, здійсниш ти. Подай йому руку і йдіть на бурі та негоди, крізь терня і колоди, в туман нічний і в чорний дим, туди, де сяйвом золотим сяє сонце ваше — мрія. Згориш... велике діло! Що ж! Не знаєш, Фенікс, диво-птиця із попелища відростає, отак не гине й не скінчиться

душа, що сильно покохає...

— Іване Степановичу, не треба! — А гетьман її руки зимні розгрівав цілунками палкими.

— Мотре, сонце моє!

— Пане мій!

Сонце повернуло на захід і сховалося за ріг бахмацького двора.

Посумніли стіни, полиняли килими, зайчики побігли до других кімнат.

Мотрю пройняла дрож.

Невже ж і щастя так коротко триває, як ця зимова ясна днина, блисне, осяйне весь світ і лишає стужу за собою.

— Зимно Мотринці моїй? Чому ж контушика не вбрала?

— Якого?

— Того, що я придбав для неї, на горностаях.

— Для мене і соболів багато.

— Нічого не забагато для Мотрі. Озолочу тебе, ожемчужу і посаджу, як княгиню, на золотокованім престолі на втіху собі і на славу.

Приніс і накинув на круглі, немов з мarmору, рукою грецького мистця викуті плечі.

БІЛІ КОНІ

За обідом гетьман, звертаючися до тітки Лідії, сказав:

— Святами пахне. Коли в нас Різдво?

— Завтра святий вечір. Сильні морози проповідують старі люди.

— А ми з тобою, Лідіє, молоді, правда?

— В нашім дворі є декілька таких, що батьками могли б нам бути. Що ж то за вік, шістдесят літ? Мій покійний батько сотні дожив.

— Моїй добрій мамі теж небагато до сотні бракує, — відповів гетьман і думками до Києва побіг, в той монастир, де Марія-Магдалина Мазепина ігуменею була.

— Дивна річ ті Різдвяні свята. Святкуєш їх щороку і не наскучать. Ніколи дитячі літа не пригадуються так живо, як на святий вечір. Батько, мати, рідня. — А звертаючись до Войнаровського, сказав: — "Коли б ти знав, Андрію, як то ми колись з твоєю мамою першої зірки визирали, як квокали в сіні під столом, аж батькові було тієї забави забагато".

— Мати пригадувала, як вас, дядьку, хлопці раз гетьманом перебрали.

— Пригадувала? Так, так, довелось мені раз грати ролю гетьмана. І таку мені важку булаву зготовили, що я насили двигав. А вважай, Івасю, гукнув мій покійний батько, щоб ти з тою булавою не провалився! Всі в сміх, ілюзія пропала. Довго я того батькові забути не міг. І на королівському дворі згадував, і в школах за границею між товаришами, і ще й тепер, буває, чую цей голос.

— А для мене веселіший Великдень. Провесна, дзвони, гагілки, легко якось.

— Різдво — семейне свято, Андрію, Великдень більше громадське. А вам, Мотре Василівна, як здається?

— Різдвяні свята в хаті, Великодні на цвинтарі і на майдані. Одні й другі гарні, між

гарними людьми.

Гетьман глянув у її великі очі і побачив насили здержувані сльози. Жалував, що почав таку розмову. Чи не тужить Мотря, що не святкуватиме дома?

Заговорюючи, розказував про різдвяні звичаї за границею.

— У англичан вбирають хату омелою. Зі стелі, з-під свічника теж омела звисає. І як дівчина забудеться і стане під омелою, то хлопцеві вільно її безкарно поцілувати. Правда, Лідіє, гарний звичай? Ти ще, мабуть, і нині забувалася б.

— Можемо спрібувати, — відповіла тітка Лідія, — але ваша милість, мабуть, не раз хіснувалися тими звичаями.

— І, мабуть, — додав Войнаровський, бо бачив, що дядько в доброму гуморі, — мабуть, панночки не дуже противилися тому.

— Всіляко воно бувало, мої ви дорогі, — відповів, усміхаючися, гетьман, — та, на жаль, тепер куди більше за мною, ніж переді мною... А німці вбирають ялинку; прибирають її свічечками і під ялинкою кладуть дарунки. Обдаровують батьки дітей, діти батьків, навіть прислугу. Багато радості тоді. Як засвітять ялинку, заколядують, то так тоді у найбільшій хаті весело і блискучо, як у великих панів.

— Багатства радості не дають, — зітхала Мотря.

— Ваша правда. Навіть на королівському дворі не все весело бувало. Не мені, бо мені веселості Бог не пощадив, але другим. А найгірш у фравцімері. Заздрість яка, Боже! Бувало, дивишся, ходить панночка сумна, сумна, ніби не знать яке горе. Піддобришся до неї, звичайно, королівський паж...

— І хлопчик непоганий собі, — втрутила тітка Лідія.

— Казали, що так. Отож піддобришся і питаєш, чого це вона сумує. "Його милість король до Ванди вчора усміхнувся, а на мене й не глянув". Ось, бач, яке горе!

— Часом усміх і за щастя стане, — завважив Войнаровський.

— Ну, коли б ти королівський усміх побачив, Андрію! Король Ян-Казимир недурний був чоловік і добрий, але поганий собою.

— Зате гарних пажів тримав.

Гетьман припіднявся:

— Дякую вам, Мотре Василівна, за комплімент. Але найкращий паж не рівня королеві.

— Гарний король і найкращу королеву затьмить, — відповіла не надумуючись Мотря.

— От і попали, дядьку!

Гетьман удавав, що відповісти не вміє.

— Мотря Василівна слів позичати не потребують.

— Не все. Часом і слово, як з каменя, важко добути.

— Ого!

Розмова оживлювалася.

Старий ключник, що обслуговував, бо іншої прислуги гетьман нині не хотів, усміхався вдоволено. Йому більшої радості не було, як бачити свого пана веселим.

— А як же тобі здається, — спитав його гетьман, — веселі будуть у нас цього року свята чи ні?

Ключник поклонився низько і руку приклав до серця.

— Гадаю, ваша милосте, що такі веселі, як давно не бували.

— Вгадав. Подай же нам доброго вина. Вип'ємо за тую веселість. Треба жартувати, щоб не хорувати, правда, Мотре Василівна?

— Не знаю, — відповіла і задумалася...

Думками до хати побігла. Пригадала собі, як то там усяку веселість один погляд Любові Федорівни, як мороз прозябаючу квітку, вбиває. Навіть батькові невільно було пожартувати, про дітей і не згадує. Від того холоду, здавалося, страви на столі стигли. А тут, у гетьманському дворі, так тепло. Навіть ключника за чоловіка тримають. Всі троє такі близькі їй, ніби рідні, добрі і ввічливі. Жартують, а не жалять себе, не кусаються, як осінні мухи.

Надворі смеркає, а на душі світає.

— Про що так задумалися, Мотре?

— Про свята, милосте ваша.

— Не думайте, зробимо такі, що кращих і в раю не треба. Правда, Лідіє?

— Якщо ви, Іване Степановичу, веселі, так якої нам ще радості треба.

— Не один я у хаті. Треба, щоб усім весело було. Ви, Лідіє, не жалуйте челяді і прислузі ні напиків, ні харчів, Обдаруйте дітей, щоб довго пам'ятали, як гетьман у Бахмачі святкував. А ти, Андрію, козакам кажи викотити яку там барильчину і по декілька золотих по ранзі й заслугі роздай, нехай також пам'ятають. Хочу, щоб весело було. Carpe diem! [53] — І гетьман задумався.

— Про що задумалися, ваша милість? — спитала, повертаючись до нього, Мотря.

— Думаю, де і як будемо за рік святкувати. Хотілось би у Києві, з мамою. Але всі, як ми тут нині сидимо, а мати щоб ділилася просфорою з нами і благословила нас.

— Дав би це Бог! — сказала тітка Лідія, стискаючи Мотрю за руку.

— Чи запалити свічки? — питався ключник.

— Не треба. Хіба, що пані бажають.

— Ми? Ні!

— Так докинь до коминка дрівець.

Ключник прикляк, поправив огонь, і золота полумінь облила гетьманську їдальню.

Мотрі знов зробилося тепло. Огонь підступав до серця.

Втікай від нього, втікай, бо згориш. Ще час, ще крил не обсмалила. Обсмалиш, чим полетиш?.. Поволічуся ногами...

— Знаєш, Андрію, — почав по хвилині гетьман, — що Різдво все-таки від Великодня краще. Великдень наступає після страстного тижня. Люди тішаться, що воскрес Христос, але душі все ще носять спомин його мук і хрестної смерті, Анна й Каафа, Пілат, Юда, Петро тричі відрікається свого вчителя — все воно таке сумне і прикре. А на Різдво прямо радість, що родився Христос, і тільки.

— А різня невинних дітей?

— Правда... Дивно, як до радості все домішується смуток, мов до вина полин.

— Велика ідея і великі жертви.

— Так воно, так, нічого немає без жертв. Тітка Лідія вийшла доглянути вечері.

Піднявся й Войнаровський.

— А ти куди?

— До канцелярії загляну.

— Я і забув про неї. Здавалося нині, і канцелярії нема. Так тоді йди і не барися.

Вечера шкода. Посидимо разом. Гетьман присунув крісла ближче коминка.

— Отут буде тепліше, Мотре. Полумінь озолотить тебе, як у полудень сонце. Послухала.

— Та й гарна ж ти. Їй-Богу, не надивлюсь. Ніби з'ява. Хотілось би жити лиш з тобою, і лиш для тебе, покинувши усе.

— Навіть булаву?

— Усе.

— Не хочу я того, Іване Степановичу. В таке безтурботне щастя не вірю. Воно — стояча вода, пливуча краща, мерехтить і грає.

— Тихе щастя безпечніше, Мотре.

— В небезпеці є своя краса.

— Небезпечна.

Полумінь справді озолочувала Мотрю від ніг до голови. Сіяла.

— Коли б я знала, Іване Степановичу, що ви...

— Ну, що?

— Що ви із-за мене кинете велике діло і булаву проміняєте за сімейне щастя, за ласки жіночі, то...

— То що?

— То як ненадійно явилась у вас, так ненадійно і зчезла б.

— У мене сторожа, звідси й миш не пробіжить, коли не схочу. Не пущу я тебе...

— У мене чура, він хитріший від усіх сторож.

— Чуру я переманю до себе. Дам йому коника гарного і шаблю дорогоцінну, покине чура свою паню.

— Не покине!

— Покине.

— Ні! — вона притупнула ногою.

— Розсердилася Мотря?

— Так. Я сердита. Вам треба це заздалегідь знати, щоб не нарікали після.

— Боже ти мій, як страшно! І ворог у полі не такий страшний, як тих двоє коханих очей... Замирімся.

— Я не жартую. Я правду кажу. Якщо ви із-за мене гадаєте згубити велике діло, то краще я згублюсь.

— Я дротами золотими обведу кругом двір, я ласкою прикую тебе до себе, не покинеш мене. Підеш зі мною на долю й недолю, по честь і по славу...

— Піду! Піду, хоч би й по смерть, — за державу.

— Хоч би й по смерть, — повторив глухо Іван Степанович Мазепа. — Підеш? А може, воно тобі так лиш нині здається, а завтра скажеш ні, не можу, він застарий для мене, він вечір, а я щоби ранок, який він для мене коханок?

— Сказала і слова не порушу, віддам за нього душу. Слово моє— це я.

— Слово твоє — це ти. Мотре, сонце моє, світи мені, світи!

— Пане мій!

І Мотря рук своїх звільнити не могла від його гарячих поцілунків.

— Багато я нагрівив у світі, але й багато натерпівся душею, видно, Господь підвів мої рахунки, видно, добро переважило зло і в нагороду він тебе мені послав, найбільшу нагороду на світі.

— Найбільша нагорода — слава. Вона вічна.

— Нічого вічного немає.

— Тебе слава чекає.

— А ти?

— Що я? Я раз туман осінній, що степ застеляє, то знов, коли хочеш, після бурі веселка, а на дубі омелка, хміль, що по тичині в'ється, смуток, що іноді сміється, невже ж я знаю, хто я, от дівчина химерна.

— Ти — пісня високосферна, платонський ідеал, життя без тебе, це темний провал, без тебе я й слави не хочу, славою тебе озолочу. Мотре, сонце моє!

— Пане мій!

Гетьман засвітив свічки. Вернули до реального світу.

— От і заповідається Різдво! — почав гетьман. — Відмолод я душею, дякуючи тобі, Мотре,

— Не хвали дня, Іване Степановичу, як звечоріє, — відповіла, встаючи з свого крісла, Мотря.

За вечерею гетьман жартував то з тітки Лідії, то з Войнаровського.

— А тобі, Андрію, — казав, — чи не скучно буде святкувати зі старим дядьком? От, бач, коди б краще бісиків до сестри його світлості князя Даніліча пускав, може б, свята краще смакували. Солодшу б кутю їв. І гарна ж сестра Меншикова. До нього подібна.

— Гарний виноград, та кислий, — відповів Войнаровський. — У них навіть святвечора нема. Не туди мене тягне.

— Тобі б яку шляхтяночку гарну, що? Може, й княжну,

чому ж би ні? Мазепиному небожеві і князі — не заморська птиця.

— Пощо мені, дядьку, князів. От Орлик який, а зі своєю оженився, з полковниківною, і гарно собі живуть. Донечка Настуся вже й читати вміє, а синок, Грицько, твій похресник, теж гарно росте, дай Боже, щоб батькові сорому не зробив.

— Добре кажеш. Того цвіту по всьому світу, але нема кращого, як на нашій землі розцвітеться. Випиймо за здоровля Мотрі Василівни, щоб вона довго очі наші своєю красою веселила, нагадуючи нам дорогоцінну красу, Україну!

— Не сороміть мене, шановне товариство, найкраща квітка потаймиру цвіте, — і

Мотря злегка пригубилася до чарки, бо дівчині багато пити не годиться. Їй і так ,у голові шуміло.

Віконниць не замикали.

Видно було, як місяць понад Бахмачем, ніби човен з ясного срібла кутий, по темно-синьому небі плив.

Місяцю, лицарю блудний, мандрівниче нічний, коханку зір і думок дівочих.

Чого ж ти так усміхаєшся лукаво, заглядаючи в столову гетьманську, то знов очі хмарою закриваєш? Чи веселий ти, чи, може, сумний? — скажи, що гадаєш собі?

Місячне сяйво сиплеться, як на муку розмелені жемчуги, діаманти, опали, жемчужить дерева безлисті, срібною бляхою побиває ворота, омріює думки.

— Цитьте! — каже Лідія Петрівна, і товариство мовкне нараз. Наслухують.

— Що вам причулося, тітко?

— Їде хтось, дзвінки,

Войнаровський підійшов до вікна, дивиться на шлях. Видно далеко.

— Нікого, тітко Лідіє, не видно. Це вам в ушах дзвонить. Ніч така тиха.

— Можливо.

Але за хвилину знов:

— Цитьте! Ось тепер чуєте?

Тепер уже й гетьман підійшов до вікна.

— Їй-Богу, Лідіє, ти нас даром бентежиш. На шляху немає живої душі.

Тітка Лідія хрест кладе святий.

— Я дзвінки чула. Добре чула. Може, це білі коні? По столовій зимний вітер повіяв.

— Білі коні? — питається Мотря. — Які це білі коні, тітусю?

— Вигадки людські, — заспокоює Мотрю гетьман. — Нічого цікавого. І слухати не стоїть.

— Не окривайте, кажіть. Не лякайте мене.

— Люди оповідають, нібито, коли в Бахмачі щось лихого має статися, щось недоброго, то з'являються білі коні. Літом чорний повіз везуть, а зимою з будою сани. І ніби хтось у них сидить. А як підійти, то коні, і сани, і люди щезають. Був і нема, і поїхав до млина, — кінчив, жартуючи, гетьман.

— Цитьте, таки їдуть! — і тітка Лідія вхопилася рукою за серце.

Войнаровський на ґанок вийшов. За хвилину вернувся.

— Нема живої душі. Я вже й вартового питав, ніхто не їхав і не їде.

— А може, це щастя їхало до нас, побачило, що зачинена брама, і — завернуло, — сказала Мотря, і очі її заволіклися тугою.

Місяць ховався за хмари.

БІЛИЙ СНІГ

В бахмацькій сторожівні, в старшинській половині бунчукові товариші в кості грали. Одному не везло. Що кине — програв. В кармані останні золотівки теліпалися.

— Е, та бо ти, товаришу, не з руки кидай, — говорив той,

що щастя мав, — мабуть, рука тобі не сприяє, кидай з чарки.

— Хай буде з чарки.

Поскидав кості до чарки, покалатав, викинув, — дев'ять.

А другому сім впало. І знов програв.

Бунчукові товариші, сини полкових, а то й генеральних старшин, заслугувалися, повнячи біля гетьмана службу. З дому, звичайно, не бідні, бо батьки не жалували їм грошей, щоб не осоромити себе перед гетьманом, вони бавилися не із-за жадоби гроша, а для розваги.

— Тепер граємо на честь.

— Себто?

— Як матиму гроші, то віддам.

— Пам'ятай же. Кажуть, нині Войнаровський обдаровуватиме нашого брата з гетьманської казни по ранзі й по заслугі.

— По ранзі, то ми всі однаково повинні дістати, а по заслугі — то ти ніщо, а я за двох.

— Хіба тому, що за двох їш.

— А ти за двох брешеш.

І дальше кидали. Щастя поверталось.

Програвший відбивався.

— Не люблю я святого вечора.

— Чому?

— Бо не дають обіду.

— Зато вечеря добра.

— Вдома краща.

— Бо ти мамин син.

— А тебе до дівчат тягне.

— Що, може, негарні шинкарки в Кочубеєвій коршмі на полтавськім шляху?

— Кочубеєва донька краща.

— Мудрагель! Краща троянда від ромену. Та, бач, зависокі пороги на наші ноги.

Чуйкевич сидів за книжкою осторонь і вдавав, що не чує.

— Боже ти мій, таку крелю дістати! Чуйкевич встав.

— Військовому канцеляристові не читається.

— Не даєте.

— Чому ж то?

— Бо балакаєте пусте. Не люблю слухати пустого.

— А може, ваша милість, пане-товаришу, той того, як його, теж у Кочубеїв город задивились. Знаєте казку про отого вовка, що через пліт на капусту дивився, так баба відігнала. Любов Федорівна всякого віджене.

Чуйкевич кинув книжкою в кут.

— Товариші! Як кості, то кості. А Кочубеїв лишіть. Не люблю, як про моїх знайомих чортзна-що говорять. Подивився згїрдливо на них, бренькнув шаблею і вийшов.

— О, тому, мабуть, уже добре замакітрено!

- Краще й не треба.
- А жаль. Гарний козак і носа вгору не дере. Товариш, якого пошукати.
- І служить як!
- Довірений гетьманський.
- А диви, й тому дівка світ закрутить.
- І розкрутити важко.
- Навіть не пробуй, поб'є.
- А на шаблю він мистець.
- Хто з нас не мистець на шаблю? Та що з того. На шаблі світ не стоїть.
- Як чий. Наш — то так. Мій батько раз і від одного маху дві голови зрубав.
- І одної досить. Шабас! Войнаровський! — І поховали кістки.

Чуйкевич зрозумів, що йому в Бахмачі не свята. Дратувати його будуть. Вже одна свідомість, що Мотря тут святкує, а про його, може, й не згадає, дошкулювала козакові. Краще де-будь, щоб лиш не тут.

Сказав Войнаровському, що до Батурина його тягне, до знайомих і до свояків. Войнаровський обіцяв подбати про послухання гетьманське.

І, не гаючись, подбав.

Гетьман здивувався, що Чуйкевич на самий святвечір їхати хоче.

— До батьків — розумію, але їх у Батурині нема. А може, ти там яку дівчину лишив?

— Не лишив, ваша милосте, бо не маю.

— Ні? — і гетьман пронизливо глянув на нього. — Чого ж тоді спішишся?

— Скука напала, хандра якась, може, згублю в дорозі.

— Пробуй. Я тобі й коні до Батурина дам. Відвезеш Орликам дарунки, пожелаш їм свят від мене, їм і дітям. Хрещеника мого візьми на руки і піднеси його високо. Кажі: гетьман говорив, щоб ти великий ріс.

Чуйкевич зрозумів, що гетьман н'арочно так щиро з ним говорить, щоб потішити його. Поклонився і обійняв за коліна.

— Спасибі, милосте ваша. Зроблю як кажете. Від гетьмана до тітки Лідії пішов.

— А ти ж куди? Хто бачив на сам святий вечір? Гонить тебе хто?

— Гонить нудьга. Тітка покивала головою.

— Того цвіту по всьому світу — та кажи вам це! Молодість-буйність, перешумиш, Івасю, перешумиш. А може,

з Мотрею попрощатися хочеш, вона ось тут, у другій світлиці.

Чуйкевичеві годі було сказати "ні", — пішов. Мотря в оксамитнім, золотої краси контушику, горностаєми підбитім, була якась друга, ніж звичайно. Краща, але дальша.

Здивувалася, побачивши його.

— Попрощатися прийшов, Мотре Васи́лівна. На свята їхати хочу. І тобі щасливих свят бажаю. Святкуй здорова і весела.

— Спасибі, і ти весело святкуй.

— Жартуєш...

Глянула в вікно, а тоді:

— Чому ж би мені жартувати, Іване Васильовичу? Невже ж ти не молодий, не здоровий, неville ж світ не стоїть перед тобою отвором?

— Краще не говори, Мотре. Ти сама не віриш в те, що кажеш. Знаєш, що діється в моїй душі.

— Ти ще не забув?

— І не забуду.

— А обіцяв же.

— Забути не обіцяв, бо обіцяти не міг. Це не в моїй силі.

— І не в моїй забуття тобі дати. Ти мужчина, козак. Візьми себе в руки. Пригадай, що ми говорили. Перед нами велике. Як треба заплатити за нього щастям своїм, заплатимо.

— Ой, заплатимо! — повторив, як відгомін далекий.

— От і бачиш. Пощо такий настрій. Ніби псалтиру читати прийшов. Нині свято радості. Нині над Вефлеємом займається зоря. Може, й над нашим Вефлеємом уже якась зоря зоріє, та ми не бачимо її.

— Може, Мотре, може і, — що дай, Боже. Прости, що смутку приніс у твою веселу світлицю. Не хотів. Не маю жалю до тебе, але знаєш, святий вечір, нагадуються дівочі літа, і хлоп'ячі мрії, і перша зірка, — нагадалася ти. Прости!

Поклонився і вибіг у сніи...

— Який дивний! — І Мотря пригадала собі вчорашні дзвінки: "Цитьте, білі коні".

Сніжок став політати, ніби Бахмач вбрав на свята білу сорочку. Крізь дерева в парку ясніла золота смужка, як застіжка. За лісами заходило сонце. Накидало на Бахмач червону кирею.

"Дзень-дзелень!" — дзвонили дзвінки при санях, котрими поїхав Чуйкевич.

"Може, щастя їхало до нас, побачило зачинену браму і завернуло".

"Цитьте!"

Білий сніг, білі коні, тільки гадки червоні! Що таке світ, що таке щастя і що таке любов?

"Дзень-дзелень! — І знов, і знов, — цитьте вже раз, цитьте! Досить!"

Білий сніг тихими жмутками злітав згори на дерева, на поля, на криші, ніби Бахмач справді вбирав на свята чисту, білу сорочку.

НА СВЯТИЙ ВЕЧІР

Подвір'ям перебігали дворові люди, челядь, прислуга, сердюки, мужчини й жінота. Під чобітьми скрипів сніг, з дерев і корчів сипався іній, на вусах мужчин намерзали бурульки, на лицах дівчат розцвіталися рум'янці від зимна. Всі спішилися, підбігали, підтупцювали, хлопці обкиду-вали дівчат снігом. Бадьора радість обгортала людей, — заходили свята, великі. Різдвяні свята.

Ось і Войнаровський вертає з військової канцелярії до двора, в руках збиток паперів, на чолі, як звичайно, задума. Його і свята не розвеселять. Смуток носить у серці. Щось, мабуть, пригадав собі і завернув з дороги. Гетьманів небіж має чимало турбот. Багато всякого діла на його голові. Гетьманський двір чималий... Чимало тут

людей, а в кожного є свої бажання, особливо на свята, під Новий рік. Гетьманові годі всіма журитися. Войнаровський перебирає спору пайку тієї жури на свою молоду голову.

Мотря дивиться крізь вікно на подвір'я, як на сцену в театрі, і її обгортає цей окремий настрій, який буває лиш на святій вечір.

Пригадує собі свої діточі літа, коли ще у її батьків не було такого панства, як тепер. Мати суєтилися в пекарні, готовлячи з прислугою 12 страв на святу вечерю, а батько в святочному вбранні, чисто вибритий, зі свіжопідстриженим волоссям, ходив по покоях, розглядаючи, чи все приготовлене як слід. Діти сміливо зверталися до нього з усякими питаннями, про Ірода, про трьох царів, про Вефлеєм, а він радо та вдоволено відповідав, не жалуючи слів і пестощів батьківських. Мотря пригадує собі, як маленькою дівчинкою перебігала раз на святій вечір столову кімнату й пошпортнулася на соломі, котрою, по старому звичаю, притрушено піл, і — впала. Батько підняв її, посадив на коліна і приспівував:

Іде, іде пан, пав,
На конику сам, сам,
Їде, іде жид, жид,
На конику гиц, пщ,
Їде, ще горшкодрай,
На конику гаталай, гаталай,
Гаталай горшкодрай.

Співаючи, вдавав, що нога — це кінь, котрий нібито щораз скорше їде й везе Мотрю в країну дитячих казок. Мотря вірить і забуває про свою пригоду, про синячок, і про "бубу" на ручці.

І пригадала Мотря старшу сестру свою і брата, як вони першої зірки визирали, як квокали в сіні, шукаючи золотого горішка, і як боялися пшеничного снопа в куті, котрий кивався, ніби дід, і грозив, що забере їх із собою, як не будуть чемні.

І пригадалася тітка Марія Федорівна, все добра, лагідна, ніби свята. Все вона щось нового й цікавого вміла Мотрі сказати, казками й легендами мережаючи шляхи, по котрих пускалася в невідому мандрівку діточа уява. Добра Марія Федорівна переносила на сестриних дітей ту любов, котрої Бог не дозволив їй виявити своїм власним дітям.

Що вона тепер? Що батько, мати? Невже ж різдвяний чар не змягчить її твердого серця і не настроїть прихильно, до нелюбої доньки?

Мотря молилася в душі, щоб хоч один промінчик вефлеємської зірки запав у душу Любові Федорівни і зробить з нею те чудо, котрого ніхто з людей довершити не міг. Як радо вона нині припала б до маминої зимної руки й забула про все, що між ними, як твердий мур, стояло, усе, що відділювало дві неподатливі жіночі вдачі, доньку і маму.

Зійди, зійди, вефлеємська зоре, над батуринымським двором Кочубеїв, котрому нічого більше не треба, крім тої Христової любові, крім того миролюбивого духу, котрий він хотів принести людству, як найцінніший дарунок.

— Чого ж. то так задумалася, моя Мотря? — почувся нараз оксамитовий голос.

Мотря озирнулася й побачила за собою гетьмана. Звичайно, вдома ходив він у сірому або в чорному

вбранню, нині мав на собі цвітастий контуш, з гудзиками золотими і зі спинкою при ковнірі, що горіла, як вечірня зірниця.

— Тужно моїй Мотреньці за батьківською хатою? — питався. — Дивно, бо Різдво — це родинне свято, свято споминів про дитячі літа, про ті часи, коли ми ще були добрі і безгрішні, коли на світ дивилися крізь віконця вефлеємської стаєнки, — правда?

— Правда, Іване Степановичу.

— А тепер ми себе відчуваємо другими, грішними й винуватими не лиш перед Господом Богом, але й перед собою.

— Винуватими?

— Авжеж, — бо даємо нашому серцю волю, не несемо в дарі новонародженому Христові елея, ладану й миру, а хочемо, щоби світ приносив нам дорогоцінні дари і поклонявся, як божеству.

Мотря глянула на гетьмана питливо. Невже ж і він докоряє її за гордість?

Гетьман зрозумів цей погляд. Стиснув її за руку і, сідаючи біля неї, казав:

— Обідилася моя Мотренька? Я не про неї кажу, а лиш загально, може, дещо й про себе. Мотреньці моїй скучно за огнищем родинним. Покинула його там, а не знайшла тут. Правда?

— Ні, біля вашого огнища, Іване Степановичу, моїй душі тепло.

— Біля — вашого! Отсе-то й біда. Поки це вогнище з "вашого" не зробиться "нашим", Мотриній душі біля нього тепло не буде, та ще в таку днину, як нині, коли всілякі спомини приходять на гадку. Треба тим споминам протиставити дійсність. Спомини веселі, а дійсність ніякова — і як же тут веселою бути?

— Весела я, Іване Степановичу, тільки тієї веселості словами виявити не вмію, а може, й не хочу, — пощо?

— Кажі Мотренько "не можу", так правдивіше буде. Перед моїм досвідним оком смутку свого не скриєш, я чую, як тобі на серці, — легко чи важко. І не дивуюся, що нелегко. Це для мене легке й оправдане. Скільки, що ти останніми часами пережила, і на мужеську душу каменем важким налягло б. Але не сумуй, Мотре, надійся на мене. Я перед твоїми дрібними ніжками продую шлях, змету з нього терня, а насиплю троянд, таких гарних, як ті, що ти мені у Ковалівці піднесла. Тямиш, Мотре?

— Тямлю.

— І будеш серед тих троянд ходити, як русалка; як видиво райське, до якого рвалася душа моя в молодості ранній і в мужеській віці бурливій, а яке Господь щопиш під вечір життя зіслав мені.

— Гарно ви вмієте розважити, Іване Степановичу, спасибі вам за це. Але ні русалкою, ні видивом я не хочу бути. Вірною подругою рада стати для вас, повірницею

думок і співробітницею щирою. Наскучало мені безділля, діла хочеться, гарного діла.

— Якого-то?

— Ви ще питаєте? А казали, що думки мої вмієте вгадувати. Вгадайте, якого мені хочеться діла!

— Великого, за яке наші батьки мерли, край перемінився в пустиню, сльози ріками лилися. Знаю я, знаю, Мотренько, яке тобі діло на умі. Воно й мені не дає спокою. Турбуюся ним повсякчасно, навіть тепер, коли розмовляю з тобою. Люди заздують мені значення і влади, а не знають, що я в неволі своєї ідеї, що я раб і слуга її. Крім матері моєї ніхто цього не знав, з ніким було мені поділитися цею журою, ти перша, що довідаєшся про це. Нічого не скрию перед тобою, кожний намір свій скажу, кожною вдачею і невдачею поділюся з тобою і буде мені легше двигати цей хрест, що добровільно беру на свої плечі.

— Поможу тобі нести цей хрест святий, хоч би й на Голгофту. Не бійся, не впаду під ним. Я сильна і витривала, хоч і жінка. І мовчати вмію, — великим мовчанням любові. Не почувеш від мене гіркого слова, полину не доллю тобі до чаші. А якщо Господь дозволить нам донести цей хрест на гору й укріпити його, щоб не боявся він ні вітру, ані громів, тоді обітру чоло твоє з поту, обмию ноги твої з земного пилу й устами приляжу до рук, що вибороли славу.

— А я притулю тебе до грудей, як свого вірного друга, і вдячним серцем благословитиму ту щасливу годину, що звела мене з тобою. І посаджу тебе високо на престолі і скажу народові цілому: отес сподвижниця моя, це сонце, що огріло душу мою і сили нові добуло з духа і з тіла мого. Без неї не довершив би я великого діла, — дякуйте і любіть її.

— І замовкне злоба людська, як гадина, розчавлена ногою великолюда, і забудуться болючі хвилини минулого, бо в радощах великих окриються вони, як окриваються колючки роз серед листя і цвіту. І щопиш тоді скажемо, — ми щасливі, непроминаючим щастям, щастям, яке дає свідомість добре зробленого діла, — заслуженим щастям.

— І будеш ти сонцем вечора мого, Мотре Василівна.

— І будеш ти місяцем ночі моєї, Іване Степановичу.

— І будемо жити, як подружжя, найщасливіше в світі.

— І будемо, як одна душа в двох тілах.

— Як бажання одне в двох серцях.

— Як сон один, що нараз двом людям сниться.

— Як мрія, що здійсниться...

Мотря незчулася, коли голова її опинилася на грудях гетьмана.

А він дух затаїв у собі, щоб не бентежити мрій.

Заїжджай, фантазіє, своїм возом золотокованим і вези розміряну душу підхмарними шляхами. Як скоро твої білі коні женуть понад проваллям життєвим, крізь чорні гаї невідомого, на недосяжливі верхів'я бажань. Зникають суєтливі жилища людські зі своїми марними турботами, з буденною боротьбою за шматок насущного хліба, за місечко на безталанній землі. Відчиняються вічнозелені левади, замаєні квітами

казковими, шумлять прохолодні

гаї, повіває вітерець з-поза світа, — велике, вічне, гарне промовляє до серця.

Заїжджай, фантазіє, своїм золотокованим возом і вези розміряну душу підхмарними шляхами!..

Коли ж краще пускатися в таку мандрівку, як не нині? Нині всі ми мандруємо на схід, дорогою, котрою Марія з Йосифом до Бефлеєму йшла, котрою пастушки до бідної стаєнки поспішали і котрою трьох царів з востока дари свої новонародженому несли. Нині всі ми мандрівники в країну наших мрій дитячих, в найбільше з усіх царств, в царство незаспокоєних мрій і хотінь...

Заїжджай, фантазіє, своїм возом золотокутим! Ось і дзвіночок бринить, насилу звуки його пробивають собі дорогу крізь мороз і сніги. Вітер спиняє їх, мовкнуть і знов: дзень, дзень, все ближче й ближче підходять, — до Мотриноного вуха біжать. Мотря розплющує очі.

— Простіть! Сон мене зморив.

— Сон, що душам двом нараз присниться.

— Мрія, що здійсниться... Встає:

— Пізно вже. Ось і перша зоря.

— Де?

— А там геть, бачите? На вершочку дерева зачепилася.

Дрижить, може, змерзла, а може, втомилася, здалеку йдучи.

— Від Батурина прийшла, з-над двора Кочубеїв.

— О, ні, ні! Здалеку примандрувала. Може, це та сама зірка, що трьох царів у Вефлеєм вела?

— Ні, Мотре, не та. Тамта була велика і ясна, а та несміливо кліпає очима, ніби справді дрижить, і ніби гасне... Ось і згасла.

— Згасла... — глухо повторила Мотря, і обоє замовкли.

А дзвіночок чимраз ближче дзвенів, до воріт підбігав, ніби просив, щоб відчинили.

— Хтось їде.

— Їде хтось.

Санки підсувалися під браму. Плохі коники насилу їх тягнули. На санках щось високо торчало, полотнами вкрите. Кількох людей сиділо на санях, кількох бігло за ними. Вимахували руками, билися по плечах, видно, змерзли, запарі їм зайшли, розгрівалися.

— Бурсаки приїхали з вертепом, — сказав, встаючи, гетьман. — Аж тут мене знайшли. Годі окритися перед тими гультіпаками. А все ж таки гарно, що не забувають.

— Як же їм забути про свого найбільшого добродія.

— Як забути? — кажеш. Отак, як і другі забувають, Мотре. Тепер на вдяку людську не числи. Молоді ще, незіпсуті, тому і тямлять, а виростуть, то, може, й забудуть, може, каменем віддячаться за хліб. Але піду я зарядити, щоб примістили їх добре й запросили до спільного стола.

— Лишаєте мене саму?

— Ненадовго. По старому звичаю, прийму святочні бажання, з'їм тарілку борщу і верну. Ми повечеряємо тут учвірку, ти, я, Лідія і Войнаровський. Добре?

Пішов.

Мотря потонула в думках.

Де і як святкуватиме вона віднині за рік?

Як гетьманша чи як черниця; у радості чи в смутку, серед успіхів чи після невдачі? Господи, як важко свою будучність відгадати!

Коли б хто тамтого року сказав був Мотрі, що вона на святій вечір опиниться у гетьмана в Бахмачі, Мотря розсміялась би йому в очі: "Збожеволів!" А нині вона тут, наперекір матері своїй і на смуток батькові старому.

Нерозгадана сила завела її туди, і хіба та сама нерозгадана потуга виведе її звідси.

Мотря того не хоче. Вона серцем прилипла до гетьмана, чує, що він для неї все, що при нім вона відмінилася, заспокоїлася, перетворилася. Вона вже не химерна панночка в багатих батьків, котрій всього замало, котра не знає, чого їй хотіти й забагати, а служебниця великого діла, котре заволоділо цілою її душею, всіми гадками, усім еством. В здійсненню цього діла щастя її, її мир і задовілля. Господи, не відривай її від нього, не вертай до давнього бездільного життя, не роби пустоцвітом, котрий поки цвіте, поти веселить око, як зів'яне і опаде, то який кому з нього хосен? І не вели їй у монастир іти, бо вона мертвеччини не любить, життя бажає, у низьких стінах задихається, келійних настроїв, ніби гробу, боїться. Дай їй з повної груді відспівати пісню життя, веселу чи сумну, але не лицемірну, щиру.

Чого ж тая зірка, котру вони побачили разом, так скоро покотилася по небі і згасла?

Як тяжко вгадати свою долю, свою будучину близьку!..

Мотря потонула в гадках.

Ніби сонна, йшла за тіткою Лідією до ярко освіченої кімнати, в котрій накрито святовечірній стіл на чотири особи.

Білий обрус, злегка притрушений сіном, дванадцять свічок з ярого воску у срібних свічниках, на покуття сніп, під столом дідух, — Мотрі очі сльозами заходять.

Гетьман уже тут.

Стоїть з тарілкою в руці, просфору, медом помащену, ділить, бажає усім добра.

— Ніхто не знає, чого другий бажає, — говорить, підходячи до Мотрі. — В кожному серці є своя святая святих, до котрої нерадо впускаємо ближніх, навіть найближчих. Кождий чоловік рад хоч один якийсь куток у своєму серці виключно для себе заховати. Бажаю вам, Мотре Василівна, зберегти вашу святую святих, щоб лиха доля і недобрі люди не зневажили її. Бажаю вам щастя, дорога Мотре Василівна.

— Широ дякую милості вашій, — відповіла. — Не маю слів, щоб висловити гадки, — простіть!

З тіткою розцілувалася, Войнаровському руку подала.

— А все ж таки Великдень кращий, — почав гетьман, сідаючи між Мотрею і тіткою Лідією, а Войнаровському вказуючи місце проти себе.

— Чому ж то, дядьку, Великдень кращий від Різдва? — питався Войнаровський.

— А тому, бачиш, бо на Великдень усі цілуються, а на Різдво ні.

— Голодній кумі хліб на умі, — сказала, всміхаючись, тітка Лідія. — Вам, Іване Степановичу, все ще весною пахне, а тут уже не осінь, а й зима.

— Як у кого, у мене на голові сніг, а на серці моріг. Що я, винен, що мене Господь таким создав. Іноді ніби хтось три десятки літ зняв із мене і я знову такий, як був, нім булаву до рук пойняв. Між своїми, та ще на святій вечір, можу це сміливо сказати, не хвалячись.

— А мені, — зітхав Войнаровський, — іноді так, ніби хтось три хрестики додав.

— Бо теперішнє покоління не гартувалося за молодих літ, як ми гартувалися, люди минулого століття. Пройшли ми добру школу, мій синку.

І гетьман став розказувати свої давні пригоди. В яких він небезпеках не бував, якого лиха не зазнав, а все щасливо з кожної халепи вийшов. Другий давно руки опустил би, дійся Божа воле, — а він Бога взивав, але й рук прикладав.

— Не так рук, дядьку, як розуму, яким вас Господь не обідив.

— І розум, синку, не допоможе, як хто рук не приложе. Без енергії розум — все одно, що не засвічена лампа. Погадай, скільки лиш листів довелось мені написати, не сотки, а тисячі, і то великі. Це ж праця не тільки для ума, але й для руки, а головна річ, витрата енергії. Тую-то енергію треба з себе добути. От і тепер, ворогові свого того не бажаю, що я на своїй голові маю. А все ж таки — якось воно буде... — Гетьман підняв чарку старого угорського вина і, чоломкаячись зі всіми, кінчив:

— Випиймо, щоб було добре. Щоб з Христовим Різдвом народилося у нас те, що проповідував Христос: братолюбіє і згода.

Всі припіднялися і пригубилися до чарок.

— Так не можна, — сказав гетьман до Мотрі. — Треба випити до дна, бо на дні правда одна. І ти, Лідіє, не вдавай соромливої панночки, а випий, щоб побачити, яка там тая правда на дні. Вино добре, старе. Не все погане, що старе, — правда, Мотре?

— Правда, тільки я боюсь, щоб тим старим вином не впилася.

— Щоб ви не впилися старим вином, кажете? Не бійтеся, воно не зрадливе. Розгріває і кріпить, а до голови не йде. Не раз молоде вино, не вишуміле ще, скорше голову закрутить, вірте мені, досвідченому чоловікові.

Подавали щуку по-гетьманськи.

— Чого ж ти так задумався, Андрію? Над рибою не слід думати.

— Чому, милосте ваша?

— А тому, що в рибі кості, треба їсти вважно.

Рибу їли мовчки.

— Риба за життя плаває у воді, а по смерті любить плавати в вині, так вип'ємо по чарці.

Пані відпрошувалися. Гетьман казав їм налити по маленькій чарочці солодкого іспанського вина.

— Солодким устам солодкого вина, — приговорював до Мотрі.

— Добре слово від вина солодше, — відповіла йому.

— Солодке слово із солодких вуст, — отее мій густ. Мотря спаленіла.

— Івана Степановича, Мотре, ніхто не переговорить, — зауважила тітка Лідія.

— Я навіть не беруся.

— То зле, Мотре Василівна. Панночці треба вправлятися у словесному фехтунку, щоб як віддасться, не дала себе переговорити чоловікові.

Войнаровський пригадав собі Мотрину маму і всміхнувся.

— От і веселий святий вечір, коли навіть мій Андрій сміється. Але скажи нам, Андрію, над чим так думав, як шуку подавали?

— Над тим, що ви, дядьку, зводили сказати.

— А саме?

— Над вашим бажанням, щоб на Різдво народилася згода.

— І додумався до чого?

— Мабуть, важко, щоб вона в нас народилася на світ. Дуже ми незгідливий народ. Кусаємо себе, як коні, котрих б'є візник. Не можуть батога вкусити, так кусають себе. А ми, може б, не лиш батіг, але й погонича запопали, так не хочеться. Ближче свій, на нім згонимо гнів.

— Дійсно, нічого нового ти не видумав, Андрію. Так воно було в нас здавна, і так є донині. Тому й ми такі бідні. Приходить мені на гадку одна казка, але шкода казати.

— Кажіть, Іване Степановичу, — просила Мотря.

— Діти люблять казки, — жартував гетьман. — Так слухайте ж, діти.

Він поправився в кріслі і, вдивляючись в свій ізмарагдовий перстень, розповідав:

— Турок один кохався у птицях. Умів їх ловити й освоювати. Кажуть, сотню куропатів раз наловив і привчив до того, що бігали за ним, як цуценята. Куди він, туди й вони цілим стадом летять. І загадав він своєму султанові дарунок з тих куропатів зробити. Зібрався, свиснув, біжать. В полі розлетілися по збіжжю, він стане, гукне на них і, гляди, вже знов ціла крилата армія кругом свого вождя... Так зайшов він аж перед ясне лице султана свого, а куропатви за ним. Аж чорно зробилося в залі. "Пане мій, — каже турок, — що найласкавішого маю і що найбільше прихильного до себе, віддаю тобі в дарунок". І почав показувати султанові, які це мудрі та печені птиці, як вони йому і на плечі скачуть, і за пазуху ховаються, і до губи заглядають. Дуже подобалися ті куропатви султанові, подякував за них і каже: "От, коли б ти так моїх підданих освоїв та до послуху привчив, то я тебе своїм першим міністром зробив би..." Так, бачите, і я собі не раз гадаю, що в і нас, на Україні, скорше вовків освоїш, ніж людей до доброї згоди та до конечного послуху привчиш.

— Так, воно так! — перебив мовчанку Войнаровський. — Наші земляки лиш чужого батога слухають, а свого розуму — ні. Свій чоловік не те, щоб йому до живих печінок добиратися. Який був Богдан Хмельницький, а й йому доводилося з шаблею наголо на раду старшинську приходити. Боялися його.

— А я, бачиш, Андрію, хочу підховати старшин, котрі б не боялися, а шанували свою владу, хочу виховати державний елемент. Без нього і держави бути не може.

Селянин землі свої пильнує, це його держава, він хоче бути володарем на своїй батьківщині. Його тяжко від плуга відірвати, щоб на раду йшов. Та й як їх з таких великих просторів у наглій потребі на раду скликати? Нам треба людей освічених і готових на кожний залишитися там, де вирішується доля країни. Цісарство тримається лицарством, Польща шляхтою, нам треба заживного й свідомого козацтва, котре не тільки горнуло б якомога більше землі, але яке хотіло б і вміло тої землі обороняти... Але ми в політику забігли, а нині святий вечір. Тітка Лідія скаже, що голодний кумі хліб на умі, а Мазепі політика не дає спокою, — так лишім її і радуймося святом. Ось і колядники ідуть.

Перед ґанком чути було тупоти, кашляння і притишені голоси:

— Починаймо!

— Котру?

— "Накривайте столи".

— Ні, "Нова радість стала".

— Перше — "Бог предвічний".

— Нехай буде "Бог предвічний". Дисканти, — починай! І понеслась понад Бахмачем поважна пісня про Різдво Христове, ніби святочний гімн. Зразу несміло лунали хлоп'ячі голоси, мов боялися, що не вдоволять вибагливого гетьманового вуха. Але з кожною стрічкою кріпчали, до-строювалися до себе, зливалися в акорд.

— Ось що ми вміємо, — сказав шепотом гетьман, — співати! На жаль, у нас тільки в пісні згода, В житті дисонанс, а як життя перетворюється в пісню, виходить гармонія чудова.

Мотря поглядом своїм, як ластівочним крилом, торкнулася гетьманового обличчя. Він слухав колядки, але думками літав кудись далеко. Колядка співала про минуле, він пісню будочності творив.

Слава Богу заспіваймо,

Честь сину Божому,

І пану нашому

Поклін віддаймо.

Гетьман покивав головою.

— Багато смутку в наших піснях.

— Бо і в житті його чимало, — зауважила Мотря.

— У пісні смуток старосвітський.

— А в житті щораз новий. Колядники "Дивну радість" почали.

— Це найкраща з наших пісень, — сказав гетьман. — Кращої я у світі не чув. Вона мене дитиною зворушувала до сліз, і тепер спокійно слухати її не можу. Зміст радісний, а музика сумна. Зміст говорить про Різдво Христове, а музика ніби передбачує його муки й смерть. Такого контрасту я нігде більше в мистецьких творах не зауважив.

— Ціла Україна — один мистецький контраст, — додав Войнаровський, що мовчки вслухувався у співи. — Хтозна, чи тим зісполом радості і смутку, багатства й нужди, життєвої охоти й орієнтального отупіння вона якраз не тягне нас так непереможно до

себе.

— Гадаєш?

— Бо чому ж мені не хочеться їхати в Польщу, купити собі маєток і жити, як каже Рей, життям почтивого чоловіка, себто шляхтича? І не лиш мене. Багато таких було, є і буде, що їх Україна приманює до себе, як вродлива коханка. Знають, що за любов чекає їх терпіння, і люблять.

— Але чимало є й таких, що зраджують її.

— Це вже люди без серця або без характеру.

— Друге правдивіше, Андрію. Серця нам не бракує, лиш характеру мало. Хворіємо на польську хворобу...

— Яку?

— На привату. Таких нам сусідів Господь Бог підібрав, що не багато можемо від них навчитися.

— Бо переймаємо зле, а не добре від них.

— В чоловікові більший нахил до злого. До доброго треба наукою тягнути. Пригадаймо собі, як були малими. Коли б нас батько й мати не картали й не гидили злого, не знаю, що виросло би з нас.

Мотря слухала уважно.

— Ох, та й сумна пісня, — нарікав Войнаровський, зітхаючи. — Розжалоблює душу. Чую, що й мене лихо не мине, українське лихо.

— Ти, Андрію, як баба, — простіть пані за слово. Ще піп проповіді не читав, а вона вже реве. Кажуть араби: "Не покладайся на коня, що пітніє, і на жінку, що плаче". А плаксивий козак від обох їх гірший.

І гетьман поклепав свого небожа по плечах та подивився на нього так сердечне, що Войнаровському сльози закрутилися в очах. Він поцілував свого дядька в руку, а цей пригорнув його до себе.

— Поки я живу, поти й ти можеш бути веселий, а там промишляй своєю головою. — А звертаючись до Мотрі й Лідії Петрівни, додав: — Кажуть, що на Різдво не цілуються, а тут дядько з небожем обнімаються. Що ж ви на це?..

Мотря стояла притулена до тітки Лідії, а та, замість відповісти, пригорнула її до себе і поцілувала в чоло.

— А що, не казав? З Різдва робимо Великдень. Аж мене оскома збирає.

— Оскома вовка на вид гарної ягички, — не дам! — і тулила Мотрю до себе й ніби захищала її. Гетьман сміявся.

А ти, Христе-царю

Небесний владарю,

Даруй літа щасливії

Цему господарю —

співали колядники.

— О, навіть про щастя для мене таким сумним голосом в Бога просять, — сказав гетьман.

Колядники почали "Накривайте столи".

— Лідіє, це вони вже до тебе співають. Кажі їм погостити гарно й дарунки роздай.

— Усе наготовлене в сінях, — і тітка Лідія пустилася йти. Та нараз зупинилася. Ясна полумінь озарила весь ґанок. Немов від кольористих вогнів обличчя хлопців зробилися золоті, червоні, сині. Звізда загорілася. Вони заметушилися, гасили. Войнаровський вискочив на ґанок і помагав. Звізда згоріла до остатку...

— Отеє вже друга звізда на наших очах погасла нині, — сказала Мотря зі смутком.

— Чи одна звізда гасне. Нічого вічного нема на світі.

— Бідні хлопці. Ліпили, малювали, напрацювалися, може, не один тиждень, тішилися тою звіздою, і нараз, за одну хвилину, радість їх і гордощі розвіялися з димом.

— Нічого не порадиш, Метре. Не один з нас так само майструє свою звізду, не тижні, а може, довгі літа. аж нараз вона йому за один момент погасне. Але з того ще не виходить, щоб її не майструвати. Не берім собі того дрібного випадку так дуже до серця, досить нас Войнаровський розжалобив. — А звертаючись до тітки Лідії, додав: — Лідіє, будь ласка, передай хлопцям отсих три таля-ри. Хай собі нову звізду зроблять, ще крашу від тамтої. А бурсакам повідж, що ми на їх куншти дивитися готові.

— Де?

— Хіба у великих сінях. Там тепло, правда?

— В коминку від самого рана горить.

— Так туди вийдемо до них. Добре, Мотре?

— Будь ласка. Я на вертеп цікава. Люблю говорячі ляльки.

ВЕРТЕП

Від бібліотеки до сіней відчинено широкі двері. Перед порогом поставлено для гетьмана фотель. За ним крісла для тітки Лідії і Войнаровського. За ними, трохи збоку, сиділа Мотря.

Вона бачила всіх, а її мало було видно.

Сіни рясно освічено свічками, з коминка біла полумінь і пахло королівським кадилом.

Посеред широких сіней на підвищенню стояв вертеп, як церква з трьома банями, розмальованими й позолоченими. Цілий фронтон вироблений гарно: гзимзи, пілястри, вікна. У вікнах, замість шибок, воскований папір, за ним свічечки, так що церква була освічена, ніби в ній вечірню правлять.

До церкви сходи, за останнім — двері. Над ними широка галерея і знову двері, ніби на хори.

— Щоправда, — помітив гетьман, — двері трохи заширокі, особливо горішні, і це псує архітектуру, але цілість обдумана як слід.

Він оком знавця дивився на ту мініатюру, що мала в собі прикмети київських церков, ним побудованих. Культурний діяч брав на хвилину верх над політичним, будівничий держави цікавився будівлею вертепу. Сам собі дивувався, що за великим про мале не забув, що до всього живого й гарного прикладав увагу.

— Як у театрі, не зачнуть виставу, — зауважив Войнаровський. — Усе готове, лиш

занавісу підняти... Ось і дзвінок.

Задзвонили в бічній покою, і трьох бурсаків жвавим кроком виступило перед гетьмана. Поклонилися, пальцями правих рук доторкаючись землі, і середній став говорити заздалегідь вивчену святкову орацію.

Говорив про вефлеємську зорю, про поклін пастирів і про дари трьох царів з востока, про радість цілої вселенної, що народився Христос, про втіху бідного бурсацтва, якому милосердний Бог дав такого благородного й великодушного опікуна муз і грацій, як ясновельможний гетьман Іван Степанович Мазепа.

— Як колись бідні пастушки бігли з баранцями й овечками до вефлеємської стаєнки, так отее ми з нашими вбогими кунштами прибігаємо до тебе, наш добродітелю, щоб подякувати тобі за твою печаливість, ласкавість і великодушність, а якою пособляєш нам добути науку і знання. І як перед пастушками отсими горіла ясна зоря — комета і вела їх у Вефлеєм, так перед нами сіяла стать твоя, вказуючи нам шлях у Бахмач. Прийми ж тоді, наш достойний пане, низький поклін від бідного бурсацтва і побажання веселих і щасливих свят, усього блага на довгі літа — Христос рождається.

— Славім його, — відповів гетьман і подякував за труд і побажання питомцям славної київської *almae matris* [54].

— Позвольте, ясновельможний пане гетьмане, починати? — спитав оратор.

— Починайте з Богом!

Озвався дзвінок, і відчинилися горішні широкі двері в вертепі.

...Темно. Пастухи сплять коло своєї отари. Нараз вбігає Панько.

— Іване, Петре, Климе, Онисиме, вставайте! Глядіть, яка зоря засіяла на небі!

На небі дійсно сіяє зоря з довгим хвостом. Пастухи з острахом дивляться на неї. Тривога, здогади, нарада: що робити? Рішили йти, куди їх зірва заведе. Чим хата багата, тим рада, — понесуть в дарунку. Будять сонну отару, вибирають щокращі. Вівці блеють...

Той бурсак, що суває ляльками у вертепі, так знамените вдає блевання овець, що навіть Войнаровський сміється й Мотря не може здержатися від сміху.

Двері вертепу закриваються, хор співає різдвяний тропар. Усі встають і потягаються за ними, як у церкві. Знов дзвінок, і знову відчиняються ті двері. Стаєнка, Мати Божа і в жолобі новонароджений Христос. Ясла; віл, кінь і осел хухають на дитинку. Старий Йосиф на палицю сперся і думає. Образ простий, як давний малюнок, зготовлений рукою, якою водить віра і прив'язання до традицій.

Хвилина мовчанки. Особи в вертепі не рушаються, живий образ.

Лиш кінь сумно пасеться,

Осел з зимна трясеться,

Пастирів кличуть, клячуть, клячуть,

Бога в плоти бачуть, бачуть, бачуть,

Тут же, тут же, тут же, тут же, тут.

За пастирями надтягають трое — царі. З повагою підходять до ясел і клякають. Середуший старий, по боках двох молодших. На всіх оксамитові, горностаї підбиті

довгі плащі, наопашки, а під плащами козацькі вбрання.

Лідія Петрівна повертається до Мотрі.

— Бачиш? Середуший на гетьмана скидаються, цей справа на Орлика, зліва на Войнаровського... Хитрі які!

Гетьман насилу робить поважну міну; ляльки навіть рухи підхопили, хід, повороти голови, — як живі.

— Ніби на образах німецьких митців, — шепче Войнаровський. — Мати Божа з дитиною, а перед нею бургомістер зі своєю жінкою і з дітьми.

— Мистецтво пристосовується до життя.

— Незнання обстановки радить собі як може.

— Як і не було б, живе і гарне. А це річ найважливіша.

Образ кінчиться колядкою.

Зачинають її бурсаки, підхоплює гетьманське товариство, а там і його двір, що з відчинених бокових покоїв дивиться на вертеп.

Пауза.

— Втомилися актори, — каже Войнаровський, — мусять відпочити.

Зачув це бурсак, що водив ляльками. Зі спорим ящиком вибіг.

— Ось вони! Таких чемних акторів у світі пошукати. Слухняні і спокійні. Не сваряться і не п'ють, навіть їсти не хочуть. Божим духом живуть.

Витягнув з ящика одну куклу і так уміло порушував нею, що була, ніби справжня людина.

— Поклонися, Остапе, бачиш, хто перед тобою сидить! — І кукла кланялася, головою хитала, рукою доторкалася землі.

— Їм щоб тільки вбрання було. Такі горді, як пошити їм новий контуш або починити чобітки. А жінота — так прямо за вбранням пропадає.

— Завтра дістанеш від мене сукна, оксамиту і шовків золототканих на вбрання.

— Подякуйте ясновельможному за ласку, — відповів сміливий бурсак, добував з ящика ляльки, і вони кланялися, прикладали руки до серця, жінки присідали злегка, піддержуючи спідниці; то цілий двір сміявся.

Нараз бурсак поскидав ляльки в ящик:

— До роботи! — гукнув і побіг зі своєю акторською трупкою за вертеп.

Знов дзвінок, і відчиняються долішні двері. Іродова пристольний зал. На пристолі Ірод. Він височезний, з вибалушеними очима, нервово крутить головою, мало корона з неї не злетить.

— Петро! Їй-Богу, Петро! — шепче Войнаровський. Гетьман небожеві руку кладе на коліно: "цить!" Перед Іродом Рахилія, вбрана, як українська жінка. Свитка, плахта, червоні чобітки.

— А це — ніби Україна! — зауважує тихо Лідія Петрівна. Гетьман глянув на неї, і вона теж мовкне.

Рахилія дорікає Іродові за його жорстокість, за смерть невинних дітей і грозить смертю.

— Проклятий будь, окаяннику мерзотний, людьми і Богом проклятий вівіки!

З тим і відходить. Ірод думає. "Гадав жити вічно, а тут треба боятися смерті. Та я ще поборюся з нею. Гей, воїни мої, ставайте у порога, коли прийде смерть, ловіть її якомога!"

За вертепом хор співає грізну пісню, що кінчиться словами: "О Іроде преокаянний!"

— Страшно, — шепче тітка Лідія. — Коли б так у дійсності, а не в вертепі...

— І скоро, а не Бог вість коли, — додає Войнаровський.

Виходить Смерть. Кістяк, коса, — кламцає зубами.

— Отся то вже до нікого не подібна, — каже Мотря. Смерть гнівається на Ірода, що він своїм воїнам казав її убити, і кличе в поміч чорта:

Вийди, брате, друже любезний, пособиши, Кровопийцю Ірода от землі істребити.

Вискакує чорт. Чорний, з червоними грудьми, з хвостиком, рогами, з крилами, з цапиними ратичками, на одну ногу налягає.

— Гу-гу, гу-гу! Пощо, другиня, кличеш на пораду?

Побачивши, в чому діло, вбиває Ірода косою.

От так його во главу, Щоб знали повсюди нашу державу!

Іродова голова відлітає, і золота корона котиться гетьманові під ноги.

Хор за вертепом співає:

Заслуга його Знатна всім і явна, За те ж і пекельна Бездна ізготована. О, Іроде преокаянний!

Всі відітхнули, ніби їм легше стало, що Ірода стрінула заслужена кара і він більше не буде знущатися над бідними людьми. На сцену вискакують дід і баба:

От тепер і нам пристало,

Як Ірода вже не стало,

Потанцюймо ж, молодичко,

Чорні брови, біле личко.

На те вона:

Гляди тільки, сучий діду,

Щоб не ввели танці в лихо,

Забрались би у тісний кут

Да хліб собі їли б тихо.

Але дід на таку недіяльну роль не згоджується і тягне бабу під черешеньку:

Ой під вишнею, під черешнею,

Стояв старий з молодю,

Як із ягодою.

Це відома пісня, але бурсак так знамените вдає розмову діда з бабою, так гарно перескакує від старечого баритону до нестарого ще жіночого сопрано, що навіть гетьман всміхається і плеще в долоні. Він значучо дивиться на Мотрю.

Старий дід і молода баба, ніби заохочені похвалою, беруться заплід боки і ну ж, у танець. Господи, як вони танцюють! Вихиляються, прискакують і відскакують від себе, вона піт утирає рукою, а він оселедця закладає за вухо, прямо — розкіш!

— Ось до чого мої бурсаки спосібні, — каже гетьман. — Тут вони мистці, не в правилах риторики й піітики.

— Бо тут життя, а з тої цілої середньовічної схоластики пліснею тхне.

— Скажи це, Андрію, авторам "Свободи вожделинної натурі людской" і "Мудрості предвічної".

— А все ж таки треба колись сказати, бо шкода талановитих хлопців у тій відірваній від реального життя атмосфері умово вбивати.

— Життя не вб'єш. Не бійсь, знайде воно собі щілинку, щоб добутися з схоластичного гробу, як тут. Цей вертеп — це одна сатира, бурлескний образ України. Талановита отся бурсацька голота, їй-Богу, талановита.

— А підівчаться та й у Москву потягнуть чужого хліба шукати.

— Бо нашому братові свій хліб проїдається скоро, а до того там, бачиш, незалежна держава, двір, цар, туди наших, як нетлі до світла, тягне. Але дивімся на вертеп.

На сцену вийшов салдат. Хвалився, кілька то він хохлушок розкохав і кілька хохлів послав чортові в зуби, признавався, що понад усі житейські блага любить горівку й жарене порося. За кожним словом кляв і спльовував крізь зуби. Нахвалившись, добув із штанів пляшину і пив-пив, поки не повалився. Лежить, надбігає кабан і штовхає його: "рох-рох-рох". Рот йому лиже.

Сценка видимо подобається аудиторії, бо плещуть у долоні.

Виходить циган. Дивиться на салдата і каже:

— Також не мав Господь що робити та й сотворив ось яку цяцю, тю! — Бере салдата за ноги і тягне зі сцени. А за хвилину в'їжджає на салдатовій кобилі.

Криця не лошиця, кремень не кобила,

Як біжить, то дріжить, як впаде, то лежить.

Кобила паде і він з нею:

Пху, побила б тебе лихая година,

Пре-пре-прекаторжного батька скотина!

Щоб тобі ні стригло, ні брило,

Щоб тебе на світі не було,

Один в роті зуб держався,

Да й той тепер у снігу зістався.

Шукає, — нема. Хоче продати кобилу, та ніхто не купує. Б'є її пліткою:

— До шатра, до шатра, до шатра! — Кобила підводиться й вибігає.

Все те так справно, смішно й живо, що глядачі забувають про ляльки і їм здається, немов перед ними справжні звірята й люди.

Циган, як звичайно, голодний. Але не нарікає, лиш жартує на ту тему з сином і жінкою.

Жінка, (питається його):

Чом, цигане, не ореш?

А він:

Бо не маю плужка,

Тільки в мене пояс є,
За поясом пужка.
Чом, циганко, не прядеш?
Бо не вмію прясти;

Циганка:
Із-за гаю виглядаю,
Щоб сорочку вкрасти.

Циган:
Ходім, стара,
До шатра,
Фун-фун-фунфора,
Проживем без хати.
Танцюючи виходять. Входить шляхтич:

Шляхтич:
А цо, панове?
Я із дзяда, із прадзяда
Уродзони естем шляхціц.
Билем ве Львовє,
Билем в Краковє,
Билем в Кійовє,
А тєраз естем
У ясновельможного пана
Гетмана,
Ктурєму до нуг падам,
Жичє здровя і на многая літа!

Танцює з панею краков'яка, а йому за спиною танцює його служба. Знамените вдає кожний рух свого пана, аж нараз спотикаються. Шляхтич: (падає й кричить):

А пуйдзь до дябла, лайдаку, я це батогем забіє!
Паня зацитькує його, радить втікати, бо козак йде:

Шляхтич:
Цо ти, едукована кобіто, мувіш?
Як Бога кохам,
Я сам тшидзєсцє козакуф забіє.

А між тим за сценою чути спів "Та не буде лучше. Та не буде краще, Як у нас на Україні..."

Шляхтич зривається і втікає. Входить на сцену козак-запорожець. Він високий, широкоплечий, в червоних, як море, широких, шараварах і в синім жупані.

Запорожець: Ах, панове, яка сила в мене була за молодих літ, тепер не те. Де-де-де-де!

Коли траплялось кому у степах бувати,
То той може прізвище моє угадати.

А в мене ім'я не одно, а єсть їх до ката,
Так зовуть, як набіжить на якого свата.
Жид з біди за рідного батька почитає,
Милостивим добродієм ляхва називає.

А ти як хоч назови, на все дозволяю,
Аби лиш не назвав крамарем, — за те то полаю.

— Бачиш, Андрію, і тут політична ілюзія.

— Ціла поява запорожця, на мій погляд, дядьку, носить політичний характер.

— По зовнішньому вигляді видно, що симпатії шкільної молоді по його боці.

— Але тільки зверху. Зі слів і вчинків щось друге виходить.

— Що саме?

— А ось те сумовите "колись". Колись запорожець силу мав. Тепер він останки тієї сили розтрачує на марну лайку та на бійку з ким попало, направо й наліво, зі шляхтою, з жидами, навіть з уніатськими попами. Ось, бачите, як він їх лає і вбиває, замість вести планову боротьбу на ширшу, загальну справу.

Правда, як кінь в степній волі,
То так козак не без долі,
Куди хоче, туди скаче,
За козаком ніхто не заплаче.

— Твоя правда, Андрію, "куди хоче, туди скаче" — краще не можна схарактеризувати нинішнього запорозького завзяття.

Мотря слухала розмови гетьмана з Войнаровським і сумними очима дивилася на гарну постать запорожця і на пусті його вчинки. Показати б їм цей вертеп, може б, побачили себе, як у кривому зеркалі.

Ще кілька сценок з дядьком Климом, з дячком бакаларем і зі свинею. Дядько Клим рішається свиню дякові на школу дати, бо вона вже давно хотіла здихати.

Гетьман сміється:

— Це ж знамените. Сатира на нашу прихильність до освіти.

А дяк ще й дякує:

Ми вашу обречену жертву,
Хотя живу, хотя мертву,
Со благодарностью приемлем.

В тій подяці — верх іронії. Глядачі сміються, аж за боки беруться.

А дядько Клим обертається до публіки й говорить:

— Правда, панове, єсть за що і дякувати. Свиня, хоч куди свиня, — ребра так і світяться! Має дурно здихати, краще дякові за науку сина віддати.

Свічечки в церковних вікнах гаснуть, двері замикаються, вже тільки золочені бані блищать і хрест на церкві горить.

Вертепна вистава скінчилася. За вертепом збираються бурсаки, чути, як "реєнт" роздає голоси і по гетьманських сінях лунає старосвітська колядка:

Що в пана Івана по його двору — святий вечер!

Сам Господь ходить з трьома святими,

З трьома святими із янголами.

Що перший янгол у Бога просить:

Ой пошли. Боже, пану Івану,

Пану Івану у полі долі:

У полі долі — густее жито,

Густее жито, частії снопи!

А другий янгол у Бога просить:

Ой, пошли. Боже, пану Івану,

Пану Івану в пасіці долю:

Тисячу роїв, сто бочок меду.

Сто бочок меду, сто пудів воску!

А третій янгол у Бога просить:

— Ой пошли. Боже, сьому хазяйну у дому долю:

У щастю жити. Бога хвалити,

Слави добути, щасливим бути, святий вечер!

Гетьман киває головою, дякує за колядку. Так ось колядники побачили за його спиною гарну панночку. Не знають, хто вона, мабуть, гетьманова своячка, треба ж її честь віддати.

Та жала панна шовкову траву,

Ой, рано! Ой, рано-рано зійшло сонечко

Кохано!

І загубила вона золотий перстень, і просить косарів, щоб його шукали. Першому буде шовкова трава, другому буде золотий перстень, третьому буде сама молода, сама молода, як та ягода.

— От і шукати варта, — жартує гетьман. Мотря посувається з кріслом за одвірок, щоб її не бачили. Перед гетьмана виступає наймолодший бурсак, ще дитина. Гарненький, сміливенький, мабуть, його ціла бурса любить. Поправив ковнір, відкашельнув, рецитуює:

Ось юж і я студентик маленький,

До науки пильненький,

З новиною ся ставлю,

Вашмосці не забавлю,

Бо давно ся готовал,

Аби з вами розмовлял,

Тільки слухайте пильно,

Повім вам неомильно:

Христос ся нині народил,

І всіх нас увеселил,

Тое од мене приймайте,

А мені коляду давайте.

Кланяється головою, як той коник-табунець на свіжій траві. Хлопчик усіх до себе відразу прихилив. Гетьман добув гаманець і дає коляду, тітка Лідія хлопчика в голову цілує.

— Такий маленький, і не в батьків нині, так далеко їхав, щоб нам "повінчувати", добре, що не заков'яз по дорозі.

— У мене батьків нема, я сирота, милосте ваша. Тітка Лідія бере хлопця за руку й веде туди, де наготовлені святкові дарунки. І других бурсаків кличе. Переходять попри гетьмана, кланяючись йому в пояс.

Дворові люди розходяться, замикаються двері від бокових покоїв, сіни пустіють. Тільки в свічниках догорають свічки з ярого воску, кидаючи останні свої блиски на золочені куполи церкви-вертепу. З одної віск скапує на старий килим. Войнаровський встає і гасить її.

— *Finita la comedia* [55], — каже гетьман до Мотрі. Перед хвилиною блиск, сміх, гамір, а тепер світло гасне, театр пустіє, п'ятьма огортає його. Актори лежать у скриньці, дожидаючи другого святого вечора: Ірод коло Рахилі, пастухи на трьох царях з востока, чорт біля ангела небесного.

— Як у житті, милосте ваша, — відповідає Мотря.

— Як у житті, — повторяє гетьман. — А нам здається, що наш вертеп вічний.

— Нема нічого вічного на світі.

— А слава?

Гетьман подає руку Мотрі. Йдуть до того покою, де їли святу вечерю. Тут уже прибрано. Тільки срібні підноси з овочами й цукрами стоять і кутя у великій срібній мисці. Остатки страв у хрусталих тарілках біля коминка покладено.

Це тітка Лідія для духів наготовила. Може, прийдуть.

Гетьман думає, котрі. Багато їх, багато! заповнили б весь двір. Добре, що чоловік не бачить, добре, що між цим і другим світом покладена незрима стіна. Незрима для наших смертельних очей...

Мотря відчуває гетьманові думки. Лиш відчуває, бо в неї другі на гадці. Її совість чиста. Ніякої душі на ту совість не взяла.

— Не знати, Мотре, чи колись наготовить хтось і для мене страву, чи пом'яне хто душу Івана Степановича?

— Що ви це такими питаннями турбуєтеся, Іване Степановичу! Не пора. Нині родиться Христос, славім його.

— Мати стара, тітка Лідія теж у літах, дітей мені Господь не дав, один Войнаровський, може, пом'яне мене.

— А народ?

— Народ, Мотре, стихія, — все одно, що степ і що море. Шумить! У кожного свої турботи, а в народі своє. Живий живе гадає. Поки живеш, шанують тебе, бо ти цей вітер, що над степом віє, для кого, може, ти й сонце, в котрого теплим промінню він росте і розвивається. А помреш, все одно, що сонце зайде і що вітер на хвилину ущухне. Підожди, другий повіє і завтра знову зробиться день. Почнеться нова праця і нові

турботи. За ними ж забудуть про тебе, може, й проклинатимуть, хто вгадає?... Дітей не дав мені Господь. От що! Коли б так син, та ще годящий, от і жив би я в ньому.

— А я ж для вас ніщо?

Гетьман підводить на Мотрю свої дивні очі.

— Для мене ти, Мотре, все. Ціла моя надія, сонце моє, — і бере її за руку.

Мотря не борониться. Вона рада бути для нього всім. Рада з'єднати свою долю з його, кріпити його, працювати спільно, щоб народ не забув про нього. Каже це йому.

— Може, ти й вимовиш у щасливу годину, нині ж святый вечір. Я більше нічого не хочу. Люблю тебе, а в тобі усе, що гарного пережив у світі, усе, чим пишається наша земля, усе добре, що окривається в українській вдачі.

— Люблю. у тобі велич минувшини нашої і будучі гордощі наші, здійснення їх у тобі бачу.

— Мотре, сонце моє!

— Пане мій!..

І двом душам сон один приснився.

— На друге Різдво, дасть Бог, ти дружиною моєю станеш. Вберу тебе, як ніхто й ніколи не вбирався, бо й краси такої на світі не було. Обжемчужу тебе, осяю...

— Славою своєю, Іване.

— Тобі її не треба. Ти сама славною станеш. Гетьманші такої вродою, умом і серцем пишної ще не було. І зберуться старшини мої на Різдво, на старшинську раду, а ти гостити їх будеш солодким вином і ще солодшими з уст своїх словами. І зазидувати стануть генеральні старшини своєму гетьманові старому, не багатств, не святого Андрея, не булави, нічого, лиш дружини кращої над усе: "Ось яке добро послав йому Господь на старі літа". І прийде день такий, коли я, дивлячись на твою пишну вроду, на твій ум і на твоє про все піклування, возрадуся серцем своїм і скажу: "Нині отпускаєши, владико, раба твого со миром".

Він пригорнув її до грудей, а вона очима, повними безмежної віри і великої надії, дивилася в його темні, глибокі зіниці. Потопала в них.

— Це буде колись, а нині мені до церкви пора. Вже коні перед ґанком чекають. Прощай!

Мотря хотіла їхати разом. Та гетьман не згодився. Раз, що по недузі, а друге — нащо дразнити людей.

— Я про людей не дбаю, коли ти мій!

— І мені вони, як п'яте колесо в возі, коли б я гетьманом не був. А так, мусиш вважати, не ради себе, а ради булави тієї, на яку всякий як не заздрим, г так цікавим оком зазирає. Приватному чоловікові все на світі вільно, що він тільки добути і силою своєю обстояти може, гетьманові — ні. Прощай тоді, до Різдвяного ранку.

ЯК ВОНО СКІНЧИТЬСЯ?

Поїхав...

Тітка Лідія теж і Войнаровський. Навіть з прислуги мало хто лишився; двір опустів.

Мотря осталася з думками. Відганяла їх від себе, так вони йти не хотіли.

Настирливі думки. Особливо одна: "Як воно скінчиться?" Тая все над Мотрею літала, як серед літньої ночі надокучлива комаха. Відженеш її від правого вуха, а за хвилину вона тобі до лівого бринить: чи спиш?

Мотря розглядала образи по стінах, портрети невидимих їй людей. Вони теж ніби прибралися на свята, очищено їх із пилу і відсвіжено рами. Горді такі. Мужчини з чубами, при шаблях, жінки в корабликах, з молитовниками в руці. Одна роман тримає. Мабуть, питалася: любить, не любить? і обривала цвітові платочки. Аж спинилася нараз, боячись дізнатися правди: рвати чи перестати?

Так її намалював маляр.

Портрети старі, їм, може, більше сотні літ, а питання вічно молоде: любить чи не любить?

І як воно скінчиться?..

Ті панове теж, мабуть, великого хотіли; який це мужчина, що не має великих бажань? Зі случьких поясів, з кирей, соболями підбитих, з діамантових спинок видно, що не бідні були, мабуть, їм хотілося одного — слави. Може, й гонили за нею, як дитина за мотилем гонить, зірку рукою досягає, веселки в мамі просить. Може, не одну ніч не доспали, турбуючись, як тої химерної слави добути, а нині, бач, тільки честі, що в гетьманським дворі їх портрети висять. Навіть Мотря не знає, хто вони такі.

Може, їх кості порозсипалися в гробах, може, їх ворог з вітром по степу розвіяв, з кирей-соболев і знаку не лишилось, а діамантові спинки, певно, десь в Амстердамі з рук до рук мандрують і тільки їх, що тої фарби маляр на полотно кинув...

І як те все скінчиться?..

Хто сидів на оцих старосвітських фотелях, темно-зеленим сап'яном критих? Воевода грізний, котрого боялися піддані, нащадок княжого роду, полковник козацький, чи прямо дідич молодий, що маєток недавно в спадку дістав і важко зажурився, як йому ті довгі зимові вечори перебути. Покоїв багато, а він сам-один, та, з котрею рад би тут сидіти, за другого пішла, не чекала його...

І як воно скінчиться?..

Тітка Лідія хрусталеві тарілки з останками страв для духів біля печі лишила. Вогнище — це тепло родинне. До нього і духів тягне. Мотря вдивляється у полум'я, чи не побачить якого.

Тріскають сухі дрівця, перетлілі головні в печі лежать, ватра то заграву нагадує, то кров, то обоє нараз. Але духів не видно. Мабуть, дійсно між ними і нами якась стіна стоїть, незрима для нашого смертельного ока. Може, ті духи обступили Мотрю і дивуються, що вона своєї будучності не бачить. Для них — це звичайна річ. Скажіть, духи добрі, прихильні до нього і до неї, як те все скінчиться?.. — Як те все скінчиться?

Щоб забути про це питання, Мотря нагадує собі пригоди з молодих літ, щось таке, що не зв'язане ні з нинішню днину, ні з її теперішнім побутом у гетьмана в Бахмачі, далеке, чуже, смішне. Пригадує собі чуру свого батька. Гарний хлопець був. Аж одного разу голову йому обголили. Господи, як він смішно виглядав! Навіть мати сміялася. На тій обголеній голові шпилькою лист йому написали, татуювали. Чуприна відросла, і

батько післав його кудись. Це було щось, мабуть, важне, дуже таємне, і тому такий спосіб придумали. Голова чури — лист. Там, куди його послали, знов тую голову обголили, прочитали татуйоване письмо й чуприна знов відросла. Чого то не видумують люди, де ходить про гроші, честь і славу!

Гетьман числові листи пише. Тільки він і Орлик вміють ті листи писати й відчитувати. В Орлика ключ. Таке листування і з княгинею Польською ведеться. І як воно скінчиться?

Ні, ніяк не позбудешся того питання! Це ж діло твоєї будучності, твого життя, — не дивуйся... Найкраще було би заснути.

Так Мотрі й сон не береться.

Здавалося — заспокоїлася після гетьманської гостини в Ковалівці й відмінилася. "Не приступало до неї", — як Любов Федорівна казала. Бачила ціль перед собою, а нині, коли та ціль, може, вже й недалеко, її огортає тривога. Знов серце прискорено б'ється, і думки, як перед бурею птахи, неспокійно літають. Чого це так?

Заснути, ах, заснути і збудитися; коли буде день, ясно, певно, — рішено, або не будитися зовсім.

Мотря насилу змикає повіки. Портрети оживають, злазять зі стін, підступають все ближче й ближче, грізно дивляться на неї: "Ти хто така? Чого забрела між нас? Горда маєтками і красою? Гадаєш, мало було багатих і гарних на світі? Почестей забаглося, от що! Булава осліпила тебе. Геть, звідси, геть!"

Мотря розплющує очі і — портрети знову висять, як і перше, на стінах. Мужчини з чубами, з руками на шаблях, жінки в корабликах і з молитовниками, з квітками: любить, не любить?..

Заснути, ах, заснути і, хоч у сні, забути про це тривожне питання.

Голову кладе на стіл. У висках ніби хтось до дверей стукає: "Увійдіть!.." Входять духи: "Мотря?" — "Хто таке Мотря? Донька Любові Федорівни, що проти гетьмана коверзує, а Василь Леонтійович не вміє тим коверзуванням покласти кінець. І ти хочеш до нас?.. Зозулине яйце!"

Мотря гнівно розплющує очі... Нема нікого... Лиш вогонь у коминку горить, золоте й криваве полум'я озорує кімнату. Тихо. Вітер за вікнами не шумить, не грає, тільки десь далеко, далеко десь, ніби на другому світі, лунають колядки... Тихо!.. Дзвінок. Дзень-дзелень, дзень-дзелень... Причувається чи дзвонить?

Мотря наслухає. Ні, таки дзвонить. Мабуть, з церкви вертають: гетьман, тітка Лідія, Войнаровський, усі. Гетьман стане питати, чому Мотря не спить, чому невесела, стурбована така?

Що вона відповість йому.

Краще не ждати зустрічі.

І вона скоро біжить до своїх покоїв.

Заснути, ах заснути!

ВЕСЕЛЕ РІЗДВО

По давньому звичаю на Різдво, на Великдень і на Покрови в гетьмана збиралася

старшинська рада.

Прийїжджали генеральш старшини, дехто з полковників, кому не було дуже далеко, і з визначних та заслужених полкових старшин. Приходили також начальники сердюцьких, компанійських й охочекомонних полковників, щоб привітати свого регіментаря зі святами та запевнити його в своїй вірності й непідкупній прихильності. При тій нагоді відбувалася нарада, ширша від генеральної ради, а не така широка й безладна та небезпечна, як чорна рада.

Круг ділання старшинської ради не був докладно означений, не було розмежоване відношення її до гетьмана і гетьмана до неї, як взагалі не було виробленої якоїсь тривкої, законами забезпеченої конституції на Україні. Раз у раз змінювалися державні форми, бо раз у раз змінювалося відношення України до Польщі й до Росії, раз у раз треба було числитися з тими змінами й замість тривкої форми вдовольнятися провізорією. Хмельницький, Виговський, Дорошенко, Немирич і Тукальницький своїми великими умами обгортали весь комплекс українських справ, але одним передчасна смерть, а другим брак розуміння їх великих планів серед народної стихії не дозволили під українську державність підложити сильних правнодержавних підвалин.

Гетьман Іван Мазепа дуже важко, хитро й обережно йшов до того. "Народ — це стихія, шумить, — казав собі. — Вдоволити його, значиться, пустити дряхлий човен на розбурхане море. Такої держави, як він собі бажає, годі збудувати, бо таке географічне положення України, що конче треба, мов байдак поміж порогами, пробиратися між Росією, Польщею і Туреччиною. Народ не терпить підданства, не терпить поділу на панів і людей, хоче, щоб загал рішав про загальні справи, а воно неможливе, бо такого устрою нема ніде в сусідів, і вони ніяк на нього не згодяться, добачаючи в ньому також для себе велику небезпеку".

Проти польського панства та російського боярства, на його гадку, треба було поставити український державно-творчий елемент, освідчений, політично-усвідомлений, котрий постояв би за свою власну державу й оборонив її. А будь вона обеспечена, тоді щоби можна б було прийнятися за внутрішні реформи, щоб заспокоїти народ.

І гетьман пильно дбав, щоб при помочі крайових шкіл і поїздок молоді за границю витворити якнайбільше української інтелігенції, він щедрою рукою сипав гроші на церкви й монастирі, щоб прихилити до себе духовенство й віруюче громадянство; старшин наділював маєтками, підносив їх значення, щоб вони не зазирали в Москву й Польщу, а трималися України. На те він і титул бунчукових товаришів придумав, щоб цей державно-творчий елемент скріпити і поширити якомога.

Старшинська рада була ніби сенатом отсих вищих кругів. Гетьман уважно ставився до неї і числився з її голосом. Вона повинна була і йому говорити правду в очі, щоб між правителем і правлячими кругами панувала необхідна гармонія.

Нещодавно на такій раді Кочубей поклав перед гетьмана печать і перо генерального писаря, а бувало, що й гетьман нібито збирався класти свою булаву, якщо між ним і старшинською радою виявлялися надто великі противенства.

Сього року він хотів старшинську раду відсунути на посвята, хоч до Нового року, бо політичні події змінювалися, і кождий день міг принести щось важного й несподіваного.

Війна Карла XII з Петром, здавалося, наближалася до зворотної точки, а на це Мазепа тільки чекав.

То була одна причина, а друга — що гетьманові дійсно хотілося відпочити під час свят, бо він був дуже спрацьований і перетомлений, а вік його не такий-то вже, щоб перетягати струну.

І була ще одна причина, для якої гетьман не бажав собі старшинського з'їзду в Бахмачі, а якої не важко було й догадатися, — Мотря.

На з'їзді доходило не раз до особистих поррахунків між козацькими старшинами, до суперечок і до бурливих сцен, котрими він не хотів турбувати Мотрі після її важкої недуги, як не хотів, щоб люди взагалі й довідалися, що вона у нього. Хто може запоручити, що не приїде Кочубей і, нацькований жінкою, не почне розводити своїх жалів на гетьмана? Кочубеєві ніколи не можна надто довіряти, бо він надто підлягає жінці. Це в нього застаріла недуга, з котрої, мабуть, не вилічиться ніколи...

Ось чому-то гетьман і не бажав собі з'їзду на сьогорічне Різдво. Він казав це декому зі своїх генеральних старшин, гадаючи, що вони і другим перекажуть, бо повідомляти всіх окремим універсалом було незручно. Гетьман знав своїх людей і боявся їх обідити. Скажуть, що гетьман ухиляється від старого звичаю погостити своїх старшин на Різдво.

Та не так воно вийшло, як собі того бажав гетьман Мазепа. Старшини зі свого боку боялися, щоб гетьманові не було прикро, що вони не приїхали поздоровити його зі святами, вони не довіряли собі і підозрівали якусь інтригу;

як же це можливо, щоб не бути в Мазепи на Різдво?

Перший приїхав Орлик, таки доволі рано.

Гетьман зараз попросив його до себе.

— Як же там жінка, діти? Як мій похресник, чи великий виріс?

— Спасибі милості вашій за ласкаву пам'ять. Дякувати Богові, здорові. Пересилають доземний поклін своєму добродієві, а малий Грицько руки свого хресного батька цілує.

Хресного батька... І гетьман пригадав собі свою хресну доньку — Мотрю. І на хрестини не їхав би був, коли б знаття, що з того вийде.

— Що ж у Батурині нового? — питався гетьман. — Кажі. Не скривай нічого. Я знаю, що в столиці, як в пекельному казані, кипить. На кождому пануючому дворі є свої інтриги, я до них від молодості привик, але в нас це не інтриги, а окремого роду каверзи. Не знати, чого ті люди хочуть. Може, й самі не знають чого. Дбаю про них, пхаю в них, як у дірявий міх, і всього їм замало. А вже що найгірше і чого я більше всього не люблю, так це доноси. Здавалося б, лицарський народ, знає лицарський звичай. Ого! Не виступить тобі явно до бою, лиш як собака з-поза плота кусає. Не приїде до свого гетьмана, лиш до Москви з доносом лізе... Говори!

І Орлик став розказувати батуринські невідрадні новини: сплетні, зазисті, зазіхання.

Гетьман уважно глядів на свого канцлера.

— Кажеш, нарікають ще на мене, що я з царем держу?

— Нарікають, милосте ваша.

— Хто?

Орлик зам'явся. Гетьман чекав хвилину, а тоді:

— Звільняю тебе із відповіді, щоб не гадав, що і я від тебе доносів на товаришів жадаю. І без того догадуюся хто. Але зятям собі тее, Пилипе, що коли б я рішився вволити їх волю і порвав з Петром, то вони перші почнуть за це нарікати на мене. Тому-то нехай собі говорять що хочуть, а я зроблю, як своїм розумом міркую. Старші з них уже свої мозки пережили, молодші не встигли ще ним обзавестись, так тоді треба мені на власний розум покладатися. Я на нього не маю причини нарікати.

— Вашої милості розум більш варт, ніж інші всі вкупі.

— Влєсливий ти чоловік, Пилипе, але мені не солодких слів треба, а правди, хочби й гіркої. Гадаєш, що мене твій Alcides Rossijski, Нурроменес Сармаські [56] зворушив? Смійся з того. Чимало я панегириків читав. Я в тобі бистрий ум побачив, мені подобався ти, як пильний писар у київській митрополичій консисторії, і тому я тебе до своєї служби прийняв. І, мабуть, за це не нарікайш на мене.

— Благословлю той день і ту годину, що покликали мене на службу до милості вашої, на котрій-то службі я так скоро добився такої почесі, про котру й подумати не смів.

— Отже, бачиш. А тепер я за це вимагаю тільки одного від тебе, — правди. Ти нічого не повинен затаювати переді мною, бо від кого ж мені й дізнатися тії правди, як не від

свого генерального писаря, на котрого я дивлюся, як на сина.

Орлик припіднявся з місця і поклонився гетьманові в ноги.

— Сідай! Або ні. Краще ходім до столової. Поснідаємо.

За сніданням гетьман говорив далше:

— Вірного й розумного генерального писаря мав покійний батько Хмельницький, і це дуже помагало йому. Хочу, щоб те саме сказали колись про Мазепу.

— Буду старатися, милосте ваша.

— Перша річ — не скривати нічого. Бути щирим і правдомовним.

— Я таким є.

— Не все. От і тепер щось, бачу, скриваєш переді мною.

Орлик спаленів, як дівчина.

— А бачиш, Пилипе! Ти ще молодий, скільки тобі літ? Однолітець царя, правда?

— Так, милосте ваша; я роджений 72 року.

— Внуком моїм без мала міг би бути. Молодий ти і брехати ще не вмієш. Паленієшся. Кажу тобі: ти або щось брешеш, або щось скриваєш переді мною, а одне і друге недобре, бо як із одного, так і з другого може вийти шкода не лише для мене, але й для справи.

— Ніяково казати, милосте ваша. Прямо соромно. Боюся обідити уші мого

милостивого пана.

— Говори, не бійся; чого то я не наслухався про себе.

— Кажуть... — Орлик зам'явся.

— Що кажуть, говори! — наглив гетьман.

— Кажуть, немовто... немовто милість ваша пірвали Мотрю Василівну.

— Що таке? Повтори! — гукнув гетьман.

Орлик пополотнів.

— Що таке? Повтори. Я вухам своїм не вірю.

— Кажуть, — говорив дрижачим голосом генеральний писар, — немовто милість ваша порвала від батьків Мотрю Василівну.

— Ха, ха, ха! Ха, ха, ха! Я? Мотрю Василівну? Пірвав? Ха, ха, ха!

Орлик перестрашено дивився на Мазепу.

— Гетьман пірвав доньку генерального судді. Ось тобі новина. Но, такої новини я не сподівався почути. Гарні у вас в Батурині новини. Поїдь лиш з того Батурина на тиждень, а видумають про тебе щось таке, чого б ти і за рік не придумав. І чого то не балакали про Мазепу. Мазепа поляк, Мазепа католик, Мазепа зраджує царя, а тепер ще додали, що Мазепа умичник. На старості літ доньок старшинських пориває, та ще неабияких, а Мотрю Кочубеївну. Ха-ха-ха!

Орлик не знав, що йому робити. Боявся, чи не роздратував гетьмана.

— Тому-то я й не хотів повторювати такої дурниці.

— Подумай тільки, ти ж знаєш Кочубеєву доньку, і скажи, чи вона з таких, що її можна насильно увести?

Орлик заперечив головою.

— Це панночка з характером і темпераментом. А до того і двір Кочубея не з тих, щоб можна на нього напасти й порвати доньку. Отже, бачиш, які то злобні язики людські. Але я їх прикручу, ой, прикручу, хоч і яка в мене лагідна вдача і не мстива.

Гетьман зірвався з фотеля і ходив від дверей до дверей. При Орлику він не дуже-то й стіснявся, а все ж таки навіть Орлик не бачив його таким збентеженим і недобрим, як нині.

Що тут робити? Коли б хто приїхав та перервав немилу розмову. Але ж, як на лихо, ніхто не наїздив, бо ще було рано. Орлик встав і хотів іти. Але гетьман не пустив його.

— Зажди. Хочу побалакати з тобою на тую важну для мене тему. Сідай! — Орлик сів, гетьман ніби трохи заспокоївся. Перестав ходити. Підійшов до вікна і пальцем тарабанив по шибці. Нараз, відвертаючись, спитав:

— Хто ж ото такі сплетні розпускає про мене? Орликові мороз пішов по шкірі. Казати, від кого чув — усе одно, що наражати людей на гнів гетьмана, а може, й на суд над ними за обіду гетьманської особи. Пустився на викрути.

— Милість ваша знають, що до мене ніхто не зважився б підступати з такою нікчемною клеветою на пана добродія мого, бо всякому вірність моя добре відома. Я це міг зачути тільки випадково з других, третіх, а може, й десятих уст і то від жінок.

— Від жінок? Краще кажи — від своєї дружини. Так тоді не будемо кликати її в

свідки, вірю твоїй жінці. А все ж таки цікаво було би перевірити, від кого такі вигадки виходять.

— *Fecit, cui prodest* [57], милосте ваша.

— Розуміється, себто Любов Федорівна?

Орлик не заперечив.

— *Qui tacet, consentire videtur* [58], — сказав гетьман і знову відвернувся до вікна.

Орлик сидів, як на вуглях. Пощо він починав це діло? Чому він нічого скрити перед гетьманом не може? Дивно, як цей чоловік кожного разу догадається, коли він щось затаює перед ним. Ті пронизливі очі з душі, ніби з письма, читають, навіть не з числового.

Нараз гетьман повернувся і скорим кроком підступив до Орлика. Цей зірвався на рівні ноги.

— Маю тобі щось сказати, але вважай, затримай це в тайні. Поки що. Бо, як бачу, наші люди до тайни такі спосібні, як я до китайської азбуки.

— Прикро мені, що ваша милість не довіряють мені, а в мене тільки й думки, щоб вірно служити своєму рейментареві й добродієві.

— Коли б не довіряв тобі, то не кохав би і не робив би тебе своїм генеральним писарем. Отже, знай: я Мотрі Кочубеївни не поривав, кажу тобі це рішучо! Але вона сама втекла до мене, як свята Варвара втікала від своїх недобрих родителів.

— Мотря Василівна втекла до вашої милості?

— Перед насильствами матері своєї спасаючись. У кого ж її було шукати приюту та протекції, як не в гетьмана. До московського воєводи не хотіла йти, бо вона його не признає, а до монастиря також ні, бо якраз туди й хотіла її Любов Федорівна запроторити, значиться, оставався тільки гетьманський двір. Це одиноке місце, куди рука Василя Леонтійовича, а краще сказати, загребуші пальці Любові Федорівни поки що не сягають... Так вона тоді по всіляких пригодах і прибула до мене.

— До Бахмача?

— А куди ж би. Тут вона ще й тепер перебуває.

Дивно було Орликові почути з уст гетьмана таку відомість. Він знав прикре відношення Любові Федорівни до своєї рідної доньки, але не гадав, щоб воно аж до такого дійшло. Що ж далше буде, гадав собі Орлик. Кочубеї не всидять тихо, а з другого боку, й гетьманові ніяково панночку з такого роду невінчану коло себе тримати, а повінчатися з нею теж нелегко, бо це його хрещениця. Як тут вийти з такої халепи?

— Генеральний писар зажурився! — почав гетьман. — Нема чим. Дасть собі раду Мазепа. Ніяких труднощів тут не було б, коли б покійний Гедеон Четвертинський не закабалив був нашої церкви. Його попередник, блюститель київської митрополії, Методій Филімонович, який був послухний Москві, а й він на вість, що москалі, забравши білгородську єпархію, і на київську зазіхають, спалахнув гнівом великим і перед воєводою Шереметьєвим гукав: "Если приїдет к нам в Київ московський митрополит, то ми запремся в монастирях, і разві нас із монастирей за шию і за ноги

поволокуть, тог­да толь­ко мос­ков­сь­кий митро­полит в Києві бу­дет... Нам луч­ше смерть при­нять, не­жели митро­полита із Мос­кви!" Він, як і по­кій­ний не­за­бу­тньої пам'яті Йо­сиф Не­лю­бо­вич Ту­каль­сь­кий, три­мав­ся пи­са­нія, кот­ре го­во­рить: "Вра­гу твоє­му віри ні­ко­гда не да­ждь" і бо­ро­нив на­шої ук­раїн­ської церк­ви. А князь Чет­вер­тин­ський про­дав її, хоч ці­ле ду­ховен­ство про­те­стувало. Ні на­род, ані ге­ть­ман Са­мо­й­ло­вич не по­сто­яли за на­шою свя­ти­нею, те­пер на­ша церк­ва в ярмі. Ру­ки митро­полита спу­тані, він кро­ку не ступить, не по­спи­тав­ши­ся Мос­кви. А мені не хо­чет­ся, щоб він у мо­му ділі Мос­кви пи­тав­ся. На мене вже й без то­го мос­ков­сь­ке яр­мо силь­но на­ля­гає... — Ге­ть­ман на хви­ли­ну спи­нив­ся, Ор­лик слу­хав, до чо­го він ве­де. — То­му-то й я про­шу тебе, щоб се­крет­но пої­хав до Киє­ва і роз­ві­дав­ся в митро­полії, як вони там по­ста­ви­ли­ся б до мо­го з Мот­рею Ко­чубеїв­ною по­дру­жества, то­му, бо вона мені хре­ще­ни­цею до­во­ди­ть­ся. Ти слу­жив пи­сарем у Київ­ській митро­по­личій кан­це­лярії, знаєш усі вхо­ди й ви­хо­ди і я тебе не по­тре­бую вчи­ти, як бра­ти­ся до цьо­го тон­ко­го діла, щоб і вовк бу­в си­тий, і ко­за ціла.

Ор­лик, по­мо­в­чав­ши хви­ли­ну, від­по­вів:

— Ду­же я гор­дий, що ва­ша ми­лість вру­чають мені, мо­ло­до­му й не­до­свід­че­но­му, та­ке "суб­тель­не" діло, і я по­ста­раю­ся спов­ни­ти, як мож­на краще; це по­че­сне для мене за­вдан­ня. Але га­даю собі, що тут тру­дно­щі не тіль­ки в цер­ков­них пе­ре­шко­дах, а ще біль­ше в на­шій вну­трішній по­лі­ти­ці.

— Як ти це розу­міє­ш?

— А так, ми­ло­сте ва­ша, що Лю­бов Фе­до­рів­на і її партія ма­ти­муть ко­зир у своїх ру­ках.

— Ко­зир? Який ко­зир?

— Вони й да­ль­ше гор­ла­ти­муть на ва­шу ми­лість і під­ні­ма­ти­муть на­род. Ска­жуть, що ге­ть­ман не ша­нує на­шої пра­во­слав­ної віри і зне­ва­жає її свя­ті за­ко­ни.

— Се­б­то, зна­чи­ть­ся, ге­ть­ман ка­то­лик, пра­в­да?

— Мож­ли­во, що й та­ке го­во­ри­ти­муть, бо Лю­бов Фе­до­рів­на не пе­ре­би­рає в сло­вах, а на­род на­кле­пам ві­рить. Він і так па­нів не лю­бить, які б вони й не бу­ли, свої чи чу­жі, ка­то­ликів зо­кре­ма. Ка­то­лик — це для них че­р­во­на пла­хта, і тою пла­х­тою Лю­бов Фе­до­рів­на не за­бу­де май­ну­ти лю­дям по­пе­ред очі.

— Знаю і га­даю собі, що з Ко­чубе­ями тре­ба раз якийсь ла­д зро­би­ти. Я не мсти­вий із при­ро­ди, при­га­дай собі, як я ла­гід­но роз­пра­в­ляв­ся з ти­ми, що до­но­си­ли на мене до ца­ря. Пе­вно, що дру­гий на моїм міс­ці по­сту­пав би іна­к­ше. Це, мо­же, й не до­бре, бо за­охочує лю­дей до но­вих до­но­сів. Але ж ті Ко­чубеї жи­ти мені не дають. А мені тре­ба те­пер спо­кою, я му­шу ма­ти вільні ру­ки. Але про це — ко­ли­сь дру­гим раз­ом. А ни­ні я ще раз про­шу тебе, щоб ти по свя­тах, ні­би­то з уся­ки­ми уря­до­ви­ми діла­ми пої­хав до Киє­ва та роз­ві­дав­ся в кон­си­сто­рії, чи схочуть там са­мо­стій­но ви­рі­ши­ти моє діло з Мот­рею Ва­си­лів­ною, чи по­ш­лють його на ви­рі­шен­ня в Мос­кву.

— До­бре, ми­ло­сте ва­ша, — від­по­вів, кла­няю­чись, Ор­лик.

— А те­пер, будь ла­ска, по­ма­гай мені раз­ом з Вой­на­ров­сь­ким по­го­сти­ти моїх стар­шин, бо, ба­чу, на­д­тя­гають де­які до мене. Ось уже й Ло­ми­ков­ський приї­хав.

Пе­ред ге­ть­ман­сь­кий ґа­нок заїз­ди­ли са­ни з ге­не­раль­ни­ми стар­ши­на­ми. Ви­ла­зи­ли з

них гетьманські достойники із чурами й служками своїми, а гетьманська прислуга відчиняла перед ними широкі двері, знімала теплі шуби, очищувала чоботи від снігу й просила до світлиці, куди входив гетьман, вітаючись з ними та обмінюючись святковими бажаннями.

На обличчях старшин видно було не тільки звичайний святковий настрій і не тільки ту всім відому турботу, що з Україною тепер буде, але також щось невідомого й притаєного, що відносилось до самої гетьманської особи.

Гетьман, добрий знавець людей, зрозумів, що їм уже відомий наклеп про пірвання Мотрі, але вдавав, що не догадується нічого, був, як звичайно в своїй хаті, дуже уважливий, ввічливий і гостинний.

Знав, що це найкращий спосіб, щоб їх милості, генеральні старшини від'їхали в добрім настрої від нього та не поминали злом.

— Чогось-то нашого пана генерального судді немає, — зауважив за обідом Ломиковський. А гетьман відповів:

— Генеральний суддя, Василь Леонтійович, був у мене перед кількома днями з побажаннями святочними і занедужав, так що й пролежати мусів у Бахмачі цілу днину. Годі, щоб він нині знову "фатигувався". Це вже не по його літам.

— Але ж на старшинській раді генерального судді конче потрібно, — докинув хтось.

— Формальної старшинської ради, — відповів Орлик, — годі нам нині робити. Раз, що його милість, наш вельмишановний пан хазяїн, не зовсім добре себе почуває, а, по-друге, тому, що небагато нас приїхало.

— Бо чутка така розійшлася, немовто ясновельможність не бажає собі з'їзду, і якщо ми приїжджали, так це тільки тому, бо не знали, чи вірити тій чутці, чи ні. Немало всякого непевного пускають люди у світ, щоб тільки каламутити воду.

— Добре кажете, милосте ваша, — відповів гетьман, — "щоб каламутити воду". Хто приїхав, тому й дяка від мене, а хто не приїхав, так він і не винуватий, значиться, повірив чуткам. І без старшинської ради посидимо і побалакаємо собі. Я гостям радий та ще на Різдво.

— А ми щасливі, що бачимо нашого пана гетьмана в доброму здоров'ю, і бажаємо йому від щирої душі цього здоров'я на многі і многі літа.

— Такі тепер часи, що всім нам нічого так не треба, як здоров'я і сил нашого милостивого регіментаря.

— Часи то тяжкі, і без великого розуму вашої милості та без його довголітнього досвіду почували б ми себе, як сироти без батька.

Кожний вважав своїм обов'язком докинути якесь гарне, влєсливе слово до того вінка признань, який старшини вкладали на голову свого гетьмана.

— Щиро дякую вашмостям, — відповів цей, — що шануєте мене, старого й недолугого, і дуже жалую, якщо не можу або не вмію віддячитися вам гідно. Не раз я собі гадаю, чи не краще було б отсю булаву, — він вказав на булаву, що лежала на столі, — отсю булаву передати в молодші й, може, гідніші руки. Нова мітла краще мете, а в нас чимало є дечого такого, що й вимести треба.

Старшини в один голос заперечили гетьманові. Казали, що вони про те й слухати не хочуть, що воно прямо обижає їх, що не вони з гетьмана невдоволені, а видно, гетьман невдоволений ними.

— Ще ся той не вродив, щоби всім догодив, — відповів Мазепа. — Я це знаю, і ви це знаєте, панове. Але доходить до моїх ушей чимало такого, з чого я можу вносити, що невдоволених моєю особою таки дуже багато, а воно недобре. Тепер Україні такого гетьмана треба, щоб ним були всі задоволені і щоб усі послухали його, якщо він повернеться до них у якійсь незвичайній потребі.

Тут гетьман урвав. Старшини ждали, чи не скаже щось більше. Але, на їх жаль, тільки на цім натяку й скінчилося.

— Нарікає на мене посполитий народ, — говорив гетьман, — що я за шляхтою тягну, а шляхта пише супліки на мене то до короля, то до царя, що я її не досить забезпечую. Тих суплік і в царя, і в Меншиковві, і в других царських урядників чимало. Коли б ви їх прочитали, панове, то побачили б, який то неприхильний до шляхти оцей гетьман Мазепа. І так я все між молотом і ковалом лежу, другого давно вже розтрощило б, але я, дякуючи свому розумові мізерному, все-таки навіть Україну між Дніпром, Случею і Дністром заховаю під владою моєю. Народ так вільний і без усякої перепони користується землею. Без перестанку прибувають і нові переселенці, з Молдавії, з Полісся, з Литви, з Покуття. Країна загосподарюється і все більше й більше набуває справжнього козацького устрою. А все ж таки — Мазепа, пан Мазепа Палія у Сибір запроторив. Мазепа винищує народ!

Старшини обурилися. Це говорять люди, несвідомі діла, наволоч всяка, готова кожночасно ловити рибу в каламутній воді. На них нема що оглядатися. А старшини розуміють гетьмана. Вірно стоять при його боці і готові й голови свої покласти за те саме, чого й він собі бажає.

— Усі? — спитав коротко гетьман і тим питанням, ніби обухом по голові, їх ударив. Мовчали.

— Навіть поміж апостолами, — озвався згодом Кожухівський. — знайшовся Юда. І між нами, не тут, а в краю, може, і є який непевний чоловік, але на нас ваша милість можуть покладатися, як на чотири тузи.

В цей момент підійшов до гетьмана Войнаровський і шепнув йому щось до вуха. Гетьман встав.

— Простіть, панове, але царський чоловік від воєводи приїхав. Треба мені його привітати. — Старшини хотіли роз'їжджатися. Гетьман не пустив.

— Чого ж так скоро?! Мій небіж заступить мене на хвилину. Сподіваюсь, москвин не буде довго сидіти.

І він вийшов.

Царський чоловік привіз гетьманові побажання і святочні дарунки. Низько кланявся, підбирав дуже влєсливі слова і виправдовував воєводу, котрий нездужає і тому сам не приїхав, а його прислав.

Гетьман дякував, попросив посла до столової і вгостив його на славу. Пильно

накладав йому щонайкращі шматки смачної страви на срібну тарілку й наливав чарки крепкого вина.

Царський чоловік поведився дуже здержливо, бо недавно прийшов на Україну і тутешніх звичаїв ще не знав, а вони дуже відрізнялися від московських. Але ввічлива гостинність достойного господаря, оздобленого орденом святого Андрія і Білого Орла, підбивала його. Він хотів приподобатися гетьманові і прислужитися йому, а що вино йшло в голову, а не в ноги, так і розв'язував свій здержливий язик.

— Не знаю, — казав, — як на таку достойну особу, як милість ваша, осміляються нікчемні люди підіймати свій голос.

— Приміром. Кажіть, будь ласка.

— Це навіть непристойно говорити, і не знаю, чи безпечно.

Гетьман поклепав його довірено по рамені.

— Добродію! Ще не було такого случаю, щоб гетьман Мазепа зрадив кого. Це вам найкраще може засвідчити сам милостивий наш государ.

Царський чоловік встав і поклонився перед невидимим маєстатом свого грізного пана й повелителя.

— Це нам усім відомо, — казав, — але ж неблагорозумно обижати столь достойні вуха такими непристойними словесами.

— З непристойних уст непристойні слова виходять, — відповів гетьман, — це не ваша вина, а їх, і ніякої обиди тут за вами нема. Говоріть зі мною, як зі своїм чоловіком.

Це ще більше взяло москаля за серце, і він, витираючи масткі уста своєю правицею, казав:

— Нещодавно, як почалася нова жалоба на достойність вашу за похищення дочері одного із генеральних старшин...

— Так? — і гетьман погадав собі: "Ось куди Любов Федорівна стріляє. Ось тобі приречення Василя Леонтійовича діло по добру покінчити, по-приятельськи. Гарна мені приязнь!"

— Кочубей писав жалобу? — спитав гетьман.

— Ні, безіменна, — відповів, запинаючись, царський чоловік. — Между прочим було сказане.

— Ага! Между прочим... І що ж ви на це?

— Дивуємося здішнім людям. У нас, коли б так його величество зволив якусь дівчину уподобати собі і забрати до себе, так родителі її мали б собі за честь велику, бо не всім же ж дівицям царицями бути. А тут вони із-за такого маловажного діла бурю у стакані води сочиняють. Ніяк не розбереш здішніх людей.

Руський чоловік, значиться, з іншої точки дивиться на справу. Гетьмана зацікавило це "между прочим", але він не хотів нині, при таких великих святі, доторкатися цього питання. Відложив на пізніше. Знав, коли людина раз почала говорити, так, значиться, з нею можна буде колись, при найближчій нагоді, дальше повести балачку. Вони на дарунки та на добру гостину сильно всі ласі, авторитет Мазепи для такого чоловіка також немало вартий.

— Те, що ви мені зволили сказати, дійсно така пустомельщина, — говорив гетьман, — таке лихий зна що, що і слухати жалко. А все ж таки я вам дякую за ваше щире слово і впевняю вас, що тут стільки правди, скільки її було в попередніх доносах на мене.

Москаль зжахнувся. Погадав собі, чи гетьман не захоче доходити правди і не буде настоювати на тому, щоби вчинити суд.

— Ясновельможносте ваша, я покладаюся на слово ясновельможності вашої, що отся розмова залишиться довірочною.

— Будьте спокійні, поза стіни цієї світлиці не вийде. З огляду на вас і на панночку, про котру мова, діла в рух не пущу. Коли б я хотів розібрати усе, що балакають про мене і що на мене вигадують недобрі люди, так я й ніякого другого діла не робив би. А в мене, як вам відомо, тепер війна, річ куди важніша і пильніша.

Москаль заспокоївся. Йому ще більше хотілося прихилити гетьмана до себе. Прямо, хотілося ради тих гарних очей щось зробити.

— Це дійсно, — почав, — такі пустяки, що й балакати не варто. Одно тільки лихо, що тая панночка, як говорять, хрещениця милості вашої, тут, значиться, і церква своє слово має, а наші ієрархи інакше дивляться на світ, ніж ми, люди світські.

Гетьман заспокоїв його, що тут церкві нема чого мішатися, а в душі погадав собі, що Кочубеї вже і тую стежку топчуть. Пустили млин на всі заставки.

Довідавшись від гостя, що йому треба було, налив ще чарку вина.

— Спасибі! Боюся більше пити.

— Не бійтеся. Добра голова доброго вина не боїться.

— Але забагато доброго, то також не добре.

— Годиться нам запити знайомство наше і, як поляки кажуть, "стремінного" теж випити треба.

З того царський чоловік догадався, що йому час прощатися з гостинним хазяїном, що він негайно і зробив.

Гетьман провів його до дверей і заждав, поки не рушили коні. Царський чоловік кланявся, махаючи своєю великою соболиною шапкою.

Гетьман сів і задумався. Думати було над чим. Ні одне політичне діло не складалося йому так важко, як оця любовна пригода. А все через Любов Федорівну, через тую жінку сім миль з-поза пекла. І чого вона хоче? Невже ж він не зробив всього можливого, щоб задоволити Кочубеїв? Не обсилав Василя Леонтійовича маєтками і не добув титулу царського стольника? Гетьман простив своєму старому товаришеві, а пізніше генеральному писареві, себто канцлерові, отже, найдовіренішсму із старшин, що він з припоручення царського воєводи доглядав за ним, був, звичайною мовою кажучи, московським шпигом, приставленим до гетьманської особи, а врешті не обидився; коли Кочубей недавно на старшинській раді зрікся генерального писарства, не порозумівшись перше з гетьманом, своїм шефом.

І за те все Кочубеї віддячуються йому безнастанним коверзуванням, безупинним підкопуванням його гетьманської поваги. Роблять усе йому наперекір. Нехай би, — але

не тепер, коли діло про Мотрю. Чого ж то їм перечити, коли Мотря не тільки дала згоду, але й добровільно прибула до нього? Тут одинока чесна розв'язка — повінчатися, а Кочубеї, видно, пустили всі сили в рух, щоб до вінчання не допустити.

Як же воно тепер скінчиться?

Гетьман задумався. Думати було над чим...

Між тим старшини по виході гетьмана забалакали свобідніше й голосніше. Що Войнаровський, то не Мазепа, що молодий небіж, то не старий дядько.

— Я б отсих царських людей, — почав Ломиковський, — сім кроків від себе тримав. Чого вони налазять до гетьмана?

— Звісно, з побажанням чоловік приїхав, — відповів котрийсь.

— Вже я того дожити не хочу, чого вони нам бажають.

— Вони нас люблять, як пси діда у вузькій вулиці.

— Закохалися в нас, як чорт у суху грушу.

— Прожитку нам не дають. Куди не ткнись — москаль.

— І біля гетьмана сторожу тримають.

— А хто ж тоді винуватий, — відповів Войнаровський, — що гетьман своїх людей непевний. Забули, панове, тії бунти, що були після Самойловича, і Петрикову ворохобню, і погрози посполитого люду за Палія. Мовляв, скиньмо Мазепу, а поставмо гетьманом Палія, він робочому народові давні права поверне.

— Це було колись, а не нині. Нині за гетьманом велика сила стоїть.

— Велика, та непевна.

Тут старшини обступили Войнаровського тісним кругом і стали йому тихцем доповідати, що пора б гетьманові відвернутися від Москви. Народ тепер дуже озлоблений на царських людей за їх здирства й безеценства [59] всілякі, і коли б побачив, що гетьман не з царем, а з народом тримає, одною лавою посунув би за ним, як колись за батьком Богданом.

До того відомо, що побіда перехиляється на сторону Карла, — чого ж тоді гетьманові триматися царя? Тепер Карло і його партія радо приймуть нас до своєї спілки, а пізніше не схочуть, як побідники, зроблять з нами що їм буде завгодно.

Старшини знали, що Войнаровський перекаже їх слова гетьманові і користали з нагоди, щоби в той спосіб висловити свої думки, бо до гетьмана не мали такої сміливості, а тим більше нині, на Різдво, коли б їх розмова мала б деякий офіціальний характер і, коли б, не дай. Боже, донеслося до Москви, то могла б мати важкі й неперед-виджені наслідки.

Войнаровський не спішився відповідати, але він і не перечив рішучо. Видно, був тої самої гадки, тільки не звірювався з нею. Діло було надто небезпечне, щоби грати в відчинені карти. Довіряти нікому не можна було. А тим часом він, як гетьманів небіж і любимець, почував себе до обов'язку виправдувати свого дядька.

— Зірветься, кажете, народ, як колись на зазов Богдана. А якщо не зірветься?.. Уважайте, що тепер інші часи. Одна церква. Тоді церква була наша, українська, незалежна від Москви, а тепер вона закабалена.

— Митрополит Гедеон Четвертинський запродав її, а Самойлович не боронив.

— Що не боронив? Помагав продавати.

— Золотий ланцюг за те получив і два алмазні клейноди.

— Отже, бачите. Тоді духовенство стояло за визвольне діло і благословило народ на боротьбу за віру і за церкву, а тепер було б якраз противно. Тепер духовенство за царем і проклинали б тих, що зважилися б проти царя іти.

— Це правда, але ж сила була би в наших руках, і тою силою ми і духовних заставили б іти разом з нами.

— А я боюсь, — обстоював Войнаровський, — що народ пішов би з духовенством проти нас, бо він і так не любить старшин, каже, що старшини такі порядки на Україні заводять, які у Польщі завели пани. А коли б і не весь народ пішов проти нас, так частина, а це все одно, що домашня війна, найгірша із усіх, — і повторилася б руїна, з котрою так довго боровся мій дядько і котру він насилу якось спинив та завів новий лад.

— Все це, — твердили старшини, — може бути, але не мусить.

— Я певен, що не було б того.

— Народ іде за тим, хто виявить сміливість і силу.

— Народ — стихія, — повторив гетьманові слова Войнаровський, — хто вгадає, звідки вітер повіє і які хмари він наднесе, дощові чи градові?

В цей мент увійшов гетьман, а рівночасно другими дверима вступив у світлицю Апостол, котрий якраз тепер приїхав.

— Не роби, Даниле, що тобі не мило, — кликав гетьман, ідучи йому назустріч.

— Що ж такого не маю я робити? — питався гість.

— Пізно приїздити. Ми вже гадали, що й не побачимо тебе нині.

— Як же я не приїхав би на Різдво до свого гетьмана? Але до свата, Василя Леонтійовича, поступив.

— Що ж вони? — питався гетьман. Апостол прижмурих око.

— Отак собі живуть поволеньки. Любов Федорівна невдоволена світом і людьми, вона його кращим сотворила б.

— Бувають люди і від Господа Бога мудріші, — зауважив гетьман. — І непомильніші. З такими нам, грішним недотепам, найгірша біда.

А глянувши по старшинах, спитався:

— Про що так балакали, панове товариство? Може, я перервав розмову? Продовжуйте, будь ласка!

А старшини подивилися один на другого, ніби питаючися: казати чи ні?

— У нас, — почав Кожухівський, — все та сама жура і все та сама балачка. Що кого болить, про те він і балака.

— А що ж вас болить, мої панове?

— Вашій милості звісно. Турбуємося, що завтра буде. Часи такі непевні.

— Що часи непевні, то правда. Але коли вони в нас певні були? Відколи я тямлю, все ми, ніби на вулкані сидимо, все тая наша Україна, ніби підмінована твердиня. Кинь

іскру — почне вилітати в воздух.

— Найгірше, що невідомо, хто, коли і де тую іскру кине.

— Треба нам берегти Тої нашої твердині, — остерігав гетьман. — Зчинити зрив легко, але спинити його важко і нелегко направити шкоду.

Старшини зрозуміли, до чого гетьман говорить, і замовкли. Аж Ломиковський почав:

— Доходять до нас вісті, що Карпові щастя сприяє. І до Станіслава Лещинського чимраз більше поляків признається.

— З ким щастя, з тим і люди, — зауважив гетьман. — Не штука щасливому помагати, а штука нещасливого в гору не опустити.

— А я гадаю, — почав Апостол, — що всякому треба про свою власну шкуру дбати. Особливо нам, бо за шкуру, не за що друге, добрі люди б'ються.

— Не понесемо нашої шкури на продаж, — повторили за ним.

— На нашій шкурі, що трохи волос поросте, та й, дивись, кинуться на неї, вискубуть і знову вона, ніби її нужда погризла.

Гетьман сидів, понуривши голову. На його чолі, між бровами вгору, появилася тая морщина, яка з'являлася звичайно, коли він мав велику журу.

— До чого ви це балакаєте, панове? — спитав нараз. — Гадаєте, мало я турбуюся ділом? Не такий я чоловік, що став на велелюдному місці і гукає: "Дивіться, який то я дбайливий і пильний. Ніхто нічого не робить, лиш я!" Не люблю таких чванькуватих людей. Але при нинішнім святі впевняю вас, панове, так, як літом у Києві впевняв, що даром булави не ношу. Мальованим гетьманом не був і не буду. Живу не для себе, а для України. Власних дітей Господь мені не дав, — ви всі мої діти. Хочу забезпечити будучність вашу, хочу вам оставити таку спадщину по собі, щоб і ви, і діти ваші, і діти дітей ваших добрим словом згадували мене. як батька. Про те тільки й гадаю. Іншої думки в мене нема, хоч знаю, що про мене кажуть: Мазепа амбітник, Мазепа загарливий скупиндря, Мазепа кар'єрист. А подумайте тільки, яка в мене й може бути амбіція, крім тої єдиної, щоб добру славу по собі лишити. Усе, чого можна було добитися гетьманові українському, маю. Остається одно, чого згадувати не хочу й не потребу. А грошей я з собою до гробу теж не заберу. Коли їх збираю, так це на потреби України. Знаю, що на війну треба трьох річей: грошей, грошей і грошей!.. Ось який я скупиндря.

Старшини, затаївши дух у собі, слухали гетьманських слів. Були це самі його однопумці, самі самостійники. Між ним і ними була, значиться, спільна, але незрима нитка. Вони хотіли добути наверх і сказати: ось вона! Їм було спішно повести справу на нові дороги, порвати з Петром і заключити союз з Карлом і з Лещинським, а гетьман, старий політик, не спішився. Поступав, як Фабій Кунктатор. Рішення відсував до рішачого менту. Непевність гнітить, непевність тривожить, непевність витворює душевну атмосферу. Хочеться відчинити вікно, дихнути повними грудьми, почути правду, хоч би вона й не була весела. А гетьман тієї правди сказати не хотів. І старшини стояли кругом нього, понуривши голови.

— Так воно, так, — зітхаючи, казали. Аж Апостол підступив до Мазепи і нараз голосом грімким і рішучим сказав:

— Двигни цей камінь, двигни!

Степовим вітром повіяло по хаті. Пригадався київський пир для Петра, і його від'їзд, і степовий дід. І Мазепина присяга.

— Двигни цей камінь, двигни, — повторили старшини. — Він важкий, може, вб'є тебе, мене, йсто і нас, та час мине, настане час, що він розлетиться у дробі. Під тим каменем хроби, зігниєм від хороби, спаси ти нас. Двигни цей камінь, поки час.

Гетьман пригадав собі цей незабутній мент, побачив перед собою дивного діда, його високу стать, орлині очі, незгоєну рану на груді.

— Немає каміння такого, — сказав, — котрого я не пробував двигнути, щоб визволити волю. Прошу вас, здайтеся на мене. Не забігайте вперед і не нагліть мене. Вірте

розумові моему. Знаю, що роблю, довірливості вашої потребу.

Войнаровський з Орликом стояли біля вікна. Слухали й дивилися на алею, яка вела в двір. Як найближчі гетьманові люди і найкраще знаючі його вдачу, розуміли, що старшини даром пробують добути з нього те, що він виключно для себе ховає. Тому-то й відійшли набік.

— Кочубеєві знаки! — шепнув нараз Орлик.

— Василь Леонтійович їде!

— А може, Любов Федорівна?

— Може, обоє разом?

— Ось і комедія готова.

Войнаровський доложив гетьманові про приїзд. Гетьман сподівався, що Кочубеєві сани заїдуть за подвір'я, куди звичайно заїздив Кочубей, бо він до гетьмана на годинку не прибував. Тому туди і пішов йому назустріч.

Тим часом сани спинилися перед ґанком, вилізла Любов

Федорівна, скинула в передній свою верхню шубу й увійшла до світлиці.

— Христос рождається! — сказала, гордим поглядом обкидаючи зібраних.

— Славім його, — відповіли старшини.

— На старшинську раду попала? — спитала Любов Федорівна.

Її заспокоїли, що старшинської ради нині нема.

— То дуже жаль, бо в мене до неї діло є. Приходжу жалуватися на сором, якого нам завдали, на обезчещення нашої чесної хати, на пірвання доньки!

Сказавши це, визиваючо глянула кругом: "Но! і що зробите мені? Не боюся ні вас, ні вашого гетьмана!" — говорила очима.

Її слова впали поміж старшин, як бомба. Що собі тая жінка гадає? Вона ж обижає не тільки гетьмана, але й їх. Це ж нечуване, щоб жінка впадала на старшинську раду з жалобою на гетьмана.

Прилетів до неї Орлик.

— Ваша милість забувають про ту шану, яка належить гетьманському дворові.

— Хто хоче, щоб його шанували, хай перше шанує сам себе.

— Числіться зі словами! — почав, зриваючись з місця, Кожухівський.

— Ого! А це відколи в нас на Україні такі політичні панове завелися? Не забувайте, що я жінка, дружина товариша, і числіться теж зі словами!

— Гетьмана нашого навіть жінці генерального судді обижати не дозволимо!

— А відколи ж воно обидно доходити свого права й справедливості? Невже ж Кочубеїв вільно обижати безкарно?

Апостол став між Кожухівським і Кочубеїною.

— Ваша милість, моя зацна сваха, непотрібно бентежаться. Та тут не трибунал. — Взяв її за руку й повів уверх салі, де стояла з високою спинкою канапа. Попросив сідати, а сам, стоячи біля неї, вговорював її, щоб не перетягала струни. Який уважний гетьман, і до жінок ввічливий, але ж і йому не вільно давати себе безкарно обижати, бо він гетьман...

Про вовка промовка, а вовк тут. Відчинилися одні, другі двері, і ввійшов гетьман.

Побачивши Любов Федорівну, здивувався дивом великим, але, як чоловік вельми у світі бувалий і до форм товаристських змалку звичний, затаїв у собі це здивування і привітав гостю, немовто між ними нічого зроду не було.

Присунув фотель і сів напроти неї.

Апостол подався на салю. Старшини не хотіли бути свідками немилої розмови. Зразу стали гамірно балакати з собою, а потім незаметно гуртами висувалися до сусідніх кімнат.

Любов Федорівна, поправляючи складки свого, суто золотом перетиканого жупана, почала:

— А я, отее, приїхала по Мотрю.

— Як то по Мотрю?

— А так, що хочу забрати її з собою. Доньці, поки вона не віддасться, найкраще в батька й мами.

— Це залежить від батька й мами, — відповів спокійно гетьман.

— А може, й від доньки?

— Діти бувають такі, якими їх виховують батьки.

— Не будемо перечитися, — заявила Любов Федорівна, — хочу, щоб Мотря їхала зі мною.

В очах гетьмана спалахнув вогонь. Але він зараз погасив його. Всміхаючися злегка і обертаючи ісмарагдовий перстень на пальці, відповів:

— Нема такого чоловіка на світі, щоб йому все діялося так, як він схоче. — Любов Федорівна нервово кинула собою на канапі, гетьман і собі поправився на фотелю. — Невигідно вам сидіти? — спитав.

Любов Федорівна злобно глянула на нього.

— Старі меблі не все для нинішніх людей вигідні, — говорив гетьман далше. — Може, перейдете на іншу канапу? Будь ласка.

— Спасибі. Не треба. Не довго буду гаяти милість вашу. Прошу казати Мотрі, щоб

збиралася в дорогу.

— Куди?

— Туди, куди повезе її мати.

— В монастир?

— А хоч би і в монастир.

— Ні, в монастир Мотря не поїде.

— Як же це так?

— А так, що вона туди їхати не хоче, а раз Мотря віддалася під мою протекцію, так я їй кривди вчинити не дозволю.

— А батьківська влада?

— А гетьманська повага?

Чути було, як горів у коминку огонь. Пронизливі очі Мазепи свердлували злобні зіниці Кочубеїхи. Вона болючо відчула цей погляд і спустила повіки.

Мовчанка тривала віки.

Гостя почула перевагу хазяїна хати. Жалувала, що переступила його поріг.

— Як же тоді буде? — спитала, не підносячи повік.

— Як Бог дасть і так, як годиться, щоб кривди ніякої нікому не було.

— Ми вже й без того покривжені сильно.

— Не з моєї вини.

— З чиеї ж тоді?

— Спитайтеся совісті вашої, пані.

— В кожного чоловіка своя совість власна, в декого її зовсім нема.

— Ці слова, будь ласка, заберіть назад, я їх не приймаю.

Кочубеїха закусил зуби. Їй хотілося підняти бучу, кликати старшин, обвинувачувати старого женолюба, називати його насильником і деспотом лукавим, але гетьман своїми очима обезсилював її і приковував до місця. Не знала, що їй робити. Чула, що потерпіла погром. Але тільки нині. Любов Федорівна оружжя не складає і з місця бою соромно не втече.

— Значиться, на Україні, — почала, — вже родителі над своїми дітьми ніякого права не мають,

— І на Україні родителям над дітьми знущатися не вільно.

— Але поривати їх вільно?

Гетьман встав.

— Любов Федорівна. Ви ставите мене в дуже скрутну ситуацію. Як господар хати хочу бути чемним для своєї гості, для матері Мотрі Василівни і для дружини Василя Леонтійовича, а ви приневолюєте мене говорити до вас, як до людини ворожої мені, заганяєте мене в такий кут, у якому я не люблю і не хочу стояти. Дозвольте собі сказати, що на Україні я гетьман, а в своєму дворі хазяїн. Всякі напади на нього я готовий відперти рішучо. Ніхто не приневолить мене робити інакше, ніж це мені мій розум і моя совість велить.

Любов Федорівна знов кинула собою на канапі, а гетьман знов спитав її:

— Вам, мабуть, не вигідно сидіти, перейдемо, може?

Вона змовчала. То поправляла складки свого вбрання, то очима водила по світлиці. Зрозуміла, що не вдіє нічого. Це не Василь Леонтійович. Мазепа — грець!

— Що ж мені тоді Василеві Леонтійовичу переказати?

— Що хочете, а від мене поздоровіть його і побажайте, щоб він був справжнім головою своєї родини.

— Ще одна така зневага, і в обморок попаду.

— Як ваша ласка. В моїй хаті гостям лишаю волю.

— А чого ж тоді не пускаєте Мотрі?

— Хто вам це сказав? Прошу, підіть, спитайте її, якщо, не зважаючи на своє хибке здоров'я і на заборону лікарську, вона згодиться їхати з вами, я перечити не буду. Її бажання дорожче для мене від мого хотіння. Провести вас у Мотрині кімнати?

— Спасибі. Я їду.

— Як ваша воля. Не спиняю нікого.

Гетьман провів Любов Федорівну до передньої, заждав, поки вона не вдягнула шубу, і розпрощався, начебто між ними нічого злого і зроду не бувало.

Заколисався форес на передніх конях, служки скочили на лавочку за будою саней, коні рушили з місця, і за хвилину Любов Федорівна зникла в довгій алеї перед очима старшин, що крізь шибки вікон пильно стежили за нею.

— Ну, та й баба ж тобі!

— Чортова теща.

— Чорт сім пар постолів сходив, заки їх до купи позводив.

Гетьман до старшин вернув:

— Простіть, що загаявся так довго. Прикру розмову довелось мати.

— З вашою свахою, — повернувся Ломиковський до Апостола, — дійсно, розмовляти не дуже-то приємно. Не знаю, як колись Василь Леонтійович з нею любі розмови провадив.

— Того-то ви не кажіть, — перечив Апостол, — то колись така вам панночка була, як писанка, хоч на серце клади.

— А нині, хоч до боку прикладай замість гірчиці. Певно, спалить.

— *Nonores mutant mores* [60], — відповів Апостол, — а до того не кожне старе вино солодке.

— От таким вином упиться!

— А Василь Леонтійович, як упився за молодих літ, так до старості витверезитися не може.

— На його б раз добре гукнути; так очуняв би. По добру ним нічого не вдієш. Татари до Чингісхана привикли.

Гетьман не слухав тієї розмови. Його збентежила несподівана гостина. Ось тобі і гостя! Хоч клич Петранівського, щоб стріляв до неї. Ти її слово, а вона тобі два, ти її колючкою, а вона тобі ножом поміж ребра. Ось таку з полком у найгірший вогонь послати. Мабуть, і Петра налякала б.

Гетьман зрозумів, що діло в велике заходить. Любов Федорівна порушила небо і землю... Як воно скінчиться?.. Але до старшин пора.

— Панове-товариші, — почав, — взивали мене, щоб я камінь двигнув. А отес бачили, які каменюки підкочує мені доля під ноги. Ані перейти, ні перескочити через них.

— Розбити, — радив Кожухівський, — щоб і сліду не осталось. Доволі того лиха. Оці інтриги, як стоголова гидра, одну відрубаш, то друга наросте.

— Не друга, а десять на місце одної.

Апостол, хоч і сват, себто тесть Кочубеєвого сина, не раз не щадив Любові Федорівни, а за те жалувал Ті слабохарактерного мужа.

Котрийсь із старшин сказав, що він тую бабу прямо у вежу замкнув би, бо через неї ніколи спокою не буде.

Гетьман зачув ту раду.

— Я навіть достатню причину маю, — казав. — Міг брї покликати Любов Федорівну на суд. Але не зроблю того.

— А що ж тоді ваша милість гадають робити?

— Те, що вважатиму потрібним для нашої справи. Усім нам треба тепер забувати про себе, а тямити про загальну справу. Жертвою одиниць росте гуртове діло.

ДЕРЖАВНА КОНЕЧНІСТЬ

Старшини засиділися поза північ і від'їхали гуртом. Орлик також. Біля гетьмана остався Войнаровський. Гетьман не спішився спати. Знав, що не всне.

— Гарне Різдво, правда, Андрію? — говорив з жалем до свого небожа. — А заповідалося так гарно.

Войнаровський заспокоював дядька. Любов Федорівна відома по всій Україні, як жінка загониста і язиката. Її слів не можна поважно брати.

— Мала потіха, Андрію. Тут не в словах, а в ділі сила. Вона може попсувати діло. Подумай, вже й до воеводи побігла, а що нині знає воевода, це за кілька днів знатиме й цар. А мені не хочеться, щоб він знав. Скажуть у Москві:

тепер рішається війна, а старому гетьманові заховується весілля.

— Невже ж, дядьку, можна оглядатися на все, що люди скажуть? Чоловік кроку не ступив би.

— Мені поки що оглядатися треба, щоб про мене там, — він показав рукою на північ, — якнайкраще гадали. Поки що, бо за деякий час, може, я на нікого не буду оглядатися.

Гетьман хотів з кимсь поділитися своїми гадками. Надто пригнітили його. До того надавався лиш один Войнаровський. Він хоч молодий, але поважний, може, навіть надто поважний на свій вік. Не виявить нікому, що почує, це син його коханої сестри. Гетьман його любить. Дивиться на нього, як на свого наслідника, якщо задуми його не вдадуться і сина йому Господь Бог не дасть.

— Ти, Андрію, мабуть, навіть не уявляєш собі тієї халепи, в яку я попав. Недаром карлик говорив мені літом:

"Уважай, Мазепа, щоб не вийшла халепа!" Ось і здійсниться його осторога. З одного

боку булава, а з другого — серце. Може, й воно дивно з моїх уст щось такого почути, але так воно є. Вдержиш булаву, зробиш серцю кривду, заспокоїш серце, так скривдиш булаву. І не лиш її, але все, що з нею і для неї міг ти зробити. Любов Федорівна добре це розуміє, і тому вона так сміливо починає собі.

Войнаровський не розумів цього вислову, але не перебивав свого дядькові. Слухав уважно і не без почуття гордості, що гетьман робить його повірником своїх гадок.

— Не розумію, — зважився перервати сповідь гетьмана, — чому ваша милість таку велику вагу прикладають до Кочубея і до його дружини?

— Бо Кочубей, як колишній генеральний писар, як мій давній товариш, а тепер генеральний суддя, знає дещо, чого знати не повинен. Краще було б, коли б не знав. Зрозумів?

— Догадуюся, але ваша милість можуть усунути Кочубея. Чимало в нас людей спосібніших від нього і певніших.

— А Мотря? Подумай, — Мотря! Все ж це її батько, не хочу робити прикrostі Мотрі.

— Про це я не гадав.

— А я на всі боки роздумав. Тут, як у годиннику, колісця за себе заходять. Пустити одно, всі обертаються. Так і труднощі мої і турботи. Одна другу тручає.

Гетьман присунув фотель до коминка і вдивлявся в полумінь, ніби в неї шукав розв'язки своїх питань. Сухі колоди дотлівали тихо. Полумінь не бухала, а боролася з димом. Іноді тільки відкололася якась щіпка, спалахнула і спалювалася скоро. Огонь сам себе їсть...

— Коли б я був не гетьманом, — почав по хвилі Мазепа, — а полковником яким або так собі багатою людиною, що після життєвих трудів спокійно доживає віку, діло було би куди легше. Тямлю не один подібний випадок... Посмарували й поїхали... Мені воно не йде. Мені, бачиш, треба оглядатися і на своїх людей, і на Москву. Щоб свої не казали, що я зневажаю закони святої віри і підкотую повагу інституції родини, чужі, щоб не мали козиря в руках. Міг би я піти на перебії, щоб поставити на своєму, але не хочу, щоб не попсувати діло. І так я між Сцилею і Харибдою. *Nic Rodus, hic salta!* [61]

Войнаровському жаль зробилося свого старого дядька. Він щопиш тепер зрозумів його справді клопотливе становище, його боротьбу між серцем і обов'язками. Гетьман, видно, дійсно полюбив Мотрю і зрікатися її не хоче. Як тую гарну й мудру дівчину віддавати знов на поталу злющої мамі. А не віддати — це значить почати війну з Кочубеями і їх одномишленниками, війну домашню, найнебезпечнішу з усіх, бо домашня війна почнеться серед невеликого кола, а опісля може перетворитися в *bellum omnium contra omnes* [62].

— Приходить мені на гадку, — почав знову гетьман, — скликати на Новий рік старшинську раду і покласти на стіл булаву: беріть у кого є відвага! Але що тоді совість скаже? Я, Андрію, затіяв дуже небезпечне діло, і ніхто другий його за мене не скінчить. Аж дрижу, що коли б так Господь нагло покликав мене на судище своє, то задуми мої пропали б навіки. Не можу, ніяк не можу я зрікатися булави, не покінчивши задуманого діла. Стільки літ праці, стільки повсякчасного турбування і все задармо, —

ні, того я зробити не смію!.. Дійсно, чи не переїхали оці білі коні, котрі Лідії причувалися...

Войнаровський пригадав собі цей момент, побачив перед собою збентежену тітку Лідію, як вона рукою тримається за серце, і — мурашки побігли йому по спині.

Мимохіть насторив уші. Почувся далекий, глухий тупіт.

Білі коні біжать по білих снігах і сіркою дишуть. Безголосне сунуться за ними великі чорні сани. Буда на них піднята. Не видно, чи сидить там хто, чи щоби сидіти.

Але хто? Сани великі, і місця в них багато.

— Їдуть? — спитав гетьман, закріпивши збентеження свого небожа.

— Ні, милосте ваша. Це я так мимохіть піддався силі пригадки. Не годен позбутися пересудів родинних. Вони ніби в крові нашої живуть.

— Пересуди родинні. Невідоме. Містика. Білі коні. Так воно, так. Га, що ж? Нехай їдуть, але я з ними не поїду. Живим мене ті чорні сани не повезуть. Поборюся. Є тільки одна сила, якій я скоритися мушу...

Войнаровський підняв мрійливі очі, питаючися: "Яка?"

— Державна konieczність, — відповів гетьман, встаючи і простуючи свої втомлені кості.

БІЛИЙ РАНОК

Пізно збудилася Мотря, бо й пізно на святий вечір заснула.

Святочна вечеря, колядки, пожар зівзди, вертеп — усе те зливалось у сні в якийсь дивовижний образ.

Ходила з гетьманом по облаках, шукаючи своєї зорі. Довга й томляча мандрівка. Аж і знайшла. "Оце твоя зоря", — сказав гетьман до неї.

Втішилася, простягнула руку, і в цей мент зоря в безвість покотилася... Темно... І знову мандрують небесними шляхами, шукаючи гетьманової зорі.

— Ось вона! — показує святий Петро.

Побожно наближаються, вже недалеко, вже тільки кроків, може, десять, як нараз сльозиво осліпило їх очі. Зоря полум'ям спалахнула, півнеба загравою озарила — і згасла. Темно, аж чорно. Хитаються хмари під ногами, небо, як розбурхане море, ні йти по ньому, ні на землю вернути. Поміж хмарами зависли... Яке томляче тривання!

Добре, що білі коні женуть. Чорні сани безголосно сунуться за ними. Сідаймо! Гетьман не хоче. Мотрю якась зимна рука потягнула в сани, — женуть... Місяці, сонця, зорі, — все таке велике, жахливе, чуже — позасвітне...

— Тпру! — і сани спинилися перед монастирською огорожею...

Мотря тривожно підняла повіки. Перехрестилася... Нічого подібного...

Вона в Бахмачі.

Біла світлиця, пушисті на полі килими, щоб м'якко було ступати, в печі огонь, омела звисає зі стелі. Різдво.

Мотря хоче вставати, тітка Лідія не дає.

— Полеж собі, нема чого спішитися. Старшин наїхало повний двір, може, й раду радити стануть. А хоч і ні, так посидять до ночі. Гетьман любить погостити старшин.

Мотря питається, що на старшинській раді радять, тітка Лідія не вміє відповісти, бо рада відбувається при зачинених дверях. Жінкам не встрявати туди, у жінок жіноче діло.

Мотря лежить до обіду, потім встає, вбирається і скучає. Вона нині, на саме Різдво, обмежена до своїх покоїв, ніби пташка до дротів золоченої клітки.

Ген з полудня побачила свої залубні. Певно, батько приїхав, зайде до неї, намовлятиме, щоб вертала.

Від чури довідалася, що то не батько, а мати приїхала. Серце затріпоталося тривожно.

Стрінутися з мамою тут, у гетьманським дворі!

Мотря неспокійно дожидала зустрічі. Читала гетьманські листи й дивувалася, що не розбирає змісту. Нараз дзвінки. Глянула в вікно. Їх коні виїхали з подвір'я. Що це таке?

І знов від чури довідалася, що її милість Любов Федорівна зболили від'їхати в Батурин.

Погане прочуття томило її цілу довгу ніч. Щоб ранок скорше, щоб гетьмана зустріти, розпитає його.

Ранок прийшов, зимовий, ясний, білий. Уночі впав сніг. Обновився Бахмач.

Мотря ще дитиною любила будитися в такий ранок. Кругом так свіжо, чисто, ніби світ всміхається до тебе. Якась ти неначе чистіша собою і невинніша, ніякого гріху на совісті не чуєш. Все, що було сірого та брудного, білий сніг прикрив, білий сніг, як весною на деревах квіття.

За сніданням гетьмана стрінула.

— Як ваше здоров'я, як спали, що доброго снилося вам?

Звичайна товаристська розмова.

— Святого Степана нині, — пригадує Мотря.

— Покійного мого батька іменини, — відповідає, зітхаючи, гетьман.

Мотря чує, що це зітхання добуते не спомином про батька, а чим другим. Спитала би чим, та при людях не хоче. Підожде.

Де ж дівся святовечірній веселий настрій, що тут сталося вчора?

Недаром Любов Федорівна перейшла через хату. Вона за собою, ніби тінь лишає.

По сніданню тітка Лідія пішла давати хатні розпорядки, Войнаровський до козаків подався, і Мотря спиталася гетьмана, чого це вчора мати приїздила?

Гетьман зразу хотів питання в жарт повернути, але, глянувши на замучене обличчя Мотрі, рішився сказати їй правду. Любов Федорівна хотіла Мотрю забрати з собою.

— В Батурин?

— Не казала.

— В Ковалівку?

— Не знаю.

— В монастир?

— Можливо. Але я тебе, Мотре, не дам. Не хвилюйся. Досить ще сил у мене, щоб

захистити тебе, щастя моє!

— Досить, кажете, сил. Можливо. Гадаю, що й охота є, та чи буде спромога?

Гетьман пильно подивився на неї.

Знає чи догадується тільки? Розум з неї говорить чи серце?

Затривожився і не знав, що відповісти.

— Ось, бачите, Іване Степановичу, я вгадала. Охота буде, та не буде спромоги.

— Що це ти, Мотре? Пощо такі думки? Пощо турбувати себе?

— А пощо дурити себе, мій пане? Чую, що щастя відходить від нас. Вже воно на калиновому мості, кличемо, щоб повернуло, — не хоче. Мабуть, обідила я Господа Бога, бо завеликого щастя захотіла. Гордовитою в бажаннях була, а гордих ангелів Бог з неба скинув.

— Мотре, лиши таку балачку. Не полош щастя, воно ще в нас. Глянь, який я щасливий. Бачу тебе, впиваюся тобою, як чарами весни, як згадкою молодості своєї, де ж би я дав забрати таке щастя від себе. Я жертвую усім, лиш не тобою, ні!

— Усім?

— Кажу тобі, усім.

— А я того не хочу. Не варта я такої жертви. Це, що ви готові жертвувати за мене, я більш самої себе люблю. Краще пропаду я, змарнію, зів'яну, як трава під кінським копитом, щоб тільки задум ваш, ваша і моя мрія, Іване Степановичу, перетворилася в діло. Так, так, не перечте мені. — Підперла рукою свою голову пишну і, дивлячись у простори, говорила, ніби пісню співала: — А коли здійсняться задуми гетьманські, і гетьман меч свій на стіну повісить, сідаючи за стіл з товаришами своїми на добре заслужений спочинок, тоді нараз потре чоло рукою і, дивлячись на білий цвіт калини, на небо ясне й на людей веселих, весіллям тим, яке дає лиш воля, зітхне і скаже: і вона колись хотіла того — Мотря.

Голос Мотрі не дрижав від смутку, не плакав плачем дитини, котрій цяцьку забрали, а звучав мрійливо і самовдоволено, ніби в тім, про що він співав, було справжнє щастя.

Образ, який тими словами змалювала Мотря, причарував гетьмана до себе. В тім самовідреченню, в тім захопленню великою ідеєю була така сумовита велич, що він, знавець і любитель мистецтва, мимохіть голову схилив.

Білий ранок вибілював їх душі. Святочна тишина не бентежила душевного спокою. Мандрували по хмарах...

— А Мотря? — спитав нараз гетьман.

Не відкликаючи зіниць з мандрівки по просторах, відповіла тим самим голосом, що перше:

— А Мотря в тихій келії чернечій або в домівці своїй поневільній, діждавшись вечірньої години, зітхне і скаже:

"Ось Господь ласкавий знов одну днину зчеркнув із рахунку життя мого, і знов кроком ближче до того місця, де я зустрінуся з моїм коханим. Знов його побачу, ще величнішим, ніж бачила перше, з вінком лавровим на висках і з задовіллям тихим на

обличчю. І руку він мені подасть і скаже: тепер ми вже, мила, не боїмося жодної розлуки."

— Не буде того, Мотре, не буде! — промовив, зриваючись з місця, гетьман. — Не люблю недовомлених слів і недоспіваної пісні. Бачиш, я міг пісню свого життя вже давно увірвати, як власник величезних маєтків, як порфіроносний герцог, а я хочу доспівати її до краю. Недоспівана пісня бренть у просторах, блукає по степах, до могил прилягає, додаючи ще більшого смутку до тої нашої сумної української антифони. Хочу її настроїти на новий мажорний акорд, хочу переломити український смуток.

— Не хочу перешкодою бути в здійсненні твого хотіння.

— Кажи ясніше!

— Бачу, що через мене ти маєш нові турботи, тобі і давних досить. Догадуюся, з чим мати вчора приїжджала. Не вгнеш ти її, Іване Степановичу, хіба зловиш. Але ломати не схочеш, бо це моя мати. Я розумію тебе і, власне, тому не бачу іншої стежки з того зачарованого кола, як покинути тебе.

Сказала це так спокійно і таким звичайним голосом, що йому прикро зробилося на серцю.

— Видно, не любиш ти мене, коли покинути бажаєш.

— Не люблю самолюбною любов'ю. Велика любов до великої жертви спосібна, а велике діло великої любові вимагає.

— Чи передумала ти над тим, що кажеш? Куди ж ти підеш від мене? Скрізь вороги, твої й мої, Мотре.

— Хто дивиться в сонце, пороку на дорозі не бачить.

— Легко сказати, але зробити важко.

— І великий тягар двигнеш, коли хочеш. Не треба наперед казати: не можу. Бачиш, Іване Степановичу, я вже такої химерної вдачі, що не вдовольняюся тим, що другі. Друга вдовольнялася б ласками твоїми, про все позабула б, а тямила б одно, що вона гетьманова коханка. А мені спокою не давали б гадки, що гетьман із-за мене має зайву турботу і що він турбується мною зі шкодою для діла. Я того ніяк не хочу. Вір мені, що скорше жертвую собою, ніж погоджусь з таким приниженням своєї гордої вдачі.

— Жертвуєш собою? Як?

— І найбіднішому лишається велике добро, — право розпоряджати своїм життям.

— Мотре! — крикнув гетьман, аж шибки задзвеніли.

— Не бійся. До того мені ще далеко.

— Руку даєш?

— Слово чесне даю.

Вхопив руку, стиснув, а потім став її обсіпати цілунками.

Вихопила насилу.

— Ти нині, мабуть, погано спала, Мотре, — казав, — не знаю, що так збентежило тебе.

— Прочуття. Прочуваю, Іване Степановичу, що щастя наше було, як зимою сонце.

Блисло на хвилину і сховалося. Але і за те хай буде Богові дяка. Те сонце озарило мене. Я нині інша, ніж була перше. Я, наче вперше, побачила сонце. Не забуду його ніколи. Не забуду тебе, Іване Степановичу, мій пане!

— Мотре, сонце моє!

CARPE DIEM [63]

Гетьман потішався надією, що Орлик з добрими новинами з Києва верне. Але і та надія підвела.

Орлик, не окриваючи нічого перед гетьманом, сказав, що митрополія наша закабалена до решти. Вони і кроку без Москви не ступлять. В митрополії відоме вже гетьманове діло. Чекають тільки, коли він стане дозволу прохати. Рішить Москва, котра знає гетьманові змагання, щоб українській церкві повернути її колишні права.

— І як же ти гадаєш, Пилипе? Як рішить Москва? — спитав гетьман.

— На мою гадку, ваша милосте, якщо в діло не встрягне сам цар і не скаже його скоро й прихильно вирішити, то вони тягнутимуть довго. Це їхня політика, бо за той час можна виторгувати дещо, можна гетьмана заставити, щоб він ішов їй на руку. Чимало у нас всяких спірних питань про церковні й монастирські маєтки, про всілякі надання, чимало прохань о жертви для їхніх церков і монастирів.

Такого ж козира не випускається з рук, бо він не попадеться вдруге.

— Певно, що вдруге не попадеться, — відповів, сумно всміхаючись, гетьман, — але я не хочу, щоб вони мене тим козирем побивали.

І гетьман рішився. Для загального добра, із-за державної konieczності жертвує своїм власним щастям. Поки що, бо він не тратив надії, що доля повернеться прихильно до нього і що український гетьман, може, вже й незабаром, не буде приневолений оглядатися ні на царя, ні на патріарха, а робитиме так, як йому совість і серце велить.

Одне і друге не дозволяло Мотрю віддавати на поталу Любові Федорівні. Можна собі уявити, як вона знущалась би тепер над непокірливою донькою і якою нещасливою почувала б себе Мотря, позбувшись останньої надії на протекцію гетьмана.

Треба при свідках заключити угоду з Кочубеем, силою котрої Мотря від'їде з Бахмача, але не під руку Любові Федорівні і не під її необмежену команду, лиш осяде в котрімсь із Кочубеевих дворів під опікою своєї тітки.

Гетьман казав Орликові написати лист до Кочубея і Апостола, щоб вони негайно приїхали в Бахмач.

Між тим старався побалакати з Мотрею, щоб вона цього рішення не брала собі дуже до серця.

— Покладаю надію на милосердного Бога, що він, як ніколи не опускав мене в важких хвилинах життя, так не опустить і тепер. Може, недалекий цей момент, коли я перед Богом і перед людьми назову тебе дружиною своєю.

— Можливо. А може, цього моменту не діждемося ніколи.

— Чого ти таку сумну пісню співаєш?

— А невже ж маю тішитися, що поїду від тебе?

— Коли тобі жаль, так не їдь. Скажи одне слово "не хочу", а я грудьми своїми

заставлю цей поріг, крізь котрий схочуть вивести тебе від мене.

— Я того слова не скажу, хоч як мені важко. Бог один знає, як важко мені кидати тебе, Іване Степановичу.

— Не тяжче, ніж мені оставатися без тебе. Посумніють мури, і пустою повіє по хаті. Краще не приїздила б була, Мотре.

— Коли б знаття, як краще! Чоловік собі не ворог, а потопаючому і соломинка спасіння.

Нараз Мотря ніби забула про все і, змінюючи голос, спитала:

— Ти нині листи дістав? Бачила, як посланець приїхав. — Гетьман надумувався, чи казати, чи ні. Мотря зауважила його вагання.

— Не відповідай. Може, мені не треба знати. Я з цікавості спитала. Жінки, Євині дочки, зроду цікаві. Не кажи, не треба! Пощо мені мішатися до твоїх діл. Я не поможу тобі. Ти сам найкраще знаєш, що і як робити.

Гетьман в тих словах відчув докір. Людина, якій він бажав довірити своє ім'я, свою честь, перед котрою жодної тайни не хотів мати, від'їде з почуттям горечі в душі. Того бути не може.

— Щоб ти, Мотре, знала, як люблю тебе і як я довіряю тобі, слухай. Почуєш, чого ні Орлик, ні Войнаровський не знають, чого догадувалася одна тільки людина на світі, — моя мати. Царське ярмо надто угнітає народ і мене. Проливаємо кров не за будуче наше щастя, а лиш за гіршу долю. Помагаємо Петрові побити шведа, а забуваємо, що буде це також перемога над нами. Побідоносний цар запряже нас до свого тріумфального воза, як рабів, щоб тягли його колісницю.

Мотря стрепенулася. Її очі, перед хвилиною повні бездонного смутку, скинули з себе імлу, роз'яснилися, побільшали. Уста розхилилися злегка, пальці нервово дригнули. Вона повисла на гетьманових устах, ніби від того, що вони тепер скажуть, залежить її доля й доля.

Гетьман встав. Заглянув за одні двері, за другі, позачинював їх на ключ і, присуваючись ближче до Мотрі, говорив далше:

— В мене гадка рятувати Україну. Петро занапастив її колишню волю, зреформує, скасує гетьманщину, наśle своїх людей, — хочу порвати з Петром.

Мотря видивилася на нього, ніби вухам своїм віри не йняла.

— Злегка нав'язую нитки через третіх людей з Карлом і Станіславом, щоб, як прийде час, долю свою зв'язати з ними. Не ради власного пожитку, навіть не тому тільки, щоб тебе на престолі опосадити, лиш для визволення країни, для її будучого добра, — клянусь Богом святим!

Останні слова прошептав ледве чути. Вона рукою повела по очах, ніби впевнялася, чи це не сон. Глянула кругом себе, а тоді нараз вхопила його руку і притулила до уст.

— Мотре, що це ти робиш, лиши!

— Дякую тобі, за себе, за батька свого, за всіх винних і не винуватих нашому нинішньому горю. Дякую, що зробив мене гідною почути таке важке слово. Це більша честь для мене і більша ласка, коли б ти мене до престолу повів. Дякую тобі!

Гетьман пригорнув Мотрю до себе:

— Бідна, бідна моя!..

Зірвалася на рівні ноги. Гарна і горда стояла перед ним.

— Не бідна .я, Іване Степановичу, бо ти обдарував мене нині добром найбільшим у світі, довір'ям своїм, ти розпалив переді мною нову зору — надію. З нею я і найчорнішої ночі не боюся. Поїду куди повезуть, до мами, — так до мами, а хочуть у монастир, хай буде і монастир, бо з надією поїду. І не злякаюся самоті, велика думка мені за товариша стане. Опівночі, коли вснути не зможу, думатиму про неї. Не бідна я тепер, не бідна!

— А листи, котрі я нині дістав, — говорив гетьман далше, — це добрі листи. Воєнне щастя Карлові сприяє. Він геніальний вожд, вояків має свідомих і хоробрих, це не Петрові салдати. Карло радо заключить спілку зі мною.

— Іване Степановичу! — просила Мотря, — кажи запрягати коні, я їду геть від тебе, щоб не забирати дорогого часу. Не до жінки тобі нині, не піклуватися тобі такою химерною дівчиною, як я. Ти. весь посвятися ділу.

Гетьман взяв її за руки і притягнув до себе:

— В гарячій воді купана моя Мотря. Як веселка, з'явилася над Бахмачем, а хоче громом весняним відлетіти від мене. Підожди, дитино! Ще час. Нехай ще навіщаюся тобою. Кожний день, проведений під одним дахом з тобою, варт одного року життя. Я тішуся на кожну годину, котру перебалакаю з тобою, ловлю кожний твій усміх, як нездійсненну мрію. Не спішися, Мотре. Досить нам буде тієї розлуки.

— Не страшна мені розлука, коли ми духом з'єднані із собою. Кожного разу, якщо турбота зможе тебе, Іване, пригадай собі Мотрю. Відчую, що кличеш мене, і духом прилину до тебе, де б ти не був.

— Духом, та не тілом.

— Що тіло? Воно тлінь, а дух вічно триває.

— Ти віриш в це? Щаслива. Філософи щось друге гадають.

— Не вчена я, Іване Степановичу, і філософів твоїх не читала. Говорю те, що чую, а чую я, що хоч тілом будемо далекі від себе, душі наші все триватимуть укупі. Снилось мені вчора, що ми по хмарах ходили, шукаючи наших зірок.

— І знайшли?

Мотря голову похилила додолу.

— Знайшли? — питався гетьман.

— Ні, — відповіла насилу. — Але, бачиш, ми по хмарах ходили. Так ходитиме довго-довго Мотря біля гетьмана свого, з'єдинені в пам'яті людській. Може, наперекір долі, котра нас розлучає, Господь пошле нам з'єдинення вічне. І за літ сто або двісті, може, той, що згадає славне ім'я гетьмана Мазепи, пом'яне також безталанну Мотрю... Чого ж нам сумувати нині?

— А все ж таки сумно мені буде без тебе. Я не нинішній, Мотре. Не забуду тебе ні за чаркою, ні за танцем. Ти моя остання любов і, мабуть, перша правдива. Сумно розставатися зі щастям своїм.

— Скільки літ прожив, не знаючи мене, проживеш і решту.

— Хто раю не бачив, той і не тужить за ним.

— Я побачила свій рай і думкою буду раювати.

— Говориш, Мотре, щоб потішити мене. Як гашішом, впиваєшся словами.

— Не віриш? Так спитай людей за рік, за два, за десять, спитай, як Мотря живе. Коли почуєш, що нарікає на долю, що ходить, як осіння днина, що покорилося судьбі і тягне лямку, поки не впаде в яму, як багато других наших жінок, так забудь про мене. Не гідна я була стати подругою твоєю.

— Того я не боюся. Знаю гордість твою. Вона не дозволить тобі горя, мов нищий каліцтво нести на майдани життя і милосердя благати. Але в душі твоїй залишиться гореч мутна, котрої ані випити, ані вилити не можна. Ось це мене й болить. Чому я ту гореч влив в чашу твого життя? Уста твої гідні божеського нектару, твої найпишніші уста.

— Мені не гірко, Іване, хоч і не солодко. Гірко було б, коли б я зневірилася в тебе, коли б ти розчарував мене. А так я очарована тобою. Бачу в тобі великого мужчину, я дівчина, я жінка. Бачу в тобі минувшину славу і будучність надійну, непереможну силу життя. Значиться, ще ми не пропали, не звелись, не зледащили, варто жити, боротися, терпіти... Я горечі не чую.

— А все ж таки сумно буде без тебе. Я, бачиш, Мотре, людина не мрій, а діла. Замало гадки мені. Коли вона гарна, хочу її здійснити. А найкращої з гадок не довелося мені перетворити в діло. Померкне сонце моє, і в сумерках доведеться мені, старому, шукати стежки до своєї могили.

Сідали сумерки вечірні. Темніли пишні вбрання на портретах предків. Обличчя їх затирилися, не знати було, котре жінки, а котре мужчини. Вогонь, не поправлюваний ніким, погасав. Гетьман дивився в погасаючі блиски. Так і життя його горіло ясно і променіло теплом. Недавно та життєва ватра спалахнула ще раз, а нині гасне.

Мотря смуток від гетьмана відчула. Тихо похилилася над ним і поцілувала в чоло.

— Іване Степановичу! — казала. — Не сумуй. Тобі треба веселим бути і сильним. Смуток висмоктує сили. Кажі засвітити дванадцять ярих свічок, прибрати стіл квітками, подати щонайсмачніших страв і щонайдобрішого вина. Не прощання святкуватимем нині, а весілля душ наших, з'єднання наше не до гробу, а на віки вічні. Вип'ємо повні чарки, щоб гореч не оставалася насподі. Вип'ємо на потугу твою, на щасливе здійснення задумів твоїх. Клич прислугу, кажи світити світло!

Гетьман встав і взяв її за руку. Не говорив нічого.

— Боїшся, чи не приступає до мене? Заспокійся, Іване Степановичу, я спокійна. Я, дійсно, хочу нині веселою бути. Коли б так літо, нарвала би квіток і посплітала б вінки на голови наші, як колись старинні римляни квітчалися, лягаючи до пиру. Так під снігом квітки, під снігом квітки наші, Іване. Але прийде весна і вони оживуть. Оживуть гадки наші і розцвітуться колись, як найпишніший цвіт. Чого ж тоді нам сумувати? Кажі світити дванадцять ярих свічок, по вечері настроємо бандури, грати, співати будемо за всі часи! Ти ж сам колись недавно казав: *carpe diem*. Настільки я латинь

знаю. Користаймо з хвилини.

Гетьман пильно вдивлявся в її очі.

— Гадаєш, збожеволіла Мотря? Ні, ні, вона виплася щастям, як старим вином. Не все, що старе, погане, говорив ти недавно. В старині є своя краса, як є краса в майбутнім. А в теперішності, коли лучиться гарна хвилина, так не марнуй її: *carpe diem*. Кажі, Іване Степановичу, заставляти стіл, зробимо весільний бенкет!

Гетьман притягнув її руки до себе і кріпко обняв за стан.

— Бідна, бідна Мотря!

В печі ще раз спалахнув вогонь і погас.

КАРЛИК — ЧОЛОВІК

Над Бахмачем гуділи вітри і мело снігами.

Понаносило їх цілі гори. Як гарно було на свята, так погано зробилося тепер.

У в'їздовій алеї лежали від дерева до дерева білі пороги. Добре, що не їде ніхто. Пізня ніч. Вже другі півні співають.

Двір спить. Тільки варті перекликаються кругом.

Стогнуть дерева, змагаючись з вітрами.

На ранок буде багато полонаних гілляк...

З гетьманської робітні смуги жовтого світла крізь шибки на сніг вибігають. Ніби пустилися йти, так вітер не пускає...

Гетьман за столом над паперами сидить. Ще раз перебігає їх очима, порівнює, ніби плюси й мінуси рахунків до купи зводить. Плюси по Карловім боці. Все промовляє за ним. Від Станіслава довірені люди приходять, весь народ кричить: спасай!

А йому все-таки зважитися тяжко.

Не через що, а через своїх людей. Не довіряє їм. Життя не довіряти навчило. Лиш хитрощами, лиш увагою великою можна в нас пробиватися вперед. Невблаганним треба бути до себе і для других, щоб до цілі дійти. Так розум велить, хоч серце другого бажає.

Прикро жити в незгоді між розумом і серцем, але жити треба.

Від природи лагідний і м'який, любитель філософії і мистецтва, опікун культури і ширитель просвіти, кожний свій гострий крок болючо відчуває. Суди, тортури, кара — яке воно страшне! Чи доживе він іншого порядку?

З Петром, певно, що ні. Це людина сили, а не серця, — демон. Такого жорстокого деспота вже давно не було на світі. Він, як колись степовий дід казав, і сина свого покладе на лаву за державу, за Петрову державу! А та держава велика. І Петербург, і Москва, і Київ, і Царгород, і Львів, і далше-далше, — хто вгадає, куди забігає думками цей новий Чингісхан?

Новий лад може бути тільки в своїй власній, від Петра незалежній, державі.

І гетьман ще раз пробігав думками шляхи, котрі до незалежності намітив.

Не з Польщею проти Москви, не з Москвою проти Польщі, не з турками й татарами проти одних і других, а з новим союзником, котрого ще покійний Богдан своїм великим розумом намітив, зі шведами до незалежної України. Інших шляхів не бачить, хоч як їх

пильно шукає. А-раз їх нема, тоді на цей доведеться ступити.

Пішов би без вагання, коли б так не було Кочубеїв. І гетьман почув свою болючу рану.

Гадину вигрів собі за пазухою, і тепер вона його кусає.

Треба було здавити, як перший раз почала на нього сичати. Тепер запізно.

Тепер Кочубей стольник царський, значиться, чоловік його величества царя, а про його дружину серед ночі краще не згадуй, бо чорт тобі присниться.

Гетьман ніяк не вгадає, чого вона хоче від нього. Чує тільки великий жаль до Кочубеїв, бо вони загородили йому останній шлях до щастя. Невже ж гетьман не чоловік, неville ж він тільки про других має гадати, а про себе ні, неville ж йому невільно посягати по щастя? Чому ж тоді відбирають від нього Мотрю, проти її волі, бо вона не окривається з тим, що полюбила гетьмана Мазепу?

Не одному і не одно він простив, але того не простить Кочубеям ніколи. Не сіно до коней іде, а коні до сіна, — прийдуть ще Кочубеї до нього, о, прийдуть! Мазепа також не з тих, щоб оружжя складати, він у бою здаватися не звик. Йому везло. Може, й тому недолюблюють його, бо люди скорше простять тому, котрому нічого не вдається, ніж котрому вдається усе. І скорше мудрий в дурневі, ніж дурень в мудрому розум добачить. Мабуть, тому-то й Кочубеї не хочуть признати розуму Мазепа, що вони краще діло повели б. Але булава — це не цяцька дитяча, котрою гратися можна. Досить перекидалися нею з рук до рук. Пора закріпити її. Або закріпить її Мазепа, або пропаде разом із нею. Ім'я останеться по ній і триватиме віки. "Може, за літ сто або двісті згадуватимуть люди славне ім'я Мазепа, а хто згадає його, той і Мотрю безталанну спом'яне", — як вона це казала, без жалю, без горечі, ніби для неї вже нічого більше не осталося, крім тієї надії. "Кажі засвітити дванадцять ярих свічок, накрити і квітками прибрати стіл, — хочу нині веселою бути". Гарною і грізною була в цей момент, як стихія. Приманює до себе, тягне, а ти мусиш покинути її, ради загального добра. Ах, яка ж важка оця булава, як хрест.

Вітер шумів, стогнали й тріщали гілляки. Одна, відриваючись, вдарила по шибках, мало їх не побила.

Гетьман чув, що і в серці його також буря йшла, рвалися струни, відколювалися живі чуття. А нарано втишитися завірюха. Де нині йшов грізний бій, там завтра лежатиме студений, зимний сніг, як забуття.

Так усе кінчиться на світі, усе...

Задуманий гетьман не чув, коли в кімнату ввійшов його карлик. Гетьман здивувався, бо весельчак був у звичайному вбранні і обличчя його теж звичайне.

— Ти звідки тут узявся?

— Прийшов потішити вас, пана й добродія мого.

— Ти? Мене?

— Так. Блазень прийшов потішити ясновельможного пана гетьмана. Люди ніяк розуміти не хочуть, що й блазень іноді має право, щоб на нього дивилися поважно. І блазень чоловік. Усі ми кінець кінцем лиш люди і всі ми бідні. Нема щасливого на світі.

Щастя триває коротко, бо коли б воно довго тривало, перестало б бути щастям. Збуденіло би, мій пане.

— Філософствуєш?

— Думаю. Я не звільнений від обов'язку думання, хоч шляхтич. І тому на мене дивляться, як на блазня. В театрі життя подуріли актори. Коміки роблять трагічні міні, трагіки комічні, а в суті речі все одно, яку роль граєш, головна річ, як ти граєш її. Всі ми граємо наші ролі погано. І тому наш театр скучний.

— Ти песиміст.

— Песиміст, сиріч чорногляд, цінує цінності життя мірою ціни, якою платить за них, оптиміст цінує їх по стійності їхній.

— Говориш, як наші професори.

— Вони теж блазні, тільки на катедрах.

— А ти професор у блазеньському вбранні?

— Нині я тільки чоловік. І як чоловік до чоловіка приходжу до вас сповнити людський обов'язок.

— Себто?

— Себто, щоб потішити вас.

Говорив так поважно, що гетьман задумався над ним.

Дійсно, він дотепер дивився на нього, упослідженого від природи чоловіка, виключно як на сміховиту фігуру і щоприш нині бачить, що ця фігура теж чоловік. — Коли б ми на людей дивилися як треба, може б, і не було тільки трагедій на світі.

І гетьман, забуваючи, що це його весельчак, простяг до нього руку.

Карлик розплакався. Його обличчя, опечене природою, в плачу робилося ще гірше, поганим, плачу гідним.

— Філософ плаче. Так-то ти потішаєш мене, таку розвагу приніс.

— Я вперше ближнього побачив. Всі ми ближні, щоприш у нещастю.

— Що ж ти порадиш, коли Бог так світ цей пострів.

— Бог сотворив світ, а строять його люди.

— Люди теж сотворіння Божі.

— Може, чортячі.

— Не знаю.

— Усі ми знаємо мало. Та тільки різниця, що одні мають сміливість признатися до того, а другі — ні. Одні кричать і галасують, а другі тихо терплять.

— Ти до тих, других, належиш?

— Не люблю галасливих людей. Вони або мають нечисту совість, або бояться. Криком гадають заглушити одне і друге. А врешті-решт прийде смерть і всім нам рівно затурить уста. Тоді я так само тихо лежатиму, як Любов Федорівна, блазень, як його пан, — гетьман. Та тільки різниця, що за рік-два про мене й пес не гавкне, а про вас говоритимуть довго. Брехатимуть. Не знаю, хто нещасливіший з нас. Найщасливіші ті, що нічого не роблять. Вони до тої міри перейняті безділлям, що на діло не мають часу. І так їх минає життя. А по смерті всі ми рівно не робимо нічого.

— Гадаєш?

Карлик утер рукою сльози:

— Збрехав. Ті, що працюють за життя, і по смерті трудяться. Праця працює за них. Вона вічна. Ти, гетьмане, напрацювався чимало. Чи нажиток, чи на шкоду — це будучність покаже. Не помиляються лиш ті, що нічого не роблять... Я прийшов потішити тебе.

— Спасибі! — і гетьман погладив свого карла по голові. Цей мовчки висунувся з покою.

Гетьман не клався цієї ночі спати. Рано мали приїхати Кочубеї, Апостол і Орлик. Мала рішатися доля його і Мотрі.

ОЧІ

Кочубей не любив дивитися в очі. Тими вузькими і трохи скісними очима він усе блукав по боках, ніби щось згубив і не міг знайти. Нині прямо втікав перед поглядом гетьманським. Гетьманові пронизливі зіниці зазирали йому в душу, як сповідник затаєних гріхів.

Кочубей виправдовувався, спихав цілу вину на людей, котрі тільки того й пильнують, щоб обезславити його і його хату. Чого то не говорять про Кочубеїв! Бідна Любов Федорівна стала чорніша від землі, постарілася і знеможила.

Кажучи це, зітхав і кашляв. Гетьман з жалем і погордою дивився на свого колишнього товариша. Жалував того Кочубея, що міг бути, і погорджував тим, що був, — що тепер згорблений сидів за столом, між Апостолом і Орликом.

— Ми, Василю Леонтійовичу, залюбки нарікаємо, за людей забуваючи, що й самі ми не ангели, а люди. Що тії люди говорять і що вони говоритимуть, це їх діло, не наше. Кождий не тільки за вчинки свої, але й за слова здасть колись справу на страшному суді.

Кочубей втулився у фотель і зробився малий, маленький. Не любив, коли йому пригадували про суд.

— Не на балачку запросив я ваші милості до себе, — казав гетьман, — а щоб довести до пуття дуже складне і важне для мене, а гадаю, що і для тебе, Василю Леонтійовичу, всім нам відоме діло. Я добре передумав його і по пунктам списав його на папері. Будь ласка, Пилипе, — звернувся до Орлика, — прочитай це письмо.

Орлик прочитав довіроче зобов'язання Кочубея прийняти свою доньку Мотрю під батьківську опіку (виразно: батьківську!), щоб її не діялася тепер, ні в близькій будочності ніяка кривда. Батько прощає її поневільну вину, що не пішла в монастир, куди її хотіли запроторити...

Кочубей скривився. Гетьман з притиском повторив:

— Запроторити!

І ані мати, ні батько не будуть її з того приводу ні словом, ні ділом карати. Як панночці такого роду й характеру пристало, вона дістане свою власну прислугу, своє окреме мешкання, і з батьківської казни будуть річні кошти на її конечні витрати. Ані батько, ні мати не будуть силувати Мотрю віддаватися за нелюбого чоловіка, а

віддається вона за того, котрого полюбить і котрому по совісті своїй заприсягне вірність і "послушенство малженське". Що так воно станеться, на те Василь Леонтійович Кочубей дає при свідках своє чесне слово і кладе на цій добровольній угоді свій особистий підпис...

Гетьман боявся, що Кочубей без замітів згоди на таку розв'язку діла не дасть. Але, на диво, він припіднявся, взяв Перо і, прижмурюючи ліве око, поклав своє повне ім'я й прізвище і всі свої титули.

Ця покірливість до якоїсь міри зворушила гетьмана.

— Спасибі тобі, — сказав, — і прости, що я таку форму придумав. Нехай воно тобі буде доказом, як я люблю доньку твою Мотрю і як турбуюся нею, хоч у мене всіляких турбот більше, ніж на голові волосся... Який же двір ти призначив для неї? — Кочубей назвав. — Коли Мотря може переїхати туди?

— Хоч би й зараз.

— Гарно, але, — тут гетьман припіднявся з місця, — але Любов Федорівну ти загнуждай насилу. При свідках кажу тобі, що довше я її коверзування не стерплю! Увірвався мій терпець, Василю, і якщо Любов Федорівна і дальше захоче копати ями піді мною, так тоді я, не тільки в обороні власній, але також обороняючи поваги і гідності гетьманської, поступлю з нею, як з людиною злою і злочинною. — Кочубей мовчки прийняв до відома погрозу. — А тепер дякую вам, панове, і числю на ваше мужське і лицарське слово та на "дескрецію" милостей ваших.

Подав руку усім трьом і відправив до дверей.

— Скінчилося, — сказав, вернувши в кабінет, сів у фотель і задивився у простір.

Мовчки дивилися на нього здивовані портрети предків. Здалеку дзвонили дзвінки відїжджаючих до Батурина саней.

НЕДОСПІВАНА ПІСНЯ

Перед гетьманським ґанком тупцювала шестірня білих арабських коней. Машталір і фореси насилу здержували її. Коні нетерпеливо оглядалися на темно-сині сани з гербами гетьманськими, ніби дивилися, чи гетьман уже сів до них і чи не пора двигатися з місця. Перед саньми і за ними — невеличкі відділи військової ескорти, — москалі під проводом ротмистра, що був у гетьмана на службі. Вечоріло. Вітер, що ущух був в обід, зривався тепер наново. І знов скрипіло, мов стогнало, гілля і гнулися старезні дерева.

— Погана ніч буде, — казав машталір до Мотриного чури. — Дивно мені, що ясновельможному хочеться їхати тепер! Дорогу геть позадувало снігами.

— Позадувало дорогу снігами, — повторив, як відгомін, чура. — Багато нас, — прометемо!

Він почував охоту промітати сніги перед панночкою своєю. Його хотіли лишити на гетьманській службі, — не згодився. Куди панночка, туди й він. Навіть Любові Федорівни не боявся. Як треба, потерпить.

Тітка Лідія, одягнена, як до дороги, молилася перед іконою Пречистої Діви. Полюбила Мотрю і тепер з жалем відправляла її на непевну долю: "Претерпівша за

нас, грішних, прийми безталанну дівчину Мотрю під свій божественний покров".

До гетьманського кабінету увійшла Мотря. Руку простягнула до нього.

— Спасибі, милосте ваша, за добро і не поминайте злом!

Гетьман вхопив її дрібну руку в свої дрижачі долоні.

— Мотре, Мотре, не знаєш, як мені важко!

— Лишім слова. Що мало бути сказане поміж нами — сказалося. Тепер на діло час. Гетьмане, Іване Степановичу, кажіть світити свічки, уквітчайте стіл, налийте чарку старого вина. Випийте на потугу. Чуєте, — на потугу, а не на потуху! А тоді шаблю щокращу підберіть і поминайте нею Мотрю. Шаблею поминайте мене, а не жалем, бо жалувати нема чого. Я пізнала шастя. Не жалуйте людини, що щасливою була, жалуйте того, хто шастя на очі не бачив. Прощавайте!

Хотів пригорнути її до себе, не пустити, відкликати від'їзд, не дати... Вихопилася, як із жмені птаха, і вилетіла крізь двері.

За нею тітка Лідія побігла. Гетьманські служки відчинили й затріснули за ними дверці. Заколисалися на сідлах фореси, і білі коні помчали по білих снігах... Білі коні.

Крізь вікно військової сторожівні визирав Чуйкевич. "Своєї долі навіть такими кіньми не об'їдеш..."

Гетьман довго стояв на ганку. Вітер снігом загладжував сліди по санях, котрими від'їхала Мотря. Вийшов Войнаровський і попросив дядька, щоби йшов у хату, бо продрохне. Тихо і послухно пішов за ним.

— І знову ми удвох осталися, Андрію, — сказав гетьман і перший раз у життю почув якесь дивне зимно, ніби невідома птиця майнула над ним своїм студеним крилом.

— Будь ласка, засвіти, Андрію, свічки і подай письма мені, ті, що нині післанець привіз. Діло важне!

* * *

ДОДАТКИ

Після смерті дружини, дочки білоцерківського полковника Половця, гетьман Іван Мазепа повдовів. Мотря (Марія, рос. — Матрена) Кочубеївна доводилась йому хрещеницею. Вже той факт, опускаючи інші, згідно церковних приписів, унеможлиблював їх шлюб.

Поза сумнівом, що Богдану Лепкому були відомі листи Івана Мазепи, писані до Мотрі. Питання про те, звідки — залишається відкритим.

Вперше ці листи були приведені у книзі Ілька Борщака та Рене Мартеля "Via de Мазерра", виданої 1931 р. в Парижі, тобто значно пізніше появи друком "Мотрі" Богдана Лепкого. Українською мовою книжка І. Борщака та Р. Мартеля вийшла у 1933 р. у львівському видавництві "Червона калина" з передмовою Михайла Рудницького, який в період роботи над її виданням на прохання журналу "Нова хата" (№ 4 за 1932 р.) опублікував їх зі своїми коментарями під назвою "Любовні листи Мазепи".

Як твердить І. Борщак, стосуються ці листи 1704-1705 рр.

Тодішня публікація листів викликала жваве зацікавлення до них з боку читачів, а також дослідників та письменників. Вони почали з'являтися у різних часописах з

найрізноманітнішими коментарями, які намагались витлумачити характер зв'язків Мотрі та Мазепи. Часто ці листи можна зустріти у вигляді прилог до найрізноманітніших видань про Мазепу.

Доля листів Мазепи на сьогодні невідома. Згідно монографії І. Борщака та Р. Мартеля, мали вони на той час зберігатись "десь у московських архівах". Яким чином потрапили вони туди — невідомо. Невідома доля листів Мотрі до Мазепи. Чи забрав їх гетьман з собою під Бендери разом зі скарбом у вигляді 160 тисяч золотих червінців, з яких 40 тисяч, як твердив у своїй хроніці М. Костін, дістались Карлу XII, а решта перейшла у спадок небожеві гетьмана Войнаровському, — також невідомо. Багато дослідників вивчали долю спадку; про долю листів не згадував ніхто.

Документально невстановленими залишаються дати народження та смерті Мотрі, хоча її особа притягувала до себе увагу дослідників.

Не зникає Мотря і в наступних книгах "Мазепи".

Публікація листів Мазепи до Мотрі дає можливість звірити і такий дразливий момент в поцінуванні вартості твору, як передача прямої мови гетьмана.

1

"Моє серденько, мій квіте рожаний!

Сердечно на тее болію, що недалеко від мене їдеш, а я не міг очиць твоїх і личка біленького видіти; через сеє письмечко кланяюся, всі [частини] тіла цілую любезно".

2

"Моє серденько!

Зажурився я, почувши від дівки (служниці) таке слово, що В(аша) М(илість) за зле на мене маєш, що В-у М. при собі не задержав, але відослав додому. Уваж сама, що з того виросло. Перше: щоб твої родичі по всім світі розголосили: що взяв у нас дочку уночі гвалтом і держить у себе замість підложниці. Друга причина: що державши В. М. у себе, я би не міг жодною мірою витримати, та і В. М. также; мусили би ми із собою жити так, як подружжя каже, а потім прийшло б неблагословення від церкви і клятьба, щоби нам із тобою не жити. Де ж би я тоді Вас подів і мені би через тее В. М. жаль, щоб потім на мене не плакала".

3

"Моє сердечне кохання!

Прошу і вельми прошу, раз зо мною побачитися для усної розмови. Коли мене любиш, не забувай же, коли не любиш — не споминай же. Спомни мої слова, що любить обіцяла, на що мені і рученьку біленьку дала. І повторе, і постократно прошу, назначи хоч на одну мінуту, коли маємо з собою видітися для спільного добра нашого, на котре сама раніше згоду свою дала. А заки тее буде, пришли намисто з шиї своєї, прошу".

4

"Моє сердечко!

Уже ти мене ізсушила красним своїм личком і своїми обітницями. Посилаю тепер до В. М. Меланку, щоб про все розмовилася, а В. М. не стережися її ні в чім, бо є вона

вірна В-ій. М. і мені в усім. Прошу і сильно за ніжки В. М., моє серденько, обнявши, прошу не відкладай своєї обітниці".

5

"Моє серце коханеє!

Сама знаєш, як сердечне, шалено люблю В. М. і ще нікого на світі не любив так. Моє б тее щастя і радість (було), щоб нехай їхала та жила у мене; тільки ж я уважав, який кінець з того може бути, а головно при такій злості і заїлості твоїх родичів. Прошу, моя любко, не відмінйся ні в чім, як уже непократно слово своє і рученьку дала — єсь; а я взаємно, поки жив буду, тебе не забуду".

6

"Моє серденько!

Не маючи відомості про поведження В. М., — чи вже перестали В. М. мучити і катувати, — тепер від'їжджаючи на тиждень на певні місця, посилаю В-ій М-сті від'їзного [64] через Карпа, що прошу завдячно прийняти, а мене в неодмінній любові своїй ховати".

7

"Моє серденько!

Тяжко болію на тее, що сам не можу з В. М. обширно поговорити, що за віраду В. М. у теперішнім смутку учинити. Чого В. М. по мені потребуєш, скажи цій дівці. В остатку, коли вони, проклятії твої, тебе цураються, — іди в монастир, а я знатиму, що на той час з В. М. чинити. Чого треба — ще раз прошу повідомити мене В. М."

8

"Моя сердечно кохана!

Тяжко зажурився я, почувши, що тая катівка не перестає В. М. мучити, як і вчора тее учинила. Я сам не знаю, що з нею, гадиною, чинити. То моя біда, що з В. М. слушного не маю часу про все переговорити. Більш від жалю не можу писати; тільки тее що що-небудь станеться, я поки жив буду, тебе сердечне любити і зичити всього добра не перестану, і повторе пишу не перестану, на злість моїм і твоїм ворогам".

9

"Моя сердечне кохана!

Виджу, що В. М. у всім відмінилася своєю любов'ю давньою до мене. Як собі знаєш, воля твоя, чини що хочеш. Будеш потім того жалувати. Пригадай тільки слова свої, під клятвою мені дані, на той час, коли виходила ти з покою мурованого від мене, коли дав я тобі перстень діамантовий, клад, котрий ліпшого, дорожчого у себе не маю: "Що хоч сьак чи так буде, а любов між нами не відміниться".

10

"Моє серденько!

Бодай того Бог з душею розлучив, хто нас розлучає. Знав би я, як над ворогами помотатися, тільки ти мені руки зв'язала. Я з великою сердечною тоскницею жду від В. М. відомості, а в яким ділі, сама добре знаєш, тому вельми прошу, дай мені скорий відповідь на цеє моє писання, моє серденько".

"Моя сердечно кохана, наймиліша, найлюбезніша Мотронько!

Вперед смерті на себе сподівався, ніж такої в серцю вашому відміни. Спомни тільки на свої слова, спомни на свою присягу, спомни на свої рученьки, котрі мені не раз давала: що мене — хоч будеш за мною, хоч не будеш — до смерті любити обіцяла. Спомни, на остаток, любезну нашу бесіду, коли ти бувала у мене на покою. Нехай Бог неправдивого карає, а я, — хоч любиш, хоч не любиш мене, — до смерті кохати не перестану на злість моїм ворогам. Прошу і дуже, моє серденько, яким-небудь способом побачся зо мною: що маю з В. М. далі чинити. Бо вже більш не буду ворогам своїм терпіти, окончну помсту учиню, а яку, сама побачиш.

Щасливіші мої письма, що в рученьках твоїх бувають, ніж мої бідні очі, що тебе не оглядають".

"Моя сердечно кохана Мотронько!

Поклін мій віддаю В. М., моє серденько, а при поклоні посилаю В. М. гостинця — книжечку і обручник діамантовий, прошу тее завдання прийняти, а мене в любові своїй невідмінно ховати, заки дасть Бог з ліпшим привітаю. За тим цілую уста коралові, ручки біленькі і всі принади [65] тільця біленького, моя любенько кохана".

Примітки:

[1] Фазан.

[2] Чорне море (латин.)

[3] Пергамент.

[4] Вислід війни сумнівний (латин.)

[5] На паль, на паль, довбнею бий, бий його в лоб довбнею, нехай не мучиться довго. Стелюсь до ніг вашій герцогській величності (пол.)

[6] Ходи сюди, ласкавий пане! (пол.)

[7] До послуг вашій герцогській величності (пол.)

[8] У вині істина (латин.)

[9] Золота середина (латин.)

[10] Рідне.

[11] Змій.

[12] Істерику.

[13] Печія.

[14] Клітки.

[15] Стійбище.

[16] Багаторічна квітка.

[17] Попадає у Сціллу, хто хоче уникнути Харібти (латин.)

[18] Нічого (нема) без причини (латин.)

[19] Перли є потоком сліз (латин.)

[20] Ансельм Беес де Боот (гол.)

- [21] Не кожному вхід у Корінф (латин.)
- [22] Як не крутіть, але не варто нести ношу не по плечу (латин.)
- [23] Скажи, що тут (латин.)
- [24] В першому шлюбі (латин.)
- [25] В другому шлюбі (латин.)
- [26] Людина людині — вовк (латин.)
- [27] Пантагрюель, король діпсодів, (відновлений) у своєму природному вигляді і т.
д. (фр.)
- [28] Лайдак (фр)
- [29] Норфолк (англ.)
- [30] Болейн, Баллен (англ.)
- [31] Уолсі (англ.)
- [32] Томас Мор (англ.)
- [33] Кромвель (англ.)
- [34] Кренмер (англ.)
- [35] Для прикладу (латин.)
- [36] Я сказав (латин.)
- [37] Шановна панночка (нім.)
- [38] Завжди те саме (латин.)
- [39] Тітире, ти розтягнувся, відпочиваючи під сінню бука. Вергілій, Буколіки, I
(латин.)
- [40] "Червона трубка", дизентерія (нім.).
- [41] Кори сімар. гр. 3. Настоя гр. 3 опію в сиропі (латин.)
- [42] Медична колегія (латин.)
- [43] Відмінно (нім)
- [44] Стріла Амура є небезпечною (латин.)
- [45] Незрівняний ласун (нім.)
- [46] Апетит приходить з їжею, пане (нім.)
- [47] Ніхто не може знати всього (латин.)
- [48] Міф.
- [49] Темпераментна панночка (нім.)
- [50] Довга хвиля (нім.)
- [51] Богові дякувати (нім.)
- [52] Сторч головою.
- [53] Лови день (латин.)
- [54] Матері-годувальниці школи (латин.)
- [55] Комедію скінчено (іт.)
- [56] Алкід Російський, Гіпомен Сарматський (латин.)
- [57] Робить (той), кому (на тому) залежить (латин.)
- [58] Хто мовчить, здається, погоджується (латин.)
- [59] Безчинства.

[60] Почесті міняють характери (латин.)

[61] Тут Родос, тут і скачи (латин.)

[62] Війна всіх проти всіх (латин.)

[63] Лови день (латин.)

[64] Дарунок з нагоди від'їзду.

[65] В оригіналі: "члонки".